UG PS S6-04 (DSC/DSE)

চাৰি বছৰীয়া স্নাতক পাঠ্যক্ৰম

(চি.বি.চি.এছ্ এন ই পি ২০২০ অনুসৰি)

ষষ্ঠ ষাণ্মাসিক

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব

ৰাজনীতি বিজ্ঞান

সূর্য কুমাৰ ভূঞা সমাজ বিজ্ঞান অধ্যয়ন সত্র

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞমণ্ডলী

অধ্যাপক ধ্রুৱপ্রতিম শর্মা, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
অধ্যাপক জ্যোতিৰাজ পাঠক, কুমাৰ ভাস্কৰ বর্মা সংস্কৃত আৰু পু�ৰাতন অধ্যয়ন বিশ্ববিদ্যালয়
ড° শান্তনু চক্রৱর্তী, কটন বিশ্ববিদ্যালয় (অৱসৰপ্রাপ্ত)

সমন্বয়ৰক্ষী ঃ অংকুৰ জ্যোতি বর্মন, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	*অৰিহণা যোগাইছে*	*ভাষান্তৰকাৰী*
১	ড° জগদীশ চন্দ্র মেহতা, DAV কলেজ আৰু ড° দীপ্তি মানচন্দা, Post Graduate Govt. College for Girls	অধ্যায় - ১ গিতাঞ্জলী মেধী, KKHSOU
২	অংকুৰ জ্যোতি বর্মন, KKHSOU	অধ্যায় - ২ নিশা বড়া
৩	ভার্গৱ বর্মন, ৰঙাপৰা মহাবিদ্যালয়	অধ্যায় - ৩ ভার্গৱ বর্মন, ৰঙাপৰা মহাবিদ্যালয়
৪	স্তুতি পৰাশৰ KKHSOU, (প্রাক্তন শৈক্ষিক পৰামর্শদাতা) আৰু অংকুৰ জ্যোতি বর্মন, KKHSOU	অধ্যায় - ৪ তুলিকা দেৱী
৫	ভৃগু কলিতা, ৰত্নপীঠ মহাবিদ্যালয়	অধ্যায় - ৫ ভৃগু কলিতা, ৰত্নপীঠ মহাবিদ্যালয়
৬	ড° দীপ্তি মানচন্দা, Post Graduate Govt. College for Girls	অধ্যায় - ৬ গীতাঞ্জলী মেধী, KKHSOU আৰু অংকুৰ জ্যোতি বর্মন, KKHSOU
৭	ড° হেমা গাডোৰিয়া, জম্মু বিশ্ববিদ্যালয় আৰু অংকুৰ জ্যোতি বর্মন, KKHSOU	অধ্যায় - ৭ গিতাঞ্জলী মেধী, KKHSOU
৮, ১৩	ড° কৃষ্ণাংগী শইকীয়া, ৰয়েল গ্ল'বেল বিশ্ববিদ্যালয়	অধ্যায় - ৮ কৃষ্ণাংগী শইকীয়া, ৰয়েল গ্ল'বেল বিশ্ববিদ্যালয়
৯	ৰাজমী মহন্ত, KKHSOU (প্রাক্তন সহকাৰী অধ্যাপক)	অধ্যায় - ৯ আৰু ১৪ মৃণাল শর্মা, লামডিং মহাবিদ্যালয়
১০	ড° মৌৰীণ কলিতা, KKHSOU	অধ্যায় - ১০ পূর্ণিমা খনিকৰ, গৱেষক ছাত্রী, KKHSOU
১১	আশীর্বাদ চক্রৱর্তী, গৱেষক ছাত্র, কটন বিশ্ববিদ্যালয়	অধ্যায় - ১১ বৰষা বর্মন, গৱেষক ছাত্রী, কটন বিশ্ববিদ্যালয়

১২	ৰাচিম ৰহমান শইকীয়া, KKHSOU, (প্ৰাক্তন সহকাৰী অধ্যাপক)	অধ্যায় - ১২ ৰাচিম ৰহমান শইকীয়া
১৪	মৃণাল শর্মা, লামডিং কলেজ	অধ্যায় - ১২ দিপশিখা গোস্বামী, গৱেষক ছাত্রী, কুঃ ভাঃ বঃ সঃ পুঃ অঃ বিদ্যালয়

সম্পাদনা ঃ

বিষয়বস্তু সম্পাদনা ঃ ড° শান্তনু চক্ৰৱর্তী (অধ্যায় - ৩, ৫, ৯, ১০, ১১, ১২, ১৪)
অধ্যাপক জ্যোতি প্ৰসাদ শইকীয়া (অধ্যায় - ১, ৪, ৬, ৭)
ড° জাহ্নৱী দেৱী (অধ্যায় - ২, ৮, ১৩)

ভাষা সম্পাদনা ঃ লিপিকা শর্মা (অধ্যায় - ২, ৩, ৫, ৮)
অংকুৰ জ্যোতি বর্মন (অধ্যায় - ১১)
ৰৰষা দাস (অধ্যায় - ৯, ১০, ১২,১৩, ১৪)
ড° নিভাৰাণী ফুকন (অধ্যায় - ১, ৪, ৬,৭)

গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ অংকুৰ জ্যোতি বর্মন, KKHSOU

জুন,২০২৬

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State University is made available under a Creative Commons Attribution Non-Commercial-Share Alike4.0 License (International): http.//creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্রিত আৰু প্ৰকাশিত।

মুখ্য কার্যালয় ঃ পাটগাঁও, ৰাণীগেট, গুৱাহাটী-৭৮১০১৭
নগৰ কার্যালয় ঃ ৰেচম নগৰ, খানাপাৰা, গুৱাহাটী-৭৮১০২২

বিষয়সূচী

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ১ ঃ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ পৰিচয় ৯-১৭
ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ অর্থ, প্রকৃতি আৰু পৰিসৰ, ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিকাশ

অধ্যায় ২ ঃ মৌলিক ধাৰণা— ১ ১৮-৩০
ক্ষমতা, কর্তৃত্ব, ৰাষ্ট্র আৰু অভিজাত শ্রেণী

অধ্যায় ৩ ঃ মৌলিক ধাৰণা— ২ ৩১-৪৩
ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা, ৰাজনৈতিক অর্থনীতি, আমোলাতন্ত্র, নাগৰিক সমাজ

অধ্যায় ৪ঃ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ ৪৪-৫৩
অর্থ, প্রকাৰ, সংস্থা আৰু কার্য

অধ্যায় ৫ ঃ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি ৫৪-৫৯
অর্থ, প্রকৃতি, ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ যাত্রা, ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ ভূমিকা আৰু উপযোগিতা

অদ্যায় ৬ ঃ ৰাষ্ট্র ৬০-৭৩
ৰাষ্ট্রৰ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্য, ৰাষ্ট্র আৰু সংগঠন, ৰাষ্ট্র আৰু চৰকাৰ, ৰাষ্ট্র আৰু সমাজৰ মাজৰ পার্থক্য

অধায় ৭ ঃ ৰাজনৈতিক দল ৭৪-৮৫
ৰাজনৈতিক দলৰ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্য, ৰাজনৈতিক দলৰ কার্য, ৰাজনৈতিক দলৰ শ্রেণীবিভাজন, গণতন্ত্রত দলীয় ব্যৱস্থা, ভাৰতত দলীয় ব্যৱস্থা

অধ্যায় ৮ ঃ প্রভাৱ গোষ্ঠী ৮৬-৯৮
প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্য, প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু স্বার্থ গোষ্ঠীৰ মাজৰ পার্থক্য, প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু ৰাজনৈতিক দলৰ মাজৰ পার্থক্য, ভাৰতবর্ষত প্রভাৱ গোষ্ঠী

অধ্যায় ৯ ঃ ক্ষমতাৰ তাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগী ৯৯-১১৪
মার্ক্সবাদী তত্ত্ব, ৰেবাৰীয়ান তত্ত্ব

অধ্যায় ১০ ঃ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বত মার্ক্সবাদী আৰু ৰেবাৰীয়ান পৰম্পৰা ১১৫-১২৮
মার্ক্সৰ ৰাষ্ট্রৰ ধাৰণা, ৰেবাৰৰ কর্তৃত্ব আৰু আমোলাতন্ত্রৰ ধাৰণা

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ১১ ঃ মুখ্য ৰাজনৈতিক মতবাদ ১ **১২৯-১৪৭**
জাতীয়তাবাদ, উদাৰতাবাদ আৰু ফেচিবাদ

অধ্যায় ১২ ঃ মুখ্য ৰাজনৈতিক মতবাদ ২ **১৪৮-১৬২**
মৌলবাদ, সমাজবাদ, বহু সংস্কৃতিবাদ

অধ্যায় ১৩ ঃ আঞ্চলিকতাবাদ, সাম্প্রদায়িকতাবাদ, জাতীয়তাবাদ আৰু জাতীয় সংহতি **১৬৩-১৭৮**
অর্থ, বৈশিষ্ট্য, কাৰণ, প্রভাৱ, জাতীয় সংহতি আৰু প্রত্যাহ্বান

অধ্যায় ১৪ ঃ উত্তৰ পূব ভাৰতত ৰাষ্ট্র আৰু সমাজ **১৭৯-১৮৮**
ঔপনিৱেশিকতাবাদ আৰু ৰাজনৈতিক অভিজাত তন্ত্রৰ উদ্ভৱ, শাসনৰ সমস্যা

পাঠ্যবিষয়ৰ পৰিচয়

"ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব শীৰ্ষক পাঠ্যবিষয়টো কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্নাতক মহলাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিষয়ৰ ষষ্ঠ ষাণ্মাসিক শিক্ষার্থীসকলক সমাজ আৰু ৰাজনীতিৰ মাজৰ সম্পর্ক বুজি পোৱাত সহায় কৰিবলৈ প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানে কেনেদৰে ৰাজনৈতিক প্ৰতিষ্ঠান, প্ৰক্ৰিয়া আৰু আচৰণ সামাজিক গাঁথনিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয় আৰু ইয়াৰ ফলস্বৰূপে ৰাজনৈতিক জীৱনে সমাজক কেনেদৰে গঠন কৰে সেই বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। সেয়েহে, ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণক সামাজিক বাস্তৱিকতাৰ সৈতে সংযোগ কৰি ৰাজনীতি বিজ্ঞানত ই এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰিছে।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব ক্ষমতা, কৰ্তৃত্ব, ৰাষ্ট্ৰ, ৰাজনৈতিক প্ৰতিষ্ঠান, ৰাজনৈতিক আচৰণ, মতাদৰ্শ আৰু সামাজিক অধ্যায়ৰ দৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়সমূহ মূল্যায়ন কৰে। সেই অনুসৰি, পাঠ্যক্ৰমৰ প্ৰথম অধ্যায়টোৱে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ অৰ্থ, প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে আৰু ইয়াৰ বিকাশক অধ্যয়নৰ এক পৃথক ক্ষেত্ৰ হিচাপে চিহ্নিত কৰে।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ অধ্যয়নৰ বাবে কিছুমান মূল ধাৰণাৰ বুজ লোৱাৰ প্ৰয়োজন যি সমাজত ৰাজনৈতিক জীৱনৰ কাৰ্যকলাপ ব্যাখ্যা কৰাত সহায় কৰে। দ্বিতীয় অধ্যায়টোৱে ক্ষমতা, কৰ্তৃত্ব, ৰাজ্য আৰু অভিজাত শ্ৰেণীৰ ধাৰণাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে, আনহাতে তৃতীয় অধ্যায়টোৱে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা, ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি, আমোলাতন্ত্ৰ আৰু সমাজৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। এই ধাৰণাসমূহে ৰাজনৈতিক প্ৰতিষ্ঠানসমূহ আৰু সেইবোৰৰ সামাজিক ভেটিবোৰ বিশ্লেষণ কৰাৰ বাবে মৌলিক পৰিকাঠামো প্ৰদান কৰে। সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে ৰাজনৈতিক মনোভাব আৰু মূল্যবোধ গঠন কৰা হয়। সেয়েহে চতুৰ্থ অধ্যায়টোত ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে, যাৰ ভিতৰত আছে ইয়াৰ অৰ্থ, প্ৰকাৰ, সংস্থা আৰু কাৰ্য। ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ ধাৰণাটো ইয়াৰ সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে সম্পৰ্কিত, যি ৰাজনীতিৰ প্ৰতি মানুহৰ বিশ্বাস, মূল্যবোধ আৰু দিশবোৰ বুজায়। পঞ্চম অধ্যায়টোত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ অৰ্থ, প্ৰকৃতি, মাত্ৰা, ভূমিকা আৰু একতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বত ৰাষ্ট্ৰই এক কেন্দ্ৰীয় স্থান দখল কৰিছে। ষষ্ঠ অধ্যায়টোৱে ৰাজ্যখনৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰে আৰু ৰাজ্য আৰু সংগঠন, ৰাজ্য আৰু চৰকাৰ, আৰু ৰাজ্য আৰু সমাজৰ মাজৰ পাৰ্থক্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰে।

গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাত ৰাজনৈতিক জীৱন ৰাজনৈতিক দল আৰু প্ৰভাৱ গোষ্ঠীৰ দৰে প্ৰতিষ্ঠানৰ জৰিয়তে সংগঠিত হয়। সপ্তম অধ্যায়টোৱে গণতন্ত্ৰত দলীয় ব্যৱস্থা আৰু ভাৰতত দলীয় ব্যৱস্থাৰ লগতে ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য, কাৰ্য আৰু শ্ৰেণীবিভাজনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। অষ্টম অধ্যায়টোত প্ৰভাৱ গোষ্ঠীৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য, স্বাৰ্থগোষ্ঠী আৰু ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ পৰা ইয়াৰ পাৰ্থক্য আৰু ভাৰতত ইয়াৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

ক্ষমতাৰ ধাৰণাটো ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ কেন্দ্ৰবিন্দু আৰু প্ৰধান চিন্তাবিদসকলে ইয়াক বেলেগ ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিছে। নৱম অধ্যায়টোত ক্ষমতাৰ প্ৰতি মাৰ্ক্সবাদী আৰু ৰেবেৰিয়ান দৃষ্টিভংগীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। দশম অধ্যায়টোৱে ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে মাৰ্ক্সবাদী বোধগম্যতা আৰু কৰ্তৃত্ব আৰু আমোলাতন্ত্ৰৰ বিষয়ে ৰেবেৰিয়ান বোধগম্যতা পৰীক্ষা কৰে, যিবোৰ অনুশাসনৰ বাবে প্ৰাথমিক।

এই পাঠ্যক্রমত গুৰুত্বপূর্ণ ৰাজনৈতিক মতাদর্শৰ অধ্যয়নও অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। একাদশ অধ্যায়ত জাতীয়তাবাদ, উদাৰতাবাদ আৰু ফেচিবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে, আনহাতে দ্বাদশ অধ্যায়ত উগ্রবাদ, সমাজবাদ আৰু বহুসংস্কৃতিবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰা আৰু সমাজৰ ৰাজনৈতিক পৰিৱর্তন বুজিবলৈ এই মতাদর্শবোৰ গুৰুত্বপূর্ণ।

ভাৰতীয় পৰিপ্রেক্ষিতত, আঞ্চলিকতাবাদ, সাম্প্রদায়িকতাবাদ, জাতীয়তাবাদ আৰু ৰাষ্ট্রীয় সংহতিৰ দৰে বিষয়সমূহৰ যথেষ্ট গুৰুত্ব আছে। ত্রয়োদশ অধ্যায়টোৱে ৰাষ্ট্রীয় সংহতিৰ প্রত্যাহ্বানৰ লগতে ইয়াৰ অর্থ, বৈশিষ্ট্য, কাৰণ আৰু প্রভাৱৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে।

চতুর্দশ অধ্যায়টোৱে উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ ৰাজ্য আৰু সমাজৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। ইয়াত অঞ্চলটোৰ সমাজ আৰু ৰাজনীতি, ঔপনিৱেশিকতাৰ প্রভাৱ, ৰাজনৈতিক অভিজাতসকলৰ উত্থান আৰু শাসনৰ গুৰুত্বপূর্ণ বিষয়সমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। এই অধ্যায়টোৱে শিক্ষার্থীসকলক ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ ধাৰণাসমূহক উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ নির্দিষ্ট সামাজিক-ৰাজনৈতিক বাস্তৱিকতাৰ সৈতে সম্পর্কিত কৰিবলৈ সক্ষম কৰে।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব পাঠ্যক্রমটোৱে শিক্ষার্থীসকলক ৰাজনৈতিক জীৱনৰ সামাজিক ভেটিৰ এক প্রণালীবদ্ধ বোধগম্যতা প্রদান কৰে আৰু তেওঁলোকক বিস্তৃত সামাজিক পৰিৱেশৰ সৈতে সম্পর্কিত ৰাজনৈতিক প্রতিষ্ঠান আৰু প্রক্রিয়াসমূহ বিশ্লেষণ কৰাত সহায় কৰে।

অধ্যায় ১ ঃ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ পৰিচয়

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য
১.২ পৰিচয়
১.৩ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
১.৪ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ
১.৫ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ তাৎপর্য
১.৬ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ বিকাশ
১.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১.৮ অধিক জানিবলৈ
১.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ সংজ্ঞা জানিব পাৰিব
- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ সম্পর্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু সমাজতত্ত্ৱৰ মাজৰ সম্পর্ক বুজি পাব।

১.২ পৰিচয়

সংঘাত (conflict) আৰু সহযোগিতা (cooperation) হ'ল মানৱীয় আচৰণৰ দুটা গুৰুত্বপূর্ণ দিশ। মানৱ জাতিৰ ইতিহাসক সকলো সময়তে এই দুটা দিশে সমৃদ্ধ কৰি আহিছে। সংঘাতৰ পৰা ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হয়। কোনো এক মানৱ দলে মিলি সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়াটোকে ৰাজনীতি বোলে। নাগৰিক চৰকাৰ এখনৰ আচৰণৰ ক্ষেত্ৰত এই দিশটো প্ৰযোজ্য। কিন্তু আমি যৌথ ব্যৱসায় সংঘ (corporate), শৈক্ষিক (academic) তথা ধর্মীয় (religious) অনুষ্ঠানবোৰৰ নিজৰ মাজত সংঘটিত হোৱা আন্তঃক্ৰিয়াবোৰতো এই দিশটো ধৰা পৰে। সমাজ আৰু ৰাজনীতিৰ মাজৰ আন্তঃক্ৰিয়াৰ অধ্যয়নেই হ'ল ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব বিষয়বস্তু। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বক বিশেষকৈ ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু সমাজতত্ত্ৱৰ দুটা খণ্ডিত অংশ বুলি কোৱা হয়। এই অধ্যায়টিত আমি ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ প্ৰাথমিক ধাৰণা, ইয়াৰ উৎপত্তি তথা অধ্যয়ন পৰিসৰ সম্পর্কে আলোচনা কৰিম।

১.৩ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণক এক নতুন মাত্রা প্রদান কৰিছে। ই হ'ল সমাজ আৰু ৰাজনীতি; এটা ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু ইয়াৰ সামাজিক, অর্থনৈতিক তথা সাংস্কৃতিক পৰিৱেশৰ মাজৰ আন্তঃক্রিয়া আৰু সম্পর্কৰ অধ্যয়ন। ই সামাজিক ক্ষমতা পৰীক্ষা কৰাৰ লগতে বিভিন্ন সমাজৰ ৰাজনৈতিক মনোভাৱ, প্রমূল্য আৰু মানুহৰ আচৰণ অধ্যয়নত মনোনিৱেশ কৰে। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই সংঘাত ব্যৱস্থাপনা, স্বার্থ আৰু সমস্যাৰ প্রচাৰ, ৰাজনৈতিক সংহতি তথা ৰাজনৈতিক সংগঠনৰ সৈতে জড়িত সমস্যাবোৰৰ অধ্যয়নত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। এই মনোযোগৰ কেন্দ্রবিন্দু হ'ল সমাজ-সাংস্কৃতিক, অর্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক উপাদানবোৰৰ মাজত থকা আন্তঃনির্ভৰশীলতা তথা এইবোৰৰ মাজত সংঘটিত হোৱা আন্তঃক্রিয়া।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ সংজ্ঞা

এচ. এম. লিপ্‌চেটে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াই কৈছে যে "ই হ'ল সমাজ আৰু ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ মাজৰ, সামাজিক গাঁথনি আৰু ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানবোৰৰ মাজৰ আন্তঃসম্পর্কৰ অধ্যয়ন।" আৰ. বেণ্ডিক্সৰ ভাষাত, "ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ সমাজতেই সূত্রপাত হয় আৰু সমাজে কেনেদৰে ৰাষ্ট্রক প্রভাৱিত কৰে সেয়া পৰীক্ষা কৰি চায়।" মাইকেল ৰাশ্ব আৰু ফিলিপ এল্‌থ'ফৰ সংজ্ঞা অনুসৰি ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব হ'ল 'এনে এক বিষয় ক্ষেত্র য'ত সামাজিক গাঁথনি আৰু ৰাজনৈতিক গাঁথনিৰ মাজৰ, সামাজিক আচৰণ আৰু ৰাজনৈতিক আচৰণৰ মাজৰ সম্পর্ক পৰীক্ষা কৰি চোৱা হয়।"

জিঅ'ভান্নী চার্টে'ৰিৰ মতে, ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব হ'ল মূল বিষয়টো (সমাজতত্ত্ব)ৰ মাজতেই জন্মা এক সংকৰ আন্তঃবিষয় (intrdisciplinary hybrid)।"

ৰ'বার্ট ই. ডাউচি আৰু জ'ন এ.হিউগৰ সংজ্ঞা অনুসৰি "ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব হ'ল এটা সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীৰ ৰূপৰেখাৰ মাজত নিহিত থকা ৰাজনৈতিক আচাৰ-আচৰণৰ অধ্যয়ন।"

এ.কে. মুখোপাধ্যায়ৰ মতে, "ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব হ'ল সমাজতত্ত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মাজত ঘটা এক সংকৰ নিষেচন (cross fertilization)ৰ ফল। ই ৰাজনীতিত সমাজৰ প্রভাৱ আৰু সমাজত ৰাজনীতিৰ প্রভাৱ অধ্যয়ন কৰে। অধ্যয়নৰ সময়ত ৰাজনীতিৰ উপাদানবোৰক এক সামাজিক ৰূপ হিচাপে ধৰি লোৱা হয়।" ই ৰাজনীতিত সমাজৰ প্রভাৱ আৰু সমাজত ৰাজনীতিৰ প্রভাৱ অধ্যয়ন কৰে। অধ্যয়নৰ সময়ত ৰাজনীতিৰ উপাদানবোৰক এক সামাজিক ৰূপ হিচাপে ধৰি লোৱা হয়।"

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ উল্লেখনীয় বৈশিষ্ট্যবোৰ তলত দিয়া ধৰণৰঃ

- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব ৰাজনীতি বিজ্ঞান নহয়। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ দৰে ই কেৱল ৰাষ্ট্র সম্পর্কে নাইবা ৰাষ্ট্র পৰিচালনাৰ কলা সম্পর্কে অধ্যয়ন কৰা বিষয় নহয়।
- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক দুয়ো ধৰণৰ বিষয়ৰ অধ্যয়নক সামৰিক লয়।
- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ কেন্দ্রীয় বিশ্বাসটো হ'ল সামাজিক প্রক্রিয়া আৰু ৰাজনৈতিক প্রক্রিয়াৰ মাজত

ৰূপৰ এক সাদৃশ্য আছে। ই ৰাষ্ট্ৰ আৰু সমাজৰ মাজত থকা পৰম্পৰাগত দ্বিভাজন নাইকিয়া কৰাৰ চেষ্টা চলায়।

১.৪ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ

প্ৰাৰম্ভিক অৱস্থাত ৰাজনৈতিক আচৰণ আৰু অনুষ্ঠান- প্ৰতিষ্ঠানৰ সামাজিক ভিত্তিৰ অধ্যয়ন কৰা বিষয় হিচাপে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিকাশ ঘটিছিল। ৰাজনৈতিক চলক (যেনে- ৰাজনৈতিক কাৰক নাইবা বিভেদ্যতাৰো) বোৰ সমাজতাত্ত্বিক চলকবোৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আছিল। সমাজ তাত্ত্বিক চলকবোৰ, যেনে- সমাজ, শ্ৰেণী আৰু সামাজিক প্ৰস্থিতি আদিক স্বতন্ত্ৰ কাৰক বুলি গণ্য কৰা হয়। কিন্তু আইন, ৰাষ্ট্ৰ, সংবিধান আৰু ৰাজনৈতিক দল আদিৰ দৰে ৰাজনৈতিক চলকবোৰ সমাজতাত্ত্বিক কাৰকবোৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল বুলি ধৰা হৈছিল। কিন্তু শেহতীয়াভাৱে সমাজতাত্ত্বিক ব্যাখ্যাৰে ৰাজনীতি বিশ্লেষণ কৰাৰ মনোযোগ আঁতৰাই পাৰস্পৰিক ভাৱে আন্তঃক্ৰিয়াশীল ৰাজনৈতিক যুক্তিবাদ আৰু সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীৰ ওপৰত মনোনিৱেশ কৰি ৰাজনীতিৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱাৰ প্ৰচেষ্টা আৰম্ভ হৈছে। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বোৰৰ ৰাজনৈতিক দৰ্শনৰ ব্যাখ্যাৰ বিষয়বোৰৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। ৰাজনৈতিক দৰ্শনত সন্নিৱিষ্ট ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাবোৰৰ একোটা সমৃদ্ধি আৰু দীঘলীয়া পৰম্পৰা আছে। এই পৰম্পৰাৰ আৰম্ভণি বিন্দু হ'ল প্ৰাচীন ভাৰতীয় তথা গ্ৰীক দাৰ্শনিকসকলৰ চিন্তা-চৰ্চা। তাৰপাচত এই দৰ্শনক এক অন্য মাত্ৰা প্ৰদান কৰোঁতা চিন্তাবিদ দাৰ্শনিকগৰাকী হ'ল কাৰ্ল মাৰ্ক্স। তেওঁ ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ প্ৰকৃতি আৰু ইয়াৰ সামাজিক তথা অৰ্থনৈতিক অনুষ্ঠান- প্ৰতিষ্ঠানৰ সৈতে থকা সম্পৰ্ক বিষয়ক কথাবোৰৰ আলোচনাত মনোনিৱেশ কৰিছিল। মাৰ্ক্সক ৰাজনৈতিৰ সমাজতত্ত্বৰ জনক সকলৰ এগৰাকী বুলি স্বীকৃতি দিয়া হয়।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ লক্ষ্য হ'ল সংঘাতৰ উৎস তথা সামাজিক ভিত্তি আৰু সংঘাত ব্যৱস্থাপনাৰ প্ৰক্ৰিয়াটো বুজাৰ প্ৰয়াস কৰা। সংঘাতৰ উৎস হ'ল মানুহৰ স্বভাৱ আৰু সামাজিক পৰিস্থিতি। যেতিয়ালৈকে বিভিন্ন নাটনিৰে ভৰা এই পৃথিৱীত মানুহৰ স্বাৰ্থৰ বৈচিত্ৰ্যতা আৰু কাহানিও ওৰ নপৰা চাহিদা বৰ্তি থাকিব তেতিয়ালৈকে স্বাৰ্থকেন্দ্ৰিক সংঘাতৰ পৰা হাত সাৰিব পৰা নাযাব। ৰাজনীতি হ'ল এটা অবিৰত আৰু গতিশীল প্ৰক্ৰিয়া। প্ৰক্ৰিয়াটোত অনবৰতে উত্থান-পতন ঘটি থাকে। সেই দিশেৰে চাবলৈ গ'লে সংঘাতৰ সমস্যাটোৰো কোনো চূড়ান্ত সমাধান নাই। ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়া হ'ল সামাজিক সংঘাতৰ সংসাধন তথা নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ এক পন্থা। ইয়াৰ লক্ষ্য হ'ল সামাজিক শৃংখলা বৰ্তাই ৰখা। কিন্তু সংঘাতৰ সম্পূৰ্ণ নিৰ্মূলকৰণ যদি কেতিয়াবা সম্ভৱ হয়, তেন্তে একে সময়তে ই এনে এক সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ বলবৎ কৰাৰ কথা বুজাব যিটোৱে মানৱীয় স্বতন্ত্ৰতা সম্পূৰ্ণৰূপে নাইকিয়া কৰিব। এখন কঠোৰ শৃংখলাৱদ্ধতাৰে পৰিচালিত সমাজক এখন এদলীয় সমাজ বুলি ক'ব নোৱাৰি। এনে সমাজত বৈচিত্ৰ্যতা নাথাকে কিন্তু একতা থাকে, শৃংখলাৱদ্ধতা আৰোপ কৰা হয় কিন্তু মতবিৰোধ নাইকিয়া কৰা হয়, বশ্যতা স্বীকাৰ কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়া হয় কিন্তু স্বতঃস্ফূৰ্ততা দমন কৰা হয়। কিন্তু জনপ্ৰিয় অংশগ্ৰহণ আৰু 'খেলৰ নিয়ম' (কোনো কাৰ্য সম্পাদনৰ সাধাৰণ পন্থা) মানি চলাৰ প্ৰথাৰ সৈতে আপোচ নকৰাকৈও পাৰস্পৰিক আগ্ৰহৰ উমান লৈ আৰু সহমতৰ ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ জৰিয়তেও সামাজিক শৃংখলা স্থাপনৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'ব পৰা যায়।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰ

মূলতঃ ৰাজনীতি আৰু সমাজৰ মাজত চলা আন্তঃক্ৰিয়াৰ বিশ্লেষণ কৰা বিষয়টোৱেই হ'ল ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰে ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণ, সামাজিক শ্ৰেণী আৰু ৰাজনৈতিক মনোভাৱ সন্দৰ্ভত ওপজা সামাজিক মনোভাৱবোৰৰ প্ৰভাৱক সামৰি লয়। ভোট দান প্ৰক্ৰিয়া আৰু ইয়াৰ ৰাজনৈতিক তথা সামাজিক প্ৰয়োগৰ প্ৰভাৱ অধ্যয়নো ইয়াৰ পৰিসৰৰ ভিতৰুৱা বিষয়। অৰ্থাৎ, ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰ বিশাল। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিশ্লেষণে সামৰি লোৱ আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয় হ'ল সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়া। ইয়াত সামাজিক শক্তিবোৰৰ লগতে এনে শক্তিয়ে নিয়ন্ত্ৰণ কৰা অৰ্থনৈতিক কাৰকবোৰৰ বিষয়েও অধ্যয়ন কৰা হয়। এনে কাৰক দুটামান হ'ল- মুদ্ৰা, বজাৰ আৰু অন্যান্য সম্পদ নাটনি আদি। সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়াটোত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰি থকা ব্যক্তি নাইবা ব্যক্তি সমূহটোৰ কৰ্তৃত্ব খটুৱাই থকা জনসমষ্টিটোৰ ওপৰত থকা নিয়ন্ত্ৰণৰ প্ৰকৃতি বিশ্লেষণ কৰাটোও ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ কাম। এনে অধ্যয়নত ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণক ভিন্ন মাত্ৰা প্ৰদান কৰা ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ধাৰণাটোও চালি-জাৰি চোৱা হয়। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই বিধান পৰিষদ, আইন-আদালত আৰু প্ৰশাসনিক অভিকৰণ আদিৰ দৰে চৰকাৰৰ প্ৰধান সংৰচনাবোৰৰ অধ্যয়ন কৰাৰ লগতে জাতিভিত্তিক সামাজিক শ্ৰেণী বিভাজন, স্বজন গোটসমূহ, দল তথা উমৈহতীয়া স্বাৰ্থজড়িত গোটৰ দৰে আনুষ্ঠানিক সংগঠনৰ দৰে আটাইবোৰ সমাজিক গাঁথনিৰ ৰাজনৈতিক দিশবোৰো বিশ্লেষণ কৰে।

বিভিন্ন পণ্ডিতে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰ বিভিন্ন ধৰণে আলোচনা কৰিছে। গ্ৰীৰ আৰু অৰ্লিয়ানচ্ৰ মতে, "ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব ৰাষ্ট্ৰৰ গাঁথনি, বৈধতাৰ প্ৰকৃতি আৰু চৰ্ত, শক্তিৰ একচেটিয়া আধিপত্যৰ প্ৰকৃতি আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ দ্বাৰা এনে অধিপত্যৰ প্ৰয়োগ, সমাজৰ উপ-গোটবোৰৰ প্ৰকৃতি তথা এনে গোটৰ ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে সম্পৰ্ক আদি বিষয়ৰ অধ্যয়নৰ সৈতে জড়িত।" আন এগৰাকী চিন্তাবিদ এণ্ড্ৰিউ এফ্ৰাটে বিশ্বাস কৰিছিল যে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব সকলো সামাজিক প্ৰণালীতে ক্ৰিয়াশীল কাৰণ, ক্ষমতাৰ আহিঁ তথা ক্ষমতা বিতৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলত দেখা দিয়া পৰিণাম আৰু কৰ্তৃত্ব সম্পৰ্কীয় অধ্যয়নৰ সৈতে জড়িত। সামাজিক ব্যৱস্থা এটা বিস্তৃত ৰাজনৈতিক অধ্যয়নৰ বিষয় হ'ব পাৰে। কিয়নো এনে ব্যৱস্থা এটাত পৰিয়াল, শিক্ষানুষ্ঠান, সমনীয়াৰ দল আৰু ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান আদি অন্তৰ্ভুক্ত।

ৰিছার্ড জি. ব্ৰাউনগার্টে ব্যক্ত কৰা মত অনুসৰি ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই (ক) ৰাজনীতিৰ সামাজিক উৎস, (খ) ৰাজনীতিৰ সংৰচনা অথবা ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়া আৰু (গ) চৌপাশৰ পৰিৱেশ তথা সংস্কৃতিত ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ অধ্যয়ন কৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি বুজিলো যে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ববিদৰ প্ৰধান কাম হ'ল সামাজিক শৃংখলাৱদ্ধতা আৰু ৰাজনৈতিক আনুগত্যৰ সমস্যাবোৰ অনুসন্ধান কৰা। বিশেষ অধ্যয়ন শাখাৰূপে ই তলৰ কথাবোৰ সামৰি লয়-

- সামাজিক সংৰচনা ঃ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা এটা নিৰূপণ কৰাত জাতি, শ্ৰেণী, সম্প্ৰদায় আৰু আঞ্চলিক ভাষাৰ ভূমিকা; গাওঁ আৰু নগৰ অঞ্চলৰ বিভাজন।
- ৰাজনৈতিক সংৰচনা ঃ চৰকাৰৰ প্ৰধান অংশ তিনিটা, ৰাজনৈতিক দল, প্ৰভাৱ গোট, উমৈহতীয়া স্বাৰ্থজড়িত গোট ইত্যাদি।

- ৰাজনৈতিক জীৱন ঃ ক্ষমতা, কর্তৃত্ব, বৈধতা, ৰাজনৈতিক বিকাশ, ৰাজনৈতিক আধুনিকীকৰণ, ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ, ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি, ৰাজনৈতিক অংশগ্রহণ আৰু ৰাজনৈতিক সংযোগ। এই সকলোবোৰ উপাদানৰ অধ্যয়নে ৰাজনৈতিক জীৱন সম্পর্কে বুজাত গুৰুত্বপূর্ণ সহায় আগবঢ়ায়।
- ৰাজনৈতিক নেতৃত্ব ঃ এটা সুনির্দিষ্ট সামাজিক ভেটিৰ ভিতৰত নেতৃত্বৰ ফলপ্রসূ কার্যসম্পাদন সুনিশ্চিত কৰিবলৈ এটা অভিজাত শ্রেণী নাইবা ৰাজনৈতিক নেতৃবৃন্দ অথবা আমোলাতন্ত্র গঢ়ি তুলিবলৈ গ্রহণ কৰা মকৰল/ সদস্যভর্তি নীতি।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই কৰা আন এক তাৎপর্যপূর্ণ কাম হ'ল অর্থনৈতিক উন্নয়নত সমাজ-ৰাজনৈতিক কাৰকবোৰৰ বিশ্লেষণ। এনে কাৰকবোৰৰ কেইটামান হ'ল- প্রশাসনিক উন্নয়নৰ ক্ষেত্রত দেখা দিয়া সমস্যা, এখন দেশৰ থলুৱা সংস্কৃতি আৰু সমাজৰ ওপৰত আমোলাতন্ত্রৰ প্রভাৱ, আমোলা আৰু ৰাজনৈতিক নেতাৰ মাজৰ সম্পর্ক আৰু উন্নয়নমূলক কাম-কাজত নাগৰিকৰ ভূমিকা। এই বিষয়বোৰৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব ইমানেই বেছি যে চৰকাৰ আৰু শৈক্ষিক দিশত জড়িত ব্যক্তি উভয়েই বিষয়বোৰৰ প্রতি মনোযোগ দিবলৈ বাধ্য হৈছে। এই কথাটোৰ বাবেই সমাজতত্ত্ব আৰু উন্নয়নৰ ৰাজনীতিৰ অধ্যয়নৰ মাত্রা বৃদ্ধি পাইছে। এই বিষয়বোৰ স্পষ্টৰূপত প্রতিফলিত কৰা ক্ষেত্রখন হ'ল নগৰীয়া ৰাজনীতি। এই ক্ষেত্রখনত মানুহ সামাজিক পৰিৱর্তন আৰু সংগঠিত কৰণৰ সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়, ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান গঢ়াত আৰু নাগৰিকৰ জনপ্রিয় অংশগ্রহণ সুনিশ্চিত কৰাত বাধা পায়, সংগঠন আৰু চৰকাৰী কাম-কাজৰ ব্যৱস্থাপনাত ক্রমে বৃদ্ধি পোৱা অসুবিধাৰ অভিজ্ঞতা লাভ কৰে ইত্যাদি। গাওঁ আৰু নগৰ চহৰবোৰক ৰাষ্ট্রৰ ক্ষুদ্র সংস্কৰণৰূপে গণ্য কৰা হয়। দুয়োটাই সামাজিক পৰিৱর্তন, ৰাজনৈতিক অংশগ্রহণ আৰু প্রশাসনিক ব্যৱস্থাপনা কেন্দ্রিক বিভিন্ন সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়। মানুহে লাহে লহে এই বিষয়ত সচেতন হৈছে যে উন্নয়নৰ সমস্যাবোৰক সংকীর্ণ অর্থত কাৰিকৰী অথবা আমোলাতন্ত্রই সৃষ্টি কৰা সমস্যা বুলি ক'ব নোৱাৰি। এই সমস্যাবোৰ বহল অর্থত একো একোটা সমাজ-ৰাজনৈতিক সমস্যা। উন্নয়নমূলক পৰিকল্পনাবোৰৰ ফলপ্রসূ কার্যৰূপায়ণ সুনিশ্চিত কৰিবলৈ ৰাজনৈতিক শক্তিবোৰক সু-সংগঠিত কৰিবই লাগিব।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

খালী ঠাই পূৰণ কৰক-

প্রশ্ন নং ১ ঃ গাওঁ আৰু নগৰ-চহৰবোৰক ৰাষ্ট্রৰ..... ৰূপে গণ্য কৰা হয়।

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বোৰৰ.....ৰ ব্যাখ্যাৰ সময়ত উত্থাপিত বিষয়বোৰৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক আছে।

.....

.....

১.৬ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ তাৎপর্য

ৰাষ্ট্ৰ আৰু ৰাজনীতি হ'ল একেটা মুদ্ৰাৰে দুটা পিঠি। সেয়েহে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ ধাৰণাটো ৰাষ্ট্ৰ আৰু ৰাজনীতিৰ পৰা পৃথক কৰিলে ইয়াক সম্পূৰ্ণৰূপ বুজাত অসুবিধা হ'ব। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ অধ্যয়নে আমাক সমাজ-ৰাজনৈতিক গাঁথনি আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োগ সম্পৰ্কে স্পষ্ট'কৈ বুজাত সহায় কৰে। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব হ'ল সমাজতত্ত্বৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপ-শাখা। ই ৰাজনীতিৰ যান্ত্ৰিক শক্তিবোৰৰ সলনি সামাজিক শক্তিবোৰৰ অধ্যয়নত গুৰুত্ব দিয়ে। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ অধীনত ৰাজনীতিক চাৰিটা স্তৰত অধ্যয়ন কৰা হয়। স্তৰ চাৰিটা হ'ল- ৰাজনৈতিক সংঘাত আৰু ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ মাজৰ সংঘর্ষ (আন্তর্জাতিক সম্পর্কৰ সমাজতত্ত্ব); বিভিন্ন সমাজৰ পৰিসীমাৰ ভিতৰত ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি আৰু ভূমিকা; ৰাজনৈতিক আন্দোলন আৰু দলবোৰৰ প্ৰকৃতি তথা সংগঠন; ৰাজনীতিত ব্যক্তিৰ অংশগ্ৰহণ।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ অধ্যয়নে চুই যোৱা বিষয়বোৰ হ'ল-

- ৰাষ্ট্ৰৰ সাধাৰণ প্ৰকৃতি আৰু কার্যাৱলী; ৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা।
- ৰাজনৈতিক দল, প্ৰভাৱ গোট, সকলোবোৰ ৰাজনৈতিক সংগঠন আৰু ৰাজনৈতিক আন্দোলনৰ প্ৰকৃতি।
- নাগৰিকৰ অংশগ্ৰহণ থকা আৰু নথকা ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ আৰ্হি আৰু ৰাজনৈতিক আচৰণ ৰাজনীতিত নাগৰিকৰ জনপ্ৰিয় অংশগ্ৰহণ আৰু ভোট দানৰ আচৰণৰ পৰীক্ষামূলক গৱেষণা।
- সমাজত প্ৰচলিত ক্ষমতা আৰু আধিপত্যবাদ, ৰাজনৈতিক অভিজাত শ্ৰেণী আৰু সর্বসাধাৰণ, কোনো এক শাসনাধিষ্ঠিত শ্ৰেণীয়ে আধুনিক সমাজবোৰত কিমানখিনি আধিপত্য খুটৱাব পাৰে তাৰ অধ্যয়ন।
- সমীক্ষা পদ্ধতিৰে চলোৱা তুলনামূলক বিশ্লেষণৰ ফলত *লব্ধ* তাৎপর্যপূর্ণ আন্তর্জাতিক, আন্তর্সাংস্কৃতিক আৰু আন্তর্সামাজিক গৱেষণা ফলাফল।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই মানুহক একোটা সমাজ-ৰাজনৈতিক সত্ত্বা বুলি ধৰি লয় আৰু মানুহৰ সামাজিক আচৰণ অধ্যয়ন কৰে। মানুহৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ হ'ল নিজৰ পৰিৱেশত, বিশেষকৈ নিজ সমাজখনত মানুহে প্ৰদর্শন কৰা আচৰণবোৰৰ এটা অংশ। ৰাজনৈতিক আচৰণক সদায় সামাজিক আচৰণ, অর্থনৈতিক স্বচ্ছলতা আৰু নৈতিকতাই প্ৰভাৱিত কৰে। অর্থাৎ, ৰাজনৈতিক আচৰণত সামাজিক সম্পর্কৰ প্ৰণালী এটাই আৰু সমাজ এখনৰ বাসিন্দাসকলৰ মাজত চলা আন্তঃক্ৰিয়াই নির্ণায়ক প্ৰভাৱ পেলায়। মানুহ পৰিয়ালত জন্মে আৰু পৰিয়ালৰ পৰাই প্ৰাথমিক প্ৰমূল্য, আচৰণৰ আৰ্হি আৰু সম্পর্কবোৰ লাভ কৰে। মানুহৰ ৰাজনৈতিক আচৰণৰ প্ৰণালীৰদ্ধ অধ্যয়নৰ বাবে মানুহৰ সামাজিক পটভূমিটো অধ্যয়ন কৰিব লাগিব, ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই এই প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰে।

১.৬ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিকাশ

সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ মাজৰ প্ৰভেদ প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ সময়ৰে পৰা ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিকাশ আৰম্ভ হৈছিল। কেইগৰাকীমান লব্ধপ্ৰতিষ্ঠ পণ্ডিতৰ অৱদানেৰে অধ্যয়নৰ এই শাখাটোৰ উত্থান ঘটিছিল।

বৈজ্ঞানিক প্ৰযুক্তি আৰু ঔদ্যোগিকীকৰণৰ মাত্ৰা বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে ৰাজনৈতিক যথাৰ্থতাক এটা বিজ্ঞানসন্মত দৃষ্টিকোণেৰ আৰু পৰীক্ষামূলক পদ্ধতিৰে বিশ্লেষণ কৰিবলৈ ল'লে। এই প্ৰক্ৰিয়াটোৱে তেওঁলোকক সমাজতত্ত্ৱৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত কৰিলে। এই সময়ছোৱালৈ সমাজতত্ত্ব এক ইতিবাচক আৰু বিজ্ঞানসন্মত অধ্যয়নৰ বিষয়ৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। সমাজতত্ত্ৱৰ নীতিবোৰৰ সংযোজন ঘটাই ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিষয়টো আৰু অধিক বিজ্ঞানসন্মত কৰি তোলাৰ প্ৰয়াস আৰম্ভ কৰিলে। ইয়াৰ লগতে মানুহ এই বিষয়টো সচেতন হ'ল যে উন্নয়নমূলক সমস্যাবোৰৰ কাৰণ সংকীৰ্ণ অৰ্থত কাৰিকৰী অথবা আমোলাতান্ত্ৰিক বুলি ধৰা হয় যদিও বহল অৰ্থত ইয়াৰ কাৰণবোৰ সমাজ-ৰাজনৈতিক প্ৰকৃতিৰ। কাৰ্ল মাৰ্ক্সে পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ প্ৰকৃতি আৰু ইয়াৰ সামাজিক নাইবা অৰ্থনৈতিক সংগঠনবোৰৰ সৈতে থকা সম্পৰ্ক অধ্যয়নত মনোনিৱেশ কৰিছিল। মাৰ্ক্সে হেগেলৰ ৰাষ্ট্ৰ বিষয়ক দৰ্শন সমালোচনা কৰি ইতিহাসৰ বৈষয়িক ব্যাখ্যা আৰু সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক ব্যাখ্যাৰ মৌলিক চলকৰূপে শ্ৰেণীৰ ধাৰণাটোৱে 'ৰাজনীতিৰ সমাজবিজ্ঞান'ৰ ধাৰাটোৰ অধ্যয়নৰ সূচনাত সহায় কৰিছিল। এই কথাবোৰেলৈ মন কৰি ৰান্মিমেনে নিৰ্ভুলভাৱে চিনাক্ত কৰিছিল যে ১৮৪০ ৰ দশকটো আছিল ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ পৰীক্ষালব্ধ সংজ্ঞ নিৰ্ধাৰণৰ প্ৰথম কাল।

কাৰ্ল মাৰ্ক্সৰ: পাচত ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বলৈ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ অৱদান আগবঢ়োৱা আনগৰাকী সমাজতাত্ত্বিক হ'ল জাৰ্মানীৰ মেক্স ৱেবাৰ। কৰ্তৃত্বৰ প্ৰকাৰ, আমোলাতন্ত্ৰৰ আদৰ্শ প্ৰকাৰ, সামাজিক শ্ৰেণী এটাৰ পৰিপূৰক ৰূপে সামাজিক প্ৰস্থিতি আৰু দলৰ ধাৰণা আদিৰ দৰে মৌলিক আৰু পূৰ্ব প্ৰচলিত ধাৰণাবোৰৰ বিশ্লেষণৰে তেওঁ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ ভেটি স্থাপন কৰিছিল। ৱেবাৰে সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক উন্নয়নৰ শক্তি আৰু দিশ সম্পৰ্কে উৎকৃষ্ট ব্যাখ্যাৰ লগতে ঐতিহাসিক বস্তুবাদ বিষয়ক মাৰ্ক্সীয় দৰ্শনৰ এটা উদাৰবাদী সংশোধন আগবঢ়াইছিল। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ অধ্যয়নত ৱেবাৰৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান হ'ল ৱৈধতাৰ ধাৰণাৰ আলোচনা। ৱৈধতাই ব্যক্তি অথবা অনুষ্ঠান বিশেষক ক্ষমতা প্ৰয়োগৰ কৰ্তৃত্ব প্ৰদান কৰে আৰু এই কৰ্তৃত্ব বহুলভাৱে মানি লোৱা হয়। ৱেবাৰে মানৱীয় আচৰণ সন্দৰ্ভতো নিজৰ মত আগবঢ়াইছিল। তেওঁ কৈছিল যে কোনো কাৰ্যত জড়িত ব্যক্তিৰ উদ্দেশ্য (motive) আৰু অভিপ্ৰায় (intentions) বিবেচনা কৰি চোৱাৰ প্ৰয়োজন আছে। ৱেবাৰৰ চিন্তাধাৰাত ঐতিহাসিক বিশ্লেষণৰ অভাৱ বুলি সমালোচনা কৰা হয়। মাৰ্ক্স আৰু ৱেবাৰৰ পাচত আন বহুতো চিন্তাবিদে বিষয়টোলৈ নিজ নিজ অৱদান আগবঢ়াইছে। এই অৱদানবোৰক মৌলিক অথবা চিন্তা *উদ্ৰেককাৰী* বুলি ক'ব নোৱাৰি যদিও বিষয়টোৰ অধ্যয়নত এইবোৰবো গুৰুত্ব আছে। এনে এগৰাকী বুদ্ধিজীৱি হ'ল মাক্সৰ সমসাময়িক ৱাল্টাৰ বাগেহ'ট্। তেওঁ সংস্কৃতি আৰু ব্যক্তিত্ব, ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান আৰু আচৰণৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক পৰীক্ষা কৰিছিল। তেওঁ লগতে সাংবিধানিক তত্ত্ব আৰু অনুশীলনৰ মাজৰ প্ৰভেদ চিনাক্ত কৰি উলিয়াইছিল। তেওঁ দাবী কৰিছিল যে নথি-পত্ৰ আদিবোৰ হ'ল সংসদীয় পদ্ধতিৰ চৰকাৰৰ কাম-কাজৰ টীকা। ফৰাছী সমাজতাত্ত্বিক গেব্ৰিয়েল তার্ডেই টেলিগ্ৰাফ, টেলিফোণ, কিতাপ আৰু বাতৰিকাকতৰ ৰূপত আধুনিক সংযোগৰ প্ৰভাৱ অধ্যয়নত জোৰ দিছিল। এই উপাদানবোৰে ব্যক্তি আৰু সংবাদ মাধ্যমৰ মাজত সংযোগ স্থাপন কৰিছিল। ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানক অধিক সম্প্ৰসাৰিত কৰাত আগভাগ লৈছিল ভিলফ্ৰেড পাৰেটো' আৰু *গেটেল'* ম'স্কাৰ দৰে অভিজাত সমাজতাত্ত্বিকসকলে। পাৰেটো'ৰ গ্ৰন্থ *The Mind and the Society* আৰু ম'স্কাৰ গ্ৰন্থ *The Ruling Class*-ত বিষয়টো বহলাই আলোচনা কৰাহৈছে। তেওঁলোকৰ দাবী অনুসৰি সমাজৰ অভিজাত শ্ৰেণীটোৱেই অৰ্থনৈতিক শক্তিবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব বুলি কোনো কথা নাই। কিন্তু সমাজত অভিজাত শ্ৰেণীটোৰ চলাচল নাইবা গতিবিধিৰ বাবেহে ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক পৰিৱৰ্তন

ঘটে। পৰৱৰ্তী সময়ৰ পণ্ডিতসকলে ৰাজনৈতিক দল আৰু দলবোৰৰ সংগঠনৰ অধ্যয়নত জোৰ দিছিল। অধ্যয়নবোৰৰ মূল বিষয় আছিল নিৰ্বাচন প্ৰক্ৰিয়া, ভোট দানৰ আচৰণ আৰু নিৰ্বচনী পৰিসংখ্যা। ১৯৩০ ৰ দশকত ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে ৰাজনীতিত ব্যক্তিত্বৰ ভূমিকা পৰীক্ষা কৰিছিল।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা সময়ৰ সোঁতত ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই কেনেধৰণে ক্ৰমবিকশিত হৈছিল সেয়া গম পোৱা গ'ল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ কোনে হেগেলৰ বৈষয়িক ব্যাখ্যাৰ সমালোচনা কৰিছিল?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিকাশত অহিহণা আগবঢ়োৱা দুগৰাকী পণ্ডিতৰ নাম লিখক।

.....

.....

১.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সামাজিক জীৱনত ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ বৃদ্ধি পোৱা কথাটোৱে সামাজিক বিশ্লেষকসকলৰ মাজত সাধাৰণতে অ-ৰাজনৈতিক বুলি বিবেচিত পৰিঘটনাবোৰৰ অধ্যয়নত ৰাজনৈতিক অনুমান প্ৰয়োগৰ প্ৰৱণতা বৃদ্ধি পাইছিল।
- ৰাজনীতিৰ সমাজতত্ত্বই সমাজতাত্ত্বিকসকলে মানৱ গোট, মানৱীয় আচৰণ আৰু অন্য সামাজিক অনুষ্ঠান সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰিবলৈ প্ৰয়োগ কৰা পদ্ধতিবোৰেৰে ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে।
- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব হ'ল সমাজতত্ত্বৰ এটা শাখা। ই সমাজ আৰু ৰাজনীতিৰ মাজৰ আন্তঃক্ৰিয়া অধ্যয়ন কৰে।
- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ লক্ষ্য হ'ল ৰাজনৈতিক ক্ষমতাবোৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক আৰু শ্ৰেণী সংৰচনাৰ দৰে বিষয়বোৰ অধ্যয়ন তথা পৰীক্ষা কৰা। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই বিষয়টোৰ এটা অধিক বিস্তৃত পৰিসৰ আৰু অধিক বাস্তৱিক, নিৰ্ভুল তথা তত্ত্ব সচেতন বিশ্লেষণ পন্থাৰ অন্বেষণ কৰি আছে।
- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই গৱেষণাৰ নতুন দিশ উন্মোচন কৰাৰ লগতে বিষয়বোৰ বিশ্লেষণ কৰা নতুন পদ্ধতিক লৈ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা চলাই আছে।

১.৮ আধিক জানিবলৈ

- Ashraf Ali and Sharma, L. N. 1983. *Political Sociology- A New Grammar of Politics*. Madras Universities Press (India).

- Ralhan, S. S. and Lambat, S. R. 2006. *Political Sociology*. New Delhi : Common Wealth Publishers.
- Rathod, P. B. 2005. *Fundamentals of Political Sociology*. Jaipur : ABD Publishers.
- Faulks, Keith. 1999. *Political Sociology* : *A Critical Analysis.* Ednburgh University Press.
- Biswask K, Dipti. 1978. *Political Sociology* : *An Introduction.* Calcutta : Firma KLM Private Ltd.
- Mukhopadhyay, A. K. 1997. *Political Sociology : An Introduction Analysis*. Calcutta : K. P. Bagchi and Company.
- Roy, Shefali. 2014 *Society and Politics in India* : *Understanding Political Sociology.* Delhi : PHI Learning Pvt. Ltd.
- Greer, S. And Orleans, P. 1964. *Political Sociology* in Faris, R. L. (ed) *Handbook of Modern Sociology.* Chicago : Rand Mcnally.

✓ ১.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ - ক্ষুদ্ৰ সংস্কাৰ

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ - ৰাজনৈতিক দৰ্শন

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ - কাৰ্ল মাৰ্ক্স

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ - মেক্স ৰেবাৰ আৰু গ্যেটেন' ম'স্কা।

? ১.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) চুটি প্ৰশ্ন- (১০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ অৰ্থ কি?

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ তাৎপৰ্য ব্যাখ্যা কৰক।

(খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন- (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিকাশ ব্যাখ্যা কৰক।

****

অধ্যায় ২ ঃ মৌলিক ধাৰণা- ১

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ ক্ষমতা
২.৩.১ ক্ষমতাৰ প্ৰকৃতি আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ
২.৩.২ ক্ষমতাৰ প্ৰকাৰসমূহ
২.৩.৩ ক্ষমতাৰ উৎসসমূহ
২.৪ কৰ্তৃত্বৰ ধাৰণা
২.৪.১ কৰ্তৃত্বৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
২.৪.২ কৰ্তৃত্বৰ প্ৰকাৰ
২.৫ ৰাষ্ট্ৰ
২.৫.১ ৰাষ্ট্ৰৰ মৌলিক উপাদানসমূহ
২.৫.২ ৰাষ্ট্ৰ উৎপত্তি তত্ত্বসমূহ
২.৫.৩ ৰাষ্ট্ৰৰ কাৰ্যসমূহ
২.৬ অভিজাত শ্ৰেণী
২.৬.১ অভিজাত তত্ত্ব
২.৬.২ অভিজাত শ্ৰেণীৰ প্ৰকাৰ
২.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.৮ অধিক জানিবলৈ
২.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ন
২.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ৰাজনৈতিক তত্ত্বত ক্ষমতাৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকৃতি বুজি পোৱাত সক্ষম হ'ব।
- ক্ষমতাৰ বিভিন্ন মাত্ৰা আৰু প্ৰকাৰসমূহৰ মাজত পাৰ্থক্য বুজিব পাৰিব।
- কৰ্তৃত্বৰ ধাৰণা আৰু ইয়াৰ প্ৰকাৰসমবহ বাখ্যা কৰিব পাৰিব।
- ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা আৰু ইয়াৰ অত্যাৱশ্যকীয় উপাদানসমূহৰ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

• অভিজাত শ্রেণী আৰু অভিজাত তত্ত্ব ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

ৰাজনীতি বিজ্ঞান প্রাথমিকভাৱে সংগঠন আৰু সমাজত ক্ষমতাৰ ব্যৱহাৰৰ সৈতে জড়িত। ৰাজনীতি বিজ্ঞানে সমাজত কেনেদৰে ক্ষমতা সংগঠিত আৰু ব্যৱহাৰ কৰা হয় তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। ই কেনেদৰে সিদ্ধান্ত লোৱা হয়, কোনে সেইবোৰ লয় আৰু কাৰ স্বার্থত সেৱা কৰে সেয়া বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে। এই অধ্যায়টো ক্ষমতা, কর্তৃত্ব, ৰাষ্ট্ৰ আৰু অভিজাত শ্রেণীৰ দৰে বিভিন্ন মূল ধাৰণাসমূহৰ ওপৰত আধাৰিত। এই ধাৰণাসমূহ আন্তঃসংযুক্ত যিয়ে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্রতিষ্ঠানসমূহে কেনেদৰে কাম কৰে সেয়া বুজিবলৈ আমাক সহায় কৰে। ক্ষমতা বুলিলে আনৰ আচৰণক প্রভাৱিত বা নিয়ন্ত্রণ কৰাৰ ক্ষমতাক বুজায়। কর্তৃত্ব শব্দটোৱে বৈধ ক্ষমতাক বুজায়, যি ক্ষমতাক স্বীকৃতি দিয়া হয় আৰু সঠিক হিচাপে গ্রহণ কৰা হয়। ৰাষ্ট্ৰ হৈছে এক সংগঠিত ৰাজনৈতিক সম্প্রদায় যাৰ এটা নির্দিষ্ট ভূখণ্ডৰ ওপৰত সার্বভৌম কর্তৃত্ব আছে। অভিজাত শ্রেণীৰ ধাৰণাটোৱে এক সীমিত গোটক বুজায় যি সমাজত বিশিষ্ট পদত অধিষ্ঠিত আৰু ৰাজনৈতিক সিদ্ধান্তৰ ওপৰত যথেষ্ট প্রভাৱ পেলায়। এই অধ্যায়টোৱে এই ধাৰণাবোৰৰ অর্থ, বৈশিষ্ট্য, তাত্ত্বিক ভেটি আৰু সমসাময়িক ৰাজনীতিত প্রাসংগিকতা মূল্যায়ন কৰি এই ধাৰণাবোৰ বুজাৰ চেষ্টা কৰিব।

২.৩ ক্ষমতা

ক্ষমতা হৈছে ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ অন্যতম মৌলিক ধাৰণা। সৰল ভাষাত, ক্ষমতাই এজন ব্যক্তি বা গোটৰ প্রতিৰোধ সত্ত্বেও আকাংক্ষিত ফলাফল প্রাপ্তিৰ বাবে আনৰ আচৰণক প্রভাৱিত কৰাৰ সক্ষমতাক বুজায়। ক্ষমতা কেৱল চৰকাৰৰ মাজতে সীমাবদ্ধ নহয়। ই পৰিয়াল, ধর্মীয় প্রতিষ্ঠান, অর্থনৈতিক সংগঠন আৰু সামাজিক গোটসমূহত বিদ্যমান। ৰাজনীতিত কোনে শাসন কৰে, নীতি কেনেদৰে প্রস্তুত কৰে কৰা হয়, আৰু কাৰ স্বার্থই প্রাধান্য লাভ কৰে সেয়া ক্ষমতাই নির্ধাৰণ কৰে।

বহু পণ্ডিতে বিভিন্ন ধৰণে ক্ষমতাক সংজ্ঞায়িত কৰিছে। তলত কেইটামান গুৰুত্বপূর্ণ সংজ্ঞা দিয়া হৈছে —

ৰ'বার্ট এ ডাহলে সম্পর্কৰ ক্ষেত্রত ক্ষমতাক সংজ্ঞায়িত কৰিছিল। তেওঁৰ মতে, " A আৰু B ৰ ওপৰত ইমান ক্ষমতা আছে যে, A য়ে B ক এনে কিবা এটা কৰিবলৈ বাধ্য কৰাব পাৰে যিটো B য়ে অন্যথা নকৰে।"

মেক্স ৱেবাৰৰ মতে, ক্ষমতা হৈছে এক সম্ভাৱণীয়তা যে এটা শক্তিয়ে প্রতিৰোধ সত্ত্বেও নিজৰ ইচ্ছা পালন কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

হেৱল্ড ডি. লাছৱেলৰ মতে, ৰাজনীতি হৈছে "কোনে কি, কেতিয়া আৰু কেনেকৈ পায়" ৰ অধ্যয়ন, যি সম্পদ আৰু লাভালাভৰ বিতৰণৰ ক্ষেত্রত ক্ষমতা ব্যাখ্যা কৰে।

তালকট পাৰচনৰ মতে, ক্ষমতা হৈছে সামূহিক লক্ষ্য প্রাপ্ত কৰাৰ বাবে এক সামাজিক ব্যৱস্থাৰ সাধাৰণ সক্ষমতা।

এই সংজ্ঞাসমূহে ক্ষমতাৰ সম্পৰ্কমূলক প্ৰকৃতিৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে। ই কেৱল ব্যক্তি বা গোটৰ মাজত হোৱা পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়া-প্ৰক্ৰিয়াৰ সন্দৰ্ভতহে বিদ্যমান।

২.৩.১ ক্ষমতাৰ প্ৰকৃতি আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ

ক্ষমতাৰ কেইবাটাও গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য আছে। ক্ষমতাৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত আলোচনা কৰা হৈছে—

সম্পৰ্কমূলক ঃ ব্যক্তি বা গোটৰ মাজৰ সম্পৰ্কত ক্ষমতা থাকে। ই বিচ্ছিন্নভাৱে থাকিব নোৱাৰে। এজন ব্যক্তি বা গোটে আন এজনৰ ওপৰত ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰে। ৰ'বাৰ্ট এ. ডাহলৰ মতে, ক্ষমতা হৈছে এনে এক সংযোগ য'ত এজন ব্যক্তি বা সংস্থাই আনজনক এক নিৰ্দিষ্ট ধৰণে কাৰ্য কৰিবলৈ প্ৰভাৱিত কৰে।

পৰিস্থিতিগত ঃ ক্ষমতা সময়, স্থান আৰু পৰিস্থিতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে, কাৰণ এজন ব্যক্তি যি এফালে শক্তিশালী, সি আন এফালে একে ক্ষমতাৰ অধিকাৰী নহ'বও পাৰে; উদাহৰণস্বৰূপে, এজন মুখ্যমন্ত্ৰীয়ে নিজৰ ৰাজ্যৰ ভিতৰত কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগ কৰে। কিন্তু সেই ৰাজ্যৰ অধিকাৰৰ বাহিৰত একে ক্ষমতাৰ অধিকাৰ নহয়।

গতিশীল ঃ ক্ষমতা স্থায়ী বা স্থিৰ নহয়। ই গতিশীল আৰু পৰিৱৰ্তিত সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক কাৰকৰ দ্বাৰা নিৰন্তৰভাৱে প্ৰভাৱিত। ঐতিহাসিক পৰিস্থিতি, জনমত, প্ৰতিষ্ঠানিক উন্নয়ন আৰু অৰ্থনৈতিক সম্পদৰ পৰিৱৰ্তনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ক্ষমতাৰ বিতৰণ আৰু ব্যৱহাৰ ভিন্ন হয়। সেয়েহে, ক্ষমতা হৈছে প্ৰকৃতিত শিথিল, ই কাৰ্য কৰা বৃহৎ পৰিৱেশৰ প্ৰতিক্ৰিয়াত নিৰন্তৰ পৰিৱৰ্তন হৈ থাকে।

ইচ্ছাকৃত ঃ ক্ষমতাই সাধাৰণতে আনৰ আচৰণ, সিদ্ধান্ত বা কাৰ্যকলাপক প্ৰভাৱিত কৰাৰ এক উদ্দেশ্যপূৰ্ণ আৰু সচেতন প্ৰচেষ্টাক বুজায়। এটা নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্য মনত ৰাখি ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰা হয়। ব্যক্তি বা গোটবোৰে কিছুমান লক্ষ্য প্ৰাপ্ত কৰিবলৈ ক্ষমতা ব্যৱহাৰ কৰে, যেনে ৰাজহুৱা ৰীতি প্ৰভাৱিত কৰা, অৰ্থনৈতিক পুৰস্কাৰ সুৰক্ষিত কৰা, সামাজিক শৃংখলা বজাই ৰখা, বা নিৰ্দিষ্ট মতাদৰ্শ প্ৰচাৰ কৰা।

অসমান বিতৰণ ঃ সমাজত ক্ষমতা সমানভাৱে বিতৰণ কৰা নহয়। ইয়াক ব্যক্তি আৰু গোটৰ মাজত অসমানভাৱে বিতৰণ কৰা হয়। এই বৈষম্য বিদ্যমান কাৰণ সম্পদ, শিক্ষা, সাংগঠনিক নিয়ন্ত্ৰণ, সামাজিক সুনাম বা ৰাজনৈতিক স্থিতিৰ দৰে সম্পদত সকলোৰে সমান প্ৰৱেশাধিকাৰ নাথাকে।

২.৩.২ ক্ষমতাৰ প্ৰকাৰসমূহ

ক্ষমাত হৈছে এক বহুমাত্ৰিক ধাৰণা। ই সদায় শক্তি বা কৰ্তৃত্বৰ ওপৰত আধাৰিত নহয়, কিন্তু প্ৰভাৱ, অনুৰোধ, জ্ঞান বা সম্পদৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণৰ জৰিয়তেও কাম কৰিব পাৰে। কেতিয়াবা বলপূৰ্বকভাৱে ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰা হয়, আনহাতে আন সময়ত ই সন্মতি আৰু গ্ৰহণযোগ্যতাৰ জৰিয়তে কাম কৰে। ক্ষমতাৰ ৰূপটো সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সেয়েহে, ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু সমাজে কেনেদৰে কাম কৰে সেয়া বুজিবলৈ, বিভিন্ন ধৰণৰ ক্ষমতা আৰু ইয়াক কেনেদৰে ব্যৱহাৰ কৰা হয় সেয়া পৰীক্ষা কৰাটো প্ৰয়োজনীয়। বিভিন্ন প্ৰকাৰত শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিছে। এইবোৰ তলত আলোচনা কৰা হৈছে।

বলপূৰ্বক ক্ষমতা ঃ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰকাৰৰ ক্ষমতা হ'ল, বলপূৰ্বক ক্ষমতা। যি বলপূৰ্বক, ভাবুকি বা শাস্তিৰ ওপৰত আধাৰিত। ই নেতিবাচক পৰিণামৰ ভয় সৃষ্টি কৰি আজ্ঞাপালন কৰিবলৈ বাধ্য কৰে। মেক্স ৱেবাৰৰ মতে, ক্ষমতা হৈছে সামাজিক সম্পৰ্কৰ ভিতৰত এজন ব্যক্তি বা সংস্থাই প্ৰতিৰোধ সত্ত্বেও নিজৰ ইচ্ছা পালন কৰিবলৈ সক্ষম হোৱাৰ সম্ভাৱনা। বলপূৰ্বক ক্ষমতাই এই সংজ্ঞাটো স্পষ্টভাৱে প্ৰতিফলিত কৰে কাৰণ মানুহে মানি চলিবলৈ অনিচ্ছুক হ'লেও ই কাম কৰে। আৰক্ষী বাহিনীৰ ব্যৱহাৰ, সামৰিক পদক্ষেপ, বা ৰাষ্ট্ৰৰ দ্বাৰা আইনী শাস্তি হৈছে বলপূৰ্বক ক্ষমতাৰ উদাহৰণ। যদিও বলপূৰ্বক ব্যৱহাৰে তাৎক্ষণিক অনুপালন নিশ্চিত কৰিব পাৰে, বৈধতাৰ দ্বাৰা সমৰ্থিত নোহোৱালৈকে ই দীৰ্ঘম্যাদী স্থিৰতাৰ সৃষ্টি নকৰিবও পাৰে।

বৈধ ক্ষমতা ঃ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰকাৰ হৈছে বৈধ ক্ষমতা, যি স্বীকৃতিৰ ওপৰত আধাৰিত আৰু জনসাধাৰণে ইয়াক সঠিক বুলি গ্ৰহণ কৰে। বলপূৰ্বক ক্ষমতাৰ বিপৰীতে, বৈধ ক্ষমতা স্বেচ্ছাই পালন কৰা হয় কাৰণ মানুহে ইয়াৰ বৈধতাত বিশ্বাস কৰে। মেক্স ৱেবাৰৰ মতে, বৈধ কৰ্তৃত্বই তিনিটা ৰূপ ল'ব পাৰে— পৰম্পৰাগত কৰ্তৃত্ব, কৰিস্মাটিক কৰ্তৃত্ব, আৰু আইনী যুক্তিসংগত কৰ্তৃত্ব আধুনিক গণতান্ত্ৰিক গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰসমূহে মূলতঃ আইনী যুক্তিসংগত কৰ্তৃত্বৰ ওপৰত কাম কৰে। বলপূৰ্বক শক্তিতকৈ বৈধ শক্তি অধিক স্থিৰ আৰু স্থায়ী কাৰণ ই সন্মতিৰ দ্বাৰা সমৰ্থিত।

অৰ্থনৈতিক ক্ষমতা ঃ অৰ্থনৈতিক শক্তি হৈছে আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰকাৰৰ শক্তি। ই সম্পদ, সম্পত্তি, মূলধন আৰু উৎপাদনৰ মাধ্যমৰ দৰে অৰ্থনৈতিক সম্পদৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণৰ পৰা আহৰণ কৰা হয়। কার্ল মার্ক্সৰ মতে, উৎপাদনৰ মাধ্যমবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰা শ্ৰেণীটোৱে সমাজৰ ৰাজনৈতিক আৰু আগৰ্শগত প্ৰতিষ্ঠানবোৰো নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। মার্ক্সবাদী তত্ত্ব অনুসৰি, অৰ্থনৈতিক শক্তিয়ে ৰাজনৈতিক আধিপত্যৰ ভেটি গঠন কৰে। ব্যৱসায়িক নিগম, উদ্যোপতি আৰু বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানসমূহে প্ৰায়ে চৰকাৰী নীতি, নিৰ্বাচন আৰু জনমতক প্ৰভাৱিত কৰি অৰ্থনৈতিক ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰে। সমসাময়িক সমাজত, অৰ্থনৈতিক শক্তিয়ে ৰাজহুৱা জীৱন গঢ়াত এক নিৰ্ণায়ক ভূমিকা পালন কৰে।

ৰাজনৈতিক ক্ষমতা ঃ ৰাজনৈতিক শক্তিয়ে বিশেষভাৱে চৰকাৰৰ সিদ্ধান্ত, ৰাজহুৱা নীতি আৰু সম্পদৰ বিতৰণক প্ৰভাৱিত কৰাৰ ক্ষমতাক বুজায়। বিধানমণ্ডল, কার্যবাহী আৰু ন্যায়পালিকাৰ দৰে ৰাজনৈতিক প্ৰতিষ্ঠানৰ জৰিয়তে ইয়াক প্ৰয়োগ কৰা হয়। হেৱল্ড লেছৱেলৰ মতে, ৰাজনীতি হৈছে, "কোনে কি, কেতিয়া আৰু কেনেকৈ পায়", ক্ষমতাৰ বিতৰণমূলক দিশৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা। ৰাজনৈতিক শক্তিয়ে আইন, নীতি আৰু কল্যাণমূলক ব্যৱস্থাৰ গঠন আৰু ৰূপায়ণ নিৰ্ধাৰণ কৰে। ই প্ৰায়ে অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক শক্তিৰ সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত হৈ থাকে।

সামাজিক ক্ষমতা ঃ সামাজিক স্থিতি, মর্যাদা, সাংস্কৃতিক নিয়মাৱলী আৰু সামূহিক প্ৰভাৱৰ পৰা সামাজিক ক্ষমতাৰ উদ্ভৱ হয়। ইয়াক ধর্মীয় নেতা, জাতিৰ অভিজাত, পৰম্পৰাগত কৰ্তৃপক্ষ বা প্ৰভাৱশালী সামাজিক গোটসমূহে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। চি. ৰাইট মিলছৰ মতে, আধুনিক সমাজত ক্ষমতা ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক আৰু সামৰিক প্ৰতিষ্ঠানত কৌশলগত পদত অধিষ্ঠিত অভিজাতসকলৰ হাতত কেন্দ্ৰীভূত হৈ আছে। সামাজিক ক্ষমতাই প্ৰায়ে জনমত গঠন কৰে আৰু আনুষ্ঠানিক কৰ্তৃত্ব অবিহনেও ৰাজনৈতিক আচৰণক প্ৰভাৱিত কৰে।

আদর্শগত ক্ষমতা ঃ আদর্শগত ক্ষমতাই বিশ্বাস, মূল্যবোধ, ধাৰণা আৰু বাস্তৱিকতাৰ উপলব্ধি গঠন কৰাৰ ক্ষমতাক বুজায়। ই শিক্ষা, ধর্ম, সংবাদ মাধ্যম আৰু সংস্কৃতিৰ দৰে প্ৰতিষ্ঠানৰ জৰিয়তে কাম কৰে। এণ্টোনিও

গ্ৰামচিৰ মতে, শাসক শ্ৰেণীয়ে কেৱল বল প্ৰয়োগৰ জৰিয়তে নহয় বৰঞ্চ সাংস্কৃতিক আধিপত্যৰ জৰিয়তেও আধিপত্য বজাই ৰাখে, যিয়ে শাসিতসকলৰ সন্মতি সুৰক্ষিত কৰে। আদৰ্শগত ক্ষমতা সূক্ষ্ম আৰু দীৰ্ঘস্থায়ী কাৰণ ই মানুহে নিজৰ চাৰিওফালে থকা পৃথিৱীখনক কেনেদৰে ভাবে আৰু ব্যাখ্যা কৰে তাক প্ৰভাৱিত কৰে।

ইয়াৰ উপৰি আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সম্পৰ্কৰ ক্ষেত্ৰত, পণ্ডিতসকলে কঠোৰ ক্ষমতা আৰু নৰম ক্ষমতাৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখুৱায়। যোছেফ নাইৰ মতে, কঠোৰ ক্ষমতাও আন ৰাষ্ট্ৰক প্ৰভাৱিত কৰিবলৈ সামৰিক শক্তি আৰু অৰ্থনৈতিক নিষেধাজ্ঞাৰ ব্যৱহাৰ অন্তৰ্ভুক্ত থাকে, আনহাতে সাংস্কৃতিক বিনিময়, বৈদেশিক সাহায্য আৰু বিশ্বব্যাপী সংবাদ মাধ্যমৰ প্ৰভাৱে নম্ৰ শক্তিক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। দুয়োটা ৰূপই বিশ্বৰ ৰাজনীতিত গুৰুত্বপূৰ্ণ।

২.৩.৩ ক্ষমতাৰ উৎসসমূহ

ক্ষমতা বিভিন্ন উৎসৰ পৰা আহে যিয়ে ব্যক্তি বা গোটসমূহক আনক প্ৰভাৱিত কৰিবলৈ আৰু সমাজ আৰু ৰাজনীতিত সিদ্ধান্তসমূহ গঢ়িবলৈ সক্ষম কৰে। শক্তিৰ প্ৰধান উৎসমূহ তলত আলোচনা কৰা হৈছে—

সম্পদ ঃ সম্পদ হৈছে ক্ষমতাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস কাৰণ ধন, ভূমি, সম্পত্তি আৰু পুঁজিয়ে ব্যক্তি বা গোটসমূহক ৰাজনীতি আৰু সমাজক প্ৰভাৱিত কৰাত সহায় কৰে। অৰ্থনৈতিক শক্তিয়ে প্ৰায়ে ৰাজনৈতিক প্ৰভাৱৰ সৃষ্টি কৰে।

জ্ঞান ঃ জ্ঞানে দক্ষতা, শিক্ষা আৰু কাৰিকৰী দক্ষতাৰ জৰিয়তে ক্ষমতা প্ৰদান কৰে। বিশেষজ্ঞ, বুদ্ধিজীৱী আৰু প্ৰশাসকসকলে প্ৰায়ে তেওঁলোকৰ বিশেষ বুজা-বুজিৰ বাবে সিদ্ধান্তসমূহক প্ৰভাৱিত কৰে।

সাংগঠনিক নিয়ন্ত্ৰণ ঃ ৰাজনৈতিক দল, সংঘ নিগম বা সামাজিক সংগঠনসমূহক নিয়ন্ত্ৰণ কৰা লোকসকলে কাৰ্যকলাপ নিৰ্দেশনা আৰু মানুহক একত্ৰিত কৰি ক্ষমতা লাভ কৰে। সংগঠনসমূহৰ ভিতৰত নেতৃত্বই প্ৰায়ে শক্তিশালী প্ৰভাৱ সৃষ্টি কৰে।

শাৰীৰিক বল ঃ শাৰীৰিক বল হৈছে বলপূৰ্বক আৰু আজ্ঞাপালন নিশ্চিত কৰাৰ শক্তিৰ ওপৰত আধাৰিত ক্ষমতাৰ এক পৰম্পৰাগত উৎস। ৰাষ্ট্ৰ এখনে আৰক্ষী আৰু সামৰিক বাহিনীৰ দৰে প্ৰতিষ্ঠানৰ জৰিয়তে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰে।

চমৎকাৰীতা ঃ চমৎকাৰীতা হৈছে ক্ষমতাৰ এক ব্যক্তিগত উৎস। যি এজন নেতাৰ ব্যতিক্ৰমী ব্যক্তিত্ব, আৱেদন আৰু অনুগামীসকলক অনুপ্ৰাণিত কৰাৰ ক্ষমতাৰ পৰা আহে। চমৎকাৰী (কৰিস্মেটিক) নেতাসকলে প্ৰায়ে আনুষ্ঠানিক ব্যক্তিসকলক ক্ষমতা প্ৰদান কৰে। তেওঁলোকৰ কতৃত্ব আইনৰ পৰা আহে আৰু সমাজৰ দ্বাৰা বৈধ হিচাপে স্বীকৃত।

২.৪ কৰ্তৃত্বৰ ধাৰণা

কৰ্তৃত্বৰ ধাৰণা হৈছে এনে এক বৈধ ক্ষমতা, যাক সঠিক বুলি স্বীকৃতি দিয়া হয় আৰু শাসন কৰোতাসকলে গ্ৰহণ কৰে। যদিও ক্ষমতাই আনক প্ৰভাৱিত কৰা বা নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ ক্ষমতাক বুজায়, কৰ্তৃত্বই সূচায় যে এনে নিয়ন্ত্ৰণ

ন্যায়সংগত আৰু উপযুক্ত হিচাপে স্বীকৃত। কর্তৃত্ব তেতিয়া বিদ্যমান যেতিয়া মানুহে কোনো আদেশ ভয়ৰ বাবে নহয়, কিন্তু তেওঁলোকে বিশ্বাস কৰে যে ই বৈধ বা নৈতিকভাৱে সঠিক। সমাজবিজ্ঞানী মেক্স ৱেবাৰে কর্তৃত্বৰ এক আটাইতকৈ বিস্তৃত বিশ্লেষণ প্রদান কৰিছিল। তেওঁৰ মতে, কর্তৃত্ব হৈছে এক নির্দিষ্ট সংখ্যক লোকে নির্দিষ্ট দাবী গ্রহণ কৰাৰ সম্ভাৱনা। ৱেবাৰে গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল যে কর্তৃত্ব বৈধতা, শাসকৰ শাসন কৰাৰ বৈধ অধিকাৰ আছে বুলি বিশ্বাসৰ ওপৰত আধাৰিত। সেয়েহে, কর্তৃত্ব ক্ষমতাৰ পৰা পৃথক কিয়নো ইয়াৰ বাবে সন্মতিৰ প্রয়োজন। উদাহৰণস্বৰূপে, নাগৰিকসকলে কেৱল শাসকৰ ভয়তে নহয়, তেওঁলোকে আইনী ব্যৱস্থাটো বৈধ বুলি বিশ্বাস কৰাৰ বাবেও যানবাহন আইন পালন কৰে।

২.৪.১ কর্তৃত্বৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

কর্তৃত্বৰ কেইবাটাও বিশেষ বৈশিষ্ট্য আছে। কর্তৃত্বৰ কেইবাটাও গুৰুত্বপূর্ণ আৰু স্বতন্ত্র বৈশিষ্ট্য আছে, যিয়ে ইয়াক কেৱল ক্ষমতাৰ পৰা পৃথক কৰে—

১) বৈধতা ঃ কর্তৃত্বৰ আটাইতকৈ প্রয়োজনীয় বৈশিষ্ট্য হৈছে বৈধতা। যিসকলে শাসন কৰে তেওঁলোকে ইয়াক সঠিক আৰু ন্যায্য বুলি গণ্য কৰে। জনসাধাৰণে কর্তৃত্বধাৰীৰ আদেশ দিয়াৰ অধিকাৰক স্বীকাৰ কৰে।

২) প্রতিষ্ঠানিক আধাৰ ঃ আইন, নিয়মাৱলী, পৰম্পৰা বা সাংবিধানিক পৰিকাঠামোৰ দৰে প্রতিষ্ঠিত প্রতিষ্ঠানসমূহে সাধাৰণতে কর্তৃত্বৰ ভেটি হিচাপে কাম কৰে। ই ব্যক্তিগত বা স্বেচ্ছাচাৰী নহয়, বৰঞ্চ প্রতিষ্ঠিত গাঁথনিৰ দ্বাৰা সমর্থিত।

৩) স্বেচ্ছাসেৱী অনুপালন ঃ কর্তৃত্বত অনুপালন স্ব-ইচ্ছাই আগবঢ়োৱা হয়। মানুহে আইন আৰু আদেশবোৰ কেৱল শাস্তিৰ ভয়ত নহয়, তেওঁলোকে বিশ্বাস কৰে যে সেইবোৰ বৈধ আৰু উপযুক্ত।

৪) স্থিৰতা আৰু দীর্ঘস্থায়ী ঃ কর্তৃত্ব বলপূর্বক শক্তিতকৈ অধিক স্থিৰ আৰু দীর্ঘস্থায়ী। যিহেতু ই গ্রহণযোগ্যতা আৰু বৈধতাৰ বিশ্বাসৰ ওপৰত আধাৰিত, ই সমাজত ধাৰাবাহিকতা আৰু শৃংখলা নিশ্চিত কৰে।

৫) আদেশ দিয়াৰ অধিকাৰ আৰু আজ্ঞা পালন কৰাৰ কর্তব্য ঃ কর্তৃপক্ষই আদেশ জাৰি কৰাৰ অধিকাৰ আৰু সেইবোৰ পালন কৰাৰ কর্তব্য বুজায়। কর্তৃপক্ষই এজন ব্যক্তি বা সংস্থাক আদেশ জাৰি কৰাৰ বাবে স্বীকৃতিপ্রাপ্ত কর্তৃত্ব প্রদান কৰে, আন আনসকলে সেইবোৰ মানি চলিবলৈ তেওঁলোকৰ দায়িত্ব স্বীকাৰ কৰে।

৬) সীমিত আৰু নিয়ন্ত্রিত প্রকৃতি ঃ আধুনিক সাংবিধানিক ব্যৱস্থাত কর্তৃত্ব সাধাৰণতে সীমিত আৰু নিয়ন্ত্রিত, ইয়াৰ প্রৱেশাধিকাৰ আইনী নিয়মে নির্ধাৰণ কৰে।

২.৪.২ কর্তৃত্বৰ প্রকাৰ

মেক্স ৱেবাৰৰ মতে, তিনিটা আদর্শ প্রকাৰৰ কর্তৃত্ব আছে— পৰম্পৰাগত, কৰিশ্মাটিক আৰু আইনী যুক্তিসংগত। এইবোৰ হৈছে 'আদর্শ প্রকাৰ', অর্থাৎ এইবোৰ হৈছে বাস্তৰ জগতৰ প্রণালীবোৰ বুজিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা বিশ্লেষণাত্মক শ্রেণী, যদিও কার্যক্ষেত্রত সেইবোৰ অতিৰিক্ত হ'ব পাৰে।

ক) পৰম্পৰাগত কর্তৃত্ব ঃ পৰম্পৰাগত কর্তৃত্ব নিয়ম, পৰম্পৰা আৰু দীর্ঘদিনীয়া প্রথাৰ ওপৰত আধাৰিত। মানুহে মানি চলে কাৰণ 'সদায় এনেকুৱা হৈ আহিছে'। ক্ষমতাৰ বৈধতা ঐতিহাসিক ধাৰাবাহিকতা আৰু উত্তৰাধিকাৰী স্থিতিৰ পৰা উদ্ভৱ হয়। ৰাজতন্ত্র, সামন্তবাদী শাসন আৰু বংশগত ৰজা হৈছে ইয়াৰ প্রধান উদাহৰণ। এনে ব্যৱস্থাত ৰজাৰ আনুগত্যৰ প্রয়োজন হয় কিয়নো পৰম্পৰাই তেওঁলোকৰ স্থিতিক সমান কৰে।

খ) চমৎকাৰীতা (কৰিশ্মা) কর্তৃত্ব ঃ চমৎকাৰী কর্তৃত্ব এজন নেতাৰ ব্যতিক্রমী গুণ বা ব্যক্তিগত আকর্ষণৰ পৰা উদ্ভৱ হয়। অনুগামীসকলে আজ্ঞা পালন কৰে কাৰণ তেওঁলোকে বিশ্বাস কৰে যে নেতাজনৰ অসমান্য গুণ, বীৰত্ব বা ঐশ্বৰিক অনুপ্রেৰণা আছে। এই কর্তৃত্ব আৱেগ আৰু ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত আধাৰিত। ই প্রায়ে সংকটৰ সময়ত দেখা দিয়ে, যেতিয়া মানুহে শক্তিশালী নেতৃত্বৰ দাবী কৰে। অৱশ্যে ইয়াক প্রতিষ্ঠানিক নকৰালৈকে ই অস্থিৰ হ'ব পাৰে।

গ) আইনী-যুক্তিসংগত কর্তৃত্ব ঃ আইনী যুক্তিসংগত কর্তৃত্ব বিদ্যমান আইন, নিয়মাৱলী আৰু আনুষ্ঠানিক প্রক্রিয়াৰ ওপৰত। এই সন্দর্ভত কর্তৃত্ব এজন ব্যক্তিৰ সলনি এটা কার্যালয়ৰ সৈতে জড়িত। আধুনিক গণতান্ত্রিক শাসন ব্যৱস্থা এই ধৰণৰ কর্তৃত্বৰ ওপৰত যথেষ্ট নির্ভৰ কৰে। ব্যক্তিসকলক মানি চলা নহয়; ইয়াৰ পৰিৱর্তে, আইন আৰু সংগঠনসমূহ মানি চলা হয়। আমোলাতন্ত্র আৰু সাংবিধানিক চৰকাৰে আইনী আৰু যুক্তিসংগত কর্তৃত্বৰ ভিত্তিত কাম কৰে।

জানি থোৱা ভাল

গ্রীক শব্দ কৰিশ্মাৰ (Charisma) অর্থ হৈছে 'অনুগ্রহ' বা 'উপহাৰ'। ই চৰিজেষ্টাই ক্রিয়াৰ পৰা আহিছে, যাৰ অর্থ হৈছে 'অনুগ্রহ প্রদর্শন কৰা', আৰু এই ক্রিয়াটো (Charis) বিশেষ্যৰ পৰা আহিছে, যাৰ অর্থ হৈছে 'অনুগ্রহ'। প্রাৰম্ভিক ইংৰাজী ব্যৱহাৰত, বিশেষকৈ খ্রীষ্টান প্রসংগত, কৰিশ্মাই (Charisma) গির্জাৰ লাভালাভৰ বাবে পৰিত্র আত্মাৰ দ্বাৰা প্রদান কৰা এক বিশেষ উপহাৰ বা শক্তিক বুজায়। অৱশ্যে, এই ধর্মীয় অর্থ এতিয়া খুব কমহে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। আজি, কৰিশ্মা শব্দটোৱে সাধাৰণতে এজন ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত আকর্ষণ বা সামাজিক আকর্ষণক বুজায়।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ ক্ষমতাৰ অর্থ লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ ক্ষমতাৰ দুটা মুখ্য বৈশিষ্ট্য লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ পৰম্পৰাগত কর্তৃত্বৰ ওপৰত এটা টোকা বনাওক।

.....

.....

২.৫ ৰাষ্ট্ৰ

ৰাষ্ট্ৰ এখন হৈছে এক নির্দিষ্ট ভূখণ্ডৰ ওপৰত সার্বভৌম কর্তৃত্ব থকা এক গঠনমূলক ৰাজনৈতিক সম্প্রদায়। ৰাষ্ট্ৰই সামাজিক জীৱন পৰিচালনা কৰে, আইন-শৃংখলা বলৱৎ কৰে, নাগৰিকসকলক সুৰক্ষা দিয়ে আৰু আভ্যন্তৰীণ আৰু বিদেশী নিৰাপত্তাৰ নিশ্চয়তা দিয়ে। ই আন সংগঠনসমূহৰ পৰা পৃথক কিয়নো ইয়াৰ ভূখণ্ডৰ ভিতৰত ইয়াৰ সর্বোচ্চ কর্তৃত্ব আছে। গ্রীক দার্শনিক এৰিষ্টটলে ৰাষ্ট্রক মানুহৰ প্রয়োজনীয়তাৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা এক প্রাকৃতিক প্রতিষ্ঠান হিচাপে গণ্য কৰিছিল। তেওঁৰ মতে, মানুহ হৈছে 'ৰাজনৈতিক প্রাণী' আৰু পৰিয়াল আৰু গাঁৱৰ পৰা ৰাষ্ট্র স্বাভাৱিকভাৱেই বিকশিত হয়। এৰিষ্টটলৰ বাবে, ৰাষ্ট্রৰ চূড়ান্ত উদ্দেশ্য কেৱল জীয়াই থকাটোৱেই নহয় বৰঞ্চ 'ভাল জীৱন' ৰ সাফল্য। সেয়েহে, ৰাষ্ট্র এক নৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক প্রতিষ্ঠান। আধুনিক ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাত, ৰাষ্ট্রক প্রায়ে চাৰিটা মূল উপাদানৰ সৈতে এক ৰাজনৈতিক গাঁথনি হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰা হয়— জনসাধাৰণ, ভূখণ্ড, চৰকাৰ আৰু সার্বভৌমত্ব। এই বৈশিষ্ট্যসমূহে ৰাজ্যখনক অন্যান্য সংগঠনসমূহৰ পৰা পৃথক কৰি তুলিছে। ৰাষ্ট্র এখনে সমাজখন সুচাৰুৰূপে চলিবলৈ বিভিন্ন অত্যাৱশ্যকীয় কাম সম্পাদন কৰে। ইয়াৰ ভিতৰত আছে আইন-শৃংখলা বজাই ৰখা, ব্যহ্যিক আক্রমণৰ বিৰুদ্ধে প্রতিৰক্ষা আৰু ন্যায় প্রশাসন। এই মৌলিক কার্যসমূহৰ উপৰি ৰাজ্যখনে বিভিন্ন কল্যাণমূলক কার্যও সম্পাদন কৰে, যেনে— শিক্ষা প্রদান কৰা, জনস্বাস্থ্য নিশ্চিত কৰা, অর্থনীতি নিয়ন্ত্রণ কৰা, আৰু সামাজিক সুৰক্ষাৰ প্রচাৰ কৰা।

২.৫.১ ৰাষ্ট্রৰ মৌলিক উপাদানসমূহ

ৰাষ্ট্র এখন চাৰিটা অত্যাৱশ্যকীয় উপাদানেৰে গঠিত, যাৰ অবিহনে ইয়াৰ অস্তিত্ব থাকিব নোৱাৰে।

জনসংখ্যা ঃ জনসংখ্যা হৈছে এক নির্দিষ্ট অঞ্চলৰ ভিতৰত স্থায়ীভাৱে বাস কৰা লোকসকলৰ এটা গোট। এখন ৰাষ্ট্রৰ বাবে কোনো নির্দিষ্ট সংখ্যাৰ প্রয়োজন নাই, কিন্তু জনসাধাৰণক শাসন কৰিবলৈ ৰাষ্ট্রখনৰ অস্তিত্ব থকাৰ বাবে এক স্থায়ী জনসংখ্যৰ প্রয়োজন।

ভূখণ্ড ঃ ভূখণ্ডৰ অর্থ হৈছে স্পষ্ট সীমাৰ সৈতে এক নির্দিষ্ট ভৌগলিক অঞ্চল। ইয়াৰ ভিতৰত আছে ৰাষ্ট্রৰ নিয়ন্ত্রণত থকা ভূমি, পানী আৰু আকাশৰ সীমা। নির্ধাৰিত ভূখণ্ড অবিহনে সার্বভৌমত্ব ফলপ্রসূভাৱে প্রয়োগ কৰিব নোৱাৰি।

চৰকাৰ ঃ চৰকাৰ হৈছে ৰাজনৈতিক যন্ত্র, যাৰ জৰিয়তে কর্তৃত্ব প্রয়োগ কৰা হয়। ইয়াত আইন প্রণয়ন, ৰূপায়ণ আৰু ব্যাখ্যা কৰা বিধানমণ্ডল, কার্যবাহী আৰু ন্যায়পালিকাৰ দৰে প্রতিষ্ঠান অন্তর্ভুক্ত থাকে। চৰকাৰ হৈছে ৰাষ্ট্রৰ সংস্থা, কিন্তু ই ৰাষ্ট্রৰ সৈতে একে নহয়। চৰকাৰ সলনি হ'ব পাৰে, কিন্তু ৰাষ্ট্র চলি থাকে।

সার্বভৌমত্ব ঃ সার্বভৌমত্ব হৈছে ৰাষ্ট্রৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ উপাদান। ই ভূখণ্ডৰ ভিতৰত সর্বোচ্চ কর্তৃত্ব আৰু বাহ্যিক নিয়ন্ত্রণৰ পৰা স্বাধীনতাক বুজায়।

আভ্যন্তৰীণভাৱে, সাৰ্বভৌমত্বৰ অৰ্থ হৈছে ৰাষ্ট্ৰৰ নিজৰ ভূখণ্ডৰ ভিতৰত থকা সকলো ব্যক্তি আৰু সংগঠনৰ ওপৰত চূড়ান্ত কতৃত্ব থকা। বাহ্যিকভাৱে ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে আন ৰাষ্ট্ৰ্যৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ পৰা মুক্তি। সাৰ্বভৌমত্ব অবিহনে এটা সত্তাক পূৰ্ণাংগ ৰাষ্ট্ৰ হিচাপে গণ্য কৰিব নোৱাৰি।

২.৫.২ ৰাষ্ট্ৰ উৎপত্তি তত্ত্বসমূহ

ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলে ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ উৎপত্তি কেনেকৈ হৈছিল ব্যাখা কৰিবলৈ বিভিন্ন তত্ত্বৰ প্ৰস্তাৱ দিছে।

ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্ব ঃ ঐশ্বৰিক উৎপত্তিৰ মতে ৰাষ্ট্ৰখন ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা সৃষ্টি কৰা হৈছিল আৰু শাসকসকলে ঐশ্বৰিক ইচ্ছাৰ দ্বাৰা শাসন কৰে। এই তত্ত্ব অনুসৰি, শাসকৰ আজ্ঞাপালন এক ধৰ্মীয় কৰ্তব্য। মধ্যযুগীয় ইউৰোপত এই তত্ত্ব ব্যাপকভাৱে গ্ৰহণ কৰা হৈছিল।

বল প্ৰয়োগ তত্ত্ব ঃ বল প্ৰয়োগ তত্ত্ব যুক্তি দিয়ে যে ৰাষ্ট্ৰ বিজয় আৰু বলৰ জৰিয়তে উদ্ভৱ হৈছিল। এই দৃষ্টিভংগী অনুসৰি, শক্তিশালী ব্যক্তি বা গোটে দুৰ্বল লোকসকলৰ ওপৰত নিজৰ কৰ্তৃত্ব আৰোপ কৰিছিল, যাৰ ফলত ৰাজনৈতিক সংগঠন গঠন হৈছিল। সেয়েহে, ৰাষ্ট্ৰখনৰ উৎপত্তি হৈছিল আধিপত্য আৰু বলপূৰ্বক ব্যৱস্থাৰ পৰা।

সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব ঃ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বই ব্যাখ্যা কৰে যে ৰাষ্ট্ৰখন ব্যক্তিৰ মাজত হোৱা এক চুক্তিৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছিল। থমাচ হবছ , জন লক আৰু ৰুছোৰ দৰে চিন্তাবিদসকলে যুক্তি দিছিল যে 'প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত' জীৱন অসুৰক্ষিত আৰু অনিশ্চিত। এই সমস্যাবোৰ অতিক্ৰম কৰিবলৈ আৰু তেওঁলোকৰ অধিকাৰ সুৰক্ষিত কৰিবলৈ, বক্তিসকলে পাৰস্পৰিকভাৱে এক ৰাজনৈতিক কৰ্তৃত্ব স্থাপন কৰিবলৈ সন্মত হৈছিল। যদিও এই চিন্তাবিদসকলে মানৱ প্ৰকৃতি আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় শক্তিৰ পৰসিৰৰ বিষয়ে তেওঁলোকৰ দৃষ্টিভংগীৰ ক্ষেত্ৰত ভিন্ন মত পোষণ কৰিছিল, তেঁলোকে সন্মত হৈছিল যে ৰাষ্ট্ৰখন সন্মতিৰ ওপৰত আধাৰিত।

ঐতিহাসিক বা বিৱৰ্তনবাদী তত্ত্ব ঃ ঐতিহাসিক বা বিৱৰ্তনবাদী তত্ত্বই পৰামৰ্শ দিয়ে যে সামাজিক বিৱৰ্তনৰ জৰিয়তে সময়ৰ লগে লগে ৰাষ্ট্ৰখন ক্ৰমান্বয়ে বিকশিত হৈছিল। এই তত্ত্ব অনুসৰি, ৰাজ্যখন এটা মুহূৰ্ততে সৃষ্টি হোৱা নাছিল, কিন্তু পৰিয়ালৰ পৰা বংশ, জনজাতি, গাঁও আৰু অৱশেষত জটিল ৰাজনৈতিক সংগঠনলৈ বিকশিত হৈছিল। ৰীতি-নীতি, ধৰ্ম, অৰ্থনৈতিক প্ৰয়োজনীয়তা আৰু সামাজিক উন্নয়ন সকলোৱে ৰাজ্যখনৰ বিকাশত অৰিহণা যোগাইছিল।

২.৬ অভিজাত শ্ৰেণী

অভিজাত শ্ৰেণী শব্দটোৱে সমাজত ক্ষমতা, মৰ্যাদা আৰু প্ৰভাৱৰ পদত অধিষ্ঠিত এক সৰু সংখ্যালঘু ব্যক্তিৰ সমষ্টিক বুজায়। এই ব্যক্তিসকলে মূল প্ৰতিষ্ঠানসমূহক নিয়ন্ত্ৰণ কৰে আৰু ৰাজহুৱা নীতি আৰু সামাজিক দিশ নিৰ্ধাৰণ কৰাত এক নিৰ্ণায়ক ভূমিকা পালন কৰে। অভিজাতসকল ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক, সামৰিক, আমোলাতন্ত্ৰিক বা বৌদ্ধিক ক্ষেত্ৰৰ পৰা উদ্ভৱ হ'ব পাৰে। অভিজাত তত্ত্বই গণতান্ত্ৰিক সমাজত ক্ষমতা ব্যাপকভাৱে বিতৰণ হয় বুলি প্ৰচলিত বিশ্বাসক প্ৰত্যাহ্বান জনায়।

২.৬.১ অভিজাত তত্ত্ব

ক) ধ্রুপদী অভিজাত তত্ত্ব ঃ ইউৰোপৰ ধ্রুপদী চিন্তাবিদসকলে অভিজাত তত্ত্বৰ ভেটি স্থাপন কৰিছিল। ভিলফ্রেডো পেৰেটোৱে যুক্তি দিছিল যে সমাজ দুটা দলত বিভক্ত শাসক অভিজাত আৰু অ-অভিজাত। পাৰেটোৰ মতে, অভিজাতসকল হ'ল যিসকলৰ বুদ্ধিমত্তা, দক্ষতা বা নেতৃত্বৰ ক্ষমতাৰ দৰে উৎকৃষ্ট গুণ আছে। তেওঁ 'অভিজাতসকলৰ সঞ্চাৰণ' ৰ ধাৰণাটো প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল, যাৰ অৰ্থ হৈছে যে যদিও অভিজাতসকল সময়ৰ লগে লগে হ'ব পাৰে, সংখ্যালঘু শাসন স্থিৰ হৈ থাকে। মস্কাই কৈছিল যে প্ৰতিটো সমাজত সংখ্যালঘু, যাক তেওঁ 'ৰাজনৈতিক শ্ৰেণী' বুলি অভিহিত কৰিছিল, সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলৰ ওপৰত শাসন কৰে। এই সংখ্যালঘুসকলে নিয়ন্ত্ৰণ বজাই ৰাখে কাৰণ ই জনসাধাৰণতকৈ অধিক সংগঠিত আৰু অধিক সংহত। ৰ'বাৰ্ট মিছেলে 'অলিগার্কিৰ লৌহ আইন' প্ৰস্তুত কৰি যুক্তি দিছিল যে গণতান্ত্ৰিক দলসমূহকে ধৰি সকলো সংগঠন অনিবাৰ্যভাৱে এক সৰু গোটৰ নেতাৰ নিয়ন্ত্ৰণত আহে। মিচেলছৰ মতে, নেতৃত্ব আৰু বিশেষত্বই সামন্ততন্ত্ৰক অনিবাৰ্য কৰি তোলে।

খ) অভিজাত শ্ৰেণীৰ আধুনিক তত্ত্ব ঃ বিংশ শতিকাত আধুনিক গণতন্ত্ৰত ক্ষমতাৰ একাগ্ৰতা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ অভিজাত শ্ৰেণীৰ তত্ত্ব অধিক বিকশিত কৰা হৈছিল। চি. ৰাইট মিলছে দ্য পাৱাৰ এলিটত যুক্তি দিছিল যে আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰত ক্ষমতা ৰাজনৈতিক, সামৰিক আৰু কৰ্প 'ৰেট নেতাসকলৰ মাজত কেন্দ্ৰীভূত। তেওঁৰ মতে, এই অভিজাতসকল সামাজিক পটভূমি, শিক্ষা আৰু অংশীদাৰী স্বাৰ্থৰ জৰিয়তে আন্তঃসংযুক্ত, যিয়ে তেঁওলোকৰ ৰাষ্ট্ৰীয় সিদ্ধান্ত গ্ৰহণত আধিপতা বিস্তাৰ কৰিবলৈ সক্ষম কৰে। আধুনিক অভিজাত তত্ত্ববিদসকলে যুক্তি দিয়ে যে আনকি গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাতো প্ৰকৃত প্ৰভাৱ প্ৰায়ে জনসাধাৰণৰ সলনি এক সীমিত গোটৰ ওপৰত থাকে।

২.৬.২ অভিজাত শ্ৰেণীৰ প্ৰকাৰ

অভিজাত শ্ৰেণীক তেওঁলোকে প্ৰভাৱ পেলোৱা ক্ষেত্ৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি প্ৰকাৰত শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি। এই বিষয়ে তলত আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল—

১) ৰাজনৈতিক অভিজাত ঃ ৰাজনৈতিক অভিজাতসকলৰ ভিতৰত ৰাষ্ট্ৰপতি, প্ৰধানমন্ত্ৰী, কেবিনেট মন্ত্ৰী, বিধায়ক, দলীয় নেতা আৰু প্ৰভাৱশালী ৰাজনৈতিক ৰণনীতিবিদৰ দৰে শীৰ্ষ ৰাজনৈতিক নেতা থাকে। তেওঁলোকে নীতি প্ৰস্তুতকৰণ, আইন প্ৰণয়ন আৰু শাসনত এক নিৰ্ণায়ক ভূমিকা পালন কৰে। ৰাজনৈতিক অভিজাতসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতা নিয়ন্ত্ৰণ কৰে আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় নীতি গঠন কৰে। গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাত, তেওঁলোক সাধাৰণতে নিৰ্বাচিত হয়, কিন্তু এবাৰ কাৰ্যভাৰ গ্ৰহণ কৰাৰ পিছত তেওঁলোকে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়াৰ ওপৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে।

২) অৰ্থনৈতিক অভিজাত ঃ অৰ্থনৈতিক অভিজাতসকলৰ ভিতৰত আছে উদ্যোগপতি, কৰ্পোৰেট কাৰ্যবাহী, ব্যৱসায়ী, বিত্তদাতা আৰু বৃহৎ উদ্যোগৰ মালিকসকল। তেওঁলোকে মূলধন, উদ্যোগ, বেংক আৰু বজাৰৰ দৰে

প্ৰধান অৰ্থনৈতিক সম্পদ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। তেওঁলোকৰ প্ৰভাৱ লবি আৰু বিত্তীয় অৱদানৰ জৰিয়তে অৰ্থনৈতিক নীতি, বিনিয়োগৰ সিদ্ধান্ত আৰু আনকি ৰাজনৈতিক এজেণ্ডাসমূহ গঠন কৰা পৰ্যন্ত বিস্তৃত হৈ আছে। পুঁজিবাদী সমাজত অৰ্থনৈতিক অভিজাতসকলে প্ৰায়ে যথেষ্ট পৰোক্ষ ৰাজনৈতিক ক্ষমতা ব্যৱহাৰ কৰে।

৩) সামৰিক অভিজাত ঃ সশস্ত্ৰ বাহিনীক নিয়ন্ত্ৰণ কৰা উচ্চপদস্থ বিষয়া আৰু সেনাপতিৰে সামৰিক অভিজাতসকল গঠিত। তেওঁলোক ৰাষ্ট্ৰীয় নিৰাপত্তা আৰু প্ৰতিৰক্ষা নীতিৰ বাবে দায়বদ্ধ। কিছুমান দেশত সামৰিক অভিজাতসকলে প্ৰত্যক্ষভাৱে ৰাজনীতিত হস্তক্ষেপ কৰে, যাৰ ফলত সামৰিক শাসন বা অভ্যুত্থান হয়। আনকি গণতান্ত্ৰিত ব্যৱস্থাতো সামৰিক নেতাসকলে কৌশলগত আৰু নিৰাপত্তা সম্পৰ্কীয় সিদ্ধান্তসমূক প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰে।

৪) আমোলাতান্ত্ৰিক অভিজাত শ্ৰেণী ঃ আমোলাতান্ত্ৰিক অভিজাত শ্ৰেণীৰ ভিতৰত আছে জ্যেষ্ঠ অসামৰিক কৰ্মচাৰী, প্ৰশাসক আৰু চৰকাৰী বিভাগসমূহৰ ভিতৰত শীৰ্ষ বিষয়াসকল। তেওঁলোকৰ কাৰিকৰী দক্ষতা আৰু প্ৰশাসনিক কৰ্তৃত্ব আছে। যদিও তেওঁলোক নিৰ্বাচিত প্ৰতিনিধি নহ'ব পাৰে, নীতি ৰূপায়ণত তেওঁলোকৰ ভূমিকাই তেওঁলোকক শাসনৰ ওপৰত যথেষ্ট প্ৰভাৱ পেলায়। আধুনিক কল্যাণমূলক ৰাজ্যসমূহত আমোলাতান্ত্ৰিক অভিজাতসকলে নীতি ৰূপায়ণ আৰু ৰাজহুৱা প্ৰশাসনত এক কেন্দ্ৰীয় ভূমিকা পালন কৰে।

৫) বৌদ্ধিক অভিজাত ঃ বৌদ্ধিক অভিজাতসকল পণ্ডিত, শিক্ষাবিদ, লেখক, সংবাদ মাধ্যমৰ ব্যক্তি, বিজ্ঞানী আৰু চিন্তাশীল নেতাসকলৰ দ্বাৰা গঠিত যিয়ে জনমত আৰু আদৰ্শগত আলোচনা গঠন কৰে। তেওঁলোকে জ্ঞান সৃষ্টি কৰি, বিতৰ্কৰ পথ প্ৰদৰ্শন কৰি আৰু বিষয়সমূহ গঠন কৰি সমাজক প্ৰভাৱিত কৰে। শিক্ষা, সংবাদ মাধ্যম আৰু গৱেষণা প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ জৰিয়তে বৌদ্ধিক অভিজাতসকলে সাংস্কৃতিক আৰু ৰাজনৈতিক বৰ্ণনা গঠনত অৰিহণা যোগায়।

৬) সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক অভিজাত ঃ সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক অভিজাতসকলে তেওঁলোকৰ প্ৰভাৱ সামাজিক সন্মান, সাংস্কৃতিক কৰ্তৃত্ব বা ধৰ্মীয় নেতৃত্বৰ পৰা আহৰণ কৰে। ধৰ্মীয় মূৰব্বী, সাংস্কৃতিক ব্যক্তি, আৰু বিশিষ্ট সমাজ সংস্কাৰকসকল প্ৰায়ে এই শ্ৰেণীত পৰে। এইবোৰে সামাজিক মূল্যবোধ, নিয়মাৱলী আৰু সামূহিক পৰিচয় গঠন কৰে।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ ৰাষ্ট্ৰখনৰ অত্যাৱশ্যকীয় উপাদানসমূহ কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ ৰাজনৈতিক অভিজাত শ্ৰেণীৰ ওপৰত এটা টোকা লিখক।

.....

.....

২.৭ আধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

• সৰল ভাষাত, ক্ষমতাই এজন ব্যক্তি গোটৰ আনৰ আচৰণক প্ৰভাৱিত কৰা বা প্ৰতিৰোধ সত্ত্বেও আকাংক্ষিত ফলাফল প্ৰাপ্ত কৰাৰ ক্ষমতাক বুজায়। ক্ষমতা কেৱল চৰকাৰৰ মাজতে সীমাবদ্ধ নহয়; ই বিভিন্ন সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক সম্পৰ্কত বিদ্যমান।

• ক্ষমতাৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল ই সম্পৰ্কমূলক, পৰিস্থিতিগত, গতিশীল, ইচ্ছাকৃত আৰু সমাজত অসমানভাৱে বিতৰিত।

• ক্ষমতাই বিভিন্ন ৰূপ ল'ব পাৰে, যেনে বলপূৰ্বক ক্ষমতা, বৈধ ক্ষমতা, অৰ্থনৈতিক ক্ষমতা, ৰাজনৈতিক ক্ষমতা, সামাজিক ক্ষমতা, আৰু আদৰ্শগত ক্ষমতা।

• ক্ষমতাৰ প্ৰধান উৎসসমূহৰ ভিতৰত আছে সম্পদ, জ্ঞান, সাংগঠনিক নিয়ন্ত্ৰণ, শাৰীৰিক শক্তি, কৰিশ্মা আৰু আইনী স্থিতি।

• কৰ্তৃত্বৰ অৰ্থ হৈছে বৈধ ক্ষমতা, অৰ্থাৎ ক্ষমতা যাক সঠিক বুলি স্বীকৃতি দিয়া হয় আৰু শাসন কৰা লোকসকলৰ দ্বাৰা গ্ৰহণ কৰা হয়।

• কৰ্তৃত্বৰ কেইবাটাও গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু স্বতন্ত্ৰ বৈশিষ্ট্য আছে, যেনে বৈধতা, প্ৰতিষ্ঠানিক ভিত্তি, স্বেচ্চামূলক অনুপালন, স্থিৰতা আৰু দীৰ্ঘস্থায়ীতা, আদেশ আৰু কৰ্তব্য পালনৰ অধিকাৰ আৰু এক সীমিত আৰু নিয়ন্ত্ৰিত প্ৰকৃতি।

• মেক্স ৱেবাৰৰ মতে, তিনিটা প্ৰকাৰৰ কৰ্তৃত্ব আছে — পৰম্পৰাগত কৰ্তৃত্ব, কৰিশ্মাটিক কৰ্তৃত্ব আৰু আইনী যুক্তিসংগত কৰ্তৃত্ব।

• ৰাষ্ট্ৰ হৈছে এক নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ডৰ ওপৰত সাৰ্বভৌম কৰ্তৃত্ব থকা এক গঠনমূলক ৰাজনৈতিক সম্প্ৰদায়।

• আধুনিক ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাত, ৰাষ্ট্ৰক সাধাৰণতে ইয়াৰ চাৰিটা অত্যাৱশ্যকীয় উপাদানৰ জৰিয়তে বুজি পোৱা যায়— জনসংখ্যা, ভূখণ্ড, চৰকাৰ আৰু সাৰ্বভৌমত্ব।

• ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি ব্যাখ্যা কৰিবলৈ বিভিন্ন তত্ত্বৰ প্ৰস্তাৱ দিছে, যেনে ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্ব, বল তত্ত্ব, সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব আৰু ঐতিহাসিক বা বিৱৰ্তনবাদী তত্ত্ব।

• অভিজাত শ্ৰেণী শব্দটোৱে সমাজত ক্ষমতা, মৰ্যাদা আৰু প্ৰভাৱৰ পদত অধিষ্ঠিত এক সৰু সংখ্যালঘু ব্যক্তিক বুজায়।

• অভিজাত শ্ৰেণীক তেওঁলোকে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰা ক্ষেত্ৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন প্ৰকাৰত শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি। ইয়াৰ ভিতৰত আছে ৰাজনৈতিক অভিজাত শ্ৰেণী আৰু সামাজিক তথা সাংস্কৃতিক অভিজাত শ্ৰেণী।

২.৮ আধিক জানিবলৈ

Gauba, O.P (2012). *An Introduction to political theory* (5th ed.). Macmillan.

Heywood, A. (2015). *Political theory: An Introduction* (4th ed.). Palgrave Macmillan.

Mills, C.W. (1956). *The power elite*. Oxford University Press.

Verma, S.P. (2004). *Modern political theory*. Vikas Publishing House.

✓ ২.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সৰল শব্দত ক'বলৈ গ'লে, ক্ষমতাই এজন ব্যক্তি বা গোটৰ আনৰ আচৰণক প্ৰভাৱিত কৰা বা প্ৰতিৰোধ সত্ত্বেও আকাংক্ষিত ফলাফল প্ৰাপ্ত কৰাৰ ক্ষমতাক বুজায়। ক্ষমতা কেৱল চৰকাৰৰ মাজতে সীমাবদ্ধ নহয়। ই পৰিয়াল, ধৰ্মীয় প্ৰতিষ্ঠান, অৰ্থনৈতিক সংগঠন আৰু সামাজিক গোটসমূহত বিদ্যমান। ৰাজনৈতিত, কোনে শাসন কৰে, নীতি কেনেদৰে প্ৰস্তুত কৰা হয়, আৰু কাৰ স্বাৰ্থই প্ৰাধান্য লাভ কৰে সেয়া ক্ষমতাই নিৰ্ধাৰণ কৰে।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১) সম্পৰ্কমূলক
২) পৰিস্থিতিগত

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পৰম্পৰাগত কৰ্তৃত্ব নিয়ম, পৰম্পৰা আৰু দীৰ্ঘদিনীয়া প্ৰথাৰ ওপৰত আধাৰিত। মানুহে মানি চলে কাৰণ 'সদায় এনেকুৱা হৈ আহিছে'। ক্ষমতাৰ বৈধতা ঐতিহাসিক ধাৰাবাহিকতা আৰু উত্তৰাধিকাৰী স্থিতিৰ পৰা উদ্ভৱ হয়। ৰাজত্ব, সামন্তবাদী শাসন আৰু বংশগত ৰজা হৈছে ইয়াৰ প্ৰধান উদাহৰণ। এনে ব্যৱস্থাত ৰজাৰ আনুগত্যৰ প্ৰয়োজন হয়, কিয়নো পৰম্পৰাই তেওঁলোকৰ স্থিতিক সন্মান কৰে।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ জনসংখ্যা, ভূখণ্ড, চৰকাৰ আৰু সাৰ্বভৌমত্ব।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাজনৈতিক অভিজাতসকলৰ ভিতৰত ৰাষ্ট্ৰপতি, প্ৰধানমন্ত্ৰী, কেবিনেট মন্ত্ৰী, বিধায়ক, দলীয় নেতা আৰু প্ৰভাৱশালী ৰাজনৈতিক ৰণনীতিবিদৰ দৰে শীৰ্ষ ৰাজনৈতিক নেতা থাকে। তেওঁলোকে নীতি প্ৰস্তুতকৰণ, আইন প্ৰণয়ন আৰু শাসনত এক নিৰ্ণায়ক ভূমিকা পালন কৰে। ৰাজনৈতিক অভিজাতসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতা নিয়ন্ত্ৰণ কৰে আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় নীতি গঠন কতৰে। গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাত, তেওঁলোক সাধাৰণতে নিৰ্বাচিত হয়, কিন্তু এবাৰ কাৰ্যভাৰ গ্ৰহণ কৰাৰ পিছত, তেওঁলোকে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়াৰ ওপৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে।

? ২.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১. ক্ষমতা কি? ইয়াৰ প্ৰকৃতি, ৰূপ আৰু উৎসসমূহ আলোচনা কৰক।
২. কৰ্তৃত্বৰ সংজ্ঞা দিয়া। মেক্স ৱেবাৰৰ সন্দৰ্ভত কৰ্তৃত্বৰ মূল বৈশিষ্ট্য আৰু প্ৰকাৰসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।
৩. ৰাষ্ট্ৰ কি? ইয়াৰ মূল উপাদানসমূহ আৰু ইয়াৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় প্ৰধান তত্ত্বসমূহ আলোচনা কৰক।
৪. অভিজাতসকল কোন? ধ্ৰুপদী আৰু আধুনিক অভিজাত তত্ত্বৰ মূল ধাৰণাসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

অধ্যায় ৩ঃ মৌলিক ধাৰণা ২

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য
৩.২ পৰিচয়
৩.৩ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা
৩.৩.১ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ অর্থ
৩.৩.২ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্য
৩.৪ ৰাজনৈতিক অর্থনীতি
৩.৪.১ ৰাজনৈতিক অর্থনীতিৰ অর্থ
৩.৪.২ ৰাজনৈতিক অর্থনীতিৰ বিকাশ
৩.৪.৩ ৰাজনৈতিক অর্থনীতিৰ উপাদানসমূহ
৩.৫ আমোলাতন্ত্র
৩.৫.১ আমোলাতন্ত্র শব্দৰ উৎপত্তি
৩.৫.২ আমোলাতন্ত্রৰ অর্থ
৩.৫.৩ আমোলাতন্ত্রৰ ভূমিকা
৩.৫.৪ আমোলাতন্ত্রৰ উত্থানৰ ওপৰত মেক্সৱেবাৰৰ ধাৰণা
৩.৫.৫ আমোলাতন্ত্রৰ বৈশিষ্ট্য
৩.৬. নাগৰিক সমাজ
৩.৬.১ নাগৰিক সমাজৰ অর্থ
৩.৬.২ নাগৰিক সমাজৰ ভূমিকা
৩.৭. মধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৩.৮ অধিক জানিবলৈ
৩.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৩.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্যসমূহ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্য।
- ৰাজনৈতিক অর্থনীতিৰ অর্থ, বিবর্তন আৰু উপাদানৰ বিষয়ে

- আমোলাতন্ত্ৰৰ উৎপত্তি আৰু অৰ্থৰ বিষয়ে
- মেক্সৱেবাৰৰ আমোলাৰ ধাৰণা আৰু ভূমিকাৰ বিষয়ে
- আমোলাতন্ত্ৰৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে

৩.২ পৰিচয়

ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা হৈছে "চৰকাৰ" বা "ৰাষ্ট্ৰ" গঠন কৰা আইনৰ আনুষ্ঠানিক প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ সমষ্টি। উচ্চ বিকশিত ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ আইনী বা সাংবিধানিক পৰিকাঠামোৰ বহুতো অধ্যয়নে এই ধাৰণাটো অনুসৰণ কৰিছে। অৱশ্যে, যেতিয়া এই শব্দটো অধিক সাধাৰণভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হয়, ই প্ৰকৃত আৰু নিৰ্ধাৰিত ৰাজনৈতিক আচৰণ, লগতে ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃত সাংগঠনিক গাঁথনি আৰু কাৰ্য্যকৰী বাস্তৱিকতা দুয়োটাকে অন্তৰ্ভুক্ত কৰে আৰু লগতে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা হৈছে সমাজ বা ইয়াৰ ভিতৰৰ গোটৰ সামূহিক লক্ষ্য প্ৰস্তুত আৰু ৰূপায়ণৰ সৈতে জড়িত প্ৰতিষ্ঠান আৰু সংস্থাসমূহৰ এক সংহতি।

জানি থোৱা ভাল

চৰকাৰ হৈছে এক সংগঠিত সম্প্ৰদায়, সাধাৰণতে এখন ৰাষ্ট্ৰ পৰিচালনা কৰা এক ব্যৱস্থা।

৩.৩ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা

ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই সাধাৰণতে আইন প্ৰণয়ন, ৰাজহুৱা পুঁজি বিতৰণ, এটা সম্প্ৰদায়ৰ মাজত আন্তঃ ব্যক্তিগত সম্পৰ্ক স্থাপনৰ বাবে ব্যৱহৃত এক প্ৰক্ৰিয়াক বুজায়। চৰকাৰ হৈছে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ অংশ।

এটা ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত নীতি প্ৰস্তুত আৰু ৰূপায়নৰ বাবে কিছুমান অত্যাৱশ্যকীয় কাৰ্যকলাপৰ প্ৰয়োজন হয়। সেইবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল --

- **আগ্ৰহৰ অভিব্যক্তিঃ** ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ অন্তৰ্গত ব্যক্তিসকলে তেওঁলোকৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু দাবী প্ৰকাশ কৰে।
- **স্বাৰ্থ একত্ৰীকৰণঃ** বিভিন্ন ধৰণৰ ৰাজনৈতিক গুৰুত্বপূৰ্ণ নীতিসংগত প্ৰস্তাৱ তথা দাবী একত্ৰিত কৰা।
- **নীতি নিৰ্ধাৰণঃ** কোনবোৰ নীতি প্ৰস্তাৱ কৰ্তৃত্বশীল হ'ব সেইটো নিৰ্ণয় কৰা।
- **নীতি ৰূপায়নঃ** নীতি সম্পাদন আৰু বলৱৎ কৰে আৰু নীতি নিৰ্ণয়ত সেইবোৰৰ প্ৰয়োগ সম্পৰ্কীয় বিবাদ নিষ্পত্তি কৰে।

ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ধাৰণাটো ব্যাপকভাৱে জনপ্ৰিয় হৈ আহিছে কাৰণ ই সমাজৰ ৰাজনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ সমগ্ৰ পৰিসৰৰ প্ৰতি গুৰুত্ব দিয়ে। এলমণ্ডআৰু পাৱেলৰ মতে, ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা হ'ল যেতিয়া আমি ৰাজনৈতিক

ব্যৱস্থাৰ কথা কওঁ, আমি বৈধ শাৰীৰিক বলপূৰ্বক কাৰ্যকলাপৰ ব্যৱহাৰো অন্তৰ্ভূক্ত কৰো। ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত কেৱল বিধানসভা, আদালত আদিৰ দৰে প্ৰশাসনিক প্ৰতিষ্ঠানৰ উপৰিও বিভিন্ন ধৰণৰ দল-সংগঠন, সম্প্ৰদায়, জাতি আদি সকলো ইয়াৰ অৰ্ন্তভূক্ত।

৩.৩.১ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ অৰ্থ

ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা হৈছে দুটা বিশেষ্যৰ সংমিশ্ৰণ। আমি ৰাজনৈতিক শব্দটোৰ অৰ্থ কি সেই বিষয়ে আলোচনা আৰম্ভ কৰিছোঁ। যদি আমি ৰাজনীতি আৰু ৰাজনৈতিক দিশৰ পৰ্য্যাপ্ত সংজ্ঞাৰ বাবে বৰ্তমানত সাহিত্য মূল্যায়ণ কৰো তেন্তে আমি ইয়াত বিভিন্ন বৈচিত্ৰ আৰু কিছু সহায় বিচাৰি পাম।

ইয়াৰ উপৰিও মেক্সৱেবাৰৰে কয় যে এখন ৰাষ্ট্ৰ হৈছে "এটা মানৱ সম্প্ৰদায় যি এটা নিৰ্দিষ্ট অঞ্চলৰ ভিতৰত শাৰীৰিক শক্তিৰ বৈধ ব্যৱহাৰৰ একচেটিয়া আধিকাৰৰ কথা কয়"। ৱেবাৰে লগতে কয় যে শাৰীৰিক ব'ল প্ৰোয়গৰ অধিকাৰ আন প্ৰতিষ্ঠান বা ব্যক্তিসকলৰ ওপৰত কেৱল ৰাষ্ট্ৰই নিৰ্ধাৰণ কৰি দিয়া এটা পৰ্যায়লৈহে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। বিশিষ্ট সমাজবিজ্ঞানী মেৰিয়ন লেডি জুনিয়ৰে কয় যে "ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ পাঁচনিৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ত ক্ষমতাৰ বিতৰণ আৰু দায়িত্ব হিচাপে প্ৰদান কৰিব পাৰি য'ত এফালে বলপূৰ্বক কাৰ্যৰ নিষেধাজ্ঞা থাকে কিন্তু বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ সদস্যসকলৰ ওপৰত দায়বদ্ধতা প্ৰদান কৰা হয়"।

ডেভিদ ইষ্টনে কয় যে "এটা ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই ইয়াৰ নীতিৰ জৰিয়তে মূল্যবোধ আবণ্টন কৰে যিবোৰ কতৃত্বপূৰ্ণ হোৱাৰ বাবে সমাজৰ ওপৰত বাধ্যতামূলক"।

ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাক আমি তলত উল্লেখ কৰা চৰ্তবোৰ পূৰণ কৰিব পৰাকৈ প্ৰকাশ কৰিব পাৰো, সেইবোৰ হ'ল --

- যিয়ে ব্যৱস্থা এটাৰ উপাদানবোৰ নিশ্চিত কৰিব পাৰে।
- উপাদানসমূহৰ মাজত থকা এটা নিৰ্দিষ্ট সম্পৰ্কৰ জটিলতাবোৰ পৰৱৰ্তী সময়ত অধ্যয়ন কৰিব পাৰে।

এলমণ্ডৰ মতে "এটা ব্যৱস্থাই অংশসমূহৰ পাৰস্পৰিক নিৰ্ভৰশীলতা আৰু ইয়াৰ পৰিৱেশৰ মাজৰ কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সীমাক বুজায়"। ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত Input আৰু Output ৰ দৰে সকলো পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়া সামৰি লয়। যিয়ে শাৰীৰিক বলপূৰ্বক ব্যৱস্থাৰ ব্যৱহাৰ বা ভাবুকি প্ৰভাৱিত কৰে। বিয়েৰ আৰু উলামৰ মতে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা হৈছে "সমাজৰ বাবে এক নিৰ্দিষ্ট কাৰ্য সম্পাদন কৰা এক গাথনি"।

৩.৩.২ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্য

ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত দিয়া ধৰণে আলোচনা কৰিব পাৰি --

- **ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ সাৰ্বজনীনতাঃ** ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটো সাৰ্বজনীন। প্ৰতিখন দেশতে ৰাজনীতি ব্যৱস্থা থকা দেখা যায়, যাৰ দ্বাৰা ৰাষ্ট্ৰ পৰিচালনা কৰা হয় আৰু আভ্যন্তৰীন তথা বাহ্যিক শৃংখলা বজাই ৰখা হয়।

- **ৰাজনৈতিক গাঁথনিৰ সার্বজনীনতাঃ** সকলো ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত একেধৰণৰ সংগঠন থাকে যিয়ে একে ধৰণৰ কাম সম্পাদন কৰে বিভিন্ন পর্যায়ত।
- **ৰাজনৈতিক কার্যৰ সার্বজনীনতাঃ** প্রতিটো ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ কার্যবোৰৰ মাজত সাদৃশ্য আছে।
- **ৰাজনৈতিক গাঁথনিৰ বহু কার্যকাৰিতাঃ** সকলো ৰাজনৈতিক গাঁথনিয়ে বিভিন্ন ধৰণৰ কার্য কৰে। বিভিন্ন দেশৰ গাঁথনি, ৰাজনৈতিক বাতাবৰণৰ ভিন্নতাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই বিভিন্ন ধৰণৰ কাম কৰা দেখা যায়।
- **সাংস্কৃতিক ভাৱে মিশ্রিত ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাঃ** সকলো ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত বিভিন্ন ধৰণৰ সংস্কৃতি থকা দেখা যায় আৰু প্রতিখন দেশৰ সংস্কৃতিৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি ইয়াৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ আনুষ্ঠানিক আৰু অনানুষ্ঠানিক গাঁথনি নির্ধাৰিত হয়। প্রতিটো ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই মূলত তিনিটা দিশৰ কথা কয় নিয়ন্ত্রণ ব্যৱস্থা, নিয়ন্ত্রণ গাথনি আৰু নিয়ন্ত্রণ কৌশল আৰু এই সকলোবোৰ কাৰক সামাজিক ব্যৱস্থাৰ লগত জড়িত। সেয়েহে সমাজবিজ্ঞানীসকলৰ মতে ৰাজনৈতিক প্রতিষ্ঠান হৈছে বৃহত্তৰ সামাজিক ব্যৱস্থাৰ এটা উপ-ব্যৱস্থা আৰু ই সংগঠন, নিয়ন্ত্রণ আৰু বল প্রয়োগৰ আইনী ব্যৱহাৰৰ এক ব্যৱস্থা হিচাপে কাম কৰে।

জানি থোৱা ভাল

গেব্রিয়েল আব্রাহাম এলমণ্ড (জন্ম ১২ জানুৱাৰী ১৯১১, মৃত্যু ২৫ ডিচেম্বৰ, ২০০২) এজন আমেৰিকান ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ আৰু তেওঁক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন আৰু ৰাজনৈতিক বিকাশৰ বিশ্লেষণৰ বাবে জনা যায়।

৩.৪ ৰাজনৈতিক অর্থনীতি

৩.৪.১ ৰাজনৈতিক অর্থনীতিৰ অর্থ

অর্থনৈতিক ফলাফলৰ লগত ৰাজনীতিৰ কি সম্পর্ক? এই প্রশ্নটো সোধা হৈছিল ১৭৭৬ চনত এডাম স্মিথৰ "ৱেলথ অৱ নেশ্বনছ্ব" জৰিয়তে। ৰাজনীতি আৰু অর্থনীতিক পৃথক কৰিব নোৱাৰি। ৰাজনৈতিক কার্যকলাপৰ দ্বাৰা অর্থনৈতিক বাতাবৰণ প্রভাৱিত হয়। নতুন ৰাজনৈতিক অর্থনীতিক ৰাজনীতিয়ে কেনেদৰে প্রভাৱিত কৰে সেই বিষয়টোৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰা দেখা যায়। সেয়েহে ৰাজনৈতিক অর্থনীতিৰ প্রথম পর্যবেক্ষনটো হ'ল যে, যদিও অনুকূল নীতিবোৰক তথ্যমূলক আৰু কাৰিকৰী সীমাবদ্ধতাৰ অধীনত থকা বুলি সংশয়িত কৰা হয় কিন্তু ই ৰাজনৈতিক নহয়, প্রকৃত নীতিবোৰ প্রায়ে পৰস্পৰৰ পৰা পৃথক।

ৰাজনৈতিক অর্থনীতি হৈছে সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক প্রক্রিয়াবোৰ বুজি পোৱাৰ এক বিশেষ পদ্ধতি য'ত অর্থনীতি আৰু ৰাজনীতিক পৃথক ক্ষেত্র হিচাপে চোৱা নহয়। দুয়োটাৰ মাজত এক অতি গুৰুত্বপূর্ণ সম্পর্ক আছে আৰু এই সম্পর্ক বিভিন্ন ধৰনে বিকশিত হয়।

জানি থোৱা ভাল

আডাম স্মিথ আছিল অষ্টাদশ শতিকাৰ এজন স্কাটছ অর্থনীতিবিদ, দার্শনিক আৰু লেখক যাক আধুনীক অর্থনীতিৰ পিতৃ বুলি গণ্য কৰা হয়। স্মিথে বাণিজ্যবাদৰ বিৰুদ্ধে ধাৰণা প্রকাশ কৰিছিল আৰু লাইচেজ ফেয়াৰ অর্থনীতিৰ এজন সমর্থক আছিল। তেওঁৰ প্রথম গ্রন্থ "The Theory of Moral Sentiments" ত এক অদৃশ্য হাতৰ ধাৰণাৰ কথা প্রকাশ কৰিছিল য'ত যোগান আৰু চাহিদাৰ এক মুক্ত বজাৰৰ পোষকতা কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

জন ষ্টুৱার্ট মিল (১৮০৬-৭৩) আছিল ঊনবিংশ শতিকাৰ এজন ইংৰাজী ভাষাৰ দার্শনিক। তেওঁ এগৰাকী প্রকৃতিবিদ, ব্যৱহাৰিক আৰু এজন উদাৰপন্থী আছিল। তেওঁৰ গুৰুত্বপূর্ণ ৰচনাসমূহৰ ভিতৰত আছে "System of Logic", "On Liberty" (১৮৫৯), "Vtilitarianism" (১৮৬১) আদি।

৩.৪.২ ৰাজনৈতিক অর্থনীতিৰ বিকাশ

বর্তমান সময়ত ৰাজনীতি আৰু অর্থনীতি অধ্যয়নৰ দুটা পৃথক বিষয় হিচাপে গণ্য কৰা হয়। মধ্যযুগলৈ এই দুটা বিষয় অধ্যয়নৰ পৃথক বিষয় হিচাপে গণ্য কৰা হোৱা নাছিল। এৰিষ্টটলৰ সময়ৰ অর্থনীতি শব্দটোৰ মূল অর্থ আছিল গ্রীক ভাষাত ঘৰুৱা ব্যৱস্থাপনাৰ কলা। ঘৰুৱা প্রশাসনৰ অধ্যয়ন ৰাজনীতিৰ অধ্যয়নৰ অধীনত পৰিছিল। যিহেতু গ্রীক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা পৰিয়াল, গাওঁ, নগৰ, ৰাজ্য আদিৰ দ্বাৰা বিকশিত হৈছিল। প্রকৃততে পাৰম্ভিক ৰাজনৈতিক অর্থনৈতিক বিশ্লেষণৰ বহল প্রসাৰ এডাম স্মিথৰ প্রাথমিক গ্রন্থ "An Inquiry into the Nature and Causes of the Weath of Nations" (১৭৭৬) শীর্ষত গ্রন্থত প্রকাশ কৰা হৈছে যিয়ে ৰাজনৈতিক অর্থনীতিৰ প্রথম ব্যাপক তত্ত্ব প্রদান কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰিও থমাছ হ'বছ (১৫৮৮-১৬৭৯), জন লক (১৬৩২-১৭০৪), মেকিয়াভেলি (১৪৬৯-১৫২৭) আদি দার্শনিক চিন্তাধাৰাত ৰাজনৈতিক অর্থনীতিৰ ধাৰণাৰ কিছু আভাস পোৱা যায়।

বিংশ শতিকাৰ দ্বিতীয়ার্ধত জটিল ঘৰুৱা আৰু গোলকীয় সমস্যা আৰু ঘটনাবোৰ বুজি পোৱাৰ বাবে অধিক ব্যাপক পৰিকাঠামো প্রদান কৰিবলৈ ৰাজনৈতিক অর্থনীতিৰ উদ্ভৱ হৈছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ ঃ কোন ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ইনপুট আৰু আউটপুত ব্যৱস্থাক সাতটা ভাগত ভাগ কৰিছিল?

.....

.....

প্ৰশ্ন ২ ঃ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা মানে কি ?

.....

.....

প্ৰশ্ন ৩ ঃ ভাৰতীয় সংবিধানৰ ষষ্ঠ অনুসূচীৰ ওপৰত এটা চমু টোকা প্ৰস্তুত কৰক ?

.....

.....

৩.৪.৩ ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিৰ উপাদানসমূহ

ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিক সাধাৰণতে আধুনিক ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি আৰু পুৰনি ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। পুৰণি ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিৰ ধাৰণা কার্ল মার্ক্স, এডাম স্মিথ, মেকিয়াভেলি আদিৰ চিন্তাধাৰাত প্ৰকাশ পায় আনহাতে আধুনিক ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰা হায়েক, ফ্ৰেইডমেন, কেইনছ্ আদিৰ লিখনিত প্ৰকাশ পায়।

ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিৰ অধ্যয়নে বিশেষকৈ তিনিটা বিশেষ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা দেখা যায় -- সেইকেইটা তলত আলোচনা কৰা হ'ল --

- **আন্তঃ বিষয়ক অধ্যয়নঃ** ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি হৈছে এক আন্তঃবিষয়ক ক্ষেত্ৰ যি সমাজবিজ্ঞান, অৰ্থনীতি আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানক একত্ৰিত কৰি ৰাজনৈতিক প্ৰতিষ্ঠান, পৰিৱেশ আৰু অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ মাজত কেনেদৰে পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়া প্ৰতিক্ৰিয়া হয় সেয়া অধ্যয়ন কৰে। আন্তঃ বিষয়ক ইয়াৰ অধ্যয়নৰ তিনিটা ক্ষেত্ৰ হৈছে বিভিন্ন অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাত সম্পদৰ আবণ্টন, আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সম্পৰ্কত ইয়াৰ প্ৰভাৱ আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াৰ অৰ্থনৈতিক আৰ্হি।

- **নতুন ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিঃ** নতুন ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিয়ে অৰ্থনৈতিক নীতিবোৰ পৰীক্ষা কৰিবলগীয়াতকৈ সেইবোৰক অধিক আলোচনাৰ প্ৰয়োজনীয়তা থকা বুলি মতামত প্ৰকাশ কৰে। ই আধুনিক ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনীতিৰ অগ্ৰগতিৰ তত্ত্বসমূহক ধ্ৰুপদী অৰ্থনীতিৰ তত্ত্বসমূহৰ সৈতে একত্ৰিত কৰে।

- **আন্তঃ ৰাষ্ট্ৰীয় ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিঃ** ই অৰ্থনীতি আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সম্পৰ্কৰ মাজত কেনেদৰে পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়া প্ৰতিক্ৰিয়া হয় সেইটো অধ্যয়ন কৰে। ই ৰাজনীতি বিজ্ঞান, সমাজবিজ্ঞান আৰু অৰ্থনীতিৰ ধাৰণাবোৰ ব্যৱহাৰ কৰে। আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিৰ ক্ষেত্ৰত বিশ্ব অৰ্থনীতিৰ সৈতে পাৰস্পৰিক সম্পৰ্কৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰ আৰু প্ৰতিষ্ঠানসমূহে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাক কেনেদৰে প্ৰভাৱিত কৰে সেই বিষয়ে অধ্যয়ন কৰা হয়।

৩.৫ আমোলাতন্ত্ৰ

হান্স ৰজানবাৰ্গে কয় যে ভাল বা বেয়াৰ বাবে বৰ্তমান শাসনৰ গাঁথনিৰ এক অপৰিহাৰ্য অংশ হৈছে ইয়াৰ পেছাদাৰী প্ৰশাসনৰ দূৰৱৰ্তী প্ৰণালী আৰু ইয়াৰ নিযুক্তি বিষয়াসকলৰ পদানুক্ৰম যাৰ ওপৰত সমাজ সম্পূৰ্ণৰূপে নিৰ্ভৰশীল। আমি একনায়কত্ববাদী নাইবা গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত বাস কৰো কিন্তু সকলো ধৰণৰ শাসন ব্যৱস্থাত আমোলাৰ গুৰুত্ব অতি প্ৰয়োজনীয়।

আমোলাতন্ত্ৰ অবিহনে কোনো এখন দেশ চলিব পৰাটো সম্ভৱ নহয়।

জানি থোৱা ভাল

হান্স ৰজানবাৰ্গ (১৮ মে ১৮৭৯-২৬ জুলাই ১৯৪০) এজন জাৰ্মান জ্যোতিবিজ্ঞানী আছিল। তেওঁ টুবিনজেন বিশ্ববিদ্যালয়ত কাম কৰিছিল।

৩.৫.১ আমোলাতন্ত্ৰ শব্দটোৰ উৎপত্তি

আমোলাতন্ত্ৰ (Bureaucracy) শব্দটো লেটিন শব্দ " Bureau" শব্দৰ পৰা আহিছে যাৰ অৰ্থ হৈছে "লিখা টেবুল"। " Bureau" শব্দটোৱে কাপোৰেৰে ঢাকি থোৱা টেবুলক বুজায়। এই শব্দটো ১৮ শ শতিকাত সৃষ্টি হৈছিল।

৩.৫.২ আমোলাতন্ত্ৰৰ অৰ্থ

আমোলাতন্ত্ৰ শব্দটোৱে মূলত চৰকাৰৰ এনে এক ব্যৱস্থাক বুজায় য'ত বেছিভাগ গুৰুত্বপূৰ্ণ সিদ্ধান্ত নিৰ্বাচিত প্ৰতিনিধিৰ পৰিৱৰ্তে ৰাজ্যিক বিষয়াসকলৰ দ্বাৰা লোৱা হয়। আমোলাতন্ত্ৰ হৈছে প্ৰশাসনিক নীতি কাৰ্যকৰী কৰিবলৈ চৰকাৰী কৰ্মচাৰীৰ এটা গোট।

আমোলতন্ত্ৰ বুলিলে কিছুমান অ-নিৰ্বাচিত বিষয়াৰ দ্বাৰা স্থাপিত আৰু তেওঁলোকৰ অধীনত বিভাগসমূহৰ দ্বাৰা পৰিচালিত চৰকাৰী প্ৰশাসনক বুজা যায়। ৰাজহুৱা বা ব্যক্তিগত যিকোনো অনুষ্ঠান চলিবলৈ আমোলাৰ প্ৰয়োজন। আমোলাতন্ত্ৰ অবিহনে কোনো ধৰণৰ অনুষ্ঠান চলিব নোৱাৰে।

চৰকাৰী আমোলাসমূহ বিভিন্ন ধৰণৰ কৰ্তব্যৰ বাবে দায়বদ্ধ যেনে তেওঁলোকে নিয়োগ কৰা বিষয়াসকলৰ তত্ত্বধান আৰু প্ৰশিক্ষন। চৰকাৰী বিষয়াসকলৰ দ্বাৰা লোৱা নীতি, নিয়মাৱলী আৰু সিদ্ধান্তসমূহ ৰূপায়ন কৰাটো আমোলাতন্ত্ৰৰ প্ৰাথমিক দায়িত্ব।

মেক্স ৱেবাৰে আমোলাতন্ত্ৰক এক সাৰ্বজনীন সামাজিক পৰিঘটনা বুলি কয় যিয়ে সামুহিক কাৰ্যকলাপক সামাজিক কাৰ্যলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব পাৰে।

জানি থোৱা ভাল

- মেক্স ৱেবাৰে (২১ এপ্রিল ১৮৬৪-১৪ জুন ১৯২০) জার্মান সমাজবিজ্ঞানী আৰু ৰাজনৈতিক অর্থনীতিবিদ "প্রটেষ্টাণ্ট নৈতিকতা" ৰ গৱেষণা পত্রৰ বাবে আৰু আমোলাতন্ত্রৰ ওপৰত তেওঁৰ ধাৰণাৰ বাবে আটাইতকৈ বেছি পৰিচিত।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৪ ঃ "Weath of Nations" (১৭৭৬) " গ্রন্থখন কোনে লিখিছিল?

.....

.....

প্রশ্ন ৫ ঃ বৈজ্ঞানিক যুক্তিৰ "Inductive" "ইনডাকটিভ" পদ্ধতিৰ লগত জড়িত দুজন ব্যক্তিৰ নাম লিখক?

.....

.....

৩.৫.৩ আমোলাতন্ত্রৰ ভূমিকা

চৰকাৰৰ নীতিবোৰ বাস্তৱত ৰূপায়ন কৰাটো আমোলাতন্ত্রৰ প্রাথমিক আৰু আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ দায়িত্ব। আমোলা অবিহনে আইন পালিকাই গ্রহণ কৰা কোনো ধৰণৰ নীতি বাস্তৱত ৰূপায়িত কৰিব পৰা নাযাব। নীতিবোৰ কার্যকৰী কৰাৰ উপৰিও আইন শৃংখলা বজাই ৰখাটো আমোলাতন্ত্রৰ এক অতি গুৰুত্বপূর্ণ দায়িত্ব আৰু কর্তব্য। ভাৰতবর্ষ এখন উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্র হোৱাৰ বাবে উন্নয়নশীল কার্যকৰী ৰাষ্ট্রহোৱাত আমোলাতন্ত্রৰ এক অতি গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা থকা দেখা যায়।

দেশ এখনৰ উন্নয়নৰ ক্ষেত্রত আমোলাৰ এক অতি গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰে সেইবোৰ তলত আলোচনা কৰা হ'ল --

- আমোলাতন্ত্রৰ এটা মূল কাম হ'ল চৰকাৰে প্রতিষ্ঠা কৰা আইন আৰু নিয়মাৱলী অনুসৰণ কৰাটো মূল কর্তব্য আৰু যাতে প্রশাসনে কোনো ধৰণৰ বাধা নহোৱাকৈ কাম কৰিব পাৰে তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা।
- আমোলাতন্ত্রই ৰাজনীতিবিদসকলক সিদ্ধান্ত গ্রহণ কৰাত পৰামর্শ প্রদান কৰে যাতে দেশখন সূচাৰুৰূপে পৰিচালিত কৰিব পাৰে।
- যিহেতু আমোলাতন্ত্রই আইন প্রণয়নৰ বাবে আইন প্রণেতাসকলক পৰামর্শ প্রদান কৰে সেয়েহে তেওঁলোকৰ আইন প্রণয়নৰ ক্ষেত্রত পৰোক্ষ মতামত থাকে।
- আইনপালিকাই গ্রহন কৰা আইনবোৰ কার্যকৰী কৰাৰ ক্ষেত্রত আমোলাসকলে কার্যপালিকাক পৰামর্শ

দিয়াৰ লগতে সেইবোৰ আইন ৰূপায়িত তথা কার্যকৰী কৰিবলৈ আমোলাতন্ত্রই গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে।

৩.৫.৪ আমোলাতন্ত্রৰ উত্থানৰ ওপৰত মেক্সৱেবাৰৰ ধাৰণা

ত্রয়োদশ শতিকাৰ শেষৰ পৰা প্রাচীন ইজিপ্ত, ৰোম, চীন আৰু ৰোমান কেথলিক গীর্জাৰ প্রশাসনত আমোলাতন্ত্র দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল।

অৱশ্যে এই আমোলাৰ পৰিসৰ সীমিত আছিল। কেৱল ইউৰোপত আধুনিকতাৰ ধাৰণাৰ সৃষ্টি হোৱাৰ পৰা আমোলাৰ পৰিসৰ অধিক বৃদ্ধি পাইছে। ইয়াৰ পিছত বিজ্ঞান প্রযুক্তিবিদ্যাৰ উন্নয়ন তথা সময়ৰ পৰিৱর্তনৰ লগে লগে আমোলাতন্ত্রৰ গুৰুত্ব অধিক বৃদ্ধি পোৱাৰ উপৰিও ই এক ৰাষ্ট্রৰ অবিচেদ্য অংগ হৈ পৰিছে।

ৱেবাৰৰ মতে আমোলাতন্ত্রৰ পৰিসৰ বৃদ্ধিৰ কাৰণসমূহ তলত দিয়া ধৰণে আলোচনা কৰিব পাৰি --

- **মুদ্রা অর্থনীতিৰ সৃষ্টিঃ** মধ্য ইউৰোপত মুদ্রা অর্থনীতিৰ ব্যৱহাৰে আমোলাৰ দায়িত্ব আৰু কর্তব্যৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি কৰা দেখা যায়। ইয়াৰ আগলৈকে মুদ্রা অর্থনীতিৰ প্রসাৰ হোৱা নাছিল আৰু আদান প্রদানৰ মাধ্যম মুদ্রা নাছিল বাবে আমোলাৰ পৰিসৰ অতি সীমিত আছিল।
- **পুঁজিবাদী অর্থনীতিৰ উদ্ভৱঃ** পুঁজিবাদৰ ভেটি, মুক্ত উদ্যোগ ব্যৱস্থাই আমোলাক অধিক উৎসাহিত কৰিছিল। এই ব্যৱস্থাটোৱে এনে কিছুমান প্রয়োজনীয়তাৰ সৃষ্টি কৰিছিল যিবোৰ কেৱল আমোলাতন্ত্র সংস্থাসমূহে পূৰণ কৰিব পাৰিছিল।
- **গণতন্ত্রঃ** অভিজাত আৰু সামন্তবাদী ব্যৱস্থাৰ বিৰোধিতাৰ লগতে শিক্ষাৰ প্রচাৰ আৰু যোগ্যতাৰ ভিত্তিত ৰাজহুৱা পদত নিযুক্তি ব্যৱস্থাই গণতান্ত্রিক প্রতিষ্ঠানসমূহৰ বিকাশত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰিছিল।
- **ইউৰোপৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিঃ** জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ লগে লগে অধিক প্রশাসনিয় কাম-কাজ কৰিব লগা হৈছিল আৰু ইয়াৰ বাবে এক বৃহৎ সংগঠনৰ প্রয়োজন হয় আৰু এই সংগঠনবোৰে আমোলাতান্ত্রিক গাঁঠনি গ্রহণ কৰিছিল।
- **জটিল প্রশাসনিক সমস্যাৰ উদ্ভৱঃ** চৰকাৰে পালন কৰিবলগীয়া কর্তব্যসমূহৰ জটিলতাই ব্যাপক আমোলাতান্ত্রিক সংগঠনৰ বিকাশ ঘটাই। সময় পৰিৱর্তনৰ লগে লগে জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধিৰ ফলত নতুন নতুন ধাৰণাৰ সৃষ্টি হোৱাৰ লগতে চৰকাৰৰ দায়িত্ব বৃদ্ধি পায় আৰু ইয়ে আমোলাৰ প্রসাৰ বৃদ্ধি কৰে।

৩.৫.৫ আমোলাতন্ত্রৰ বৈশিষ্ট্য

মেক্স ৱেবাৰৰ আদর্শ আমোলাতন্ত্রৰ বিভিন্ন ধৰণৰ বৈশিষ্ট্য আছে, সেইবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল --

- প্রতিটো কার্যালয়ৰ দক্ষতাৰ এক সঠিক নির্ধাৰিত ক্ষেত্র আছে আৰু দায়িত্ববোৰ আন কার্যালয়ৰ পৰা পৃথক।
- কার্যালয়বোৰ শ্রেণীবদ্ধভাৱে সজোৱা থাকে আৰু প্রতিটো অধিনস্থ কার্যালয়ে উচ্চ কার্যালয়লৈ প্রতিবেদন দিয়ে।

- কর্তৃত্ব বিষয়াসকলৰ ওপৰত ন্যস্ত কৰা হয় আৰু তেওঁলোক নিজৰ ব্যক্তিগত জীৱনৰ পৰা পৃথক হৈ কাম কৰিব লগা হয়।
- বিষয়াসকলক এক প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে নিযুক্তি দিয়া হয় আৰু তেওঁলোক সংগঠনটোৰ লগত এক চুক্তিৰ জৰিয়তে আবদ্ধ হয়।
- আমোলাতন্ত্রৰ মুৰব্বী প্রস্তুত কৰা নীতিবোৰ আমোলাতন্ত্রই সেইবোৰ অনুসৰণ কৰে।

৩.৬ নাগৰিক সমাজৰ পৰিচয়

"নাগৰিক সমাজ" শব্দটো ১৭৫০ চনৰ পৰা ১৮৫০ চনৰ ভিতৰত পশ্চিমীয়া ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ কেন্দ্রবিন্দু হৈ পৰিছিল। নাগৰিক সমাজৰ সদস্য দেশৰ নাগৰিক হয়। অষ্টাদশ শতিকাৰ মাজভাগত ব্রিটেইন, ফ্রান্স, আৰু জার্মানীত এই দৃষ্টিভংগী প্রাধান্য লাভ কৰিছিল। নাগৰিক সমাজৰ প্রকৃতি আৰু ৰাষ্ট্রৰ কার্যকলাপৰ সীমা নির্ধাৰণ কৰাটো বর্তমান এক আলোচনাৰ বিষয়। সময় পৰিৱর্তনৰ লগে লগে নাগৰিক সমাজৰ ধাৰণাৰ পৰিৱর্তন হৈছে আৰু ইয়াৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি পাইছে। সমাজৰ বিভিন্ন ধৰণৰ বে-চৰকাৰী সংগঠন, শ্রমিক সংগঠন, মহিলা সংগঠন, কর্মচাৰী সংগঠন আদিবোৰ নাগৰিক সমাজৰ অংশ।

৩.৬.১ নাগৰিক সমাজৰ অর্থ

নাগৰিক সমাজ হৈছে নাগৰিকৰ স্বার্থত কাম কৰা কিন্তু চৰকাৰী আৰু লাভজনক যন্ত্রৰ বাহিৰত কাম কৰা গোট বা সংগঠনৰ দ্বাৰা গঠিত এক সংস্থা। জনসাধাৰণৰ বিভিন্ন ধৰণৰ স্বার্থ পুৰণৰ এক মাধ্যম হিচাপে নাগৰিক সমাজৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম।

নাগৰিক সমাজক কোহেন আৰু আর্টোৰ দ্বাৰা তৃতীয় ৰাজ্য হিচাপে উল্লেখ কৰা হয়। তেওঁলোকে নাগৰিক সমাজক নিম্নলিখিতবোৰৰে গঠিত বুলি মত প্রকাশ কৰে।

- **বহুত্ববাদঃ** নাগৰিক সমাজ পৰিয়াল, অনানুষ্ঠানিক গোট আৰু স্বেচ্ছাসেৰী সংগঠনৰ দ্বাৰা বিভিন্ন উদ্দেশ্য আগত লৈ গঠিত হয়।
- **প্রচাৰঃ** নাগৰিক সমাজ সংস্কৃতি আৰু যোগাযোগৰ এক মাধ্যম।
- **গোপনীয়তাঃ** ব্যক্তিগত আত্মপ্রকাশ আৰু নৈতিক পচন্দৰ এক ক্ষেত্র।
- **বৈধতাঃ** প্রচাৰ, গোপনীয়তা আৰু বহুত্বতাক ৰাষ্ট্রৰ পৰা আৰু কিছু পৰিমানে বজাৰৰ পৰা পৃথক কৰিবলৈ মৌলিক অধিকাৰ আৰু সাধাৰণ নিয়মৰ এক গাঁথনিৰ প্রয়োজন।

ট'ক্যুভিলে নাগৰিক সমাজক এক সুৰক্ষা প্রদান কৰা অনুষ্ঠান হিচাপে কয় যিয়ে মানুহক অত্যাচাৰী চৰকাৰৰ পৰা সুৰক্ষিত কৰি ৰাখে।

হেগেলৰ মতে নাগৰিক সমাজ এক আধুনিক যুগৰ সৃষ্টি য'ত নাগৰিকে নিজৰ স্বার্থ অনুসৰণ কৰিব পাৰে। ইয়াৰ উপৰিও হেগেলে কয় যে নাগৰিক সমাজ হৈছে পুঁজিবাদী অর্থনীতিৰ যুক্তিৰ দ্বাৰা গঠিত আৰু যি বজাৰৰ নৈতিকতা প্রতিফলিত কৰে কিন্তু যাৰ অর্থনীতিৰ পৰা পৃথক অস্তিত্ব আছে।

নীৰা চান্দহোকৰ মতে নাগৰিক সমাজ হৈছে এনে এক সংগঠন য'ত গোট, শ্ৰেণী, লিংগ, জাতি আদিৰ দৰে অন্যান্য সামাজিক আৰু আদৰ্শগত বিবাদৰ বিৰুদ্ধে যুঁজ দিয়া হয়।

সেয়েহে ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি ক'ব পাৰো যে সুশাসনৰ প্ৰসাৰৰ বাবে চৰকাৰে, বজাৰ আৰু নাগৰিক সমাজৰ মাজত ভাৰসাম্য বজাই ৰখাটো প্ৰয়োজনীয়।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৬ ঃ ফ্ৰান্স শব্দ "La Bure" অৰ্থ কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ৭ ঃ "আমোলাতন্ত্ৰ" শব্দটো প্ৰথমে কোনে ব্যৱহাৰ কৰিছিল?

.....

.....

প্ৰশ্ন ৮ ঃ "RTI" আইন খন কিমান চনত কাৰ্যকৰী হৈছিল?

.....

.....

.....

৩.৬.২ নাগৰিক সমাজৰ ভূমিকা

এখন গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰই সঠিকভাৱে কাম কৰিবৰ বাবে নাগৰিক সমাজ শক্তিশালী হ'ব লাগিব। নাগৰিক সমাজৰ কাৰ্য তথা ভূমিকাবোৰ তলত আলোচনা কৰা হ'ল --

নীতি পৰামৰ্শঃ দৰিদ্ৰতা হ্ৰাস আৰু বঞ্চিতসকলৰ সবলীকৰণৰ বাবে নাগৰিক সমাজ আৰু চৰকাৰৰ মাজত আলোচনাৰ এক যোগসূত্ৰ স্থাপন হোৱাটো জৰুৰি। নাগৰিক সমাজৰ এটা প্ৰধান ভূমিকা হ'ল নাগৰিকৰ স্বাৰ্থ পূৰণ হোৱাকৈ নীতিসমূহ গ্ৰহণ কৰাত চৰকাৰক পৰামৰ্শ প্ৰদান কৰা।

সুৰক্ষাৰ ভূমিকাঃ নাগৰিক সমাজে জনসাধাৰণক চৰকাৰী সুবিধা তথা আইনী ব্যৱস্থা লাভ কৰাত সুৰক্ষা প্ৰদান কৰে।

স্বচ্ছতাৰ প্ৰচাৰঃ আৰ.টি.আই (RTI) ২০০৫ আৰু লোকপাল আৰু লোকায়ুক্ত আইন ২০১৩, নাগৰিক সমাজৰ প্ৰচেষ্টাৰ ফলত গ্ৰহণ কৰা হৈছিল যাৰ জৰিয়তে নাগৰিকক তথ্য জনাৰ অধিকাৰ প্ৰদান কৰা হৈছিল।

নাগৰিক সমাজ হৈছে এক বৃহৎ আৰু বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ গোট য'ত বিভিন্ন সংগঠন অন্তৰ্ভূক্ত হৈ থাকে। নীতিৰ প্ৰচাৰ সম্পদ একত্ৰিত কৰা, ৰাজ্যিক কাৰ্যকলাপ নিয়ন্ত্ৰণ আৰু নিৰীক্ষণ কৰা, নিপীড়িত শ্ৰেণীৰ স্বাৰ্থৰ হকে কাম কৰা, সুশাসন প্ৰতিষ্ঠা কৰাত নাগৰিক সমাজৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা আছে।

জানি থোৱা ভাল

তথ্য জনাৰ অধিকাৰ আইন ২০০৫ চনত সংসগত গ্রহণ কৰা হয়। যিয়ে ভাৰতৰ নাগৰিকক তথ্য জনাৰ অধিকাৰ প্রদান কৰিছে। ভাৰতৰ নাগৰিকে ৰাজহুৱা কর্তৃপক্ষৰ তথ্য জনাৰ অধিকাৰ আছে যিয়ে সকলো ক্ষেত্রতে স্বচ্ছতা প্রদান কৰিব। আবেদনকাৰীৰ জীৱন আৰু স্বাধীনতাৰ লগত জড়িত বিষয়ৰ ক্ষেত্রত ৪৮ ঘণ্টাৰ ভিতৰত নির্দিষ্ট কর্তৃপক্ষই তথ্য প্রদান কৰিব লাগিব।

৩.১৭ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা হৈছে চৰকাৰ বা ৰাষ্ট্র গঠন কৰা আইনৰ আনুষ্ঠানিক প্রতিষ্ঠানসমূহৰ অংশ।
- বিংশ শতিকাত ৰাজনৈতিক অর্থনীতিৰ ধাৰণাৰ বিকাশ হৈছিল। ৰাজনীতিৰ সৈতে অর্থনীতিৰ এক অতি গুৰুত্বপূর্ণ সম্পর্ক আমি ইয়াৰ দ্বাৰা জানিব পাৰো।
- ৰাজনৈতিক অর্থনীতিৰ ধাৰণা স্মিথ, মার্ক্স আদিৰ লেলনিৰ দ্বাৰা অধিক স্পষ্টকৈ প্রকাশ পায়।
- আমোলাতন্ত্র এক সার্বজনীন প্রক্রিয়া ইয়াক উন্নত, উন্নয়নশীল, অনুন্নত আদি সকলো দেশৰে এক অপৰিহার্য অংগ।
- "আমোলাতন্ত্র" শব্দটো লেটিন শব্দ "Bureau" ৰ পৰা আহিছে যাৰ অর্থ হৈছে "লিখা টেবুল"।
- নাগৰিক সমাজ বুলিলে সমাজৰ বিভিন্ন সংগঠনক বুজা যায় যিয়ে নাগৰিকৰ বিভিন্ন স্বার্থ পূৰণৰ বাবে কাম কৰে।

৩.১৮ অধিক জানিবলৈ

- Johari, J.C. (2020). Comparative Politics. Delhi: Sterling Publisher Pvt. Ltd.
- Sharma, B.L. Sadana, Kaur. (2015). Public Administration in Theory and Practice. Allahabad Kitab Mahal.
- Laxmikanta, M. (2022). Public Administration New Delhi. Mc Graw Hill).
- Fadia, B.L, Kuldeep. (2024) Public Administration. Delhi. Sahitya Bhawan.

৩.১৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

প্রশ্ন ১ ৰ উত্তৰঃ আলমণ্ড।

প্রশ্ন ২ ৰ উত্তৰঃ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই ৰাষ্ট্রৰ আনুষ্ঠানিক অনুষ্ঠানবোৰক বুজায়।

প্রশ্ন ৩ ৰ উত্তৰঃ আদাম স্মিথ।

প্ৰশ্ন ৪ ৰ উত্তৰঃ জন ল'ক আৰু ফ্ৰান্সিক বেকন।

প্ৰশ্ন ৫ ৰ উত্তৰঃ ৰাজহুৱা কৰ্তৃপক্ষৰ টেবুলত ব্যৱহাৰ কৰা এখন কাপোৰক বুজায়।

প্ৰশ্ন ৬ ৰ উত্তৰঃ De' Gournay

প্ৰশ্ন ৭ ৰ উত্তৰঃ ২০০৫ চনত।

? ৩.২০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্নঃ

প্ৰশ্ন ১ঃ "Weath of Nations" নামৰ গ্ৰন্থখন কোনে লিখিছিল?

(খ) চুটি প্ৰশ্নঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ আমোলাতন্ত্ৰ মানে কি?

প্ৰশ্ন ২ঃ নাগৰিক সমাজৰ দুটা বৈশিষ্ট্য লিখক?

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্নঃ (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিৰ ওপৰত আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ আমোলাৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে বিতংকৈ লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ওপৰত বিতংকৈ লিখক।

****

অধ্যায় ৪ ঃ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
৪.৩.১ ৰাজনৈতিক সামাজকীকৰণৰ ভাগসমূহ
৪.৪ ৰাজনৈতিক সামাজকীকৰণৰ মাধ্যমসমূহ
৪.৫ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি
৪.৫.১ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
৪.৬ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ, ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি আৰু জনমত
৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৪.৮ অধিক জানিবলৈ
৪.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৪.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ অৱধাৰণাটোৰ পৰিচয় প্রদান কৰিব পাৰিব
- ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ প্রকাৰসমূহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যমসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ অৱধাৰণাটো আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ, ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি আৰু জনমতৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সম্পর্ক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

৪.২ পৰিচয়

আগৰ অধ্যায়ত বিভিন্ন অৱধাৰণাৰ আলোচনা কৰাৰ পাছত আমি এতিয়া ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ অৱধাৰণাটো আলোচনা কৰিম। আৰম্ভণিতে সামাজিকীকৰণৰ অৱধাৰণাটো নুবুজাকৈ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ আলোচনা স্পষ্ট নহ'ব। সামাজিকীকৰণনো কি ? সমাজতত্ত্বৰ অ'ক্সফৰ্ড অভিধান মতে, সামাজিকীকৰণ এনে 'এক

প্ৰক্ৰিয়া যাৰ জৰিয়তে আমি সমাজৰ প্ৰতিমান আৰু প্ৰমূল্যক অভ্যন্তৰিক কৰি সমাজৰ সদস্য হ'বলৈ শিকোঁ আৰু লগতে আমাৰ সামাজিক ভূমিকাসমূহ (যেনে কৰ্মী হিচাপে বন্ধু, নাগৰিক ইত্যাদি) পালন কৰিবলৈ শিকোঁ। ইতিমধ্যে পূৰ্বৰ অধ্যায়সমূহত এই অৱধাৰণাটো বহলভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। তথাপিতো, এইটো মনত ৰাখিব লগীয়া যে সামাজিকীকৰণ আৰু সাধাৰণ শিক্ষাৰ মাজত পাৰ্থক্য বিদ্যামান। সদায়েই শিক্ষাৰ সামাজিক প্ৰাসংগিকতা নাথাকিবও পাৰে। আমি জানো যে পৃথিৱীখন ঘূৰে আৰু সূৰ্য্য নুঘুৰে, কিন্তু এই শিক্ষা সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ সৈতে জড়িত নহয় কিয়নো এটা অংশক বুজায় যি সামাজিক জীৱনৰ লগত সম্বন্ধীত হয়। ইয়াৰ লগতে আমি এতিয়া ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ অৰ্থ বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিম। ইয়াৰ পাছত আমি ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম, যি ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ অৱধাৰণাৰ সৈতে জড়িত। এইটো কোৱা উচিত হ'ব যে ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণে ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ, পৰিৱৰ্তন আৰু কেতিয়াবা ইয়াৰ নিৰ্মাণো কৰে। পুৰণা প্ৰজন্মৰ পৰা নতুন এক প্ৰজন্মলে প্ৰেৰণ কৰিয়ে ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণে ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি সংৰক্ষণ কৰে।

৪.৩ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা (MEANING AND DEFINITION)

ৰাজনৈতিক সমাজকীকৰণে প্ৰজন্ম আৰু গোটসমূহৰ মাজত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিক প্ৰেৰণ কৰাকে বুজায়। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে ব্যক্তিয়ে নিজৰ ধ্যান ধাৰণা, প্ৰমূল্য, বিশ্বাস, দৃষ্টিভংগী আৰু আচাৰ বিকশিত কৰে, যিবোৰ দেশৰ সু-নাগৰিক হোৱাৰ বাবে অতি আৱশ্যকীয়। প্ৰাপ্তবয়স্ক লোকে আৰু গণ-মাধ্যমে নৱপ্ৰজন্মৰ সামাজিকীকৰণৰ যোগেদি তেওঁলোকক ৰাজনৈতিক জগতখনৰ বিষয়ে ধাৰণা লাভ কৰাত সহায় কৰে। প্ৰমূল্যৰ কথা বুজাৰ লগতে ব্যক্তিয়ে নাগৰিক হিচাপে নিজৰ ভূমিকা আৰু দায়িত্বৰ শিক্ষা লাভ কৰে। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ আলোচনাত ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ অৱধাৰণাটো অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। ইয়াৰ জৰিয়তে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ প্ৰয়োজনীয় উপাদানসমূহ নৱ প্ৰজন্মৰ মনত ৰোপণ কৰা হয়।

বিংশশতিকাৰ পঞ্চম দশকত ৰাজনীতি বিজ্ঞান গৱেষণাৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজনৈতিক আচৰণে অধিক গুৰুত্ব লাভ কৰাত ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ জনপ্ৰিয় হ'বলৈ ধৰে। এইধৰণৰ পৰিৱৰ্তনে এইটো দিশৰ প্ৰতি আঙুলিয়াই দিয়ে যে ৰাজনৈতিক আচাৰ এক শিক্ষণীয় আচৰণ। ব্যক্তিসকলে **বয়োসন্ধি স্তৰ** পোৱাৰ লগে লগে এই প্ৰক্ৰিয়াটোৰ বিষয়ে সচেতন অথবা তাত যোগদান কৰা প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ নহয়। হাৰ্বাট. এইচ. হাইমেন (Herbert H. Hyman) ৰ মতে, 'ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ এক অবিচ্ছিন্ন প্ৰক্ৰিয়া যিটো প্ৰাৰম্ভিক শৈশৱ কালত আৰম্ভ হয়।'

ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ সংজ্ঞা এনেদৰেও দিব পাৰি 'ই এনে এক প্ৰক্ৰিয়া যাৰ সহায়ত এজন ব্যক্তিয়ে ৰাজনৈতিক প্ৰণালীৰ সৈতে চিনাকি হয়' আন এটা সংজ্ঞা হৈছে 'ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ হৈছে সেইটো প্ৰক্ৰিয়া যিয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিক আকাৰ দিয়ে আৰু সংচাৰণ (Transmit) কৰে।'

ফ্ৰেডৰিছ্ আই. গ্ৰীণষ্টেইন (Fredrich I. Greenstein) এ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ সংজ্ঞা উভয় সংকীৰ্ণ আৰু বিস্তৃত দৃষ্টিভংগীৰে আগবঢ়াইছে। সংকীৰ্ণভাৱে 'ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ হৈছে সেই প্ৰক্ৰিয়া যিয়ে ৰাজনৈতিক প্ৰমূল্যবোৰ আগবঢ়াই নিয়াৰ লগতে সুঅথজ্ঞাপক (well defined) অভিকৰ্তাৰ দ্বাৰা যুৱ মনবোৰক প্ৰশিক্ষণ দিওঁৱা যি আভকৰ্তাক আনুষ্ঠানিকভাৱে এই দায়িত্ব প্ৰদান কৰা হৈছে। বিস্তৃত দৃষ্টিভংগী মতে, 'ৰাজনৈতিক

সামাজিকীকৰণে জীৱনচক্রৰ প্রতিটো পর্যায়ত, আনুষ্ঠানিক আৰু অনানুষ্ঠানিক, সকলো ধৰণৰ ৰাজনৈতিক শিক্ষা, সুবিবেচিত আৰু অপৰিকল্পিত শিক্ষাক সন্নিৰিষ্ট কৰি লয়। বিস্তাৰিত অর্থত, ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণে ৰাজনৈতিক ৰূপত সম্বন্ধীত মনোভাৱ আৰু ব্যক্তিগত বৈশিষ্ট্যক সামৰি লয়। গ্রীণষ্টেইনে (Greenstein) সামাজিকীকৰণৰ বিষয়ে এইদৰে কৈছে 'সামাজিকীকৰণ হৈছে সেইটো প্রাথমিক সামাজিক প্রক্রিয়া যাৰ দ্বাৰা একোজন ব্যক্তিয়ে সামাজিকসমূহৰ সৈতে সংযুক্ত হৈ সমূহৰ সংস্কৃতি অথবা সমূহত তেওঁৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে শিকে।'

ৰাজনৈতিক বিজ্ঞানী গেব্রিয়েল আলমণ্ড (Gabriel Almond) আৰু জেম্‌ঞ্জ ক'লমেন (James Coleman) এ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণক এনে এক প্রক্রিয়া বুলি কৈছে যাৰ জৰিয়তে আমি সমাজত নাগৰিকৰ ৰূপত আমাৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে শিকোঁ আৰু এইদৰে আমি ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ এটা অংশ হৈ পৰো। ৰাজনৈতিক শিক্ষা হৈছে এটা বহল অৱধাৰণা য'ত অন্তর্ভুক্ত হয় উভয় সক্রিয় আৰু নিষ্ক্রিয় (passive) তথা আনুষ্ঠানিক আৰু অনানুষ্ঠানিক যাৰ সহায়ত ব্যক্তি ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রত পৰিপক্ক হৈ উঠে।

ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ এটা নীৰৱচ্ছিন্ন প্রক্রিয়া। সচৰাচৰ ইয়াক এনে এক প্রক্রিয়া বুলি উল্লেখ কৰা হয় 'য'ত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিক ব্যক্তিগত আৰু গোষ্ঠীয় স্তৰত আকাৰ দিয়া হয় আৰু এটা প্রজন্মৰ পৰা আন এটা প্রজন্মলৈ সংবহন কৰা হয়।'

ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ বিষয়ে কৰা এই আলোচনাৰ পিছত আমি ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ বিভিন্ন প্রকাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিমহঁক—

৪.৩.১ ৰাজনৈতিক সামাজকীকৰণৰ ভাগসমূহ (Forms of Political Socialisation)

ৰাজনৈতিক সমাজকীকৰণক দুটা ভাগত ভগাব পাৰি। সেয়া হৈছে প্রত্যক্ষ অথবা প্রতীয়মান ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ আৰু পৰোক্ষ অথবা অব্যক্ত ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ—

- **প্রত্যক্ষ অথবা প্রতীয়মান ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণে** (Direct or Manifest Political Socialisation) এনে এক প্রক্রিয়াক বুজায় য'ত প্রেৰণ হোৱা সংবাদৰ সন্দর্ভত, প্রমূল্য অথবা অনুভূতি স্পষ্টভাৱে ৰাজনৈতিক হয়। সেয়েহে প্রত্যক্ষ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ এনে এক প্রক্রিয়াক বুজায় য'ত ব্যক্তি এজনে নিজৰ পৰিয়াল, শিক্ষাক অথবা অন্য কিছুমান মাধ্যমৰ দ্বাৰা প্রত্যক্ষভাৱে প্রভাৱিত হয় আৰু তেওঁ প্রশাসনৰ আর্হি আৰু কার্য ৰাজনৈতিক দলৰ দৃষ্টিভংগী বিষয়ে শিকে, অথবা কোনো এক নির্দিষ্ট ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাৰ উৎকৃষ্টতাক বিশ্বাস কৰে। ৰাজনৈতিক শিক্ষা অথবা ৰাজনৈতিক অভজ্ঞতাৰ জৰিয়তে কার্যকৰী হয়।
- **পৰোক্ষ অথবা অব্যক্ত ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণে** (Latent Political Socialisation) এনে এক প্রক্রিয়াক বুজাই যাৰ জৰিয়তে প্রমুল্য, সংবাদ অথবা অনুভূতি প্রেৰণ কৰা হয়, কিন্তু ইয়াৰ কোনো ৰাজনৈতিক দিশ নাথাকিবও পাৰে। তথাপিতো, আগলৈ এই অ-ৰাজনৈতিক গুণবোৰ শেষত এক বিশাল ৰাজনৈতিক লক্ষ্যত পৰিণত হয়গৈ।

ইয়াৰ পাছৰ শাখাত আমি ৰাজনৈতিক সমাজিকীকৰণৰ বিভিন্ন মাধ্যমৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। এই মাধ্যমবোৰৰ যোগেদিয়ে ৰাজনৈতিক জীৱনৰ সৈতে জড়িত প্রমূল্য, সংস্কৃতি আৰু

অন্য বহুতো উপাদানৰ বিষয়ে নতুন প্ৰজন্মক প্ৰশিক্ষণ দিয়া হয়।

৪.১ চিন্তা-চৰ্চা কৰক

আপোনাৰ এটা নিৰ্দিষ্ট ৰাজনৈতিক দলৰ সমৰ্থনৰ সৈতে ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ অৱধাৰণাটো কিদৰে জড়িত উদাহৰণৰ সহায়ত বহলাই লিখক।

.....

.....

.....

.....

৪.৪ ৰাজনৈতিক সমাজিকীকৰণৰ মাধ্যমসমূহ (AGENCIES OF POLITICAL SOCIALISATION)

ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণত মাধ্যম অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ লগত বহুতো মাধ্যম জড়িত হৈ থাকে।

যেতিয়া আমি ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ কথা পাতো, তেতিয়া আমি ইয়াক কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ সৈতে সীমিত কৰিব নোৱাৰো। আমি স্বীকাৰ কৰা উচিত যে সামাজিকীকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া প্ৰাৰম্ভিক অৱস্থাতে আৰম্ভ হৈ যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে ব্যক্তি এজনৰ ৰাষ্ট্ৰীয় পতাকা অথবা মঙ্গলগীতৰ প্ৰতি থকা মোহ ৰাজনৈতিক সামাজিকৰণৰেই এটা প্ৰকাৰ।

ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যমসমূহ কেইবাটাও ভাগত ভগাব পাৰি, যেনে—

- **পৰিয়াল (Family) ঃ** এয়াই হৈছে ব্যক্তি এজনৰ প্ৰাৰম্ভিক গোট। এটা প্ৰাৰম্ভিক গোট হিচাপে পৰিয়ালে ব্যক্তিৰ সামাজিকীকৰণত সহায় কৰে। ব্যক্তিলৈ ৰাজনৈতিক প্ৰমূল্য আৰু চিন্তা-ধাৰা প্ৰেৰণ কৰাত পৰিয়ালে এক মুখ্য ভূমিকা পালন কৰে। ব্যক্তি এজনৰ কাৰণে প্ৰথম সামাজিক গোট হৈছে পৰিয়াল। ব্যক্তি এজনৰ ব্যক্তিত্ব, তেওঁৰ ৰাজনৈতিক চিন্তা-ধাৰা প্ৰেৰণ কৰাত পৰিয়ালে এক মুখ্য ভূমিকা পালন কৰে। ব্যক্তি এজনৰ কাৰণে প্ৰথম সামাজিক গোট হৈছে পৰিয়াল। ব্যক্তি এজনৰ ব্যক্তিত্ব, তেওঁৰ ৰাজনৈতিক চিন্তা-ধাৰা, দৃষ্টিভংগী অথবা মতামত বহু পৰিমাণে ঘৰতেই সাকাৰ ৰূপ লাভ কৰে। পৰিয়ালৰ সদস্যবোৰে শিশুৰ চিন্তা-ধাৰাৰ ওপৰতো প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ প্ৰভাৱ পেলায়, যিয়ে অৱশেষত ৰাজনৈতিক মতামত গঠন কৰাত সহায় কৰে। পৰিয়াল ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ মাধ্যম হয় কিয়নো শিশুৰ জীৱনত ই এক প্ৰভাৱশালী ভূমিকা পালন কৰে। শিশুবোৰে নিজৰ পৰিয়ালৰ ওপৰতো বহু পৰিমাণে নিৰ্ভৰশীল হৈ যায় আৰু সেয়ে নিজৰ পিতৃ-মাতৃক অনুকৰণ কৰাৰ এক স্বাভাৱিক কামনা গঢ় লৈ উঠে। এটি শিশুৱে পাৰিবাৰিক সম্বন্ধিত ৰাজনৈতিক বিশ্বাস আৰু দৃষ্টিভংগীবোৰ সহজভাৱে মানি লয় কিয়নো শিশুটিয়ে পিতৃ-মাতৃয়ে শিকোৱা কি সত্য আৰু অসত্য, কি ভাল অথবা বেয়া, কি শুদ্ধ আৰু অশুদ্ধ, এই সকলোবোৰ গ্ৰহণ কৰি

লয়। ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা পৰিয়ালত পূৰ্বেই প্ৰৱৰ্তিত ৰাজনৈতিক চিন্তা-ধাৰা সংচাৰণ কৰা হয়। নতুন চিন্তা-ধাৰা প্ৰৱৰ্তন কৰা অথবা উৎসাহিত কৰাৰ সলনি পৰিয়ালৰ মাজৰ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া সংযত সংৰক্ষণশীল হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে।

ব্যক্তি এজনৰ জীৱন কালছোৱাত পৰিয়ালৰ প্ৰভাৱ একে নাথাকিবও পাৰে। এটি শিশু ডাঙৰ হোৱাৰ সৈতে ইয়াৰ প্ৰভাৱ ভিন্ন ভিন্ন ধৰণৰ হ'ব। জেনিইংচ্ (Jennings) আৰু নেইমি (Neimi) এ কৈছে যে, 'আগৰ প্ৰজন্মৰ তুলনাত বৰ্তমান সময়ত পিতৃ-মাতৃ আৰু শিশুৰ মাজত চিনাক্তকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটো সফল নহ'ল। কিয়নো শিশু ডাঙৰ হোৱাৰ লগতে নিজৰ আৰু বাহিৰৰ পৃথিৱীখনৰ সৈতে পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰে আৰু ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ এক মূল মাধ্যম হিচাপে পৰিয়ালৰ প্ৰভাৱ কমি যায়। নতুন প্ৰমূল্য, নতুন অভিজ্ঞতাৰ সৈতে ব্যক্তিজনে নিজকে অভ্যস্ত কৰি লয় আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াৰ সৈতে জড়িত এই নতুন উপাদানবোৰৰ বিষয়ে ব্যক্তিক প্ৰশিক্ষণ দিয়া হয়।

- **বন্ধু-বৰ্গৰ গোট (Peer Groups) ঃ** এই গোটৰ সদস্যবোৰৰ মাজত সামাজিক স্থিতি আৰু সমান বয়সৰ উমৈহতীয়া চিন্তা-ধাৰা হয়। পৰিয়ালৰ বিপৰীতে, বন্ধু বৰ্গৰ গোটসমূহৰ মাজত বয়স্কলোকৰ পোনপটীয়া তদাৰক নাথাকে। ব্যক্তিৰ ওপৰত এই গোটসমূহৰ প্ৰভাৱ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। এই গোটসমূহক প্ৰমাতাসমূহ বুলিও কোৱা হয়। বাল্যকালৰ খেলা-ধূলাৰ গোটসমূহ, বন্ধু-বান্ধৱৰ গোটবোৰ, ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ গোটসমূহ আদিক বন্ধু-বৰ্গৰ গোটসমূহত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়।

ব্যক্তি এজন ডাঙৰ হোৱাৰ লগতে ৰাজনৈতিক দিশৰ সৈতে আন বহুতো প্ৰসঙ্গত প্ৰমূল্য আৰু মতামতৰ সলনি হয়। বন্ধুবৰ্গৰ গোটবোৰ প্ৰায়েই বন্ধুত্বপূৰ্ণ প্ৰকৃতিৰ হয় আৰু সেয়েহে ব্যক্তিজনৰ দৃষ্টিভংগী আৰু মন সলনি কৰিব পাৰে। এই গোটসমূহ সংস্কৃতিকৰণ আৰু শিক্ষাণৰ এক মাধ্যম হৈ পৰে। বন্ধু-বৰ্গৰ গোটসমূহে ব্যক্তি এজনক ৰাজনৈতিক ভূমিকা পালন কৰাত আৰু নতুন চিন্তা-ধাৰা, সজ আচৰণৰ বিষয়ে সামাজিক কৰাত সহায় কৰে। যদি এই গোটসমূহৰ সদস্যবোৰে একে জীৱিকা অনুসৰণ কৰে, তেতিয়া সিহঁত একেধৰণৰ ৰাজনৈতিক ধাৰণাতো অংশীদাৰ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে এক নিৰ্দিষ্ট সম্ভাৰ শিক্ষকসকলে তেওঁৰ জীৱিকাৰ সৈতে জড়িত বিষয়বোৰ ওপৰত একে ধৰণৰ মতামত অংশীদাৰ হয়। বন্ধু-বৰ্গৰ গোটসমূহৰ সহায়ত ব্যক্তিজনক বাহিৰৰ পৃথিৱীৰ সৈতে উন্মুক্ত কৰোৱা হয় আৰু ৰাজনৈতিকভাৱে আৰু বেছি সজাগ গৈ পৰে।

- **বিদ্যালয় অথবা শিক্ষণীয় অনুষ্ঠান (Schools or Educational Institutions) ঃ** ব্যক্তি এজনে ডাঙৰ হোৱাৰ লগতে যেতিয়া বিধিবদ্ধ শিক্ষা লোৱা আৰম্ভ কৰে, বিদ্যালয় অথবা অন্য শিক্ষণীয় অনুষ্ঠানবোৰে ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ মাধ্যম হিচাপে একেলগে কাম কৰে। প্ৰত্যক্ষ অথবা পৰোক্ষভাৱে ব্যক্তি এজনক সামাজিক কৰাত বিদ্যালয়ে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ মাধ্যম হয়। যেতিয়া বিদ্যালয়ৰ পাঠ্যসূচীত ৰাজনৈতিক পৰিৱেশৰ সৈতে জড়িত কিছুমান ভাব অথবা ৰাজনীতিৰ সৈতে জড়িত অৱধাৰণাবোৰ সন্নিৱিষ্ট কৰা হয়, তেতিয়া ৰাজ্যৰ পৰম্পৰা, সাফল্যসমূহ আলোকপাত কৰোতে শিক্ষকসকলে শিক্ষাৰ্থীসকলক তেওঁৰ অঞ্চল আৰু প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে অৱগত কৰাত সহায় কৰে। এয়া হৈছে প্ৰত্যক্ষ সামাজিকীকৰণৰ এক উদাহৰণ য'ত শিশুৱে এই শিক্ষাৰ দ্বাৰা স্পষ্টভাৱে প্ৰভাৱিত হৈ ৰাজনৈতিক দিশতো সজাগ হয়।

বিদ্যালয়বোৰে প্ৰভাৱশালী মতামত গঢ় দিয়াত সহায় কৰে, য'ত গণতান্ত্ৰিক অনুশীলনীবোৰ আৰু চিন্তাধাৰাৰ বিষয়ে শিক্ষাৰ্থীসকলক এক চমু পৰিচয় দিয়া হয়। বিদ্যালয় এক আনুষ্ঠানিক স্থান য'ত এটা

প্রজন্মৰ পৰা আন এটা প্রজন্মলৈ সমাজ এখনে সংগ্রহ কৰা জ্ঞান আৰু দক্ষতাবোৰ প্রেৰণ কৰে। পৰিয়ালত শিক্ষা লাভ কৰা বিষয়বোৰকে বিদ্যালয়ৰ পাঠ্যসূচীৰে সবলিত কৰে, কিন্তু পৰিয়ালৰ জৰিয়তে লাভ কৰা সামাজিকীকৰণক ই প্রত্যাহ্বান জনাবও পাৰে। আনহাতে নিজৰ শিক্ষা অৱস্থাত বিদ্যার্থী এজনে কেৱল বিদ্যালয়ৰ পাঠ্যসূচীয়ে যি শিক্ষা প্রদান কৰে সেয়া নহয়, কিন্তু নিজৰ বিদ্যালয়ৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা লাভ কৰা অনুমানৰ জৰিয়তেও ৰাজনৈতিক ৰূপত সামাজিক হ'ব পাৰে।

- **গণ মাধ্যম (Mass Media) ঃ** ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ ক্ষেত্রত গণ মাধ্যম এক গুৰুত্বপূর্ণ মাধ্যম। গণ মাধ্যমে প্রায়ভাগ ৰাজনৈতিক সংবাদৰ বিষয়ে খবৰ দিয়ে আৰু প্রায়েই সেই ঘটনাবোৰক নিজস্ব ৰূপ প্রদান কৰে। গণ মাধ্যমত ৰেডিঅ', দূৰদর্শন, আলোচনী, বাতৰিকাকত আৰু অন্য বহুতো অন্তর্ভুক্ত কৰে। ব্যক্তিসকলক গণ মাধ্যমে বহুতো ৰাজনৈতিক সংবাদ দিয়ে আৰু সেয়েহে ব্যক্তিৰ অস্তিত্বৰ ওপৰতো ইয়াৰ প্রভাৱ পৰে।

  গণ মাধ্যমৰ প্রদর্শনী কোনো লোকে কিদৰে ব্যাখ্যা কৰিব অথবা প্রতিক্রিয়া দর্শাব সেয়া গণ মাধ্যমে কার্যনির্বাহ কৰা সামাজিক পৰিৱেশৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। যদিও গণ মাধ্যমে দিয়া সংবাদবোৰ নিৰপেক্ষ আৰু প্রমূল্যহীন হোৱা উচিত, তথাপিও প্রায়েই সেয়া নহয়।

  সকলোবোৰ সমাজতেই গণ মাধ্যমৰ প্রকৃতি অবিচল নহয়। ই কার্যনির্বাহ কৰা সামাজিক পৰিৱেশৰ অনুযায়ী গণ মাধ্যমৰ গুৰুত্ব পার্থক্যযুক্ত হয়। কোনো এখন সমাজত যদি এটা প্রভাৱশালী শ্রেণী আছে, তেন্তে সেই সমাজত অৱস্থিত গণ মাধ্যম প্রভাৱশালী শ্রেণীৰ দৃষ্টিভঙ্গীবোৰ ৰূপাঙ্কন কৰাৰ সম্ভাৱনা থাকে। গণ মাধ্যমৰ ওপৰত এই ধৰণৰ শাসন প্রক্রিয়াই শ্রোতাজনক এক নির্দিষ্ট ধৰণে ৰাজনৈতিকভাৱে সামাজিক কৰে। এক মুক্ত গণ মাধ্যমে অন্য ধৰণৰ প্রমূল্য (অথবা মতামত, প্রায়েই নিৰপেক্ষ) প্রচাৰ কৰে আৰু ব্যক্তিৰ ৰাজনৈতিক আচৰণৰ ওপৰত গুৰুত্বপূর্ণ প্রভাৱ পেলায়।

  প্রায়ভাগ সময়তে গণ মাধ্যমবোৰ নিজেই ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যম নহয়। ই হৈছে প্রকৃততে ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যমবোৰে ব্যৱহাৰ কৰা এটা আহিলা। সেয়েহে গণ মাধ্যমবোৰ সংবাদ উৎপন্ন হোৱাৰ উৎস নহয়। গণ মাধ্যমে বিভিন্ন উৎসৰ পৰা বাতৰি আৰু সংবাদ সংগ্রহ কৰে, শৃংখলাবদ্ধ কৰে আৰু জনসাধাৰণৰ মাজলৈ প্রেৰণ কৰে। সেয়েহে গণ মাধ্যম প্রাথমিক সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যম নহয়, বৰঞ্চ গণ মাধ্যমে ইতিমধ্যে প্রতিষ্ঠিত দিশস্থিতিবোৰ সবলিত কৰে। গণ মাধ্যমে মূলতঃ ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ কার্যসমূহ, ৰাষ্ট্রীয় ৰাজনীতিৰ বিষয়বোৰ জনসাধাৰণৰ মাজত দাঙি ধৰাত সহায় কৰে।

- **ৰাজনৈতিক দল, শ্রমিকসংঘ আৰু স্বার্থন্বেষী গোটসমূহ (Political Party, Trade Unions and Interest Groups) ঃ** এই তিনিটা সমূহেই ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ মূল মাধ্যম। ৰাজনৈতিক দলবোৰ জনসাধাৰণলৈ ৰাজনৈতিক প্রমুল্যসমূহ সঞ্চাৰিত কৰা লগত অবিচলিতভাৱে নিযুক্ত হৈ থাকে, ৰাজনৈতিক কর্মবোৰৰ কাৰণে ব্যক্তিবোৰক সংগঠিত কৰে আৰু ৰাজনৈতিক নেতাবোৰক নিযুক্ত কৰে। নির্বাচনীয় প্রচাৰ, পোষ্টাৰ, প্রজ্ঞাপনৰ সহায়ত বিভিন্ন ৰাজনৈতিক গোটৰ ধাৰণা আৰু আদর্শসমূহ ৰাইজৰ মাজত জনপ্রিয় কৰা হয়। শ্রমিক সংঘ আৰু স্বার্থন্বেষী গোটসমূহ (Interest Groups) ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ লগত মুখ্যভাৱে জড়িত। সেয়েহে নিয়মিত কার্যবোৰত অংশগ্রহণ কৰিয়ে ব্যক্তিসমূহক দলৰ সক্রিয় সদস্য হিচাপে ৰাজনৈতিক প্রাসংগিকতা থকা দিকবিন্যাস (Orientation) পৰিবর্দ্ধিত কৰাৰ বাবে বহুতো সুযোগ

দিয়া হয়। সমাজৰ ৰাজনৈতিক কাৰ্যবোৰত অন্তৰ্ভুক্ত কৰাৰ বাবে, এই মাধ্যমবোৰৰ জৰিয়তে ব্যক্তিয়ে নিয়মিত সুযোগ লাভ কৰে। এই ধৰণেই ব্যক্তিবোৰ ৰাজনৈতিকভাৱে সামাজিক হৈ পৰে।

ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া সমসত্ব প্ৰকৃতিৰ নহয়। যেতিয়া ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যমবোৰে ইটো-সিটোক পূৰণ কৰে, তেতিয়া ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ মাজত বহু পৰিমাণে স্থিৰতা দেখা যায়। কিন্তু কেতিয়াবা সামাজিকীকৰণৰ বিভিন্ন মাধ্যমবোৰৰ মাজত বিসঙ্গতিয়ে দেখা দিয়ে যিটো অতি স্বাভাৱিক, কিয়নো ই স্থিৰ নহয়, বৰঞ্চ এক অবিচ্ছিন্ন প্ৰক্ৰিয়া।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ দুটা প্ৰকাৰ কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ বিভিন্ন মাধ্যমবোৰ কি কি?

.....

.....

৪.৫ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ কাৰ্য্যসমূহ

ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণই প্ৰতিটো ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত কেইবাটাও গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম সম্পাদন কৰে। ব্যক্তিৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ, মনোভাৱ, বিশ্বাস আৰু মূল্যবোধ গঠনত ই এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ জৰিয়তে ব্যক্তিসকলে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা, তেওঁলোকৰ অধিকাৰ আৰু কৰ্তব্য আৰু সমাজৰ সদস্য হিচাপে তেওঁলোকে পালন কৰিব লগা ভূমিকাৰ বিষয়ে শিকিব পাৰে। সেয়েহে, ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণই ৰাজনৈতিক শৃংখলাৰ লগতে ৰাজনৈতিক ধাৰাবাহিকতা বজাই ৰখাত সহায় কৰে।

ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰঞ্জ্যবোৰৰ ভিতৰত এটা হ ক্তল ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি এটা প্ৰজন্মৰ পৰা আন এটা প্ৰজন্মলৈ প্ৰেৰণ কৰা। প্ৰতিটো সমাজৰ নিজস্ব ৰাজনৈতিক মূল্যবোধ, বিশ্বাস, পৰম্পৰা আৰু দিশ আছে আৰু ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণে এইবোৰ যাতে যুৱ প্ৰজন্মলৈ প্ৰেৰণ হয় তাক নিশ্চিত কৰে। এইদৰে ই সমাজ এখনৰ ৰাজনৈতিক ঐতিহ্য সংৰক্ষণ কৰাত সহায় কৰে।

ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ আন এটা প্ৰধান কাৰ্য হ'ল নাগৰিকসকলৰ মাজত ৰাজনৈতিক সজাগতাৰ বিকাশ। পৰিয়াল, বিদ্যালয়, সংবাদ মাধ্যম আৰু অন্যান্য সংস্থাৰ জৰিয়তে ব্যক্তিসকলে ৰাজনৈতিক প্ৰতিষ্ঠান, চৰকাৰী নীতি, ৰাজনৈতিক নেতা আৰু ৰাজহুৱা বিষয়সমূহৰ বিষয়ে সচেতন হয়। এই সচেতনতাই মানুহক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ কাৰঞ্জ্যকলাপ বুজিবলৈ সহায় কৰে আৰু তেওঁলোকক ৰাজনৈতিক জীৱনত অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰে।

ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণে দায়িত্বশীল নাগৰিক সৃষ্টি কৰাত সহায় কৰে। ই ব্যক্তিসকলক ৰাজনৈতিক সম্প্রদায়ৰ সদস্য হিচাপে তেওঁলোকৰ অধিকাৰ, কর্তব্য আৰু দায়িত্বৰ বিষয়ে শিকায়। ই ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতি আনুগত্য, আইনৰ প্ৰতি সন্মান, সহনশীলতা, সহযোগিতা আৰু নাগৰিক কর্তব্যবোধৰ দৰে গুণ বিকশিত কৰে। এইদৰে, ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণেই ভাল নাগৰিকত্বৰ বিকাশত অৰিহণা যোগায়।

ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ আন এটা গুৰুত্বপূর্ণ কাম হৈছে ৰাজনৈতিক অংশগ্রহণ বৃদ্ধি কৰা। ই ব্যক্তিসকলক ভোটদান, ৰাজহুৱা বিষয়সমূহ আলোচনা কৰা, ৰাজনৈতিক সংগঠনত যোগদান কৰা আৰু চৰকাৰী বিষয়ত আগ্রহ লোৱাৰ দৰে ৰাজনৈতিক কার্যকলাপত অংশগ্রহণ কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰে। এজন ৰাজনৈতিকভাৱে সামাজিক ব্যক্তি গণতান্ত্রিক প্রক্রিয়াত সক্রিয় অংশগ্রহণকাৰী হোৱাৰ সম্ভাৱনা অধিক।

ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণে অধিক ৰাজনৈতিক স্থিৰতা আৰু ধাৰাবাহিকতা বজাই ৰখাৰ কাম সম্পাদন কৰে। যেতিয়া নাগৰিকসকলে উমৈহতীয়া ৰাজনৈতিক মূল্যবোধ আৰু নিয়মাৱলীৰ আদান-প্রদান কৰে, তেতিয়া ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা অধিক সুস্থিৰ আৰু সুশৃঙ্খল হৈ পৰে। ই ব্যক্তিসকলক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত একত্রিত কৰি বিভ্রান্তি, সংঘাত আৰু বিচ্ছিন্নতা হ্রাস কৰে। এইদৰে, ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ বৈধতা আৰু অস্তিত্বক শক্তিশালী কৰে।

একে সময়তে, ৰাজনৈতিক পৰিৱর্তন অনাৰ ক্ষেত্রতো ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণেই ভূমিকা পালন কৰিব পাৰে। ই সদায়ে কেৱল বিদ্যমান ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি সংৰক্ষণ নকৰে; কেতিয়াবা ই নতুন ধাৰণা, বিশ্বাস আৰু মনোভাৱৰ পৰিচয় দিয়ে যিয়ে সমাজক পৰিৱর্তন কৰিব পাৰে। শিক্ষা, সংবাদ মাধ্যম আৰু ৰাজনৈতিক আন্দোলনৰ জৰিয়তে জনসাধাৰণৰ মাজত সমতা, গণতন্ত্র, ন্যায় আৰু অংশগ্রহণৰ দৰে নতুন ৰাজনৈতিক মূল্যবোধৰ প্রচাৰ কৰিব পাৰি। শেষত, ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণেই সমাজত কেইবাটাও গুৰুত্বপূর্ণ কাম সম্পাদন কৰে। ই ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি প্রচাৰ কৰে, ৰাজনৈতিক সজাগতা বিকাশ কৰে, দায়িত্বশীল নাগৰিক সৃষ্টি কৰে, ৰাজনৈতিক অংশগ্রহণ বৃদ্ধি কৰে, ৰাজনৈতিক সুস্থিৰতা বজাই ৰাখে, আৰু কেতিয়াবা আনকি ৰাজনৈতিক পৰিৱর্তনকো উৎসাহিত কৰে। সেয়েহে, প্রতিটো ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ কার্যকলাপৰ ক্ষেত্রত ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ এক অত্যাৱশ্যকীয় প্রক্রিয়া।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ কার্যসমূহৰ ওপৰত এটা টোকা লিখক।

.....

.....

.....

পত ব্যক্তিৰ মাজত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ এক স্পষ্ট আকাৰ গঢ় দিয়াত ই সহায় কৰে। ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি চৰকাৰৰ এক প্রতিবিম্ব, কিন্তু ইতিহাস আৰু লোকাচাৰৰ সৈতে জড়িত উপাদানবোৰো ই অন্তর্ভুক্ত কৰে। ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি গুৰুত্বপূর্ণ কিয়নো ৰাইজৰ ৰাজনৈতিক অনুভূতি আৰু

৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণে প্ৰজন্ম আৰু গোটসমূহৰ মাজত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি প্ৰেৰণ কৰাকে বুজায়। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে ব্যক্তিয়ে নিজৰ ধাৰণা, প্ৰমূল্য, বিশ্বাস, মন্তব্য আৰু ব্যৱহাৰ সম্প্ৰসাৰিত কৰে, যিবোৰ নিজৰ দেশৰ এক সু-নাগৰিক হোৱাৰ বাবে অত্যাৱশ্যকীয়।
- ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ এক অবিচ্ছিন্ন প্ৰক্ৰিয়া, যিটো প্ৰাৰম্ভিক শৈশৱ কালত আৰম্ভ হয়।
- ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণক দুটা ভাগত ভগাব পাৰি। সেয়া হৈছে প্ৰত্যক্ষ অথবা প্ৰতীয়মান ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ আৰু পৰোক্ষ অব্যক্ত ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ।
- ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ বিভিন্ন মাধ্যমসমূহ হৈছে পৰিয়াল, বন্ধুবৰ্গৰ সমূহ, বিদ্যালয়, গণ মাধ্যম, ৰাজনৈতিক দল, শ্ৰমিক সংঘ আৰু স্বাৰ্থন্বেষী গোট।
- ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণে সমাজত কেইবাটাও গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম সম্পাদন কৰে। ই ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি প্ৰচাৰ কৰে, ৰাজনৈতিক সজাগতা বিকাশ কৰে, দায়িত্বশীল নাগৰিক সৃষ্টি কৰে, ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণ বৃদ্ধি কৰে, ৰাজনৈতিক সুস্থিৰতা বজাই ৰাখে, আৰু কেতিয়াবা আনকি ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তনকো উৎসাহিত কৰে। সেয়েহে, প্ৰতিটো ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ কাৰ্যকলাপৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ এক অত্যাৱশ্যকীয় প্ৰক্ৰিয়া।

৪.৮ আধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থ

1) Chakraborty, S (ed) (2005). *Political Sociology.* Macmillan India Ltd.
2) Marshall, G (2006). *Dictionary of Sociology.* Oxford University Press.
3) Ashraf, Ali and L. N. Sharma (2007). *Political Sociology.* University (Press) India Pvt. Ltd.
4) Jena, Saroj Kumar (2002). *Political Sociology : A Realistic Approach.* Anmol Publications Pvt. Ltd.

৪.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

প্ৰশ্ন নং ১ ৰ উত্তৰঃ ৰাজনৈতিক সমাজকীকৰণক দুটা ভাগত ভগাব পাৰি। সেয়া হৈছে প্ৰত্যক্ষ অথবা প্ৰতীয়মান ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ আৰু পৰোক্ষ অথবা অব্যক্ত ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ

প্ৰশ্ন নং ২ ৰ উত্তৰঃ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যমসমূহ হ'ল পৰিয়াল, সমবয়সী গোট, বিদ্যালয় বা শৈক্ষিক প্ৰতিষ্ঠান, গণ মাধ্যম, ৰাজনৈতিক দল, শ্ৰমিক সংগঠন আৰু স্বাৰ্থৰ গোট।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণে প্ৰতিটো ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত কেইবাটাও গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম সম্পাদন কৰে। ব্যক্তিৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ, মনোভাৱ, বিশ্বাস আৰু মূল্যবোধ গঠনত ই এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ জৰিয়তে ব্যক্তিসকলে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা, তেওঁলোকৰ অধিকাৰ আৰু কৰ্তব্য আৰু সমাজৰ সদস্য হিচাপে তেওঁলোকে পালন কৰিব লগা ভূমিকাৰ বিষয়ে শিকিব পাৰে। সেয়েহে, ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণই ৰাজনৈতিক শৃংখলাৰ লগতে ৰাজনৈতিক ধাৰাবাহিকতা বজাই ৰখাত সহায় কৰে। ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণই সমাজত কেইবাটাও গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম সম্পাদন কৰে। ই ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি প্ৰচাৰ কৰে, ৰাজনৈতিক সজাগতা বিকাশ কৰে, দায়িত্বশীল নাগৰিক সৃষ্টি কৰে, ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণ বৃদ্ধি কৰে, ৰাজনৈতিক সুস্থিৰতা বজাই ৰাখে, আৰু কেতিয়াবা আনকি ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তনকো উৎসাহিত কৰে। সেয়েহে, প্ৰতিটো ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ কাৰ্যকলাপৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ এক অত্যাৱশ্যকীয় প্ৰক্ৰিয়া।

? ৪.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১. সামাজিকীকৰণৰ অৰ্থ কি?

২. প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ অৰ্থ কি?

৩. উদাহৰণৰ সহায়ত সামাজিকীকৰণৰ বিভিন্ন সমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক

***** ***

অধ্যায় ৫ঃ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য
৫.২ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ অর্থ
৫.৩ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ প্রকৃতি
৫.৪ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ মাত্রা
৫.৫ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ ভূমিকা আৰু একতা
৫.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৫.৭ অধিক জানিবলৈ
৫.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ অর্থ ব্যাখ্যা।
- ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ প্রকৃতিৰ পৰা ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বলৈ আলোচনা।
- ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ মাত্রাৰ আলোচনা।
- ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ ভূমিকা আৰু একতা ব্যাখ্যা কৰা।

৫.২ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ অর্থ

ৰাজনৈতিক বিকাশৰ বিষয়ৰ সমাজতাত্ত্বিক উপাদানটো ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ দৃষ্টিভংগীৰ পৰা পৰীক্ষা কৰা হয়। ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি শব্দটো আমেৰিকাৰ বিশিষ্ট ৰাজনৈতিক লেখক উলাম বিয়েৰ আৰু এলমণ্ডে জনপ্রিয় কৰিছিল। ইয়াক এতিয়া ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ৰূপতাত্ত্বিক বিশ্লেষণত এক গুৰুত্বপূর্ণ চালক হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ই ব্যৱস্থা তত্ত্ববিদসকলক এই দাবী কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিছে যে এটা ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা কেৱল ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ ক্ষেত্রত নহয়, বৰঞ্চ ব্যৱস্থাটোৰ গাথনিৰ ক্ষেত্রতো আন এটাৰ পৰা পৃথক।

৫.৩ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ প্রকৃতি

ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি হৈছে "ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু অ-ৰাজনৈতিক বিষয়সমূহৰ সৈতে সম্পর্কিত

সমাজৰ মনোভাব বিশ্বাস আৱেগ আৰু মূল্যবোধৰ দ্বাৰা গঠিত" ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিক "ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত ব্যক্তিগত আচৰণ"[২] হিচাপে সংজ্ঞাবদ্ধ কৰা হয়। ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিয়ে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ সামাজিক মূল্যবোধ ব্যক্তিৰ মনোভাব আৰু বিশ্বাস ইত্যাদিৰ সাধাৰণ আর্হি প্রদান কৰে। ৰাজনৈতিক আদর্শ আৰু ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ ক্ষেত্রত অর্থগত পার্থক্য দেখা যায়। সমাজ ব্যৱস্থা এনেও ব্যক্তিসকল সাধাৰণতে মানৱ প্রকৃতিৰ দ্বাৰা আবদ্ধ যাৰ ভিতৰত নৈতিকতা সজ্ঞানাত্মক ক্ষমতা আৰু ব্যক্তিগত আৱেগ জড়িত হৈ থাকে। এখন সমাজৰ সামগ্রিক সংস্কৃতি মূল্যবোধ, বিশ্বাস আৰু আৱেগিক মনোভাবেৰে গঠিত সামাজিকভাৱে কিছু পৰিৱর্তন হৈ এটা প্রজন্মৰ পৰা আন এটা প্রজন্মলৈ সংশোধিত ৰূপত প্রেৰণ কৰা হয়। সামাজিক আৰু সামগ্রিক সংস্কৃতিত এনে ধৰণৰ উপাদানসমূহ অন্তর্ভুক্ত থাকে য'ত প্রধানত শাসন ব্যৱস্থা আৰু সামাজিক গাঁথনিৰ অন্তর্ভুক্ত থাকে। সংস্কৃতিৰ এই বিশেষ দিশটোক ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি বুলি কোৱা হয়।

ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি যদিও সমজাতীয় বা অনন্য হয় ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি গড় দিয়াত ঐতিহাসিক, ভৌগোলিক আৰু পৰিৱর্তনশীল সমাজ ব্যৱস্থাই এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰে; যত ব্যক্তিৰ মনোভাৱ আৰু ধাৰণাৰ ওপৰত আধাৰিত হয়। ইয়াৰ উপৰিও ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিয়ে পৰিৱর্তনশীল ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ লগতে সামাজিক অৱস্থাৰ ওপৰতো গুৰুত্ব প্রদান কৰে।

ৰাজনৈতিক কার্যকলাপৰ ওপৰত আলোকপাত কৰা আৰু প্রসংগ প্রদান কৰ বিষয়গত ক্ষেত্রক ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ তিনিটা অংশ আছে ঃ

ক) বৌদ্ধিক অভিমুখিতাঃ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ধাৰণা কৰা, সেয়া সঁচা হওক নহওক।

খ) ভাবগত অভিমুখিতাঃ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ প্রতি অসক্তি, সম্পর্কীত আৰু প্রত্যাখ্যান।

গ) মূল্যায়নমুখী অভিমুখিতাঃ ৰাজনৈতিক বিষয় আৰু ইয়াৰ ঘটনাসমূহৰ সন্দর্ভত মতামত আৰু বিচাৰ আগবঢ়োৱা।

সেয়েহে, "ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত প্রচলিত আৱেগ আৰু ব্যক্তিৰ মনোভাবৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত" ইয়াক ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ বৈশিষ্ট্য বুলি ক'ব পাৰি। সামগ্রীকভাৱে ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিত ব্যক্তিৰ মনোভাব কেন্দ্রীভূত হৈ থাকে। ৰাজনৈতিক কার্যকলাপৰ দিশ বা প্রকৃতি, ৰীতি-নীতি, অতীতৰ স্মৃতি, প্রেৰণা, সামাজিক নিয়ম, অনুভূতি আৰু প্রতীককে ধৰি বিভিন্ন উপাদানৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হয়।

৫.৪ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ মাত্রা

গেব্রিয়েল এ. এলমণ্ড আৰু ছিডনী ভার্বাৰ মতে, ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু ইয়াৰ উপাদানসমূহৰ প্রতি ৰাজনৈতিক দিশ আৰু মনোভাব আৰু ইয়াৰ ভিতৰত নিজৰ স্থানৰ প্রতি থকা মনোভাবক বিশেষভাৱে ১৯৬৩ চনত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি বুলি কৈছিল। ছিডনী ভার্বাৰ মতে, ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি হৈছে " ৰাজনৈতিক পাৰস্পৰিক ক্রিয়া প্রতিক্রিয়া আৰু ৰাজনৈতিক প্রতিষ্ঠানৰ আর্হি সম্পর্কে বিশ্বাসৰ ব্যৱস্থা"। এই ধাৰণাবোৰ হৈছে মৌলিক ৰাজনৈতিক স্বীকার্য বা অনুমান যিবোৰ সাধাৰণতে অন্তর্নিহিত আৰু প্রত্যাহ্বানবিহীন। পক্ষপাতমূলক চিনাক্তকৰণ আৰু স্থানীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্রীয় নীতি সম্পর্কীয় চিন্তাধাৰা বা দৃষ্টিভংগীৰ দৰে অন্যান্য বিশেষ ৰাজনৈতিক মনস্তাত্ত্বিক শ্রেণীৰ পৰা ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিক পৃথক কৰি, তেওঁ পৰৱর্তী ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি অধ্যয়নৰ বাবে ৰাজনৈতিক

সংস্কৃতিৰ এক সূচক মানদণ্ডত প্ৰদান কৰিছিল।

ইয়াৰ উপৰি, এলমণ্ড আৰু ভাৰ্বাই (১৯৬৩) ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ পাচঁটা গুৰুত্বপূৰ্ণ মাত্ৰাক পৃথক কৰিছে, তলত দিয়া ধৰণেঃ

ক) ৰাষ্ট্ৰীয়তাবাদৰ পৰিচয়।

খ) ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণকাৰী হিচাপে নিজকে উপলব্ধি কৰা।

গ) নিজৰ সতীৰ্থ দেশবাসীসকলৰ উপলব্ধি।

ঘ) সিদ্ধান্ত গ্ৰহণত ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ প্ৰতি জ্ঞান অৰ্জন কৰা।

ঙ) চৰকাৰী কাৰ্যকলাপ আৰু উপাদান সম্পৰ্কে মনোভাব।

এণ্ডু হেইউডৰ মতে, এজন ব্যক্তিৰ মনস্তাত্ত্বিক দিশ তেওঁলোকৰ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিত প্ৰতিফলিত হয়। ই চৰকাৰ, দল আৰু সংবিধানৰ দৰে ৰাজনৈতিক বিষয়ৰ প্ৰতি বিশ্বাস, প্ৰতীক আৰু মূল্যবোধত প্ৰকাশ পোৱা অভিমুখৰ এক আৰ্হিৰ পৰামৰ্শ দিয়ে।

অৱশ্যে, ৰবাৰ্ট এ. ডাহলৰ মতে, ৰাজনৈতিক বিৰোধিতাৰ বিভিন্ন আৰ্হি ব্যাখ্যা কৰাত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ ভূমিকা আছে, য'ত তলত উল্লেখ কৰা মূল উপাদানসমূহ আছেঃ

- সমস্যা সমাধানৰ দৃষ্টিভংগী
- দলীয় কাৰ্যকলাপৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া
- ৰাজনৈতিক গাঁথনিৰ প্ৰতি অভিমুখীকৰণ, আৰু
- অন্য ব্যক্তিৰ প্ৰতি সহানুভূতি।

এলমণ্ড এণ্ড পাৱেলৰ (১৯৬৬) মতে ৰাজনৈতিক আচৰণক ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ ধাৰণাৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। ই হৈছে ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাৰ এক নিৰ্দিষ্ট শৈলী, ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ওপৰত দৃষ্টিভংগী আৰু ব্যৱস্থাটোৰ ভিতৰত নিজৰ স্থানৰ ওপৰত ইয়াৰ বিভিন্ন উপাদান আৰু দৃষ্টিভংগী। তেওঁলোকে ইয়াক তিনিটা ধৰণে প্ৰদৰ্শন কৰে ঃ

- মূল বিষয়বস্তুঃ ইয়াক ব্যৱস্থা, প্ৰক্ৰিয়া আৰু নীতিৰ সংস্কৃতি হিচাপে বুজিব পাৰি।
- ভিন্ন দৃষ্টিভংগী (মূল্যায়নমূলক, আৱেগিক আৰু জ্ঞানীয়)
- উপৰোক্ত উপাদানসমূহৰ মাজত প্ৰণালীবদ্ধ সংযোগ।

ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি হৈছে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটোৱে কাম কৰা আৱেগিক আৰু আচৰণৰগত প্ৰসংগৰ বাবে এটা সাধাৰণ শব্দ যাক নিম্নলিখিতবোৰৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰিব পাৰিঃ এই প্ৰক্ৰিয়াত ৰাজনৈতিকদৃষ্টিভংগী নীতি আৰু বিশ্বাসৰ এক ব্যৱস্থা ব্যৱহাৰ কৰা হয়। মানুহৰ ৰাজনৈতিক আচৰনক প্ৰভাৱিত কৰে আৰু সেই ব্যক্তিৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ পৰৱৰ্তী সময়ত এক আৰ্হি আৰু তেওঁলোকৰ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। অন্য ধৰণে ক'বলৈ গ'লে, ই হৈছে ৰাজনৈতিক লক্ষ্যৰ প্ৰতি নাগৰিকসকলৰ মনোভাবৰ সম্পূৰ্ণ বিতৰণ ই এটা নিৰ্দিষ্ট ৰাজনৈতিক গাঁথনিৰ মৌলিক ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে।

সেয়েহে, ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ এই পদ্ধতিবোৰ নিজ নিজ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি ব্যৱহাৰ কৰি পৰস্পৰৰ পৰা পৃথক কৰিব পাৰি। তুলনামূলকভাৱে ৰাজনীতিৰ প্ৰতিটো দিশ বুজি পোৱাৰ বাবে এইটো এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কৌশল।

৫.৫ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ ভূমিকা আৰু একতা

সামাজিকীকৰণ হৈছে সংস্কৃতি শিকাৰ প্ৰক্ৰিয়া। সামাজিকীকৰণৰ প্ৰাথমিক প্ৰক্ৰিয়া হৈছে সামাজিক শিক্ষণ, যাক সাংস্কৃতিক শিক্ষণ বুলিও কোৱা হয়। যি প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে এজন ব্যক্তিয়ে তেওঁ বাস কৰা সমাজৰ মৌলিক ৰীতি-নীতি গঢ়ি তোলে তাক সাংস্কৃতিক শিক্ষা বুলি কোৱা হয়। সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ জৰিয়তে এজন ব্যক্তিয়ে সামাজিকভাৱে গ্ৰহণযোগ্য আচৰণ আৰু মনোভাব আৰু কেনেদৰে খোজ কাঢ়িব, কথা পাতিব, পোছাক পিন্ধিব, অভিবাদন কৰিব আৰু সামাজিক দায়বদ্ধতাৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব লাগে। অৱশ্যে সামাজিকীকৰণ সম্পূৰ্ণৰূপে সংস্কৃতিক শিক্ষাৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা নহয়। সমাজত জীয়াই থাকিবলৈ শিকাৰ সময়ত এজন ব্যক্তিয়ে বস্তুবোৰ অনুভৱ কৰে, কিন্তু এই বস্তুবোৰে তেওঁক বিভাজনমূলক সংস্কৃতিতকৈ ঐক্য সংস্কৃতিৰ গুৰত্ব দিয়ে, ইয়ে ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্ব গঠন কৰে। এইটো সম্ভৱ যে সেই অভিজ্ঞতাসমূহ তেওঁৰ বাবে একচেতিয়া। সেইবোৰ সাংস্কৃতিকতকৈ পৃথক।

সংস্কৃতিয়ে পৰিস্থিতি নিৰ্ধাৰণ কৰে। আমাৰ বাবে, সামাজিক পৰিস্থিতি সংস্কৃতিৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত হয়। আমি কি খাওঁ, কি পান কৰোঁ, কেতিয়া হাঁহিব লাগে; কেতিয়া কান্দিব লাগে, কেতিয়া শুব লাগে আমি কাৰ সংগী হ'বলৈ ভাল পাওঁ, কি কাম কৰে, কি ভগৱানক পূজা কৰোঁ, কি জ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰোঁ; কি কবিতা আবৃত্তি কৰোঁ আদি সকলো ইয়াৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়।

সংস্কৃতিয়ে মনোভাব, মূল্যবোধ আৰু লক্ষ্য নিৰ্ধাৰণ কৰে। এটা নিৰ্দিষ্ট ধৰণে অনুভৱ কৰা আৰু আচৰণ কৰাৰ প্ৰৱণতাক মনোভাব বুলি কোৱা হয়। ভাল বা কাম্যতাৰ মানদণ্ডক মূল্যবোধ বুলি কোৱা হয়। আমাৰ মূল্যবোধৰ সৈতে মিল থকা সাফল্যসমূহেই লক্ষ্য। বেচাবৃত্তি, পৰিয়াল পৰিকল্পনা, বিজ্ঞান, বিবাহ, নৈতিকতা আৰু ধৰ্ম আদি বিষয়ত আমাৰ দৃষ্টিভংগী সংস্কৃতিয়ে গঢ় দিয়ে। গভীৰ ভক্তি, প্ৰতিনিধিত্বমূলক শাসনব্যৱস্থা, ব্যক্তিগত সম্পত্তি, মৌলিক স্বাধীনতা আদি বিষয়ত আমাৰ বিশ্বাসো সংস্কৃতিৰ দ্বাৰাই প্ৰভাৱিত হয়। দৌৰত জয়লাভ কৰা, আনক বুজা, মুক্তি লাভ কৰা, ডাঙৰ আৰু গুৰুজনাৰ আজ্ঞা মানা, স্বামীৰ প্ৰতি বিশ্বস্ত থকা, দেশপ্ৰেমী হোৱা আদি লক্ষ্যসমূহো সংস্কৃতিয়ে স্থিৰ কৰে। এই আদৰ্শসমূহৰ জৰিয়তে আমাৰ সামাজিকীকৰণ হয়।

সংস্কৃতিয়ে আমাৰ পেছা নিৰ্ধাৰণ কৰে। সংস্কৃতিয়ে আমাক ৰাজনীতি সমাজসেৱা, চিকিৎসা, অভিযান্ত্ৰিক, সামৰিক সেৱা, কৃষিকাৰ্য, শিক্ষাবিদ্যা, ব্যৱসায়-বানিজ্য, ধৰ্মীয় সেৱা আদি পেছা বাছনি কৰিব নে নাই সেয়া বস্তু পৰিমানে নিৰ্ধাৰণ কৰে। আমি কোন ধৰণৰ পেছালৈ আগবাঢ়িম তাৰ ওপৰত সংস্কৃতিৰ গভীৰ প্ৰভাৱ থাকে। বিভিন্ন পেছা বাছনি কৰাৰ স্বাধীনতা সংস্কৃতিয়ে কিছুমান সীমালৈ সীমাবদ্ধ কৰি তোলে। মানুহে সংস্কৃতিৰ পৰিসীমাৰ ভিতৰত থাকে -- তেওঁ ইয়াৰ ধাৰণাবোৰ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে; সলনি কৰিব পাৰে বা কেতিয়াবা অস্বীকাৰো কৰিব পাৰে; তথাপি খুব কম মানুহেই সংস্কৃতিৰ বাহিৰত সম্পূৰ্ণৰূপে স্থান বিচাৰি পায়।

সংস্কৃতিয়ে আচৰণৰ ধৰণ প্ৰদান কৰে। সংস্কৃতিয়ে ব্যক্তিৰ আচৰণক নিয়ন্ত্ৰণ কৰে আৰু আকাৰ দিয়ে। লক্ষ্য স্থিৰ কৰে আৰু সেই লক্ষ্য লাভ কৰাৰ পথো দেখুৱায়। ই সন্মানজনক পৰিশ্ৰমক মান্যতা দিয়ে আৰু অসন্মানজনক কৰ্মক দণ্ডিত কৰে। সংস্কৃতিয়ে মানুহক কিছুমান ভূমিকা আৰু সামাজিক স্থান মৰ্যাদা দিয়ে। সাংস্কৃতিক নিয়ম অনুসাৰে আমি দেখোঁ, সপোন দেখোঁ, আকাংক্ষা কৰোঁ, কাম কৰোঁ, চেষ্টা কৰোঁ, বিয়া কৰোঁ আৰু আনন্দ উপভোগ কৰোঁ। মানুহৰ শক্তি আৰু কাৰ্যকলাপক সংস্কৃতিয়ে একে সময়তে মুক্ত কৰে আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। এই অৰ্থৎ মানুহ নিজ সংস্কৃতিৰ 'বন্দী' বুলিও ক'ব পাৰি।

কোনো ব্যক্তিয়েই সম্পূৰ্ণৰূপে সংস্কৃতিয়ে নিৰ্ধাৰণ নকৰে। যিকোনো সংস্কৃতিত প্ৰতিজন মানুহেই স্বতন্ত্ৰ আৰু অনন্য। যোগ্যতা, শিকন, ক্ষমতা আৰু দক্ষতাৰ পাৰ্থক্যই এই স্বতন্ত্ৰতাৰ ভিত্তি হ'ব পাৰে। পৰিস্থিতি ভেদে সংস্কৃতিয়ে ব্যক্তিক ভিন্ন ধৰণে প্ৰভাৱিত কৰে। শেষত প্ৰতিজনেই নিজৰ সংস্কৃতিৰ বাহিৰত কিছুমান প্ৰভাৱৰ সৈতে সন্মুখীন হয় ভিন্ন সংস্কৃতিৰ লোকৰ সৈতে যোগাযোগ কৰা, কিতাপ, দূৰদৰ্শন অনুষ্ঠান, চিনেমা. নাটক, বাতৰিকাকত আৰু ভ্ৰমণে মানুহক বাহিৰৰ বহু প্ৰভাৱৰ সৈতে চিনাকি কৰায়। একেটা সংস্কৃতিৰ ভিতৰতে সামাজিক আৰু জৈৱিক বহু উপাদানৰ ফলত মানুহৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখা যায়।

৫.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ৰাজনৈতিক বিকাশৰ বিষয়ৰ সমাজতাত্ত্বিক উপাদানটো ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিক সংস্কৃতি শব্দটো আমেৰিকাৰ বিশিষ্ট ৰাজনৈতিক লেখক উলাম বিয়েৰ আৰু এলমণ্ডে জনপ্ৰিয় কৰিছিল। ইয়াক এতিয়া ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ৰূপাতাত্ত্বিক বিশ্লেষণত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ চলক হিচাপে গণ্য কৰা হয়।
- এই শব্দটোৱে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ প্ৰতি সমাজৰ সাধাৰণ মূল্যবোধ, মনোভাব আৰু বিশ্বাসসমূহৰ সামগ্ৰিক ধাৰণাটো বুজায়। ৰাজনৈতিক মতাদৰ্শ আৰু ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিক অৰ্থপূৰ্ণভাৱে তুলনা কৰিব পাৰি। এখন সমাজৰ সদস্যসকল মানুহৰ স্বভাৱৰ দ্বাৰা একত্ৰিত য'ত নৈতিক বিশ্বাস, জ্ঞানগত সক্ষমতা আৰু আবেগিক মনোভাবৰ অন্তৰ্ভুক্ত থাকে। সমাজখনৰ সামগ্ৰিক সকলো মানুহৰ মাজত সাধাৰণভাৱে পোৱা মূল্যবোধ, বিশ্বাস আৰু আবেগিক মনোভাবৰ সমষ্টি। এইবোৰ কিছুমান পৰিৱৰ্তনৰ সৈতে প্ৰজন্মৰ পৰা প্ৰজন্মলৈ প্ৰেৰণ হয়। সমাজৰ সামগ্ৰিক সংস্কৃতিত প্ৰায়ে শাসনব্যৱস্থাৰ লক্ষ্য আৰু পদ্ধতিৰ সৈতে বিশেষভাৱে জড়িত কিছুমান উপাদান থাকে। সংস্কৃতিৰ এই বিশেষ দিশটোকেই ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি বুলি কোৱা হয়।
- গেব্ৰিয়েল এ. এলমণ্ড আৰু ছিডনী ডাৰ্বাৰ মতে, ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু ইয়াৰ উপাদানসমূহৰ প্ৰতি ৰাজনৈতিক দিশ আৰু মনোভাব আৰু ইয়াৰ ভিতৰত নিজৰ স্থানৰ প্ৰতি থকা মনোভাবক বিশেষভাৱে ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি বুলি কোৱা হয়।
- ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি হৈছে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটোৱে কাম কৰা আবেগিক আৰু আচৰণগত প্ৰসংগৰ বাবে এটা সাধাৰণ শব্দ। এই প্ৰক্ৰিয়াত ৰাজনৈতিক দৃষ্টিভংগী নীতি আৰু বিশ্বাসৰ এক ব্যৱস্থা ব্যৱহাৰ কৰা হয়। মানুহৰ ৰাজনৈতিক আচৰণক প্ৰভাৱিক কৰে আৰু সেই ব্যক্তিৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ পৰৱৰ্তী সময়ত এক আৰ্হি আৰু ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। অন্য ধৰণে ক'বলৈ গ'লে, ই হৈছে ৰাজনৈতিক লক্ষ্যৰ প্ৰতি নাগৰিকসকলৰ মনোভাবৰ সম্পূৰ্ণ বিতৰণ। ই এটা নিৰ্দিষ্ট ৰাজনৈতিক গাঁথনিৰ মৌলিক ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াৰ

অর্থ প্রকাশ কৰে। সেয়েহে, ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ এই পদ্ধতিবোৰ নিজ নিজ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি ব্যৱহাৰ কৰি পৰস্পৰৰ পৰা পৃথক কৰিব পাৰি। তুলনামূলকভাৱে ৰাজনীতিৰ প্রতিটো দিশ বুজি পোৱাৰ বাবে এইটো এটা গুৰুত্বপূর্ণ কৌশল।

৫.৭ আধিক জানিবলৈ

- Johari, J. C. (2011): Comarative Politics, New Delhi: Sterling Publisher's (P) LTD.
- Shankar Rao C. N. (2005): Sociology Principles of Sociology with an Introduction to Social Thought. New Delhi, S. chand and Company Ltd.
- A. R. Ball: Modern Politics and Government (London Machmillan, 1971).
- G. A. Almond and G. B. Powell: Comparative Politics: A Developmental Approach (Boston: Uttle Branch, 1996).

৫.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্নঃ

প্রশ্ন ১ঃ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি শব্দটো কোনে জনপ্রিয় কৰিছিল?

প্রশ্ন ২ঃ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি এটা গঢ় দিয়াৰ উপাদানসমূহ কি কি?

প্রশ্ন ৩ঃ সমাজতত্ত্বত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ বিষয়গত ক্ষেত্র কি?

(খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)।

প্রশ্ন ১ঃ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ অর্থৰ বিষয়ে লিখক।

প্রশ্ন ২ঃ ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ প্রকৃতি সম্পর্কে সংক্ষেপে লিখক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)।

প্রশ্ন ১ঃ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ মাত্রা ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ ভূমিকা আৰু একতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

****

অধ্যায় ৬ঃ ৰাষ্ট্ৰ

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য
৬.২ পৰিচয়
৬.৩ ৰাষ্ট্ৰৰ অর্থ আৰু পৰিচয়
৬.৪ ৰাষ্ট্ৰ
৬.৪.১ ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ
৬.৪.২ ৰাষ্ট্ৰৰ আন কিছুমান বৈশিষ্ট্য
৬.৫ ৰাষ্ট্ৰৰ সম্পৰ্ক
৬.৫.১ ৰাষ্ট্ৰ আৰু অন্য সংস্থাসমূহ
৬.৫.১.১ ৰাষ্ট্ৰ আৰু সংস্থাৰ মাজৰ প্ৰভেদ
৬.৫.১.২ ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ মাজৰ প্ৰভেদ
৬.৫.১.৩ ৰাষ্ট্ৰ আৰু সমাজৰ মাজৰ প্ৰভেদ
৬.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
৬.৭ অধিক জানিবলৈ
৬.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৬.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ৰাষ্ট্ৰৰ অর্থ বুজি পাব
- ৰাষ্ট্ৰ আৰু সংস্থাৰ মাজৰ প্ৰভেদ নিৰূপন কৰিব পাৰিব
- ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ মাজত থকা পার্থক্য বুজি পাব
- ৰাষ্ট্ৰ আৰু সমাজক পৃথক পৃথককৈ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব
- ৰাষ্ট্ৰৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্য আলোচনা কৰিব পাৰিব ।

৬.২ পৰিচয়

সমাজত ক্ষমতাৰ প্ৰকৃতি আৰু বিতৰণ সম্পর্কে জানিবলৈ ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাটো স্পষ্টকৈ বুজাটো আৱশ্যক। ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাটোৱে আমাৰ জীৱনত এটা গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। ই সাধাৰণ লোকৰ ওপৰত বিভিন্ন ধৰণৰ কৰ

আৰোপ কৰি বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ আন এচাম লোকক আমাৰ জীৱনবোৰত বৈধ হস্তক্ষেপ কৰাৰ ক্ষমতা অৰ্পন কৰে। এই বিশেষ ক্ষমতাভোগী শ্ৰেণীবোৰ হ'ল অসামৰিক সেৱাৰ বিষয়া, আদালতৰ বিষয়া, আৰক্ষী বিভাগ ইত্যাদি। ৰাষ্ট্ৰই এনেবোৰ কৰৰ সহায়তে সাধাৰণ লোকৰ বাবে চিকিৎসালয়, বিদ্যালয়, পৰিবহণ আদিৰ দৰে সুবিধা আৰু সেৱাসমূহো গঢ়ি তোলে। এই অধ্যায়টিত আমি ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰিম।

৬.৩ ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থ আৰু পৰিচয়

আমাৰ দৈনন্দিন কথোপকথনত আমি বহুবাৰ 'ৰাষ্ট্ৰ' শব্দটি ব্যৱহাৰ কৰোঁ। বিভিন্ন সময়ত ই বেলেগ বেলেগ অৰ্থ বুজায়। ৰাজনীতি বিজ্ঞানত 'ৰাষ্ট্ৰ' শব্দটিৰ এক অধিক সুনিৰ্দিষ্ট তথা স্পষ্ট অৰ্থ আছে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানত ৰাষ্ট্ৰ মানে হ'ল "এক সুনিৰ্দিষ্ট অঞ্চলৰ ভিতৰত এখন স্বতন্ত্ৰ চৰকাৰৰ অধীনত ৰাজনৈতিকভাৱে সংগঠিত হোৱা এটা সম্প্ৰদায় নাইবা এখন সমাজ ।" কেৱল ৰাষ্ট্ৰৰ হাতত আইন প্ৰস্তুত আৰু প্ৰণয়ন কৰাৰ একচেটিয়া ক্ষমতা থাকে। ৰাষ্ট্ৰৰ সবাতোকৈ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য সাৰ্বভৌমত্বৰ পৰাই আইন প্ৰস্তুত তথা প্ৰণয়ন কৰিব পৰা ক্ষমতাটো উদ্ভৱ হয়। মেক্ক্লভাৰৰ মতে, "সামাজিক শৃংখলা বতাঁহি ৰখা আৰু বিকশাই তোলাৰ মৌলিক সংগঠনটোৱেই হ'ল ৰাষ্ট্ৰ। এই উদ্দেশ্য ফলৱৰ্তী কৰিবলৈ ইয়াৰ কেন্দ্ৰীয় অনুষ্ঠানটোৰ হাতত সম্প্ৰদায় এটাৰ অখণ্ড ক্ষমতা ন্যস্ত কৰা হয়।"

সংজ্ঞাঃ

মেক্স ৱেবাৰৰ মতে, "ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এনে এটা মানৱ সম্প্ৰদায় যিটোৱে (সফলভাৱে) কোনো এক প্ৰদত্ত অঞ্চলৰ ভিতৰত শাৰীৰিক শক্তিৰ বৈধ প্ৰয়োগৰ একচেটিয়া অধিকাৰ দাবী কৰে।"

অ'গবার্নৰ ভাষাত, 'কোনো এক সুনিৰ্দিষ্ট অঞ্চলত এক চৰম চৰকাৰৰ দ্বাৰা শাসিত সংগঠনটোৰ নামেই ৰাষ্ট্ৰ।"

ব্লাণ্টশ্ব্লিৰ সংজ্ঞা অনুসৰি, "এটা সুনিৰ্দিষ্ট অঞ্চলৰ ৰাজনৈতিকভাৱে সংগঠিত মানৱ সমষ্টিটোৱেই হ'ল ৰাষ্ট্ৰ।"

উডৰ্' ৱিলচনৰ মতে, "ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এডোখৰ নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ডত আইনৰ বাবে সংগঠিত হোৱা মানৱ সমষ্টি।"

ব্রিউষ্টাৰৰ ভাষাত, "এটা নিৰ্দিষ্ট অঞ্চল দখল কৰি থকা আৰু এখন সাৰ্বভৌম চৰকাৰ থকা সংগঠিত মানুহৰ দলটোকে ৰাষ্ট্ৰ বুলি ক'ব পাৰি।"

গার্ণাৰৰ সংজ্ঞা অনুসৰি, "বাহ্যিক নিয়ন্ত্ৰণৰ পৰা মুক্ত এক সুনিৰ্দিষ্ট ৰূপৰ অঞ্চল দখল কৰি থকা আৰু অভ্যাসপূৰ্বক আনুগত্য প্ৰদৰ্শন কৰা সংগঠিত চৰকাৰ এখন থকা মানৱ সম্প্ৰাদায়টোৱেই হ'ল ৰাষ্ট্ৰ।"

চিঝ্ৱিকৰ ভাষাত, "ৰাষ্ট্ৰ হ'ল চৰকাৰ আৰু শাসিতৰ ৰূপত সংগঠিত হৈ থকা মানুহৰ মিশ্ৰিত ৰূপ আৰু এক সুনিৰ্দিষ্ট অঞ্চলত এনেদৰে ৰাজনৈতিকভাৱে সংগঠিত মানৱ সংস্থাবোৰে ঐক্যৱদ্ধভাৱে বাস কৰে।"

এৰিষ্ট'টলৰ সংজ্ঞা অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰ হ'ল "এটা সুখী আৰু সন্মানীয় জীৱন বুজোৱা নিখুঁত তথা স্বাৱলম্বী জীৱন কটাবলৈ পৰিয়াল আৰু গাওঁবোৰৰ মাজত ঘটা একত্ৰকৰণ।"

বার্জেছৰ মতে, "ৰাষ্ট্ৰ হ'ল মানৱ জাতিৰ এটা নিৰ্দিষ্ট অংশ।"

হোলাণ্ডৰ ভাষাত, "ৰাষ্ট্ৰ হ'ল কোনো এক নিৰ্দিষ্ট অঞ্চল দখল কৰি থকা মানুহৰ অসংখ্য সমষ্টি। এই মানৱ

সমষ্টিবোৰে সংখ্যা গৰিষ্ঠৰ ইচ্ছা অথবা সংখ্যাগৰিষ্ঠ শ্ৰেণীটোক ইয়াৰ বিৰোধিতা কৰা যিকোনো সমষ্টিৰ বিৰুদ্ধে বৰ্তাই ৰাখে।"

অধ্যাপক লাস্কিৰ সংজ্ঞা অনুসৰি "ৰাষ্ট্ৰ হ'ল চৰকাৰ আৰু ইয়াৰ অধীন প্ৰজা এই দুটা ভাগত বিভাজিত নিৰ্দিষ্ট চাৰিসীমাৰ ভিতৰত থকা এখন সমাজ য'ত চৰম বলপ্ৰয়োগকৃত ক্ষমতাৰ দ্বাৰা সম্পৰ্কবোৰ নিৰ্ধাৰণ কৰি লোৱা হয়।"

ৰিল'বীৰ মতে, "ৰাষ্ট্ৰ হ'ল ব্যক্তিৰ দ্বাৰা গঠিত যিকোনো সম্প্ৰদায়ৰ ওপৰত আৰু ব্যক্তি অথবা ব্যক্তি সমষ্টিৰ সামাজিক ক্ৰিয়াৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ সাব্যস্ত কৰা এনে এক চৰম কৰ্তৃপক্ষ যিটোৱে নিজৰ ক্ষেত্ৰত এনে কোনো নিয়ন্ত্ৰণ প্ৰযোজ্য হ'বলৈ নিদিয়ে।"

ওপৰৰ সংজ্ঞাবোৰৰ ভিত্তিত আমি ক'ব পাৰোঁ যে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল মানৱ সংস্থাবোৰৰ এক ৰাজনৈতিক ৰূপ। ৰাষ্ট্ৰৰ সহায়ত এখন সমাজে চৰকাৰ নামৰ অভিকৰণটো গঠন কৰে আৰু ইয়াৰ অধীনত সংগঠিত হয়। ৰাষ্ট্ৰই এক নিৰ্দিষ্ট চাৰিসীমাৰ ভিতৰৰ অঞ্চলবোৰত বৈধ সাৰ্বভৌমত্বৰ দাবী কৰে, সমাজৰ সকলো সদস্যৰ ওপৰত কৰ্তৃত্ব চলায়, নিজৰ বৈধ নিয়ন্ত্ৰণ ফলপ্ৰসূভাৱে বৰ্তি থকাটো সুনিশ্চিত কৰিবলৈ প্ৰয়োজন অনুসৰি শাৰীৰিক শক্তি প্ৰয়োগৰ অধিকাৰ লাভ কৰে।

৬.৪ ৰাষ্ট্ৰ

৬.৪.১ ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ

ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য চাৰিটা হ'ল - জনসংখ্যা, নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড, সাৰ্বভৌমত্ব আৰু চৰকাৰ। এই বৈশিষ্ট্যকেইটাৰ বিষয়ে আমি বহলাই আলোচনা কৰিম।

➢ জনসংখ্যা (Population) ঃ ৰাষ্ট্ৰ মানুহৰ দ্বাৰা গঠিত। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰ এখন গঠন কৰিবলৈ কিমান মানুহৰ প্ৰয়োজন সেই বিষয়ে প্ৰশ্ন উঠিব পাৰে। এখন ৰাষ্ট্ৰত নিচেই কম সংখ্যক অথবা বিপুল সংখ্যক মানুহ থাকিব পাৰেনে? জনসংখ্যাৰ পৰিমাণ সলনি কৰিব পৰা কাৰকবোৰ কি কি আৰু এই কাৰকবোৰে ৰাষ্ট্ৰক কেনেদৰে প্ৰভাৱিত কৰে?

একেবাৰে কমসংখ্যক লোকেৰে সৃষ্ট ৰাষ্ট্ৰ এখনে অধিক মানৱ শক্তিসম্পন্ন ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ পৰা নিজৰ স্বতন্ত্ৰতা ৰক্ষা কৰাত অসুবিধাৰ সন্মুখীন হ'ব নাইবা স্বতন্ত্ৰতা ৰক্ষা কৰাটো অসম্ভৱ হ'ব পাৰে। কিন্তু পৰ্যবেক্ষণৰ পৰা গম পোৱা গৈছে যে প্ৰযুক্তিগতভাৱে উন্নত ক্ষুদ্ৰ ৰাষ্ট্ৰবোৰে জনসংখ্যাৰ দিশেৰে বৃহৎ কিন্তু অনগ্ৰসৰ প্ৰতিপক্ষ ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ সৈতে সমতা স্থাপন কৰি নিজ অস্তিত্ব বৰ্তাই ৰাখিব পাৰে। ইয়াৰ পাচত আহে সাংস্কৃতিক দিশৰ দৰে অন্য দিশবোৰ চালি-জাৰি চোৱাৰ বিষয়টো। আধুনিক পৰিস্থিতিত দেশৰ নাগৰিকৰ সংখ্যাটোৰ দৰেই সংস্কৃতিকে ধৰি অন্য দিশবোৰো বিবেচনা কৰি চোৱা দৰকাৰ। সাংস্কৃতিক দিশবোৰে একে বৈশিষ্ট্য প্ৰদৰ্শন কৰা আৰু ভিন্ন বৈশিষ্ট্য প্ৰদৰ্শন কৰা মানৱ গোটবোৰৰ মাজৰ প্ৰভেদ বুজাত সহায় কৰে। ইয়াৰ উপৰি সাংস্কৃতিক দিশত থকা সমৰূপতাই হ'ল ৰাষ্ট্ৰ বৰ্তাই ৰখাৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰক। একে বৈশিষ্ট্য প্ৰদৰ্শনকাৰী মানৱ গোটবোৰে কোনো এক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ মৌলিক নীতিবোৰত

সম্পূৰ্ণ সহমত প্ৰদান কৰিব পাৰে। এনে মানৱ গোটবোৰে পৰস্পৰৰ মাজত সংযোগ স্থাপন কৰিবলৈ আৰু মিলা-প্ৰীতিৰে বসবাস কৰিবলৈ সক্ষম হয়। আনহাতে, বিভিন্ন জাতি, জাতীয়ত্ব, ধৰ্ম, ভাষা আৰু পৰম্পৰাৰ লোকেৰে গঠিত ৰাষ্ট্ৰ এখনত বিভিন্ন আভ্যন্তৰীণ সমস্যাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে নাইবা ঘৰুৱা আৰু আন্তৰ্জাতিক পৰ্যায়ৰ অসুবিধা সৃষ্টি হোৱাৰ সময়ত সকলোৰে ওপৰত তীব্ৰ মানসিক চাপ পৰিব পাৰে। সমৰূপী মানৱ গোটবোৰে ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা উপভোগ নকৰিবও পাৰে। তেওঁলোক এখন বৃহত্তৰ ৰাষ্ট্ৰ অথবা সাম্ৰাজ্যৰ অংশ হৈ ৰৈ যাব পাৰে। কিন্তু যদি সাংস্কৃতিকভাৱে একৰূপী বৈশিষ্ট্যধাৰী মানৱ দলবোৰৰ জাতীয়ত্বই ৰাজনৈতিক একতা তথা স্বতন্ত্ৰতা স্থাপনত সহায় কৰে তেন্তেই এখন ৰাষ্ট্ৰ আৰু জাতীয় ৰাষ্ট্ৰত পৰিণত হয়।

অৰ্থাৎ, দেশ এখনৰ জনসংখ্যাই এটা সাধাৰণ ৰাজনৈতিক বিশ্বাস মানিবও পাৰে অথবা নামানিবও পাৰে। কিন্তু যিবোৰ দেশত এই বিশ্বাস মানি চলা হয় সেই দেশৰ জনসাধাৰণে জনসংখ্যাৰ সবাতোকৈ সুস্থিৰ সংগঠন একোটা গঢ়ি তুলিব পাৰে. এই সুস্থিৰতাই দেশৰ ৰাজনীতিৰ লগতে চৰকাৰৰ সুস্থিৰতাকো প্ৰভাৱিত কৰে।

➢ নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড (Territory) ঃ এখন ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান হ'ল নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড। কেৱল জনসংখ্যাৰে এখন ৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰিব নোৱাৰি। কোনো অঘৰী অথবা যাযাবৰ সম্প্ৰদায়ে ৰাষ্ট্ৰ গঠন নকৰে। ৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰিবলৈ মানৱ সমষ্টি এটাই কোনো এডোখৰ স্থানত স্থায়ীভাৱে বসতি স্থাপন কৰিব লাগিব। এডোখৰ উমৈহতীয়া ভূখণ্ড হ'ল মানুহক একত্ৰিত কৰি ৰাখিব পৰা এক বৃহৎ শক্তি। ই মানুহৰ কাম-কাজ তথা আচৰণ একত্বৰ সৃষ্টি কৰে। ই মানুহৰ সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক উভয় জীৱনতে এক ধৰণৰ ঐক্যৰদ্ধ শক্তিৰ উদ্ৰেক কৰে আৰু এই শক্তিক সুদৃঢ় কৰি ৰাখে।

ৰাষ্ট্ৰক আন এটা কাৰণত এডোখৰ নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ডৰ প্ৰয়োজন হয়। সকলো ৰাষ্ট্ৰকে ৰাজহৰ প্ৰয়োজন। মাটি নাথাকিলে ৰাজহ সংগ্ৰহৰ উৎস সৃষ্টি নহ'ব। মাটি (চাৰিসীমাৰ ভিতৰৰ পানীৰ উৎসবোৰ সামৰি) এ ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তৃত্বৰ অধীনত অৰ্থনৈতিক ভেটি এটা গঢ়ি তোলে। ৰাষ্ট্ৰই তেতিয়াহে ইয়াৰ নাগৰিকৰ ওপৰত কৰ্তৃত্ব খটুৱাব পাৰিব যেতিয়া নাগৰিক সকল এক নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ডত বাস কৰিব। নিৰ্দষ্ট ভূখণ্ড এডোখৰে এক নিৰ্দিষ্ট জনসমষ্টিক পৰিচয় প্ৰদান কৰে। এনে ভূখণ্ডৰ ভৌতিক সীমাৱদ্ধতা থাকে। ভাৰত চৰকাৰে ভাৰতৰ চাৰিসীমাৰ বাহিৰত থকা ভাৰতীয় নাগৰিকৰ ওপৰত কোনো ধৰণৰ নিয়ন্ত্ৰণ সাব্যস্ত কৰিব নোৱাৰে। ইয়াৰ বাবে নাগৰিকসকলে বাস কৰি থকা ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ সহায়ৰ প্ৰয়োজন হ'ব। সেয়েহে, নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড হ'ল ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ এক পূৰ্বচৰ্ত।

জনসংখ্যাৰ দিশেৰে ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ বাবে ন্যূনতম প্ৰয়োজনীয় ভূখণ্ডৰ পৰিমাণ নিৰ্ণয় কৰা কোনো নীতি নাই। বিশ্বত ১২.৪ মিলিয়ন বৰ্গ কিলোমিটাৰ জুৰি থকা ৰাছিয়াৰ দৰে দেশো আছে আৰু মাত্ৰ কেইশ বৰ্গ কিলোমিটাৰ জুৰি থকা মালদ্বীপৰ দৰে ক্ষুদ্ৰ ৰাষ্ট্ৰও আছে।

➢ চৰকাৰ (Government) ঃ চৰকাৰ হ'ল "ৰাষ্ট্ৰৰ এক অপৰিহাৰ্য আহিলা নাইবা প্ৰয়োজনীয়তা।" চৰকাৰ হ'ল "ৰাষ্ট্ৰৰ এনে এক সংগঠন যিটোৱে সাধাৰণ প্ৰশাসনীয় অভিকৰণৰ কাম কৰাৰ লগতে প্ৰশাসনৰ আন তিনিটা প্ৰধান শাখা- কাৰ্যপালিকা, বিধান মণ্ডল আৰু ন্যায়পালিকাৰ কাম-কাজবোৰো সম্পাদন কৰে।"

ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে চৰকাৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু অপৰিহাৰ্য ব্যৱস্থা। চৰকাৰৰ সহায়ত ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব বৰ্তি থাকে। চৰকাৰে ৰাষ্ট্ৰৰ কাম-কাজ পৰিচালনা কৰে, নীতি আৰু উদ্দেশ্যবোৰক বাস্তৱ ৰূপ দিয়ে। কিন্তু 'চৰকাৰ' তেতিয়াও ৰাষ্ট্ৰৰ সদৃশ অথবা সমকালীন নহয়। ৰাষ্ট্ৰ হ'ল 'ব্যক্তিৰ আটাইবোৰ সম্প্ৰদায়'ৰ সংগঠন। আনহাতে মুঠ জনসংখ্যাৰ আপেক্ষিকভাৱে ক্ষুদ্ৰ অংশ এটাৰে চৰকাৰ গঠিত হয়। ৰাষ্ট্ৰ এক ধাৰাবাহিকতাৰ নাম। ই কাৰ্যতঃ এক স্থায়ী সত্বা। আনহাতে, ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব, সাৰ্বভৌমত্ব অথবা অধিকাৰ খৰ্ব নকৰাকৈয়ে কোনো এখন চৰকাৰ সম্পূৰ্ণৰূপে উৎখাত কৰিব পাৰি (যেনে- বিপ্লৱৰ সহায়ত)। অন্য ৰাষ্ট্ৰৰ আক্ৰমণৰ ফলত এখন ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব লোপ পাব পাৰে, পুৰণি ৰাষ্ট্ৰৰ স্থানত নতুন ৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰা হ'ব পাৰে অথবা ঊপনিৱেশবোৰ এটা সময়ত ৰাষ্ট্ৰত পৰিণত হ'ব পাৰে। কিন্তু এনে ঘটনাবোৰ চৰকাৰৰ ৰূপত ঘটিব পৰা আভ্যন্তৰীণ পৰিৱৰ্তনকৈ যথেষ্ট পৃথক। বৰ্তমান শতিকাত চৰকাৰৰ আভ্যন্তৰীণ পৰিৱৰ্তন হ'ল সঘনাই দেখিবলৈ পোৱা এক পৰিঘটনা।

চৰকাৰবোৰত হ'ব পৰা বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তনে আন্তর্জাতিক আইনৰ অধীনত নিৰ্ণিত ৰাষ্ট্ৰৰ অধিকাৰ তথা বাধ্যবাধকতাবোৰ বাতিল অথবা সাল-সলনি কৰিব নোৱাৰে। চৰকাৰ সলনি হ'লেও ৰাষ্ট্ৰ এক চিৰস্থায়ী সত্বা।

➢ সাৰ্বভৌমত্ব (Sovereignty) ঃ ৰাষ্ট্ৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ গৰাকী। অৰ্থাৎ, ৰাষ্ট্ৰই ইয়াৰ চাৰিসীমাৰ ভিতৰত শক্তি প্ৰয়োগ কৰাৰ একচেটিয়া ক্ষমতাৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা চৰম ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ অধিকাৰী। এখন দেশৰ সাৰ্বভৌমত্ব, ইয়াৰ ক্ষমতা আৰু স্বতন্ত্ৰতাক অন্য দেশে স্বীকৃতি দিয়ে। জেলিনেকৰ মতে, " সাৰ্বভৌমত্ব হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ সেইটো বৈশিষ্ট্য যিটোৰ সহায়ত ৰাষ্ট্ৰই নিজৰ ইচ্ছা অবিহনে আন একোৰে দ্বাৰা আইনসংগতভাৱে দায়ৱদ্ধ নহয় অথবা নিজৰ বাহিৰে ৰাষ্ট্ৰক আন কোনো ক্ষমতাই সীমাৱদ্ধ কৰিব নোৱাৰে।" ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ দুটা দিশ আছে- আভ্যন্তৰীণ সাৰ্বভৌমত্ব আৰু বাহ্যিক সাৰ্বভৌমত্ব। আভ্যন্তৰীণ সাৰ্বভৌমত্ব হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ ইয়াৰ চাৰিসীমাৰ ভিতৰত কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগ কৰিব পৰা একচেটিয়া ক্ষমতা আৰু এই ক্ষমতা অসীম প্ৰকৃতিৰ। বাহ্যিক সাৰ্বভৌমত্বক আন্তর্জাতিক আইন আৰু নীতি- নিৰ্দেশনাই সীমাৱদ্ধ কৰি ৰাখে। এনে আইন আৰু নীতি-নিৰ্দেশনাবোৰে এখন ৰাষ্ট্ৰৰ অন্য ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে সম্পৰ্ক স্থাপন তথা বৰ্তাই ৰখাত সহায় কৰে। সাৰ্বভৌমত্বৰ ক্ষমতাৰে ৰাষ্ট্ৰই ইয়াৰ চৰকাৰ নামৰ অভিকৰণবোৰ জৰিয়তে আইন, সিদ্ধান্ত আৰু নিৰ্দেশবোৰ জাৰি কৰে। এইবোৰ সকলো নাগৰিকৰ ক্ষেত্ৰতে প্ৰয়োজ্য। সাৰ্বভৌমত্ব আছে বাবেই ৰাষ্ট্ৰই নাগৰিকৰ পৰা আনুগত্য দাবী কৰে আৰু অপৰাধীক শাস্তি দিয়ে। সাৰ্বভৌমত্বৰ আধাৰতে এখন ৰাষ্ট্ৰই অন্য এখন ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে স্বতন্ত্ৰ সম্পৰ্ক বৰ্তাই ৰাখে। সাৰ্বভৌমত্ব থাকে মানে ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ অস্তিত্ব থাকিব।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি গম পালোঁ যে ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ মূল উপাদান চাৰিটা হ'ল জনসংখ্যা, নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড, চৰকাৰ আৰু সাৰ্বভৌমত্ব। সাৰ্বভৌমত্বৰ আধাৰত ৰাষ্ট্ৰই চৰকাৰৰ জৰিয়তে নাগৰিকৰ কল্যাণ সাধন কৰা কিছুমান কাৰ্য সম্পাদন কৰে।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

খালী ঠাই পূৰণ কৰক-

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰধান উপাদান কেইটা হ'ল জনসংখ্যা..... চৰাকাৰ আৰু সাৰ্বভৌমত্ব।
প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ৰাষ্ট্ৰ.....ৰ দ্বাৰা গঠিত।

৬.৪.২ ৰাষ্ট্ৰৰ আন কিছুমান বৈশিষ্ট্য

কিছুমান সমাজ বিজ্ঞানীৰ মতে ওপৰত আলোচনা কৰা বৈশিষ্ট্য চাৰিটাৰ উপৰি ৰাষ্ট্ৰৰ আৰু কেইটামান বৈশিষ্ট্য আছে। সেইবোৰৰ বিষয়ে তলত আলোচনা কৰা হ'ল-

➢ স্থায়িত্ব (Permanence) ঃ ৰাষ্ট্ৰ এক স্থায়ী সংগঠন। গার্নাৰৰ মতে, "এবাৰ মানুহৰ সমষ্টি এটা ৰাষ্ট্ৰ হিচাপে সংগঠিত হোৱাৰ পাচত চিৰদিনৰ বাবে এই ৰাষ্ট্ৰ সংগঠনৰ অধীন হৈ ৰয়।" কেতিয়াবা কিছুমান ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব বিলুপ্ত হয় অথবা কোনো ৰাষ্ট্ৰৰ এটা অংশ নাইবা অঞ্চল যুদ্ধ নাইবা শান্তি চুক্তিৰ অধীনত অন্য দেশক দি দিয়া হয়। কিন্তু তথাপিও এই ব্যতিক্ৰমবোৰক কেৱল সাৰ্বভৌমত্বৰ পৰিৱৰ্তন বুলি ক'ব পৰা যায়। কাৰণ এনে দেশ নাইবা অঞ্চলৰ মানুহখিনিৰ বাসস্থান সলনি নহয়। যেনে- পাকিস্তানৰ এটা অংশেৰে বালাংদেশ সৃষ্টি কৰা হৈছিল। অর্থাৎ, সাৰ্বভৌমত্ব বাংলাদেশৰ হাতলৈ গৈছিল আৰু এই অংশটোৰ বাসিন্দাসকলক বাংলাদেশী নাগৰিক বুলি নতুনকৈ নাম দিয়া হৈছিল। ইয়াৰ পৰাই গম পোৱা গ'ল যে শাসনৰ পৰিৱৰ্তনে ৰাষ্ট্ৰৰ পৰিৱৰ্তন সাধন নকৰে। সেয়েহে , ৰাষ্ট্ৰক চিৰস্থায়ী সংগঠন বুলি কোৱা হয়।

➢ একতা (Unity) ঃ ইয়াৰ অর্থ হ'ল, ৰাষ্ট্ৰৰ চাৰিসীমাৰ ভিতৰৰ যিকোনো অঞ্চলত বাস কৰা মানুহবোৰৰ মাত্ৰ এটা ৰাজনৈতিক সংগঠন থকা উচিত। এখন ৰাষ্ট্ৰৰ নাগৰিক আৰু অঞ্চল কোনোটোৱেই অন্য ৰাষ্ট্ৰৰ অংশ হ'ব নোৱাৰে।

➢ প্ৰয়োজনীয় সদস্যপদ (Necessary Membership) ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ সদস্য হোৱাটো বাধ্যতামূলক। এক সুনির্দিষ্ট ভৌগলিক অঞ্চলত বাস কৰা সকলো লোককে ইয়াৰ সদস্য বুলি ধৰা হয়। এক নির্দিষ্ট সময়ত একেজন মানুহ একাধিক ৰাষ্ট্ৰৰ সদস্য হ'ব নোৱাৰে।

➢ আন্তর্জাতিক স্বীকৃতি (International Recognition) ঃ বহুতো পণ্ডিতৰ মতে এখন ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে আন্তর্জাতিক সম্প্ৰদায়ৰ স্বীকৃতি লাভ কৰাটো এক অত্যাৱশ্যকীয় বিষয়। আন্তর্জাতিক স্বীকৃতি লাভ কৰাৰ পাচতহে ৰাষ্ট্ৰ এখন 'ৰাষ্ট্ৰ সম্প্ৰদায়'ৰ সদস্য হ'ব আৰু অন্য ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে কূটনৈতিক সম্পর্ক স্থাপন কৰিব পাৰিব। অৱশ্যে আন একাংশ পণ্ডিতে এই দৃষ্টিভংগী মানি নলয়। তেওঁলোকৰ মতে আন্তর্জাতিক স্বীকৃতিয়ে ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ প্ৰস্থিতিত কোনো প্ৰভাৱ নেপেলায়।

➢ ধাৰাবাহিকতা (Continuity) ঃ ৰাষ্ট্ৰ স্থিৰ সংগঠন নহয়। ইয়াৰ এটা ধাৰাবাহিকতা আছে। এখন ৰাষ্ট্ৰৰ চৰকাৰৰ ৰূপ সঘনে সলনি হ'ব পাৰে। কিন্তু ই ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্বক প্ৰভাৱিত নকৰে। যেনে- গণতান্ত্ৰিক ৰূপৰ চৰকাৰে কোনো এখন দেশত ৰাজতন্ত্ৰিক চৰকাৰৰ স্থান ল'ব পাৰে নাইবা কোনো এখন দেশত একক ৰাজনৈতিক দলৰ চৰকাৰ থাকিব পাৰে। এই কথাই ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্বৰ প্ৰতি কোনা ভাবুকিৰ সৃষ্টি নকৰে। ৰাষ্ট্ৰৰ উত্তৰাধিকাৰী নিয়ম অনুসৰি ক্ষমতাৰ পৰা আঁতৰি যোৱা চৰকাৰখনে বিভিন্ন সন্ধি আৰু চুক্তিৰ জৰিয়তে মানি চলিবলৈ দায়ৱদ্ধতা প্ৰকাশ কৰা কাম-কাজ তথা দায়িত্ববোৰ নতুনকৈ ক্ষমতালৈ

অহা চৰকাৰখনে কান্ধ পাতি ল'ব লাগিব। অর্থাৎ, চৰকাৰ সলনি হ'লেও ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰাবাহিকতা অক্ষুণ্ণ থাকে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট হ'ল যে অতিৰিক্ত বৈশিষ্ট্যবোৰক এখন আদর্শ ৰাষ্ট্ৰৰ থাকিবলগীয়া অর্হতাৰ শিতানত বিবেচনা কৰিব পৰা যায় যদিও এইবোৰ অপৰিহার্য বৈশিষ্ট্য নহয়। কাৰণ এই বৈশিষ্ট্যবোৰৰ অনুপস্থিতিতো ৰাষ্ট্ৰ এখন বর্তি থাকিব পাৰে। ৰাষ্ট্ৰ হ'বলৈ কেৱল জনসংখ্যা, নির্দিষ্ট ভূখণ্ড, চৰকাৰ আৰু সার্বভৌমত্ব এই চাৰিটা অপৰিহার্য বৈশিষ্ট্যৰ প্রয়োজন। ইয়াৰে এটা বৈশিষ্ট্যও যদি অনুপস্থিত থাকে, তেন্তে ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব নাথাকিব।

৬.৫ ৰাষ্ট্ৰৰ সম্পর্ক

৬.৫.১ ৰাষ্ট্ৰ আৰু অন্য সংস্থাসমূহ

সাধাৰণ ৰাষ্ট্ৰ (State), সমাজ (Society) আৰু চৰকাৰ (Government) ৰ অর্থ একে বুলি ধৰা হয়। তিনিওটাৰ মাজত আন্তঃ সম্পর্ক আছে যদিও প্রত্যেকৰে নিজ নিজ অর্থ আছে। অর্থাৎ, তিনিওটা অভিধাৰ মাজত কিছুমান প্রভেদ আছে। তলত ৰাষ্ট্ৰ আৰু অন্য সদৃশ সংস্থাৰ মাজত থকা প্রভেদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল।

৬.৫.১.১ ৰাষ্ট্ৰ আৰু সংস্থাৰ মাজৰ প্রভেদ

ৰাষ্ট্ৰক সকলোবোৰ মানৱীয় সংস্থাৰ ভিতৰত শীর্ষতম বুলি গণ্য কৰা হয়। ৰাষ্ট্ৰ (State) আৰু সংস্থা (Association)ৰ মাজত কিছুমান প্রভেদ আছে। মেক্‌ল্‌ভাৰৰ সংজ্ঞা অনুসৰি সংস্থা হ'ল "কিছুমান আগ্রহ নাইবা আগ্রহৰ সমষ্টি এটা ফলৱতী কৰি তোলাৰ উমৈহতীয়া লক্ষ্যেৰে মানুহে ইচ্ছাকৃতভাৱে গঢ়ি তোলা সংগঠনটোৱেই হ'ল সংস্থা।"

জি. ডি. এইছ. কোলেৰ ভাষাত, "যিকোনো মানৱ দল এটাই কোনো একক ক্রিয়াৰ উর্দ্ধলৈ গৈ উমৈহতীয়া উদ্দেশ্য পূৰণৰ বাবে সহযোগিতাৰে কার্য সম্পাদন কৰিবলৈ সন্মত হোৱাটোকে সংস্থা গঠন কৰা বোলে। সংস্থাৰ সদস্যসকলে কার্য সম্পাদনৰ সুনির্দিষ্ট পদ্ধতি আৰু উমৈহতীয়া কাম কৰাৰ সময়ত কিছুমান নির্ধাৰিত নীতি নিয়ম মানি চলিবলৈ মান্তি হয়।"

ওপৰৰ সূত্র দুটাৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট হয় যে সংস্থা মানে হ'ল মানুহৰ একগোট হোৱাৰ, দল গঠন কৰাৰ, উমৈহতীয়া নীতি- নির্দেশনা প্রস্তুত কৰাৰ আৰু এনে নীতি-নির্দেশনা সকলো সদস্যৰ ক্ষেত্রতে প্রযোজ্য কৰাৰ বাবে থকা স্বাভাৰিক প্রবৃত্তিৰ ফলত জ ন্ম লাভ কৰা একোটা মানৱ গোট। সেই দিশৰ পৰা চাবলৈ গ'লে ৰাষ্ট্ৰও এক মানৱ সমষ্টিয়ে সৃষ্টি কৰা সংস্থা। অন্য মানৱ গোটবোৰৰ দৰে ৰাষ্ট্ৰয়ো চৰকাৰৰ বাস্তৱ কাম-কাজৰ দ্বাৰা মানুহৰ প্রয়োজন পূৰণৰ চেষ্টা কৰে। ই হ'ল সম্ভাব্য বিদেশী আক্রমণ আৰু আভ্যান্তৰীণ সামাজিক বিশৃংখলতাৰ পৰা নিজৰ জীৱন তথা সম্পত্তি ৰক্ষা কৰিবলৈ মানুহৰ মনত ওপজা

ইচ্ছাৰ ফলশ্ৰুতি। সেয়েহে মানুহ ৰাষ্ট্ৰৰ সদস্য হয় আৰু ৰাষ্ট্ৰই প্ৰণয়ন কৰা আইন-কানুন মানি চলে। বহুতো চিন্তাবিদে ভাবে যে ৰাষ্ট্ৰ এটা সংস্থাৰ বাহিৰে আন একো নহয়। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰ আৰু সংস্থাৰ মাজত ঘনিষ্ঠ সাদৃশ্য থকা সত্বেও দুয়োটাৰে মাজত কিছু পাৰ্থক্যও আছে-

➢ স্থায়িত্ব (Permanence) ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ সদস্য হোৱাটো বাধ্যতামূলক। কেঁচুৱা এটাই জন্মসূত্ৰে এখন ৰাষ্ট্ৰৰ সদস্যপদ লাভ কৰে। স্বাভাৱিক অৱস্থাত কোনেও এই পদ এৰিব নোৱাৰে। আনহাতে, সংস্থা এটাৰ সদস্য হোৱা অথবা নোহোৱাটো ব্যক্তিৰ সম্পূৰ্ণ নিজস্ব সিদ্ধান্ত। মানুহে নিজ ইচ্ছা অনুসৰি কোনো সংস্থাৰ সদস্য হ'ব পাৰে আৰু যেতিয়াই বিচাৰে এই সদস্যপদ ওভটাই দিব পাৰে।

এগৰাকী ব্যক্তিয়ে এটা সময়ত মাত্ৰ এখন দেশৰহে সদস্য হ'ব পাৰে। যদি কোনোবাই অন্য দেশৰ নাগৰিকত্ব লাভ কৰিব খোজে, তেন্তে বৰ্তমানৰ ৰাষ্ট্ৰখনৰ পৰা তেওঁৰ নাগৰিকত্বনিজে নিজে নাইকিয়া হ'ব। ইয়াৰ বিপৰীতে মানুহে যিমান মন যায় সিমানটা সংস্থাৰ সদস্য হ'ব পাৰে। বাস্তৱিকতে মানুহে সদায়েই একাধিক সংস্থাৰ সৈতে নিজকে জড়িত কৰে।

➢ ৰাষ্ট্ৰ স্থায়ী কিন্তু সংস্থা অস্থায়ী হ'ব পাৰে-

ৰাষ্ট্ৰ এক স্থায়ী সংগঠন। এবাৰ গঠন হোৱাৰ পাচত ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব সহজে বিলুপ্ত নহয়। আনহাতে, যেতিয়াই প্ৰয়োজন হয় মানুহে তেতিয়াই কোনো সংস্থাৰ জন্ম দিয়ে আৰু উদ্দেশ্য পূৰণ হোৱাৰ পাচত সংস্থা ভংগ কৰে।

➢ ৰাষ্ট্ৰ হ'ল পৰম সংস্থা আৰু ই আন সকলোবোৰ সংস্থাকে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে-

ৰাষ্ট্ৰ হ'ল পৰম সংস্থা। ই আন সকলোবোৰ সংস্থাকে নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ লগতে সংস্থাবোৰৰ কাম-কাজৰ মাজত সমন্বয় স্থাপন কৰে। কেতিয়াবা ই বিশ্ববিদ্যালয় আৰু শ্ৰমিক সন্থাৰ দৰে সংস্থা গঠনো কৰি দিয়ে। সেয়েহে, ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এটা সৰ্বব্যাপ্ত, সৰ্বাত্মক আৰু সকলোকে সামৰি লোৱা সংস্থা। অন্য সংস্থাবোৰৰ বাহ্যিক আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰি ই সামঞ্জস্য স্থাপন কৰে।

➢ ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌমত্ব আছে, কিন্তু অন্য সংস্থাবোৰৰ সাৰ্বভৌমত্ব নাথাকে-

ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌমত্ব থাকে, কিন্তু অন্য সংস্থাবোৰৰ সাৰ্বভৌমত্ব নাথাকে। ৰাষ্ট্ৰ শাসনৰ ইচ্ছাই হ'ল চৰম আইন। ৰাষ্ট্ৰৰ সামূহিক ইচ্ছা চৰকাৰে ব্যক্তি আৰু কাৰ্যৰূপায়িত কৰে। ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতিগৰাকী নাগৰিকেই ৰাষ্ট্ৰৰ নিৰ্দেশ মানি চলিবলৈ বাধ্য। ৰাষ্ট্ৰই ক্ষমতা প্ৰয়োগো কৰিব পাৰে। কিন্তু অন্য সংস্থাবোৰৰ এনে কোনো ক্ষমতা নাথাকে। সংস্থাই নিজৰ সিদ্ধান্ত কোনো মানুহক জাপি দিব নোৱাৰে অথবা ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰি নিজৰ ইচ্ছা কাৰ্যৰূপায়িত কৰিব নোৱাৰে। অন্য সংস্থাই গ্ৰহণ কৰিব পৰা একমাত্ৰ কঠোৰ সিদ্ধান্তটো হ'ল কোনো সদস্যৰ সদস্যপদ বাতিল কৰা।

➢ মানুহে একে সময়তে একাধিক সংস্থাৰ সদস্য হ'ব পাৰে, কিন্তু একে সময়তে এখনতকৈ অধিক দেশৰ সদস্য (নাগৰিক) হ'ব নোৱাৰে-

এগৰাকী ব্যক্তি একে সময়তে কেৱল এখন ৰাষ্ট্ৰৰহে নাগৰিক হ'ব পাৰে। একে সময়তে দুখন দেশৰ সদস্যপদ লাভ কৰাটো অসম্ভৱ। কিন্তু মানুহে যিমান মন যায় সিমানটা সংস্থাৰ সদস্য হ'ব পাৰে। একে সময়তে একাধিক সংস্থাৰ সদস্য হোৱাত কোনো বাধা নাই।

➢ ৰাষ্ট্ৰৰ এডোখৰ নির্দিষ্ট ভূখণ্ড থাকে, সংস্থাৰ নাথাকে-

ৰাষ্ট্ৰৰ এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল ইয়াৰ এডোখৰ নির্দিষ্ট ভূখণ্ড থাকে। এটা সুনির্দিষ্ট চাৰিসীমা অবিহনে ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব নাথাকে। আনহাতে, সংস্থাক ইয়াৰ অস্তিত্ব বর্তাই ৰাখিবলৈ কোনো নির্দিষ্ট ভূখণ্ডৰ প্ৰয়োজন নাই।

➢ৰাষ্ট্ৰৰ উদ্দেশ্য বহুত, কিন্তু সংস্থাৰ উদ্দেশ্য সীমিত

এটা সংস্থাই সীমিত সংখ্যক উদ্দেশ্যত উপনীত হোৱাৰ চেষ্টা কৰে। সংস্থাবোৰক সাংস্কৃতিক অথবা ৰাজনৈতিক সংস্থাৰ শিতানভুক্ত কৰিব পাৰি। এনে সংস্থাই কেৱল কিছুমান সাংস্কৃতিক অথবা ৰাজনৈতিক উদ্দেশ্যই সাধন কৰাৰহে চেষ্টা চলায়। ইয়াৰ বিপৰীতে ৰাষ্ট্ৰই যথেষ্ট সংখ্যক আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ উদ্দেশ্য সাধন কৰিব লাগে। ৰাষ্ট্ৰ হ'ল সর্বদা বর্দ্ধনশীল কাম-কাজ সমাধা কৰিবলগীয়া বহুমুখী উদ্দেশ্যসম্পন্ন অভিকৰণ। সামাজিক, অর্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক আদি সকলো মানৱীয় কাম প্ৰত্যক্ষ নাইবা পৰোক্ষভাৱে ৰাষ্ট্ৰৰ নিৰীক্ষণৰ অন্তর্ভুক্ত। চমুকৈ, ই সাধাৰণ লোকৰ যত্ন ল'বলৈ গঠিত হোৱা এটা সংস্থা। ৰাষ্ট্ৰই কোনো বিশেষ স্বার্থ ৰক্ষাৰ হকে কাম নকৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা গম পালোঁ যে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল সবাতোকৈ ক্ষমতাশালী সংস্থা। ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য আন সংস্থাবোৰতকৈ যথেষ্ট পৃথক। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল সংস্থাবোৰৰ মাজৰে এটা আনহাতে আন এচামৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ যিহেতু সমাজতকৈ পৃথক, সেয়েহে ই অন্য সংস্থাৰ পৰাও পৃথক।

৬.৫.১.২ ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ মাজৰ প্ৰভেদ

সাধাৰণ লোকৰ বাবে 'ৰাষ্ট্ৰ' আৰু 'চৰকাৰ'ৰ অভিধা দুটাই মাজে মাজে বিভ্রান্তিৰ সৃষ্টি কৰে। মানুহে প্ৰায়েই দুয়োটা অভিধাকে সমার্থক ভাৱে ব্যৱহাৰ কৰে। চতুর্দশ লুইৰ দৰে ৰজায়ো আনকি ৰাষ্ট্ৰকে চৰকাৰ বুলি ভুল কৰিছিল। তেওঁ প্ৰায়েই 'ময়েই ৰাষ্ট্ৰ' (I am the State) বুলি কৈছিল। তেওঁ দাবী কৰিছিল যে তেৱেঁই চৰকাৰ। কাৰণ, তেওঁ আছিল সর্বেসর্বা সম্ৰাট। তেওঁৰ হাততেই সকলো চৰকাৰী কর্তৃত্ব ন্যস্ত আছিল। কিন্তু তেওঁ নিজকে 'ৰাষ্ট্ৰ' বুলি কৰা দাবীটো শুদ্ধ নাছিল। ৰাষ্ট্ৰ এটা সম্পূর্ণ পৃথক ধাৰণা। ইংলেণ্ডৰ ষ্টুৱার্ট বংশৰ ৰজাসকলো এই ভুল ধাৰণাৰ বলি আছিল।

কেৱল ৰজা নাইবা সম্ৰাটসকলেই ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ ধাৰণা দুটা একে বুলি ভুল কৰা নাছিল। বাস্তৱ জীৱনত আজিও আমি প্ৰায়েই ধাৰণা দুটা সাল-সলনিকৈ ব্যৱহাৰ কৰোঁ। চৰকাৰৰ শ্ৰেণীবিভাজনক কেতিয়াবা ৰাষ্ট্ৰৰ শ্ৰেণীবিভাজন বুলি ভুল কৰা হয়। আকৌ আন বহু সময়ত চৰকাৰৰ কাম-কাজক ৰাষ্ট্ৰৰ কাম-কাজ বুলি গণ্য কৰা হয়।

ৰাষ্ট্ৰ হ'ল উমৈহতীয়া প্ৰয়োজন পূৰণৰ অর্থে উমৈহতীয়া লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ মানুহে ৰাজনৈতিকভাৱে গঢ় দিয়া সংগঠন। আনহাতে, চৰকাৰ হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ এক অপৰিহার্য উপাদান। ইয়াৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰৰ ইচ্ছাক ব্যক্ত কৰা, গঠন কৰা আৰু বাস্তৱ ৰূপ দিয়া হয়। ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰ দুটা পৃথক অর্থৰ সুকীয়া সুকীয়া অভিধা। দুয়োটা অবিধাৰ মাজৰ পার্থক্যবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল-

➢ ৰাষ্ট্ৰ সামগ্ৰিক, চৰকাৰ ৰাষ্ট্ৰৰ এটা অংশ -

আগতেই আলোচনা কৰিছোঁ যে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল চাৰিটা প্ৰধান উপাদানৰ সমষ্টি। উপাদান কেইটা হ'ল- জনসংখ্যা, নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড, চৰকাৰ আৰু সাৰ্বভৌমত্ব। অৰ্থাৎ, চৰকাৰ হ'ল ৰাষ্ট্ৰ গঠনকাৰী উপাদানবোৰৰ মাজৰ এটা। ই সম্পূৰ্ণ নহয়। ই ৰাষ্ট্ৰৰ এক অভিকৰণ যিটোৰ দ্বাৰা চৰকাৰৰ ইচ্ছা আগ্ৰহবোৰ গঠিত হয়, ব্যক্ত কৰা হয় আৰু কাৰ্যৰূপায়িত কৰা হয়। চৰকাৰ ৰাষ্ট্ৰৰ এটা অংশহে।

➢ ৰাষ্ট্ৰ স্থায়ী, চৰকাৰ অস্থায়ী -

ৰাষ্ট্ৰ স্থায়ী। যেতিয়ালৈকে জনসংখ্যা, নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড, চৰকাৰ আৰু সাৰ্বভৌমত্বৰ চৰ্তকেইটা ৰক্ষা কৰিব পৰা যাব তেতিয়ালৈকে ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব থাকিব। এই উপাদানকেইটা সহজে ধ্বংস কৰিব পৰা প্ৰকৃতিৰ নহয়। ইয়াৰ বিপৰীতে চৰকাৰৰ অস্তিত্ব অস্থায়ী। চৰকাৰ সলনি হৈ থাকে। নতুন চৰকাৰ আহিলে পুৰণি চৰকাৰ আঁতৰি যায়। ৰাষ্ট্ৰ অবিৰতভাৱে বৰ্তি থাকে। ৰজা /সম্ৰাটৰ মৃত্যু, শাসকৰ মৃত্যু, কোনো এখন চৰকাৰৰ বলপূবচ্ছুক অপসাৰণ নাইবা গণতান্ত্ৰিক পদ্ধতিৰে শান্তিপূৰ্ণভাৱে নতুন চৰকাৰ গঠন আদিৰ দৰে কাৰ্যৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব বিলুপ্ত নহয়। চৰকাৰৰ পৰিৱৰ্তনে ৰাষ্ট্ৰৰ পৰিৱৰ্তন সাধন নকৰে। কাৰণ, ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি স্থায়ী আৰু চৰকাৰ অস্থায়ী।

➢ ৰাষ্ট্ৰ বিমূৰ্ত, চৰকাৰ মূৰ্ত

ৰাষ্ট্ৰৰ কোনো স্থায়ী ৰূপ নাই। ইয়াক দেখা পোৱা নাযায়। ৰাষ্ট্ৰ এটা অনুভৱ কৰিব পৰা ধাৰণা। ইয়াৰ বিপৰীতে চৰকাৰ মূৰ্ত। আমি চৰকাৰী প্ৰক্ৰিয়াবোৰত ব্যক্তিৰ জড়িতভৱন দেখা পাওঁ।

➢ নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰহে আৱশ্যকীয় উপাদান, চৰকাৰৰ নহয় -

নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড হ'ল ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ বাবে এটি আৱশ্যকীয় উপাদান। চৰকাৰৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ডৰ প্ৰয়োজন নাই। নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড আবিহনে কোনো ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব নাই। কিন্তু চৰকাৰে নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড অবিহনেও কাৰ্য সম্পাদন কৰিব পাৰে। কেতিয়াবা কোনো এখন ৰাষ্ট্ৰৰ চৰকাৰ অন্য দেশত গঠন কৰা হয়। যেনে- দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ সময়ত জাৰ্মানীয়ে নৰৱে'ক পৰাস্ত কৰাৰ পাচত ইংলেণ্ডত নৰৱে' চৰকাৰে গঠন কৰা হৈছিল আৰু এই চৰকাৰখনে ইংলেণ্ডৰ পৰাই কাম-কাজ চলাই গৈছিল।

➢ ব্যক্তিৰ চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে অধিকাৰ থাকিব পাৰে, কিন্তু ৰাষ্ট্ৰৰ বিৰুদ্ধে কাৰো কোনো অধিকাৰ নাথাকে -

নাগৰিকৰ চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে মাত মতাৰ অধিকাৰ থাকে। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰৰ বিৰুদ্ধে মাত মতাৰ কোনো অধিকাৰ নাগৰিকৰ নাথাকে। কাৰণ, ৰাষ্ট্ৰ নিজেই সকলো ক্ষমতাৰ উৎস। চৰকাৰ আৰু নাগৰিক উভয়েই ৰাষ্ট্ৰৰ অধীন। সেয়েহে, নাগৰিকে চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে ওজৰ-আপত্তি উঠাব পাৰে নাইবা অভিযোগ কৰিব পাৰে। ৰাষ্ট্ৰৰ বিৰুদ্ধে এনে আপত্তি আৰু অভিযোগ উঠোৱাৰ কোনো সুৰুঙা নাই। ৰাষ্ট্ৰই কেতিয়াও নিজে কোনো কাৰ্য সম্পাদন নকৰে। ই সদায় চৰকাৰৰ জৰিয়তে কাম কৰে।

➢ সাৰ্বভৌমত্ব ৰাষ্ট্ৰৰ একচেটিয়া ক্ষমতা, চৰকাৰ সাৰ্বভৌম নহয় -

সাৰ্বভৌমত্ব ৰাষ্ট্ৰৰ একচেটিয়া বৈশিষ্ট্য। চৰকাৰ কেৱল ৰাষ্ট্ৰৰ এক প্ৰতিভূ। চৰকাৰৰ হাতত যিবোৰ কৰ্তৃত্ব অথবা ক্ষমতা থাকে, সেই সকলোবোৰ ৰাষ্ট্ৰৰ পৰা উযপন্ন হয়। ৰাষ্ট্ৰই চৰকাৰৰ ক্ষমতা বঢ়াব নাইবা কমাব পাৰে। অৰ্থাৎ, ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ মাজত মালিক আৰু ভৃত্যৰ দৰে সম্পৰ্ক আছে বুলি ক'ব পাৰি।

➢ ৰাষ্ট্ৰ বোৰৰ বৈশিষ্ট্য সকলোতে একে, চৰকাৰবোৰৰ মাজত বহুতো প্ৰভেদ থাকে-

সকলো ৰাষ্ট্ৰ একে। সকলো ৰাষ্ট্ৰতে চাৰিটা প্ৰধান উপাদান থাকে। কেৱল ৰাষ্ট্ৰৰ আকাৰ সৰু-ডাঙৰ হ'ব পাৰে। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি সম্পূৰ্ণ একে। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ চৰকাৰবোৰৰ প্ৰকৃতি বেলেগ বেলেগ। যেনে- ভাৰতত সংসদীয় পদ্ধতিৰ চৰকাৰে আছে; আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰত ৰাষ্ট্ৰপতিৰ শাসনাধীন চৰকাৰে দেশ পৰিচালনা কৰে।

➢ ৰাষ্টই সকলো নাগৰিককে সামৰি লয় কিন্তু চৰকাৰত মাত্ৰ কেইগৰাকীমান ব্যক্তিহে থাকে

নিজৰ চাৰিসীমাৰ ভিতৰত বাস কৰা সকলো লোককে ৰাষ্ট্ৰই সামৰি লয়। সেয়েহে, ৰাষ্ট্ৰৰ জনসংখ্যা লাখ লাখ হ'ব পাৰে। যেনে- ভাৰততে এশ কৌটিতকৈ অধিক লোকে বাস কৰি দেশখন গঢ়িছে। তাৰ বিপৰীতে চৰকাৰত মাত্ৰ কেইগৰাকীমান ব্যক্তিহে থাকে। যেনে- ভাৰতীয় চৰকাৰত মাত্ৰ কেইশমান মন্ত্ৰী আৰু কেইহাজাৰ মান অসামৰিক সেৱা আগবঢ়োৱা বিষয়া- কৰ্মচাৰী থাকে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি গম পালোঁ যে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰ একে নহয়। চৰকাৰ হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ এক প্ৰতিভূ। চৰকাৰে ৰাষ্ট্ৰৰ জৰিয়তে কাৰ্য সম্পাদন কৰে। অৱশ্যে, প্ৰভেদ থাকিলেও দুয়োটাই অস্তিত্ব বৰ্তাই ৰাখিবলৈ পৰস্পৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

৬.৫.১.৩ ৰাষ্ট্ৰ আৰু সমাজৰ মাজৰ প্ৰভেদ

'ৰাষ্ট্ৰ' আৰু 'সমাজ' বোলা অভিধা দুটা কেতিয়াবা সমাৰ্থক ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। কিন্তু, দুয়োটাৰে মাজত বিভিন্ন দিশত বহুতো পাৰ্থক্য আছে। ৰাষ্ট্ৰ সমাজত বৰ্তি থাকে। কিন্তু ই সমাজৰ এটা ৰূপ নহয়। ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এটা ৰাজনৈতিক সংগঠন। সংৰচনা আৰু কাৰ্য-সম্পাদন পদ্ধতি- এই দুয়োটা দিশেৰে ৰাষ্ট্ৰ আৰু সমাজ পৃথক। তলত ৰাষ্ট্ৰ আৰু সমাজৰ প্ৰধান পাৰ্থক্যবোৰ আলোচনা কৰা হ'ল।

➢ সমাজ পৰিসৰ ৰাষ্ট্ৰতকৈ বহল -

এক নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ডৰ ভিতৰত আইনৰ অধীনত সংগঠিত মানৱ সম্প্ৰদায়টোৱেই হ'ল ৰাষ্ট্ৰ। ইয়াৰ পৰিসৰ সীমিত। ৰাষ্ট্ৰই কেৱল সংগঠিত সম্প্ৰদায়বোৰৰ ৰাজনৈতিক সম্পৰ্কবোৰত মনোনিৱেশ কৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে সমাজৰ পৰিসৰ অতি বিশাল। ই মানুহৰ সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, ধৰ্মীয় ইত্যাদি বিভিন্ন মানৱীয় সম্পৰ্কক সামৰি লয়। সমাজ প্ৰত্যক্ষ অথবা পৰোক্ষ, সচেতন অথবা অসচেতন, সংগঠিত অথবা অসংগঠিত সকলো ধৰণৰ পাৰস্পৰিক মানৱীয় সম্পৰ্কৰ সৈতে জড়িত। সমাজ হ'ল এক বিশ্বজনীন, সৰ্বব্যাপ্ত আৰু সৰ্বাত্মক মানৱ সমষ্টি। ৰাষ্ট্ৰৰ উদ্দেশ্য হ'ল সমাজৰ বাহ্যিক পৰিস্থিতিবোৰ বৰ্তাই ৰখা। সেই দিশেৰে সমাজৰ পৰিসৰ ৰাষ্ট্ৰতকৈ যথেষ্ট বিশাল।

➢ ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড জড়িত হৈ থাকে, সমাজৰ সৈতে ভূখণ্ডৰ প্ৰশ্নটো জড়িত নহয় -

ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এটা নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ডকেন্দ্ৰিক সংগঠন। ৰাষ্ট্ৰৰ নিজা চাৰিসীমা থাকে । কিন্তু সমাজ কোনো ভৌগলিক এলেকাৰ ভিতৰত সীমাৱদ্ধ নহয়। যেনে- ইহুদীসকলৰ এখন সমাজ আছে। অথচ, তেওঁলোক কোনো এক নিৰ্দিষ্ট স্থানৰ বাসিন্দ নহয়। সমগ্ৰ বিশ্বতে ইহুদী লোক সিঁচৰতি হৈ আছে। একে কথাই হিন্দু, ইছলাম আৰু খৃষ্টান সমাজৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰযোজ্য। অৰ্থাৎ, ৰাষ্ট্ৰৰ দৰে সমাজৰ ক্ষেত্ৰত কোনো অঞ্চলৰ

উল্লেখ নাথাকে। সমাজে বিভিন্ন দেশৰ চাৰিসীমা অতিক্ৰম কৰি সমগ্ৰ পৃথিৱীখনকে সামৰি ল'ব পাৰে। ইয়াৰ উপৰি একোখন দেশৰ ভিতৰতে মানুহ বিভিন্ন সামাজিক পৰম্পৰা সমৃদ্ধ বিভিন্ন সমাজ গঠন কৰি ল'ব পাৰে। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰই নিজৰ চাৰিসীমা অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে।

➢ ৰাষ্ট্ৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ গৰাকী, সমাজৰ সাৰ্বভৌমত্ব নাই -

প্ৰত্যোকখন ৰাষ্ট্ৰই সাৰ্বভৌমত্বৰ গৰাকী। কিন্তু সমাজবোৰৰ সাৰ্বভৌম ক্ষমতা নাথাকে। এক নিৰ্দিষ্ট চাৰিসীমাৰ ভিতৰত ৰাষ্ট্ৰৰ শাসন ক্ষমতা সৰ্বাধিক। ৰাষ্ট্ৰই নাগৰিকৰ ওপৰত নিজ সিদ্ধান্ত বলপূৰ্বক জাপি দিব পাৰে, নিৰ্দেশ পালনৰ বাবে ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। সমাজৰ এনে কোনো ক্ষমতা নাথাকে। সমাজে বিহিব পৰা একমাত্ৰ শাস্তিটো হ'ল আইন উলংঘাকাৰীক সামাজজিক ভাৱে বহিষ্কাৰ কৰা। ৰাষ্ট্ৰই সামূহিক ইচ্ছাক বাস্তৱ ৰূপ দিবলৈ আৰক্ষী, সেনা আৰু আইন-আদালতৰ সহায় প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে।

➢ ৰাষ্ট্ৰই সমাজত শৃংখলা স্থাপন কৰে -

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট হৈছে যে সমাজ আৰু ৰাষ্ট্ৰ একে নহয়। ৰাষ্ট্ৰই সামাজিক শৃংখলাৰ সংৰচনাটো বৰ্তাই ৰাখে। ৰাষ্ট্ৰই সমাজক একেলগ কৰি ৰাখে। সেই দিশৰ পৰা ৰাষ্ট্ৰ হ'ল সামাজিক সংগঠনৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰূপ। ৰাষ্ট্ৰই ব্যক্তিক কিছুমান আইন মানি চলিবলৈ বাধ্য কৰে। ইয়াৰ অবিহনে এক শৃংখলাৱদ্ধ সামাজিক জীৱন যাপন কৰাটো মানুহৰ পক্ষে সম্ভৱ নহ'ব।

➢ সমাজৰ ৰাষ্ট্ৰতকৈ আগতে সৃষ্টি হয়

এই কথা সৰ্বজন স্বীকৃত যে সমাজৰ জন্ম ৰাষ্ট্ৰতকৈ আগতে হৈছিল। ৰাষ্ট্ৰ নামৰ ৰাজনৈতিক সংগঠনটো সৃষ্টি হোৱাৰ বহু আগৰেপৰা সমাজৰ অস্তিত্ব আছে। মানুহ সামাজিকভাৱে সংগঠিত হোৱাৰ আগৰেপৰাই সমাজৰ অস্তিত্বৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। জনগোষ্ঠী হিচাপে ইঠাইৰ পৰা সিঠাইলৈ মানুহ ঘূৰি ফুৰা সময়তো সমাজ আছিল। সমাজৰ বিৱৰ্তনে মানুহক সুসভ্য আৰু সংগঠিত কৰি তুলিলে। মানুহে কৃষিৰ কলা শিকিলে আৰু এসময়ত এটা সুসংগঠিত ৰাজনৈতিক সংগঠনৰ প্ৰয়োজন অনুভৱ কৰিলে। এনেকৈয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ জন্ম হ'ল। অৰ্থাৎ, সমাজৰ পৰাই ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে।

➢ সমাজে ৰাষ্ট্ৰৰ উদ্দেশ্য নিৰ্ধাৰণ কৰি দিয়ে-

যিহেতু সমাজৰ জন্ম ৰাষ্ট্ৰতকৈ আগতে, সেয়েহে সমাজে ৰাষ্ট্ৰৰ উদ্দেশ্য নিৰ্ধাৰণ কৰি দিয়াৰ সুবিধা পায়। এখন সুস্থ সমাজৰ সদস্যসকলৰ প্ৰকাশ্য অনুমোদন অবিহনে কোনো ৰাষ্ট্ৰই ইয়াৰ চৰকাৰৰ দ্বাৰা গৃহিত কোনো আইন ফলপ্ৰসূভাৱে কাৰ্যকৰী আৰু প্ৰণয়ন কৰিব নোৱাৰে। কিন্তু, সমাজৰ কাম-কাজ নিৰ্ধাৰণ কৰি দিয়াত ৰাষ্ট্ৰৰ ভূমিকা নিচেই সামান্য।

➢ ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে সংগঠন অপৰিহাৰ্য, সমাজৰ বাবে নহয়-

সমাজবোৰ সংগঠিত নাইবা অসংগঠিত উভয় ধৰণৰ হ'ব পাৰে। মানুহ পৰিয়াল আৰু জনগোষ্ঠীৰ সৈতে থাকোতে নাইবা ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ পূৰ্বে ইঠাই সিঠাই ঘূৰি ফুৰোতে সৃষ্টি হোৱা সমাজবোৰৰ ৰূপ সংগঠিত নহয়। ৰাষ্ট্ৰ অথবা চৰকাৰে সমাজক প্ৰথমে সংগঠিত ৰূপ দিয়ে। সামাজিক সংগঠন অবিহনে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ অস্তিত্ব নাথাকে। চৰকাৰ গঠনৰ লগে লগে ৰাষ্ট্ৰ এক অস্তিত্বশীল সত্বাত পৰিণত হয়।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা গম পোৱা গ'ল যে ৰাষ্ট্ৰ আৰু সমাজৰ মাজত স্পষ্ট প্ৰভেদ আছে। কিন্তু প্ৰভেদ থকা সত্বেও দুয়োটাৰে মাজত এৰাব নোৱাৰা সম্পৰ্কও আছে। ইটো আনটোৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ৰাষ্ট্ৰই

কল্যাণৰ কাম হাতত নোলোৱা পর্যন্ত সমাজে অগ্রগতি লাভ নকৰে। বিপৰীতভাৱে, সমাজে উপযুক্ত বিধৰ মানৱ সম্পদ আৰু অনুকূল সামাজিক পৰিৱেশ গঢ়ি নোতোলা পর্যন্ত ৰাষ্ট্রই সুকলমে ইয়াৰ কার্য সম্পাদন কৰিব নোৱাৰে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

খালী ঠাই পূৰণ কৰক-

প্রশ্ন নং ৩ ঃ .....ৰাষ্ট্রৰ জন্ম হোৱাৰ আগৰে পৰা সমাজৰ অস্তিত্ব আছে।

প্রশ্ন নং ৪ ঃ নির্দিষ্ট ভূখণ্ড..... গঠনৰহে পূর্বচর্ত, ...ৰ বাবে নির্দিষ্ট ভূখণ্ডৰ প্রয়োজন নাই।

৬.৬অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ৰাষ্ট্র হ'ল কোনো এক নির্দিষ্ট ভূখণ্ডৰ ভিতৰত গঠিত এখন স্বতন্ত্র চৰকাৰৰ অধীনত ৰাজনৈতিক ভাৱে সংগঠিত হোৱা মানুহৰ সমষ্টি।
- ৰাষ্ট্রৰ চাৰিটা প্রধান উপাদান হ'ল- জনসংখ্যা, নির্দিষ্ট ভূখণ্ড, চৰকাৰ আৰু সার্বভৌমত্ব।
- এডোখৰ নির্দিষ্ট অঞ্চলত বাস কৰা সকলো লোকৰ সার্বভৌম সম্প্রদায়টোৱেই হ'ল ৰাষ্ট্র।
- সংস্থা হ'ল মাত্র কেইগৰাকীমান ব্যক্তিয়ে গঠন কৰা সার্বভৌমত্ব নথকা সংগঠন।
- কোনো বিশেষ উদ্দেশ্য অথবা প্রয়োজন পূৰণৰ অর্থে সংস্থা গঠন কৰা হয়।
- সংস্থাবোৰে সংশ্লিষ্ট ৰাষ্ট্রৰ আইনৰ অধীনত কাম কৰে। ৰাষ্ট্র আৰু চৰকাৰৰ মাজৰ প্রভেদ বুজাবলৈ বহুতো স্পষ্ট সংজ্ঞা আৰু সূচক আছে। কিন্তু সাধাৰণভাৱে দুয়োটা অভিধাই একেই অর্থ প্রকাশ কৰে বুলি ধৰি লোৱা হয়।
- এটা চৰকাৰী বিভাগক প্রায়েই ৰাষ্ট্রীয় বিভাগ বুলি উল্লেখ কৰা হয়। কিন্তু বিভিন্ন প্রভেদ থকা সত্বেও ৰাষ্ট্র আৰু সমাজৰ কেইটামান উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য আছে।
- ৰাষ্ট্র আৰু সমাজে কেতিয়াবা ব্যৱহাৰিক দিশেৰে একেখিনি মানুহকে সামৰি লয়। বেছিভাগ সময়তে এখন সমাজৰ অধিকাংশ সদস্য একেখন ৰাষ্ট্রৰে নাগৰিক হোৱা দেখা যায়।

৬.৭ আধিক জানিবলৈ

- Dillon, Leiden and Stewart. 1965. *Introduction to Political Science.* New Delhi : Affiliated East-West Press Pvt. Ltd.
- Madhurima. 2016. *Reading in Sociology.* Jalandhar : New Academic Publishing Co.
- Mehta, J. C. 2010. *Fundamentals of Sociology.* Jalandhar. Raj Publishers.
- P. Sharn. 1976. *Comparative Government and Politics.* New Delhi : Meenakshi

Prakashan.

- Rodee, Anderson and christol. 1957. *Introduction to Political Science.* London : McGRAW-HILL BOOK COMPANY, INC
- Badyal, J. S. 2008. *Indian Political System,* Jalandhar : Raj Publishers.
- Biswas K, Dipti. 1978. *Political Sociology : An Introduction,* Calcutta : Firma KLM Private Limited.

✓ ৬.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

(১) নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড

(২) মানুহৰ

(৩) ৰাজনৈতিক সংগঠন

(৪) ৰাষ্ট্ৰ, চৰকাৰ

? ৬.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(১) ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থ আলোচনা কৰক।

(২) ৰাষ্ট্ৰৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ ব্যাখ্যা কৰক।

(৩) ৰাষ্ট্ৰ আৰু সংস্থাৰ মাজৰ প্ৰভেদবোৰ কি কি?

(৪) ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ মাজৰ প্ৰভেদবোৰ ব্যাখ্যা কৰক।

(৫) ৰাষ্ট্ৰ আৰু সমাজৰ মাজৰ পাঁচটা প্ৰভেদ উল্লেখ কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৭ ঃ ৰাজনৈতিক দল

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য
৭.২ পৰিচয়
৭.৩ ৰাজনৈতিক দলৰ অর্থ
৭.৪ ৰাজনৈতিক দলৰ কার্যাৱলী
৭.৫ ৰাজনৈতিক দলৰ শ্রেণীবিভাজন
৭.৬ গণতান্ত্রিক পৃষ্ঠভূমি আৰু ভাৰতত ৰাজনৈতিক দল
৭.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৭.৮ অধিক জানিবলৈ
৭.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৭.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ৰাজনৈতিক দলৰ অর্থ জানিব পাৰিব
- অন্য সামাজিক গোটতকৈ ৰাজনৈতিক দলবোৰ কিহত পৃথক সেয়া বুজিব পাৰিব
- বিভিন্ন প্রকাৰৰ ৰাজনৈতিক দলৰ বৈশিষ্ট আৰু শ্রেণীবিভাজনৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- ৰাজনৈতিক দলৰ সংৰচনা আৰু গুৰুত্ব অনুধাৱন কৰিব পাৰিব
- ভাৰতৰ দলীয় ব্যৱস্থাটোৰ বিষয়ে বুজিব পাৰিব।

৭.২ পৰিচয়

আমি সকলোৱে জানো যে বহুতো সংগঠিত দল আৰু গোটৰ সহায়ত সামাজিক জীৱন গঢ় লৈ উঠে। ইয়াৰে কিছুমান দল আৰু গোটে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বত বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰে। কাৰণ, এনে দল আৰু গোটবোৰৰ ৰাজনৈতিক প্রক্রিয়াৰ সৈতে প্রত্যক্ষ সম্পর্ক থাকে। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণক এক নতুন দিশ প্রদান কৰিছে। ই সামাজিক ক্ষমতা পৰীক্ষা কৰি চোৱাৰ লগতে বিভিন্ন সমাজৰ ৰাজনৈতিক মনোভাৱ, প্রমূল্য তথা আচৰণ অধয়নত মনোনিৱেশ কৰে। এই অধ্যায়টিত আমি ৰাজনৈতিক দল নামৰ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বত বিশ্লেষণৰ অন্তর্গত এটা বিশেষ গোট সম্পর্কে বহলাই আলোচনা কৰিম।

৭.৩ ৰাজনৈতিক দলৰ অর্থ

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব (Political Sociology)ৰ ধাৰণাটো ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আৰু কর্তৃত্বৰ কার্য সম্পাদন প্রক্রিয়াৰ অধ্যয়নক কেন্দ্র কৰি বিকশিত হৈছে। সেয়েহে, ৰাজনৈতিক দলৰ ভূমিকা উপযুক্তভাৱে মূল্যাংকন নকৰাকৈ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বস্তুবোৰ ভালদৰে বুজাটো সম্ভৱ নহয়। কাৰণ, ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ অধ্যয়ন হ'ল এনে এমুঠিমান ভাৰসাযোগ্য উপায়ৰ এটা যিটোৱে আমাক ক্ষমতা লাভৰ আকাংক্ষা পুহি ৰখাসকলে প্রতিদ্বন্দ্বিতা কৰে সেয়া বুজাত সহায় কৰে। এই অধ্যয়নৰ পৰা আমি প্রকৃত ক্ষমতাৰ অধিকাৰীসকলে কেনেকৈ ক্ষমতা আহৰণ কৰে আৰু এনেদৰে আনুষ্ঠানিকভাৱে আহৰণ কৰা ক্ষমতা কেনেদৰে আনুষ্ঠানিক মাধ্যমবোৰৰ জৰিয়তে প্রবহিত হয় সেয়া বুজিব পাৰোঁ। ৰাজনৈতিক সমাজতাত্ত্বিকসকলে কৰা ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ অধ্যয়ন ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলৰ অধ্যয়নতকৈ পৃথক। ৰাজনীতি বিজ্ঞানীৰ দৃষ্টিত ৰাজনৈতিক দল মানে হ'ল এখন আধুনিক ৰাষ্ট্রৰ চৰকাৰ গঠন আৰু কাম-কাজ পৰিচালনাৰ ক্ষেত্রত অপৰিসীম গুৰুত্ব থকা এটা ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান। আনহাতে, ৰাজনৈতিক সমাজতাত্ত্বিকৰ মতে ৰাজনৈতিক দল হ'ল 'মূলতঃ একোটা সামাজিক দল।' মেক্স ৱেবাৰৰ ভাষাত ৰাজনৈতিক দল হ'ল "সামাজিক সম্পর্কৰ এটা সহযোগিতামূলক প্রকাৰ যিটোৰ সদস্যপদ আনুষ্ঠানিকভাৱে মুক্ত সদস্যভর্তি প্রক্রিয়াৰ ওপৰত নির্ভৰশীল।" গেব্রিয়েল এলম'ণ্ডৰ ভাষাত, "ৰাজনৈতিক দল হ'ল আধুনিক সমাজবোৰৰ এটা সামাজিকী কৃত সংৰচনাৰ সমষ্টি।" বুর্কে'ৰ মতে, "এটা ৰাজনৈতিক দল হ'ল জাতীয় স্বার্থত কিছুমান সর্বসন্মত নির্দিষ্ট নীতি অনুসৰণৰ সংযুক্ত প্রয়াসৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিবলৈ গঠিত হোৱা মানুহৰ অভিকৰণ।" ৰাজনৈতিক দলবোৰ হ'ল একোটা সামাজিক গোট। কাৰণ, এই দলবোৰে আন্তঃনির্ভৰশীল কার্যকলাপ সম্পাদন আৰু আন্তঃব্যক্তিক সম্পর্ক স্থাপন কৰে। এই দলবোৰে যথাসম্ভৱ লক্ষ্য ভিত্তিক সমন্বয়পূর্ণ কাম-কাজ সম্পাদন কৰে। ৰাজনৈতিক দলবোৰে উমৈহতীয়াভাৱে স্বীকৃত লক্ষ্য কিছুমানত উপনীত হোৱাৰ উদ্দেশ্যেৰে ইয়াৰ সদস্যসকলৰ আচৰণক একেটা যুক্তিসংগত নির্দেশনা প্রদান কৰে। ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ আন্তঃনির্ভৰশীল কার্য-কলাপ আৰু নির্ধাৰিত লক্ষ্যবোৰৰ প্রকাৰ সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক পৰিৱেশ অনুসৰি ভিন ভিন ধৰণৰ হ'ব পাৰে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল, ৰাজনৈতিক দলবোৰ এখন সমাজৰ সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক প্রয়োজনীয়তাৰ আর্হি।

ওপৰৰ আলোচনাৰ আধাৰত ক'ব পাৰি যে সকলোবোৰ সামাজিক দলৰ ভিতৰত ৰাজনৈতিক দলেই হ'ল সবাতোকৈ প্রাৰম্ভিক আৰু খাপ খুৱাই ল'ব পৰা সংগঠন। ৰাজনৈতিক দলবোৰে নিজ নিজ ক্ষমতাৰ আকাংক্ষাক বাস্তৱত ৰূপ দিয়াৰ স্বার্থত সদস্য সংখ্যা বঢ়োৱাৰ প্রতি সর্বদা আগ্রহী। আৰু ক্ষমতা হাতলৈ অহাৰ পাচত ই ক্ষমতা বর্তাই ৰখাৰ স্বার্থত আন বহুতো সুবিধাৰ সৃষ্টি কৰে। ৰাজনৈতিক দলবোৰ হ'ল সদস্যভিত্তিক সংগঠন। সেয়েহে এই দলবোৰে বিভিন্ন ধৰণৰ সামাজিক শ্রেণী তথা অর্থনৈতিক স্বার্থ সামৰি লয়। এটা ৰাজনৈতিক দলত সদায় পদানুক্রমিক গাঁথনি (hierarchical Structure) দেখা পোৱা যায়। যেতিয়ালৈকে এই পদানুক্রমিক গাঁথনিটোৰ নিয়ন্ত্রণ অতি কেন্দ্রীভূত প্রকৃতিৰ হৈ নপৰে তেতিয়ালৈকে ইয়াত এটা বিশেষত্ব থাকে। এই বিশেষত্বটো হ'ল পদানুক্রমত একেবাৰে শীর্ষত থকা সদস্যসকলৰ মাজত ক্ষমতা ব্যৱহাৰৰ অধিকাৰ ভগোৱা থাকে। আগতেই কৈ অহা হৈছে যে ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ প্রকৃতি পৰিৱেশ অনুকূল আৰু ই ভিন্নধর্মী স্বার্থ সামৰি ল'ব লাগে। সেয়েহে এই ক্ষমতা আৰু দায়িত্ব একেবাৰে শীর্ষ পর্যায়ৰ সদস্যৰ পৰা স্থানীয় তৃণমূল পর্যায়ৰ সদস্যৰ মাজত ভগাই দিবলগীয়া হয়।

পৰিয়াল, উপাসনা গৃহ আৰু ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰে সামাজিক দলবোৰতকৈ ৰাজনৈতিক দলবোৰ পৃথক। ইয়াৰ এনে কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে যিবোৰে ইয়াক অন্য সামাজিক দলৰ পৰা পৃথক কৰে। এনে এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল ৰাজনৈতিক দলৰ লক্ষ্যবোৰৰ আৰ্হি। এটা ৰাজনৈতিক দলৰ প্ৰধান লক্ষ্য হ'ল ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আহৰণ কৰা আৰু অকলে নাইবা অন্য ৰাজনৈতিক দলৰ সহযোগিতাত এই ক্ষমতা হস্তগত কৰি ৰখা। সহজ ভাষাত এটা ৰাজনৈতিক দল হ'ল "চৰকাৰৰ জৰিয়তে অনুশীলন কৰা সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ নিজ হাতলৈ অনাৰ প্ৰয়াস কৰা সামাজিক দলবোৰৰ এটা প্ৰকাৰ।" এটা ৰাজনৈতিক দলে ইয়াৰ সদস্যসকলে উমৈহতীয়া ভাৱে মানি লোৱা এটা আদৰ্শগত বিশ্বাসৰ পটভূমিত উল্লিখিত ৰাজনৈতিক লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ চেষ্টা চলায়। এই আদৰ্শগত দৃষ্টিভংগীটো হ'ল ৰাজনৈতিক দল এটাক অন্য সামাজিক দলৰ পৰা পৃথক কৰা আন এটা বৈশিষ্ট্য। আকৌ, অন্য সামাজিক দলৰ তুলনাত ৰাজনৈতিক দলবোৰ হ'ল অধিক সদস্য কেন্দ্ৰিক সংগঠন। ৰাজনৈতিক দলবোৰ নিজৰ সদস্য সংখ্যা বৃদ্ধি কৰাৰ প্ৰতি আগ্ৰহী। সেয়েহে সম্ভাব্য সদস্য তথা নেতাক আকৰ্ষণ কৰিব পৰাকৈ এই দলবোৰ যথাসম্ভৱ মুক্ত হৈ থাকে।

৭.৪ ৰাজনৈতিক দলৰ কাৰ্যাৱলী

ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰ্যাৱলী অধ্যয়ন কৰিলেই এটা সামাজিক দল হিচাপে ইয়াৰ বিশেষত্ববোৰ বুজি পোৱা যায়।

- স্বাৰ্থৰ সমষ্টি ঃ এটা ৰাজনৈতিক দলে বিভিন্ন ধৰণৰ কাৰ্য সম্পাদন কৰে। এই কাৰ্যবোৰৰ ভিতৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰ্যটো হ'ল বিভিন্ন ধৰণৰ স্বাৰ্থ পূৰণৰ প্ৰচেষ্টা (aggregation of interests)। আমি আটায়ে জানোঁ যে এটা ৰাজনৈতিক দল হ'ল একাধিক স্বাৰ্থ সম্বলিত গোট। ই সমাজ এখনৰ ভিন্নধৰ্মী স্বাৰ্থৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। কিন্তু তাৎপৰ্যপূৰ্ণ কথাটো হ'ল ৰাজনৈতিক দল এটাই ইয়াৰ সকলোবোৰ স্বাৰ্থৰ মাজত এক সামঞ্জস্য স্থাপন কৰে আৰু সমাজৰ বিভিন্ন দল /গোটৰ মাজৰ পৰিপন্থী মনোভাৱ লাঘৱ কৰাৰ চেষ্টা চলায়। এই চেষ্টাৰ অংশৰূপে ৰাজনৈতিক দল এটাই যিমান পাৰে সিমান অধিক দল/ গোটৰ মাজত সহমত সৃষ্টি কৰিব খোজে। অৰ্থাৎ, কোনোবা এটা বিশেষ শ্ৰেণীৰ স্বাৰ্থ এবাৰ ৰাজনৈতিক দলৰ স্বাৰ্থসমষ্টিৰ অন্তৰ্ভুক্ত হোৱাৰ পাচত আৰু কেৱল সেই শ্ৰেণীটোৰ স্বাৰ্থ হৈ নাথাকে। ৰাজনৈতিক দলৰ পৰিধিৰ ভিতৰত ভৌগলিক বৈচিত্ৰ্যতাৰ দিশটো অস্পষ্ট হৈ পৰে। এইবোৰ বিশেষত্বৰ বাবেই এটা ৰাজনৈতিক দলে একোটা সুসংগত আৰু স্পষ্ট নীতি গ্ৰহণ তথা প্ৰযোজ্য কৰিব পাৰে। এবাৰ ভিন্নধৰ্মী স্বাৰ্থবোৰে কোনো এটা ৰাজনৈতিক দলৰ ৰূপৰেখাৰ সৈতে সমধৰ্মিতা স্থাপন কৰাৰ পাচত ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াবোৰ সৰল হৈ পৰে, দলৰ ভিতৰত শৃংখলাৱদ্ধতাৰ সৃষ্টি হয় আৰু দলটোৱে সুস্থিৰতা লাভ কৰে। সেয়েহে ক'ব পাৰি যে ৰাজনৈতিক দলবোৰে সমাজৰ বিভিন্ন স্তৰত থকা নানা ধৰণৰ অসন্তুষ্টি তথা মতানৈকি শান্তিপূৰ্ণ আৰু আনুষ্ঠানিকভাৱে মীমাংসা কৰাত এক দক্ষ মধ্যস্থতাকাৰীৰ ভূমিকা পালন কৰে।
- দ্বিমুখী সংযোগ স্থাপন প্ৰক্ৰিয়া ঃ ৰাজনৈতিক দলবোৰে সম্পাদন কৰা আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰ্য হ'ল চৰকাৰ তথা জনসাধাৰণৰ মাজত এটা দ্বিমুখী সংযোগ প্ৰক্ৰিয়াৰ সংঘটন নিশ্চিত কৰা। চৰকাৰে প্ৰধানতঃ ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ পৰাই সমাজৰ সাধাৰণ দাবীবোৰৰ বিষয়ে অহৰহ অৱগত হৈ থাকে। চৰকাৰৰ

শাসন প্ৰক্ৰিয়া সন্দৰ্ভত জনসাধাৰণে দেখুওৱা আগ্ৰহ তথা মনোভাৱে ৰাজনৈতিক দলবোৰে চৰকাৰক জনাই থাকে। আকৌ, জনসাধাৰণেও ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ পৰাই প্ৰয়োজনীয় ৰাজনৈতিক তথ্য লাভ কৰে। দলবোৰে চৰকাৰী সিদ্ধান্তবোৰ জনসাধাৰণক অৱগত কৰোৱাবলৈ বিভিন্ন কাৰ্যসূচীৰ আয়োজন কৰে আৰু জনমত সংগ্ৰহ কৰে। বিভিন্ন ৰাজহুৱা বিষয় /সমস্যা সম্পৰ্কে ৰাজনৈতিক দলবোৰে জনসাধাৰণক শিক্ষিত কৰি তোলে আৰু প্ৰয়োজন সাপেক্ষে নিৰ্দেশনা প্ৰদান কৰে। দলবোৰৰ উদ্যোগতে সমস্যা/ বিষয়বোৰৰ বিকল্পসমূহ সহজ আৰু স্পষ্ট ৰূপত জনসাধাৰণে বুজি পায়। ৰাজনৈতিক দলবোৰে এই কামটো কেৱল নিৰ্বাচনৰ সময়তেই নকৰে। ই এক অবিৰত প্ৰক্ৰিয়া। এই বৈশিষ্ট্যটোৰ বাবেই ৰাজনৈতিক দলবোৰ ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণৰ এক এৰাব নোৱাৰা অভিকৰণত পৰিণত হৈছে।

- ৰাজনৈতিক নিয়োগ ঃ ৰাজনৈতিক দলবোৰে সম্পাদন কৰা আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰ্য হ'ল ৰাজনৈতিক নিয়োগ। গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত অভিজাত অথবা শাসন কাৰ্য পৰিচালনা কৰা শ্ৰেণীটোক প্ৰধানতঃ ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ সদস্যসকলৰ মাজৰ পৰাই বাছনি কৰা হয়। চৰকাৰৰ নেতাসকল সাধাৰণতে কোনোবা এটা ৰাজনৈতিক দলৰ সদস্য। একদলীয় শাসন ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন থকা দেশবোৰত ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ এই কাৰ্যটোৱে এক বৃহত্তৰ মাত্ৰা লাভ কৰে। কাৰণ, এই ব্যৱস্থাত ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ অধিকাৰী হোৱাৰ একমাত্ৰ পথ হ'ল ৰাজনৈতিক দল। কোনো এটা ৰাজনৈতিক দলৰ সদস্যৰ নিয়োগ আৰ্হিটোক সাধাৰণতে দুভাগত ভগাব পাৰি- আধিপতসূচক (hegemonic) আৰু আৱৰ্তিত (turn over)। আধিপত্যসূচক নিয়োগ আৰ্হিত একেটা ৰাজনৈতিক দল অথবা একেকেইটা ৰাজনৈতিক দলৰ জোঁট এটাই দীৰ্ঘদিন ধৰি চৰকাৰী ক্ষমতা হস্তগত কৰি ৰাখে। আৱৰ্তিত আৰ্হিত শাসক দলবোৰ অথবা মিত্ৰজোঁট এটাত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰি থকা ৰাজনৈতিক দলটো সঘনাই সলনি হৈ থাকে। অৰ্থাৎ, ক'ব পাৰি যে আৱৰ্তিত আৰ্হিতকৈ আধিপতসূচক আৰ্হিত নিয়োগৰ স্থিতি অধিক স্থায়ী। ভাৰত হ'ল আধিপত্যসূচক নিয়োগৰ এক উত্তম উদাহৰণ। আৱৰ্তিত নিয়োগৰ উদাহৰণ হিচাপে আমি বৃটিছ ৰাজনীতিৰ কথা ক'ব পাৰোঁ।
- ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ ঃ ৰাজনৈতিক দলবোৰে এখন দেশৰ ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটোত এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। ওপৰৰ শিতানবোৰত কৰা আলোচনাৰ পৰা আমি গম পাইছো যে দেশ এখনৰ নাগৰিকৰ ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণ সুনিশ্চিত কৰাত ৰাজনৈতিক দলবোৰে এক তাৎপর্য পূৰ্ণ আহিলাৰূপে কাম কৰে। ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণৰ সুবিধাবোৰ সম্প্ৰসাৰণৰ বাবে চলোৱা প্ৰচেষ্টাই ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে। এনে সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াক দুটা ভাগত ভগাব পৰা যায়। ইয়াৰে প্ৰথমটো হ'ল ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণৰ জৰিয়তে কোনো এটা ৰাজনৈতিক দলে পূৰ্বৰে পৰা প্ৰচলিত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি এটা পুনৰ সুদৃঢ় কৰি তুলিব পাৰে। আৰু আনটো হ'ল- ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে কোনো ৰাজনৈতিক দলে নতুন মনোভাৱ তথা বিশ্বাসৰ সৃষ্টি কৰি কোনো এটা প্ৰতিষ্ঠিত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতিৰ আৰ্হি সলনি কৰাৰ চেষ্টা চলাব পাৰে।
- বিকলাৱস্থা সৃষ্টিকাৰী প্ৰভাৱ ঃ কোনো এটা ৰাজনৈতিক দলে কোনো এটা প্ৰচলিত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি পুনৰ সুদৃঢ় কৰিবলৈ চলোৱা প্ৰচেষ্টাই সকলো সময়তে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা এটাক সুস্থিৰ কৰি নাৰাখিবও পাৰে। কেতিয়াবা ই ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটোত বিকলাৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। অৰ্থাৎ, শক্তিশালী পৰম্পৰাগত তথা নৃগোষ্ঠীয় উপ-সংস্কৃতিৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰা ৰাজনৈতিক দলবোৰে যদি তেওঁলোকৰ আদৰ্শবোৰ সমাজত

পুনৰ সুদৃঢ়ৰূপত প্ৰচলন কৰাৰ চেষ্টা কৰে তেন্তে এটা বিভেদ সৃষ্টিকাৰী বৈশিষ্ট্যবাদৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে। ই প্ৰচলিত ৰাজনৈতিক বৰস্থা এটাৰ সুস্থিৰতাত আঘাত হানিব পাৰে। আঞ্চলিক আৰু সাম্প্ৰদায়িক আদৰ্শেৰে পৰিচালিত কিছুমান ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক দল হ'ল এই কথাৰ জ্বলন্ত নিদৰ্শন। অৱশ্যে সুস্থিৰ আৰু শৃংখলাৰদ্ধ আৰ্থ-সামাজিক পৰিস্থিতি এটাক অস্থিৰ কৰি তুলি ৰাজনৈতিক দলবোৰে নতুন ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি এটা প্ৰচলনৰ চেষ্টা কৰাৰ আশা ক্ষীণ। কোনোবা দলে যদি এনে প্ৰচেষ্টা চলায়, তেন্তে ইয়াৰ সফলতাৰ সম্ভাৱনাও নিচেই কম। কাৰণ, যথেষ্ট কমসংখ্যক লোকেহে প্ৰতিষ্ঠিত বিশ্বাসৰ বাতাৱৰণটোক বাদ দি পৰিৱৰ্তনৰ নতুন ধাৰাটোৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হ'ব। কিন্তু, যদি কোনো এখন দেশৰ আৰ্থ-সামাজিক অৱস্থাই সমাজত প্ৰতিবন্ধক নাইবা অচলাৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰিছে, তেন্তে প্ৰচলিত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি এটা সলনি কৰিবলৈ ৰাজনৈতিক দল এটাই লোৱা ভূমিকাক হয়তো সকলোৱে সন্মান জনাব। সুদূৰপ্ৰসাৰী, সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তনৰ মুখামুখি হ'বলগীয়া হোৱা জনসমষ্টি এটাই এই পৰিৱৰ্তনবোৰৰ অনুকূল সংস্কৃতি এটাৰ প্ৰচাৰত ব্ৰতী ৰাজনৈতিক দল এটাৰ বিষয়ে অধিক ভালদৰে জনাৰ প্ৰয়াস কৰিব। সেয়েহে, বৈপ্লৱিক, সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক ৰূপান্তৰৰ বাবে কাম কৰি থকা উন্নয়নশীল সমাজবোৰৰ ৰাজনৈতিক দলবোৰে চলোৱা সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াবোৰে একোটা বিশেষ অভিজ্ঞতাৰ ৰূপ লয়।

এটা ৰাজনৈতিক দলে কিমান ফলপ্ৰসূভাৱে ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ কাৰ্যকলাপবোৰ আগুৱাই নিব পাৰে সেই কথা বহুকেইটা কাৰকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ইয়াৰে ভিতৰত উল্লেখযোগ্য কাৰণটো হ'ল ৰাজনৈতিক দলটোৰ আভ্যন্তৰীণ সংৰচনা। ইয়াৰ সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক পৰিৱেশৰ আৰ্হিবোৰেও সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটোক প্ৰভাৱিত কৰে। ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ কাৰ্যাৱলীৰ আপাতঃ দৃষ্টিৰে কৰা অধ্যয়নৰ পৰা এইবোৰ স্বতন্ত্ৰ চলক যেন বোধ হয়। কিন্তু প্ৰকৃতাৰ্থত ৰাজনৈতিক দলবোৰ হ'ল নিৰ্ভৰশীল চলক। নিৰ্ভৰশীল চলক (তাৰতম্যপূৰ্ণ গোট) হিচাপে ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ বিষয়ে বুজিবলৈ আমি দলবোৰৰ সংৰচনা আৰু সম্ভাব্য নিৰ্ণায়কসমূহ অধ্যয়ন কৰিব লাগিব।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

(ক) খালী ঠাই পূৰণ কৰক-

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ বিভেদ সৃষ্টিকাৰী.....এ প্ৰচলিত ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা এটাৰ সুস্থিৰতাত আঘাত হানিব পাৰে ।

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ এটা ৰাজনৈতিক দলত সদায়.....গাঁথনি দেখা পোৱা যায়।

৭.৫ ৰাজনৈতিক দলৰ শ্ৰেণীবিভাজন

ৰাজনৈতিক দলবোৰক সংৰচনাৰ লগতে আন বহুতো বিষয়ৰ ভিত্তিৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হয়। সবাতোকৈ সাধাৰণ আৰু সঘনাই ব্যৱহৃত হোৱা ভিত্তিটো হ'ল এটা দলীয় প্ৰণালীত থকা ৰাজনৈতিক দলৰ সংখ্যা।

দলীয় প্ৰণালী এটা একদলীয়, দ্বিদলীয় নাইবা বহুদলীয় হ'ব পাৰে। প্ৰতিটো শিতানৰ ভিতৰত আকৌ আন কেইবাটাও উপ-শিতান থাকিব পাৰে। একদলীয় ব্যৱস্থা এটা একনায়কত্ববাদী হ'ব পাৰে। এনে দল এটা একক, সংহত, আদৰ্শগতভাৱে অভিবিন্যাসসকৃত কিন্তু অনা-একনায়কত্ববাদী প্ৰকৃতিৰ হ'ব পাৰে। ফ্ৰেংক'ৰ স্পেইন, খ্ৰুমাহ্ৰ ঘানা আৰু ডিয়েমৰ নেতৃত্বাধীন দক্ষিণ ভিয়েটনাম হ'ল এনে ব্যৱস্থাৰ উদাহৰণ। ইয়াৰ উপৰি কোনো কোনো দেশত বহুত্ববাদী একদলীয় বৰস্থাৰ প্ৰচলন থাকিব পাৰে। এনে একদলীয় বৰস্থাত দলটোৰ সাংগঠনিক সংৰচনা বহুত্ববাদী প্ৰকৃতিৰ হ'ব পাৰে, দৃষ্টিভংগীত কম আদৰ্শবাদী তথা অন্য দল গোটৰ সৈতে সম্পৰ্ক ৰক্ষা কৰাৰ ক্ষেত্ৰত কঠোৰ আৰু ধ্বংসকামী মনোভাৱ প্ৰদৰ্শন কৰাৰ সলনি সমিলমিলেৰে কাম কৰাৰ আগ্ৰহ দেখুৱাব পাৰে। মেক্সিকান বিপ্লৱৰ পাচৰে পৰা দেশখনত সক্ৰিয় হৈ থকা ৰিপাব্লিকান পার্টিটো হ'ল এনেধৰণৰ ৰাজনৈতিক দলৰ উৎকৃষ্ট উদাহৰণ। ইয়াৰ উপৰি কিছুমান দেশত সম্পূৰ্ণ একনায়কত্ববাদী একদলীয় ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা প্ৰচলন থাকিব পাৰে। এনে দেশৰ শাসন ক্ষমতাক এটা সংহত দলে নিয়ন্ত্ৰণাধীন কৰি ৰাখিব পাৰে। এই দলটোৰ এটা প্ৰভাৱশালী আদৰ্শ থকাৰ উপৰি ই ৰাষ্ট্ৰখনৰ সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ সকলো দিশ কঠোৰ হাতেৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে। চীন, ছোভিয়েট ইউনিয়ন, ভিয়েটনাম, উত্তৰ কোৰিয়া আৰু পূৰ ইউৰোপৰ বহুকেইখন দেশ এনে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ উদাহৰণ।

দ্বি-দলীয় ৰাজনৈতিক প্ৰণালীটোক আকৌ স্পষ্ট আৰু অস্পষ্ট এই দুটা ভাগত ভগাব পাৰি। স্পষ্ট দ্বি-দলীয় ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন থকা দেশৰ উদাহৰণ হ'ল বৃটেইন, অষ্ট্ৰেলিয়া আৰু পশ্চিম জার্মানী। অস্পষ্ট দ্বি-দলীয় ব্যৱস্থাৰ দেশ এখন হ'ল আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ। স্পষ্ট দ্বি-দলীয় ব্যৱস্থাৰ দেশবোৰত ৰাজনৈতিক দলবোৰ অধিক কেন্দ্ৰীভূত আৰু আদৰ্শভিত্তিক। এনে ৰাজনৈতিক দলে পদানুক্ৰমিক সংগঠনিক সংৰচনা অনুসৰণ কৰে। তেওঁলোকৰ কাৰ্যকলাপ কেৱল নিৰ্বাচন কেন্দ্ৰিক নহয়। অস্পষ্ট দ্বি-দলীয় ব্যৱস্থাৰ ৰাজনৈতিক দলবোৰ প্ৰকৃতাৰ্থত গণ দল নহয়। এনে ৰাজনৈতিক দলবোৰে আদৰ্শত সিমান জোৰ নিদিয়ে। নিৰ্বাচনত জয়লাভ কৰাতহে এনে দলবোৰ অধিক আগ্ৰহী।

বহুদলীয় ৰাজনৈতিক প্ৰণালী এটাক সক্ৰিয় বহুদলীয় ব্যৱস্থা আৰু অস্থিৰ বহুদলীয় ব্যৱস্থা -এই দুভাগত ভগাব পাৰি। নৰৱে' আৰু চুইডেন হ'ল সক্ৰিয় বহুদলীয় ব্যৱস্থা থকা দেশৰ উদাহৰণ। আনহাতে, ফ্ৰান্স আৰু ইটালীত অস্থিৰ বহুদলীয় ব্যৱস্থা আছে। সক্ৰিয় বহুদলীয় ব্যৱস্থাত ৰাজনৈতিক দলবোৰে স্পষ্ট দ্বি-দলীয় ব্যৱস্থাৰ আৰ্হিত কাম কৰে আৰু ই চৰকাৰৰ কার্য সম্পাদনসাধ্যতাক প্ৰভাৱিত নকৰে। অস্থিৰ বহুদলীয়া ব্যৱস্থাৰ বাবে চৰকাৰবোৰ সঘনে সলনি হয়। ই চৰকাৰী শৃংখলাৰ সুস্থিৰতা পৰিৱর্তন কৰে। কেতিয়াবা এটা বহুদলীয় প্ৰণালীৰ সংৰচনাৰ ভিতৰতে আন এটা দলীয় ব্যৱস্থাৰ উত্থান ঘটে। ইয়াক আধিপত বিস্তাৰকাৰী দলীয় ব্যৱস্থা বোলে। এনে ব্যৱস্থাত বহুদলীয় কাম-কাজ চলি থকাৰ মাজতে এটা দলৰ অন্য দলবোৰতকৈ শক্তিশালী ৰূপত উত্থান ঘটে আৰু প্ৰচলিত ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটোত আনুষ্ঠানিক-ভাৱে নিজকে প্ৰতিষ্ঠা কৰে। ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক দৃশ্যপটত অবিৰতভাৱে আধিপত্য বিস্তাৰ কৰি থকা কংগ্ৰেছ দলটো হ'ল ইয়াৰ এক উত্তম নিদর্শন।

দলীয় নীতিৰ অনমনীয়তাৰ আধাৰত ৰাজনৈতিক দলবোৰক বাস্তৱবাদী আৰু আদৰ্শবাদী- এই দুভাগত ভগোৱা হয়। বাস্তৱবাদী দলবোৰ অধিক কার্যসূচীকেন্দ্ৰিক আৰু কম আদৰ্শবাদী। এনে দলবোৰক মধ্যস্থতাকাৰী-বন্দৱস্তকাৰী দল বুলিও কোৱা হয়। কাৰণ, এটা নিৰ্বাচনত সংখ্যাগৰিষ্ঠতা লাভ কৰিবলৈ এনে দলে নিজৰ সৈতে

যিমান পাৰে সিমান দল /গোটক চামিল কৰিব খোজে। আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজনৈতিক দলবোৰ এনে প্ৰকৃতিৰ। ভাৰতৰ কংগ্ৰেছ দলকো এই ভাগত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰি। আনহাতে, আদৰ্শবাদী দলবোৰ হ'ল অধিক নীতিবাদী আৰু অন্ধ অনুসৰণকাৰী। এনে দলবোৰে ৰাজনৈতিক বন্দৰস্ত আৰু বুজাবুজি এৰাই চলে। স্বাভাৱিকভাৱেই এনে দলবোৰে যিকোনো ধৰণৰ ৰাজনৈতিক বিৰোধিতাৰ প্ৰতি অসহিষ্ণুতা প্ৰদৰ্শন কৰে। চীন আৰু ৰাছিয়াৰ কমিউনিষ্ট পার্টি দুটা হ'ল এনেধৰণৰ ৰাজনৈতিক দলৰ উদাহৰণ। এই দুটা প্ৰকাৰৰ দলৰ মাজতে আন এক প্ৰকাৰৰ দল থাকিব পাৰে। তৃতীয় প্ৰকাৰটোৱে সাধাৰণতে নমনীয় আৰু মধ্যস্থতাকাৰী- বন্দৰস্তকাৰী প্ৰকৃতিৰ হয়। এনে দলে যথাসম্ভৱ সমৰ্থক গোটোৱাৰ চেষ্টা কৰে, কিন্তু একে সময়তে কেৱল এক নিৰ্দিষ্ট ভোটাৰৰ দলক অথবা একোটা নিৰ্দিষ্ট নীতিৰহে প্ৰতিনিধিত্ব কৰি ইয়াৰ আকৰ্ষন সীমাৱদ্ধ কৰি ৰাখে। **মালিইছিয়াৰ ইউনাইটেড মালয়চ্ নেশ্যনেল অৰ্গেনাইজেশ্যন** হ'ল এনে ৰাজনৈতিক দলৰ উদাহৰণ।

ৰাজনৈতিক দল গঠন ব্যৱস্থাবোৰত থকা এই তাৰতম্যবোৰে ইয়াকে বুজায় যে বিভিন্ন সমাজে সমাজ পৰিচালনাৰ বাবে বিভিন্ন ধৰণৰ সংঘাত ব্যৱস্থাপনা পদ্ধতি অৱলম্বন কৰে। অধিকাংশ সময়তে কোনো সংঘাতে দেখা দিয়া আৰ্থ-সামাজিক পৰিৱেশক পৃষ্ঠভূমি হিচাপে লৈ এনে ব্যৱস্থাপনা পদ্ধতি বাছনি কৰা হয়। এখন উন্নত ঔদ্যোগিক সমাজে শ্ৰম বিভাজন আৰু বৃত্তিগত কাৰ্যকলাপৰ ব্যুৎপত্তিৰ আধাৰত বৰস্থাপনা পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰে। এনে সমাজত স্বাভাৱিকভাৱেই বহুতো ভিন্নধৰ্মী স্বাৰ্থ সক্ৰিয় হৈ থাকে। বিভিন্ন স্বাৰ্থেৰে ভৰা ঔদ্যোগিক সমাজ এখনে সুসমন্বিত সামাজিক কাৰ্যকলাপৰ সহায়ত সুচাৰুৰূপে চলি গৈ থাকে। এখন ঔদ্যোগিক সমাজে বস্তুনিষ্ঠ প্ৰয়োজনীয়তাবোৰৰ দ্বাৰা সৃষ্ট শক্তিৰে পৰিচালিত হৈ থাকে। এনে সমাজবোৰে সৰ্বসন্মতভাৱে এই সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে যে অৰ্থনৈতিক উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি কৰাটোৱেই হ'ল সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ লক্ষ্য। এই লক্ষ্যত যিকোনো মূল্যৰ বিনিময়ত উপনীত হোৱাৰ চেষ্টাত এনে সমাজবোৰে সমস্ত শক্তি প্ৰয়োগ কৰে। ফলত ভিন্ন বৈশিষ্ট্যৰ সামাজিক স্বাৰ্থবোৰে কেতিয়াও তেওঁলোকৰ মাজত বিভেদৰ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। এইটো কাৰণতে এখন বহল ঔদ্যোগিক সমাজত সদায় এটা দ্বি-দলীয় অথবা বহুদলীয় ৰাজনৈতিক প্ৰণালীৰ প্ৰচলন দেখা যায়। কাৰণ, এনে সমাজৰ **বহুধা** বিভক্ত স্বাৰ্থবোৰৰ মাত্ৰ এটা ৰাজনৈতিক দলে প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব নোৱাৰে। আকৌ, যিহেতু এনে সমাজে একোটা সাধাৰণ সহমতত উপনীত হৈ কাম কৰি যায়, সেয়েহে ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ মাজৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাই কেতিয়াও আপোচহীন শত্ৰুতাৰ ৰূপ নহয়। এনে শত্ৰুতাই ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা এটাৰ কাৰ্যক্ষমতাক বিপদাপন্ন কৰিব পাৰে। এনে সমাজত নগৰীকৰণ আৰু সংযোগৰ এটা ফলপ্ৰসূ নেটৱৰ্কে একেৰূপী প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে। নগৰীকৰণে ঔদ্যোগিকীকৰণৰ পথ প্ৰচাস্ত কৰে আৰু সংযোগ নেটৱৰ্ক হ'ল ঔদ্যোগিক সমাজৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য। এই দুয়োটা কথাই সংঘাত-ব্যৱস্থাপনাৰ প্ৰক্ৰিয়াটো আগবঢ়াই নিয়ে।

কিন্তু যিবোৰ সমাজ ঔদ্যোগিক প্ৰকৃতিৰ নহয়, সেইবোৰ সমাজত কোনো সমস্যা অথবা বিষয় সন্দৰ্ভত সৰ্বসন্মত সিদ্ধান্ত এটাত উপনীত হোৱাৰ পথত নানা অন্তৰায় থাকে। এনে সমাজবোৰ পৰম্পৰাগত বৈশিষ্ট্যবাদী তথা সংকীৰ্ণ আঞ্চলিকতাবাদী শক্তিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। সেয়েহে, এনে সমাজে ন্যস্ত স্বাৰ্থৰ বাবে চলা তিক্ত মতানৈক্যৰ মুখামুখি হ'বলগীয়া হয়। এনে এখন সমাজৰ ভিন্ন শ্ৰেণীৰ ভিন্ন স্বাৰ্থৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰা ৰাজনৈতিক দলবোৰে হিংসাত্মক পন্থাৰে ৰাজনৈতিক প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাত নামিব পাৰে। স্বাভাৱিকতেই ইয়াৰ ফলস্বৰূপে এনে সমাজৰ ৰাজনৈতিক প্ৰণালীটোৰ সুস্থিৰতা প্ৰভাৱিক হয়। কেতিয়াবা এনেধৰণৰ বিশৃংখল পৰিস্থিতিৰসৃষ্টি হয় যে ই এক

সামগ্রিক নৈৰাশ্যৰ জন্ম দিয়ে। এনে নৈৰাশ্যই ৰাজনৈতিক ক্ষমতা লাভৰ বাবে ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ থাকিবলগীয়া ফলপ্রসূ প্রতিদ্বন্দ্বিতামূলক সামর্থ নাইকিয়া কৰে। এনে দোমোজা আৰু বিশৃংখলতাৰ মাজতে কোনো এটা নির্দিষ্ট ৰাজনৈতিক দলে হঠাতে অগতানুগতিক ধৰণৰ ক্ষমতাৰ অধিকাৰী হৈ পৰে। অৱশেষত ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে এটা প্রভাৱশালী ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা নাইবা এটা বহুত্ববাদী একদলীয় ব্যৱস্থা গঢ় লৈ উঠে। শেহতীয়াভাৱে বহুকেইখন আফ্রিকান- এচিয়ান ৰাষ্ট্রত এনে ব্যৱস্থাৰ উত্থান পৰিলক্ষিত হৈছে।

এইখিনিতে এটা কথা মনত ৰাখি থোৱা ভাল যে আর্থ-সামাজিক তাৰতম্য আৰু ৰাজনৈতিক দলৰ বিকাশৰ মাজত থকা সহ-সম্পর্কটো একনায়কত্ববাদী একদলীয় ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটোত কিন্তু সহজে প্রতিপন্ন কৰিব নোৱাৰি। একনায়কত্ববাদী একদলীয় ব্যৱস্থাটোৱে এখন ঔদ্যোগিক সমাজৰ দ্বাৰা ক্রমবর্দ্ধিত ৰূপত ভিন্ন বৈশিষ্টৰ স্বার্থ সৃষ্টি হয় বুলি প্রতিষ্ঠিত সিদ্ধান্তটো মানি লয়। এখন ঔদ্যোগিক সমাজৰ সকলো ধৰণৰ প্রয়োজনীয়তাৰ ফলত সৃষ্ট সর্বসন্মত সাধাৰণ সামাজিক বাতাৰৰণটোও এনে একদলীয় ব্যৱস্থাই স্বাভাৱিক বুলি গ্রহণ কৰে। প্রচলিত ৰাজনৈতিক শৃংখলাটোৰ সুস্থিৰতাত বিৰূপ প্রভাৱ নেপেলালে একনায়কত্ববাদী একদলীয় ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটোৱে ঔদ্যোগিক সমাজ এখনত একাধিক দলৰ বিকাশকো সহজভাৱে মানি লয়। একনায়কত্ববাদী একদলীয় ব্যৱস্থাটোৰ এই ব্যতিক্রম বৈশিষ্ট্যটোৱে ইয়াকে বুজায় যে ব্যৱস্থাটো বিভিন্ন স্বার্থৰ এক সমৰূপতা সৃষ্টিত আগ্রহী। মতানৈক্য সৃষ্টিকাৰী স্বার্থবোৰৰ এটা সংশ্লেষণ বাহিৰ কৰাৰ প্রতি এই ব্যৱস্থাটোৰ কোনো আগ্রহ নাই। সেয়েহে এই ব্যৱস্থাটোৱে ৰাষ্ট্রৰ কঠোৰ নিয়ন্ত্রণ অধীনত এটা অনমনীয় প্রকৃতিৰ একৰূপতা থকা সমাজ এখন প্রতিষ্ঠা কৰাৰ প্রচেষ্টা চলায়। এই ব্যৱস্থাটোত সমাজ এখনৰ ওপৰত ৰাজনৈতিক নিয়ন্ত্রণ বর্তাই ৰখাৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূর্ণ অভিকৰণটো হ'ল ৰাজনৈতিক দল। অর্থাৎ, এই ব্যৱস্থাটোৱে ৰাজনৈতিক দলক কাংক্ষিত সামাজিক পৰিৱর্তন সাধনৰ ফলপ্রসূ আহিলাৰূপে ব্যৱহাৰ কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা গম পোৱা যায় যে ৰাজনৈতিক দল এটা কেৱল আর্থ-সামাজিক শক্তিবোৰৰে প্রতিফল নহয়, ই এখন সমাজৰ বৈশিষ্ট্য নির্ধাৰণটো এটা গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। উদাৰপন্থী গণতান্ত্রিক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটোতো ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ এই বৈশিষ্ট্যটো সঘনাই পৰিলক্ষিত হয়। এটা গণতান্ত্রিক ৰাজনৈতিক সংৰচনাৰ অন্তর্ভুক্ত দ্বি-দলীয় ব্যৱস্থা এটাই যদি ফলপ্রসূভাৱে কাম কৰি যায়, তেন্তে ই সমাজ এখনক বুজা-পৰা তথা শান্তিপূর্ণ আলাপ-আলোচনাৰ কলাৰ প্রতি থকা বিশ্বাস দৃঢ় কৰি তুলিব পাৰে। এনে সমাজে হিংসা, চৰম উগ্রবাদী চিন্তা আৰু তেনে কার্য-কলাপত জড়িত হোৱাৰ পৰা নিজকে বিৰত ৰাখে।

ডাভের্জাৰ-এ তেওঁৰ গ্রন্থ (Political Partics)ত লিখিছে যে ৰাজনৈতিক সংৰচনা থকা সম্প্রদায় এটাকেই ৰাজনৈতিক দল বোলা হয়। তেওঁ ৰাজনৈতিক দলবোৰক 'বাহ্যিকভাৱে সৃষ্ট' আৰু 'আভ্যন্তৰীণভাৱে সৃষ্ট দলত ভাগ কৰিছে। ডাভের্জাৰৰ মতে বাহ্যিকভাৱে সৃষ্ট ৰাজনৈতিক দলবোৰ অধিক কেন্দ্রীভূত, সংহত আৰু শৃংখলাৰদ্ধ। আভ্যন্তৰীণভাৱে সৃষ্ট দলবোৰৰ তৃণমূল পর্যায়ত বিকাশ ঘটে। স্থানীয় সমিতিবোৰে নিজৰ কার্যকলাপৰ মাজত সমন্বয় সাধনৰ অর্থে এটা কেন্দ্রীয় অভিকৰণ সৃষ্টি কৰে। সেয়েহে স্বাভাৱিকভাৱেই এনে অভিকৰণৰ স্ব-নিয়ন্ত্রণ ক্ষমতা স্থানীয় সমিতিয়েই তদাৰক কৰে। এনেধৰণে গঠিত কেন্দ্রীয় অভিকৰণক সীমিত ক্ষমতাহে প্রদান কৰা হয়।

ৰঙ্গ.ছ গণতন্ত্রত ৰাজনৈতিক দলীয় ব্যৱস্থা

এটা গণতন্ত্রই কিমান ফলপ্রসূভাৱে কাম কৰে সেয়া নির্ধাৰণ কৰাত দলীয় ব্যৱস্থাই এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। দলীয় ব্যৱস্থাটোৱে ৰাজনৈতিক দলসমূহে কেনেদৰে কাম কৰে, প্রতিযোগিতা কৰে আৰু ৰাজনৈতিক প্রক্রিয়াত

অংশগ্রহণ কৰে তাক বুজায়। ৰাজনৈতিক দলসমূহে জনসাধাৰণক চৰকাৰৰ সৈতে সংযোগ কৰাত সহায় কৰে। তেওঁলোকে জনমতৰ প্রতিনিধিত্ব কৰে, জনসাধাৰণৰ প্রয়োজনীয়তা আৰু দাবী প্রকাশ কৰে, আৰু তেওঁলোকক ৰাজনীতিত অংশগ্রহণ কৰাৰ বাবে এক মঞ্চ প্রদান কৰে। ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ জৰিয়তে নাগৰিকসকলে তেওঁলোকৰ প্রতিনিধি বাছনি কৰিব পাৰে আৰু দেশৰ শাসনত অংশগ্রহণ কৰিব পাৰে।

দলীয় ব্যৱস্থাৰ আন এটা গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা হ'ল ই চৰকাৰ গঠনত সহায় কৰে। গণতান্ত্রিক ব্যৱস্থাত নির্বাচনত সংখ্যাগৰিষ্ঠতা লাভ কৰা দল বা মিত্রজোঁটে চৰকাৰ গঠন কৰে, আনহাতে আন দলসমূহে বিৰোধীৰ ভূমিকা পালন কৰে। বিৰোধী পক্ষও সমানেই গুৰুত্বপূর্ণ কিয়নো ই চৰকাৰৰ নীতিৰ সমালোচনা কৰে, ইয়াৰ ভুলবোৰ আঙুলিয়াই দিয়ে আৰু দায়বদ্ধতা বজাই ৰখাত সহায় কৰে। এনেদৰে দলীয় ব্যৱস্থাই নিদ্রিশ্চত কৰে যে চৰকাৰে নিজৰ ক্ষমতাৰ অপব্যৱহাৰ নকৰে।

দলীয় ব্যৱস্থাই ৰাজনৈতিক শিক্ষা আৰু সজাগতাৰ ক্ষেত্রতো অৰিহণা যোগায়। ৰাজনৈতিক দলসমূহে জনসাধাৰণক ৰাজনৈতিক বিষয়, চৰকাৰী নীতি, অধিকাৰ আৰু কর্তব্যৰ বিষয়ে অৱগত কৰে। তেওঁলোকে নেতাসকলক প্রস্তুত কৰে, নীতি প্রস্তুত কৰে আৰু ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটোক নির্দেশনা প্রদান কৰে। একে সময়তে দলীয় ব্যৱস্থাই ৰাজনৈতিক সুস্থিৰতা বজাই ৰখাত সহায় কৰে আৰু নির্বাচনৰ জৰিয়তে শান্তিপূর্ণভাৱে ক্ষমতা হস্তান্তৰ নিদ্রিশ্চত কৰে।

শেষত, গণতন্ত্রৰ সফল কাম-কাজৰ বাবে দলীয় ব্যৱস্থা অত্যাৱশ্যকীয়। ই জনমত সংগঠিত কৰে, চৰকাৰ গঠন কৰে, বিৰোধী প্রদান কৰে আৰু গণতান্ত্রিক মূল্যবোধ শক্তিশালী কৰে। সেয়েহে, সঠিক দলীয় ব্যৱস্থা অবিহনে গণতন্ত্রই ফলপ্রসূভাৱে কাম কৰিব নোৱাৰে।

৭.৭ ভাৰতৰ দলীয় ব্যৱস্থা

ভাৰতে এক বহুদলীয় ব্যৱস্থা অনুসৰণ কৰে, যি ইয়াৰ বিশাল সামাজিক বৈচিত্র্য, সাংস্কৃতিক বহুত্ব, ভাষিক বৈচিত্র্য আৰু যুক্তৰাষ্ট্রীয় ৰাজনৈতিক গাঁথনিৰ দ্বাৰা গভীৰভাৱে গঢ় লৈ উঠিছে। ভাৰতীয় দলীয় ব্যৱস্থা সময়ৰ লগে লগে একক-দলীয় আধিপত্যৰ এটা পর্যায়ৰ পৰা একাধিক ৰাষ্ট্রীয় আৰু আঞ্চলিক সৈতে এক প্রতিযোগিতামূলক ব্যৱস্থালৈ বিকশিত হৈছে। ই দেশত বিভিন্ন স্বার্থৰ প্রতিনিধিত্ব কৰা আৰু গণতান্ত্রিক শাসন বজাই ৰখাত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। ভাৰতত দলীয় ব্যৱস্থাৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত আলোচনা কৰা হৈছেঃ

বহুদলীয় ব্যৱস্থাঃ ভাৰতীয় দলীয় ব্যৱস্থাৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্য হৈছে ৰাষ্ট্রীয়, ৰাজ্যিক আৰু স্থানীয় বিভিন্ন স্তৰত কাম কৰা বৃহৎ সংখ্যক ৰাজনৈতিক দলৰ উপস্থিতি। এই বহুগুণে ভাৰতৰ বৈচিত্র্যময় জনসংখ্যাৰ ব্যাপক প্রতিনিধিত্ব নিশ্চিত কৰে, যাৰ ফলত বিভিন্ন সামাজিক, সাংস্কৃতিক আৰু অর্থনৈতিক গোটে ৰাজনৈতিক প্রক্রিয়াত অংশগ্রহণ কৰিব পাৰে।

ৰাষ্ট্রীয় দলসমূহৰ আধিপত্যঃ স্বাধীনতাৰ পিছৰ প্রাৰম্ভিক দশকসমূহত ভাৰতীয় ৰাজনীতিত প্রধানকৈ ভাৰতীয় ৰাষ্ট্রীয় কংগ্রেছৰ আধিপত্য আছিল। এই সময়ছোৱাক প্রায়ে "এক-দলীয় আধিপত্য ব্যৱস্থা বুলি কোৱা হয়, য'ত কংগ্রেছে ৰাষ্ট্রীয় আৰু ৰাজ্যিক দুয়োটা পর্যায়ত শাসনত মূখ্য ভূমিকা পালন কৰিছিল। স্বাধীনতা সংগ্রামত ইয়াৰ

ঐতিহাসিক ভূমিকা, শক্তিশালী নেতৃত্ব আৰু সমাজৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীত বিস্তৃত সমৰ্থনৰ বাবেই ইয়াৰ আধিপত্য আছিল।

আঞ্চলিক দলসমূহৰ উত্থানঃ সময়ৰ লগে লগে, বিশেষকৈ ১৯৬০-১ দশকৰ শেষৰ পৰা, আঞ্চলিক দলসমূহৰ উত্থান আৰু শক্তি লাভ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এই দলসমূহে নিৰ্দিষ্ট ৰাজ্য বা অঞ্চলৰ নিৰ্দিষ্ট স্বাৰ্থ, পৰিচয় আৰু আকাংক্ষাক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, অসম গণ পৰিষদে পৰিচয়, সংস্কৃতি আৰু স্থানীয় উন্নয়নৰ দৰে আঞ্চলিক উদ্বেগ প্ৰতিফলিত কৰে।

মিত্ৰতাৰ ৰাজনীতিৰ যুগঃ ১৯৯০-১ দশকৰ পৰা ভাৰতে ৰাষ্ট্ৰীয় পৰ্যায়ত মিত্ৰতা চৰকাৰৰ বিকাশ প্ৰত্যক্ষ কৰিছে। কোনো এটা দলেই প্ৰায়ে সম্পূৰ্ণ সংখ্যাগৰিষ্ঠতা লাভ নকৰে, যাৰ ফলত চৰকাৰ গঠনৰ বাবে একাধিক দলৰ মাজত মিত্ৰতাৰ সৃষ্টি হয়। মিত্ৰতাৰ ৰাজনীতিয়ে বিভিন্ন ৰাজনৈতিক অভিনেতাৰ মাজত সহযোগিতা আৰু ঐক্যমত্য গঢ়ি তুলিবলৈ উৎসাহিত কৰে, যদিও ই কেতিয়াবা অস্থিৰতা বা মন্থৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে।

আদৰ্শগত বৈচিত্ৰ্যঃ ভাৰতীয় দলীয় ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্টঞ্জয হৈছে বিভিন্ন ধৰণৰ মতাদৰ্শ। ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক দলসমূহে ধৰ্মনিৰপেক্ষতা, সমাজবাদ, উদাৰতাবাদ, আঞ্চলিকতাবাদ আৰু জাতীয়তাবাদৰ দৰে বিভিন্ন নীতিৰ পোষকতা কৰে। উদাহৰণস্বৰূদ্ধপে, অৰ্থনৈতিক নীতি, সামাজিক ন্যায়, ধৰ্ম আৰু শাসনৰ প্ৰতি দলসমূহৰ দৃষ্টিভংগী ভিন্ন হ'ব পাৰে। এই আদৰ্শগত বৈচিত্ৰঞ্জযই ভোটাৰসকলক একাধিক বিকল্প প্ৰদান কৰে আৰু গণতান্ত্ৰিক বিতৰ্ক শক্তিশালী কৰে।

নেতৃত্ব আৰু ব্যক্তিত্বৰ ভূমিকাঃ ভাৰতত দলীয় সফলতা গঢ়াত নেতৃত্বই এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। চমতকাৰী ব্যক্তিত্বৰ নেতাসকলে প্ৰায়ে ভোটাৰৰ আচৰণ আৰু দলৰ জনপ্ৰিয়তাক প্ৰভাৱিত কৰে, কেতিয়াবা আদৰ্শ বা নীতিতকৈও অধিক।

ভাৰতত দলীয় ব্যৱস্থাই দেশৰ বৈচিত্ৰ্য আৰু গণতান্ত্ৰিক মনোভাৱক প্ৰতিফলিত কৰে। একক-দলীয় আধিপত্যৰ পৰা এক স্পন্দনশীল বহুদলীয় প্ৰতিযোগিতালৈ, ই এক জটিল কিন্তু অন্তৰ্ভুক্তিমূলক ব্যৱস্থালৈ বিকশিত হৈছে। আঞ্চলিক আকাংক্ষাক সামঞ্জস্য কৰি, ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণ বৃদ্ধি কৰি আৰু প্ৰতিনিধিত্ব নিশ্চিত কৰি, ভাৰতীয় দলীয় ব্যৱস্থা বিশ্বৰ সৰ্ববৃহৎ গণতন্ত্ৰৰ এক আধাৰশিলা হৈ আছে।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ ভাৰতত দলীয় ব্যৱস্থাৰ দুটা বৈশিষ্ট্য লিখক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ আঞ্চলিক দলসমূহৰ দুটা নাম লিখক।

.....

.....

৭.৮ আধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আৰু কর্তৃত্বৰ সঞ্চালন - যি ৰাজনীতি অধয়নৰ কেন্দ্রীয় বিষয়বস্তু হিচাপে পৰিগণিত হয় যাৰ চাৰিওফালে ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু বহু পৰিমাণে বৃদ্ধি পাইছে।

ৰাজনৈতিক দল এটা সামাজিক গোট কাৰণ, প্রথমতে, ই পাৰস্পৰিক নির্ভৰশীল কার্যকলাপ আৰু আন্তঃব্যক্তিগত সম্পর্কৰ এক প্রণালী প্রকাশ কৰে।

দ্বিতীয়তে, ই লক্ষ্য-মুখী সমন্বিত কার্য্যৰ ক্ষেত্রত কাম কৰে য'ত ই ইয়াৰ সদস্যসকলৰ পৰা সাধাৰণতে স্বীকাৰ কৰা লক্ষ্যৰ প্রতি তেওঁলোকৰ আচৰণৰ যুক্তিসংগত দিশ বিচাৰে।

- এটা ৰাজনৈতিক দল পৰিয়াল, গীর্জা আৰু ব্যৱসায়িক প্রতিষ্ঠানৰ দৰে অন্যান্য সামাজিক গোটৰ পৰা পৃথক, ইয়াৰ কিছুমান বিশেষ বৈশিষ্ট্য আছে যিয়ে ইয়াক পিছৰটোৰ পৰা পৃথক কৰে। এনে এটা বৈশিষ্ট্য এটা ৰাজনৈতিক দলৰ প্রাথমিক লক্ষ্যৰ বাবে চেষ্টা কৰা লক্ষ্যৰ আর্হিত পোৱা যায় যিটো হ'ল ৰাজনৈতিক
- ক্ষমতা সুৰক্ষিত কৰা আৰু ইয়াক এককভাৱে বা আন ৰাজনৈতিক দলৰ সহযোগিতাত ৰখা। দলসমূহক কেৱল তেওঁলোকৰ গাঁথনিৰ ভিত্তিত নহয়,অন্যান্য মানদণ্ডৰ ভিত্তিতো শ্রেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।
- দলীয় ব্যৱস্থাত এটা অতি সঘনাই ব্যৱহৃত মাপকাঠি হ'ল দলৰ সংখ্যা। এইদৰে একক-দলীয় ব্যৱস্থা, দ্বিদলীয় ব্যৱস্থাআৰু বহুদলীয় ব্যৱস্থা থাকিব পাৰে।
- ১৮৮৫ চনত ভাৰতত ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্রেছৰ প্রতিষ্ঠা নক সাধাৰণতে দল গঠনৰ আৰম্ভণি বুলি গণ্য কৰা হয়।
- ৰাষ্ট্রীয় আন্দোলনৰ নেতৃত্ব দিয়া ভাৰতীয় ৰাষ্ট্রীয় কংগ্রেছ আছিল সমাজৰ সকলো শ্রেণীৰ স্বার্থক প্রতিনিধিত্ব কৰা এক শীর্ষ সংগঠন।
- ভাৰতীয় দলীয় ব্যৱস্থা ১৯৮৯ চনৰ পৰা মিত্র চৰকাৰ ব্যৱস্থাৰ সাক্ষী হৈ আহিছে।

৭.৯ আধিক জানিবলৈ

1) Chandhoke, Neera (ed.), 2000. State and Civil Society. New Delhi. Sage publishers.
2) Faulks, Keith.2011. Political Sociology. A Critical Introduction. New Delhi. Rawat Publications.
3) Kumar, Anand. 2014. Readings in Indian Sociology. Political Sociology of India (Volume 8), New Delhi. Sage Publishers.
4) Kaviraj, Sudipta& Sunil Khilnani. 2002. Civil Society. History and Possibilities, New Delhi. Cambridge University Press.
5) Ashraf, Ali and Sharma, L.N. 1983. Political Sociology- A New Grammar of Politics. Universities Press (India)

৭.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ এটা ৰাজনৈতিক দল হৈছে জনসাধাৰণৰ এক সংগঠিত গোট যিয়ে উমৈহতীয়া ৰাজনৈতিক ধাৰণাৰ আদান-প্ৰদান কৰে আৰু সাংবিধানিক উপায়ৰ জৰিয়তে ৰাজনৈতিক ক্ষমতা লাভ আৰু প্ৰয়োগৰ বাবে একেলগে কাম কৰে। ই ৰাজহুৱা নীতিৰ প্ৰচাৰ আৰু জনসাধাৰণৰ স্বাৰ্থক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিবলৈ বিচাৰে।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ: ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ দুটা বৈশিষ্ট্য হ'ল ঃ

(ক) এটা ৰাজনৈতিক দলৰ মূল লক্ষ্য হৈছে ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আহৰণ আৰু প্ৰয়োগ কৰা।

(খ) ৰাজনৈতিক দল অংশীদাৰী নীতি, আদৰ্শ বা উমৈহতীয়া ৰাজনৈতিক লক্ষ্যৰ ওপৰত আধাৰিত।

৩ নং প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ·ঃ

ভাৰতত দলীয় ব্যৱস্থাৰ দুটা বৈশিষ্ট্য হ'ল ঃ

(ক) বহুদলীয় ব্যৱস্থা

(খ) আঞ্চলিক দলসমূহৰ উপস্থিতি

৪ নং প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ দিয়ক ঃ

(ক) অসম গণ পৰিষদ এজিপি

(খ) দ্ৰাবিড় মুনেত্ৰা কাঝাগম ডিএমকে

৭.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১। ৰাজনৈতিক দলৰ প্ৰধান কাৰ্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

২। ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰক আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ দলীয় ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

৩। গণতন্ত্ৰত ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ ভূমিকা পৰীক্ষা কৰক।

৪। ভাৰতত দলীয় ব্যৱস্থাৰ মূল বৈশিষ্ট্য আৰু পৰিৱৰ্তিত প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

****

অধ্যায় ৮ ঃ প্রভাৱ গোষ্ঠী

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য
৮.২ পৰিচয়
৮.৩ প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্য
৮.৩.১ প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ অর্থ
৮.৩.২ প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ বৈশিষ্ট্য
৮.৩.৩ প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ ইতিহাস
৮.৩.৪ প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ কার্যকলাপ
৮.৪ প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু স্বার্থ গোষ্ঠীৰ মাজত পার্থক্য
৮.৫ প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু ৰাজনৈতিক দলৰ মাজত পার্থক্য
৮.৬ ভাৰতৰ প্রভাৱ গোষ্ঠী
৮.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৮.৮ অধিক জানিবলৈ
৮.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৮.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্যসমূহ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্য বুজিব পাৰিব।
- প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু স্বার্থ গোষ্ঠীৰ মাজৰ পার্থক্য বুজিব পাৰিব।
- প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু ৰাজনৈতিক দলৰ মাজৰ পার্থক্য বুজিব পাৰিব।
- প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ চৰিত্র, ইতিহাস আৰু কার্যকলাপ বুজিব পাৰিব।
- গণতান্ত্রিত ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ তাৎপর্য সমালোচনামূলকভাৱে মূল্যায়ন কৰিব পাৰিব।

৮.২ পৰিচয়

সমসাময়িক গণতান্ত্রিক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত শাসনক প্রভাৱিত কৰাৰ ক্ষেত্রত বিধানসভা, কার্যপালিকা আৰু ন্যায়পালিকাই এতিয়া একমাত্র আনুষ্ঠানিক প্রতিষ্ঠান হৈ থকা নাই। বহুতো অনানুষ্ঠানিক প্রতিষ্ঠানেও ৰাজনৈতিক

সিদ্ধান্তৰ লগতে আইনী নির্বাচনৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলায়। প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহে এই ক্ষেত্রত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। দাবী উত্থাপন, স্বার্থৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ আৰু সক্রিয়ভাৱে ৰাজনৈতিক ক্ষমতা দখলৰ পন্থা অনুসৰণ নকৰাকৈয়ে চৰকাৰৰ নীতিসমূহক প্রভাৱিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা আদি কার্যৰ জৰিয়তে ই সমাজ আৰু ৰাষ্ট্রৰ মাজত এক যোগসূত্র হিচাপে কাম কৰে।

বর্ধিত ৰাজনৈতিক চেতনা, অর্থনৈতিক জটিলতা আৰু সামাজিক বৈচিত্র্যৰ ফলত প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ উদ্ভৱ হৈছে। শ্রমিক, কৃষক, ব্যৱসায়িক সংগঠন, পেছাদাৰী গোট, ছাত্র-ছাত্রী, মহিলা আৰু পৰিৱেশ কর্মী আদি হৈছে এনে কিছুমান গোট যিয়ে সমাজ অধিক বৈচিত্র্যপূর্ণ হৈ উঠাৰ লগে লগে নিজৰ স্বার্থৰ সুৰক্ষা আৰু অগ্রগতিৰ বাবে নিজকে সংগঠিত কৰে। ৰাজহুৱা নীতিক প্রভাৱান্বিত কৰাৰ এই সমন্বিত প্রচেষ্টাৰ ভিত্তিতেই এই প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহ গঢ় লৈ উঠে।

এই পাঠটিত প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ ধাৰণা, সিহঁতৰ বৈশিষ্ট্য, স্বার্থ গোষ্ঠী আৰু ৰাজনৈতিক দল আদি সম্পর্কিত ধাৰণাৰ পৰা পার্থক্য আৰু ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত তেওঁলোকৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব।

৮.৩ প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্য

৮.৩.১ প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ অর্থ

প্রভাৱ গোষ্ঠী হৈছে এনে লোকসকলৰ এক গোট যি নিজৰ উমৈহতীয়া স্বার্থৰ সুৰক্ষা আৰু অগ্রগতিৰ বাবে নিজকে সক্রিয়ভাৱে সংগঠিত কৰে। ৰাজহুৱা নীতিত প্রভাৱ পেলাবলৈ ই চৰকাৰৰ ওপৰত হেঁচা প্রয়োগ কৰাৰ পৰাই উক্ত নামটোৰ উদ্ভৱ হৈছে। ই চৰকাৰ আৰু চৰকাৰ গঠনকাৰী জনসাধাৰণৰ মাজত মধ্যস্থতাকাৰী হিচাপে কাম কৰে। প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহ ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ পৰা পৃথক কিয়নো তেওঁলোকে ৰাজনৈতিক পদবী লাভৰ বাবে প্রতিদ্বন্দ্বিতা নকৰে বা ৰাজনৈতিক আধিপত্য লাভ কৰাৰ চেষ্টা নকৰে। তেওঁলোকৰ কার্যকলাপ চৰকাৰক প্রভাৱিত কৰি নিজৰ অংশীদাৰ সদস্যসকলৰ স্বার্থ সুৰক্ষিত কৰি আগুৱাই নিয়াৰ ভিতৰতে সীমাবদ্ধ। তেওঁলোকে কেৱল নির্দিষ্ট কার্যসূচী আৰু উদ্বেগৰ ওপৰতে গুৰুত্ব প্রদান কৰে। আইনী আৰু বৈধ উপায় যেনে লবীং, প্রচাৰ, আবেদন, ৰাজহুৱা বিতর্ক আৰু ৰাজনীতিবিদসকলৰ সৈতে যোগাযোগ বজাই ৰখাৰ জৰিয়তে প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহে চৰকাৰী নীতি প্রস্তুতকৰণ আৰু কার্যকৰীকৰণত প্রভাৱ পেলায়।

এলেন বলৰ মতে, প্রভাৱ গোষ্ঠী হৈছে, "সেইবোৰ সংগঠন যি চৰকাৰী নীতি প্রভাৱিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে কিন্তু চৰকাৰ গঠন কৰিবলৈ চেষ্টা নকৰে"। এই সংজ্ঞাটোৱে দুটা গুৰুত্বপূর্ণ উপাদানৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছেঃ প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰা আৰু নির্বচনী প্রতিযোগিতাত অংশগ্রহণ নকৰা।

প্রভাৱ গোষ্ঠী সমূহে স্থানীয়, আঞ্চলিক, ৰাষ্ট্রীয় বা আনকি আন্তঃৰাষ্ট্রীয় পর্যায়ত কাম কৰিব পাৰে। তেওঁলোকে অনুসৰণ কৰা উদ্দেশ্যসমূহ বিস্তৃত (যেনে পৰিৱেশ সুৰক্ষা বা মানৱ অধিকাৰ) বা বিশেষ (যেনে শ্রমিকৰ এটা নির্দিষ্ট গোটৰ বাবে দৰমহা বৃদ্ধি) হ'ব পাৰে।

৮.৩.২ প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ বৈশিষ্ট্য

প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহ বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল --

- আনুষ্ঠানিক বা অনানুষ্ঠানিক গাঁথনি থকা সংগঠনসমূহক প্রভাৱ গোষ্ঠী বুলি কোৱা হয়। তেওঁলোকৰ প্রায়ে এক নেতৃত্ব, সদস্যপদৰ নির্দেশনা আৰু কিছুমান কার্যকৰী নীতি থাকে। সামাজিক আন্দোলনৰ দৰে কিছুমান গোট শিথিলভাৱে সংগঠিত হ'ব পাৰে, আনহাতে আন কিছুমান গোট যেনে, শ্রমিক সংগঠন আদিৰ সুপ্রতিষ্ঠিত সংগঠন থাকে।
- এটা প্রভাৱ গোষ্ঠী সদস্যসকলৰ এটা উমৈহতীয়া লক্ষ্য বা স্বার্থৰ দ্বাৰা একত্রিত হয়। স্বার্থ সামাজিক (মহিলা সংগঠন) পেছাদাৰী (চিকিৎসকৰ সংগঠন) আদর্শগত (নাগৰিক অধিকাৰ গোট) বা অর্থনৈতিক (ব্যৱসায়িক সংগঠন) হ'ব পাৰে।
- প্রশাসনিক আৰু ৰাজহুৱা নীতিৰ সিদ্ধান্তসমূহক প্রভাৱিত কৰাই হৈছে প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ মূল লক্ষ্য। তেওঁলোকে চৰকাৰ স্থাপন বা প্রতক্ষ্য ৰাজনৈতিক ক্ষমতা অধিগ্রহণ কৰিব নিবিচাৰে। এই বৈশিষ্ট্যৰ দ্বাৰা তেওঁলোকক ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ পৰা সহজে পৃথক কৰিব পাৰি।
- প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহে ৰাজহুৱা সিদ্ধান্ত গ্রহণকাৰীসকলক প্রভাৱিত কৰিবলৈ বিভিন্ন কৌশল ব্যৱহাৰ কৰে, যাৰ ভিতৰত আছে আইন প্রণেতাসকলক লবী কৰা, প্রতিবাদ বা ধর্মঘটৰ পৰিকল্পনা কৰা, স্মাৰক-পত্র দাখিল কৰা, ৰাজহুৱা স্বার্থজনিত গোচৰ উত্থাপন কৰা আৰু সংবাদ মাধ্যমৰ জৰিয়তে জনমতক প্রভাৱিত কৰা।
- সাধাৰণতে, প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহে চৰকাৰী গাঁথনিৰ বাহিৰত কাম কৰে। যদিও কিছুমান প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ আইন প্রণেতা/বিধায়কৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সংযোগ থাকিব পাৰে তথাপি ৰাষ্ট্রৰ সৈতে তেওঁলোকৰ যোগাযোগ পৰোক্ষ আৰু অনানুষ্ঠানিক।
- বেছিভাগ ক্ষেত্রতে প্রভাৱ গোষ্ঠীত যোগদান কৰাটো স্বেচ্ছামূলক। মানুহে এই প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহত যোগদান কৰে কাৰণ তেওঁলোকে ইয়াৰ উদ্দেশ্যসমূহৰ সৈতে সহমত পোষণ কৰে আৰু ভাৱে যে একেলগে কাম কৰিলে আকাংক্ষিত ফলাফল লাভ কৰিব পাৰিব।
- বহু প্রভাৱ গোষ্ঠী সুদীর্ঘদিন ধৰি কার্যৰত হৈ থাকে আৰু প্রশাসনৰ পৰিৱর্তন স্বত্তেও নিজৰ কার্যকলাপ অব্যাহত ৰাখে। আনহাতে, কিছুমান প্রভাৱগোষ্ঠী ক্ষণস্থায়ী হয় আৰু নিজৰ লক্ষ্য পূৰণ হোৱাৰ পিছতে ভংগ হৈ যায়।

৮.৩.৩ প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ ইতিহাস

প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ উৎপত্তি মধ্যযুগীয় ইউৰোপত হৈছিল, য'ত ব্যৱসায়ী আৰু কাৰিকৰসকলে নিজৰ উমৈহতীয়া লক্ষ্যসমূহক আগু�ৱাই নিয়াৰ বাবে কিছুমান সংগঠন স্থাপন কৰিছিল। যিহেতু এই প্রাৰম্ভিক সংগঠনসমূহে তেওঁলোকৰ জীৱিকাৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলোৱা ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক সিদ্ধান্তসমূহক প্রভাৱিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, সেয়েহে এই সংগঠনসমূহক সমসাময়িক প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ পূর্বসুৰী হিচাপে গণ্য কৰিব পাৰি।

১৮শ আৰু ১৯শ শতিকাত প্রভাৱগোষ্ঠীসমূহ অধিক আনুষ্ঠানিক হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এই সময়ছোৱাত সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক বিষয়সমূহক সম্বোধন কৰা অসংখ্য সংগঠনৰ উদ্ভৱ হৈছিল, যিয়ে সমাজৰ বৰ্ধিত জটিলতা আৰু অভাৱ-অভিযোগসমূহ সমাধান কৰিবলৈ আৰু কিছুমান স্বাৰ্থৰ অগ্রগতিৰ বাবে দলীয় পদক্ষেপৰ প্রয়োজনীয়তাক প্রতিফলিত কৰিছিল। ১৭৮৭ চনত ব্রিটেইনত দাস ব্যৱসায়ৰ বিৰোধিতা কৰিবলৈ প্রতিষ্ঠা কৰা 'এব'লিচন ছ'চাইটিৰ' বা 'দাস প্রথা নির্মূলকৰণ সমাজ' ৰ দৰে উল্লেখযোগ্য সংগঠনসমূহে জনমত প্রভাৱিত কৰা আৰু ৰাজহুৱা নীতি প্রভাৱিত কৰাৰ প্রাৰম্ভিক প্রচেষ্টাৰ উদাহৰণ। আন এটা উল্লেখযোগ্য উদাহৰণ হ'ল 'এণ্টি-কর্ণ ল' লীগ', যাক শস্যৰ মূল্য বৃদ্ধি কৰা শুল্ক আঁতৰাবলৈ চৰকাৰক হেঁচা দিয়াৰ লক্ষৰে ১৮৩৯ চনত প্রতিষ্ঠা কৰা হৈছিল। ১৮৩০ ৰ দশকত আলেক্সিছ ডি ট'কভিলেও লক্ষ্য কৰিছিল যে এই আন্দোলনসমূহে অধিক গঠনমূলক আৰু ইচ্ছাকৃত ওকালতিৰ দিশত ৰাজনীতিৰ পৰিৱর্তনৰ ফালে আঙুলিয়াই দিছিল। তেওঁ আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্রত সংগঠনসমূহৰ বিকাশক ৰাজনৈতিক কার্যপদ্ধতিৰ এক শক্তিশালী সঁজুলি হিচাপে স্বীকাৰ কৰি ৰাজনৈতিক দৃশ্যপটত সামূহিক সংগঠনৰ গুৰুত্বৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।

ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষৰ ফালে প্রভাৱশালী ব্যৱসায়িক আৰু কৃষি সংগঠনসমূহৰ লগতে এক বৰ্ধিত ট্রেড ইউনিয়ন আন্দোলনৰ সৈতে প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ সন্নিৱেশ যথেষ্ট বৃদ্ধি পাইছিল। সেই সময়ৰ বৰ্ধিত ঔদ্যোগিকৰণৰ ফলত শ্রমিক অধিকাৰ, উপভোক্তা সুৰক্ষা আৰু সামাজিক সংস্কাৰৰ দৰে বিভিন্ন বিষয়ত মাত মতা সংগঠনসমূহৰ উত্থান হৈছিল। প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ বাবে দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ পিছৰ সময়ছোৱা গুৰুত্বপূর্ণ আছিল কিয়নো এই সময়ত ইহঁতে উদ্যোগসমূহত বিয়পি পৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। প্রতিস্থিত নীতি আৰু নিয়মৰ বিৰোধিতা কৰিবলৈ কি দৰে প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ বিকাশ হৈছিল তাৰ উদাহৰণসমূহৰ ভিতৰত পৰে নাগৰিক অধিকাৰ আন্দোলন, মহিলা অধিকাৰ আন্দোলন আৰু পৰিৱেশ আন্দোলন। এই অভিযানবোৰে সঘনাই সুপৰিকল্পিতভাৱে গ্রহণ কৰা ৰাষ্ট্রীয় পদক্ষেপৰ সৈতে তৃণমূল পর্যায়ৰ সংগঠন ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

বিংশ শতিকাৰ শেষৰ ফালে আৰু একবিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহ অধিক বৈচিত্র্যপূর্ণ হৈ পৰিছে যিয়ে নতুন বিষয় আৰু বিস্তৃত সাংস্কৃতিক পৰিৱর্তন দুয়োটাকে প্রতিফলিত কৰিছে। পৰিৱেশ সুৰক্ষা, পশু অধিকাৰ আৰু ডিজিটেল গোপনীয়তা আদি বিষয়ত জড়িত গোটবোৰ অধিক জনপ্রিয় হৈ পৰিছে, যিয়ে জনসাধাৰণে অগ্রাধিকাৰ দিয়া আৰু তেওঁলোকক আগ্রহী কৰা বিষয়বোৰৰ প্রকৃতি পৰিৱর্তনৰ হোৱাৰ সূচনা দিছে। এই সময়ছোৱাত প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহেও তেওঁলোকৰ কৌশলৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ পৰিৱর্তন সাধন কৰিছিল, বহুতে তেওঁলোকৰ মতামত প্রচাৰ কৰিবলৈ আৰু অনুগামীসকলক একত্রিত কৰিবলৈ ছ'চিয়েল মিডিয়া আৰু আধুনিক যোগাযোগ কৌশল ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

৮.৩.৪ প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ কার্যকলাপ

প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহে জনসাধাৰণ আৰু নীতি নির্ধাৰকসকলৰ মাজত মধ্যস্থতাকাৰী হিচাপে কাম কৰি গণতান্ত্রিক প্রক্রিয়াত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। তেওঁলোক হৈছে একো একোটা সংগঠিত গোট যিয়ে নির্বাচনী প্রক্রিয়াত পোনপটীয়াকৈ অংশগ্রহণ নকৰাকৈয়ে চৰকাৰী নীতি আৰু সিদ্ধান্তসমূহক প্রভাৱিত কৰিবলৈ

চেষ্টা কৰে। প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ কাম-কাজ বিভিন্ন ধৰণৰ আৰু গুৰুত্বপূৰ্ণ যিয়ে ৰাজহুৱা নীতি গঠনত বিভিন্ন ধৰণে অহিৰণা যোগায়।

- **সমৰ্থন আৰু প্ৰতিনিধিত্বঃ** সমৰ্থন বা কিছুমান বিশেষ স্বাৰ্থ বা কাৰণৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰাটোৱেই হৈছে প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ অন্যতম মুখ্য উদ্দেশ্য। প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে শ্ৰমিকৰ অধিকাৰ পৰিৱেশ সংৰক্ষন বা বাণিজ্যিক স্বাৰ্থ আদিৰ দৰে নিৰ্দিষ্ট বিষয়বোৰক সংগঠিত ৰূপ দি তেনেধৰণৰ ৰাজহুৱা উদ্বেগবোৰক ব্যৱহাৰিক ওকালতিৰ কাৰ্যকলাপলৈ পৰ্যবসিত কৰে। নিজৰ সদস্য বা গোটৰ আগ্ৰহ আৰু ইচ্ছা-অনিচ্ছাসমূহ প্ৰকাশ কৰি প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে নিশ্চিত কৰে যে নীতি নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ সময়ত বিভিন্ন দৃষ্টিভংগীসমূহ সহানুভূতিপূৰ্ণভাৱে বিবেচনা কৰা হয়।

- **লবী কৰাঃ** আইন প্ৰনেতাসকলক প্ৰত্যক্ষভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিবলৈ প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে ব্যৱহাৰ কৰা এটা সাধাৰণ কৌশল হ'ল লবী কৰা। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে ৰাজনীতিবিদ, বিষয়া আৰু নিয়ন্ত্ৰক সংস্থাসমূহৰ সৈতে কথোপকথন বজাই ৰখা যাতে তেওঁলোকক নিৰ্দিষ্ট আইন বা নীতিৰ সমৰ্থন কৰিবলৈ প্ৰেৰিত কৰিব পাৰি। আইন প্ৰণেতাসকলৰ সৈতে বৈঠক কৰা বিশেষজ্ঞৰ সাক্ষ্য গ্ৰহণ আৰু তেওঁলোকৰ ধাৰণাসমূহ শক্তিশালী কৰাৰ বাবে কৰা গৱেষণা আদি হৈছে প্ৰত্যক্ষ লবী কৰাৰ কেইটামান উদাহৰণ। এই ক্ষেত্ৰত লক্ষ্যটো হৈছে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণকাৰীসকলৰ সৈতে যোগাযোগৰ এক পোনপটীয়া মাধ্যম স্থাপন কৰা যাতে প্ৰভাৱ গোষ্ঠীৰ স্বাৰ্থ পূৰণ হোৱাৰ সম্ভাৱনা বৃদ্ধি হয়।

- **ৰজাহুৱা প্ৰচাৰঃ** ৰাজহুৱা প্ৰচাৰ হৈছে প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে সজাগতা বৃদ্ধি কৰিবলৈ আৰু তেওঁলোকৰ স্বাৰ্থজনিত বিষয় সন্দৰ্ভত সমৰ্থন একত্ৰিত কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা এক সাধাৰণ কৌশল। এই প্ৰচাৰসমূহে বিভিন্ন ৰূপ ল'ব পাৰে, যেনে সংগঠিত প্ৰতিবাদ, সংবাদ মাধ্যমলৈ প্ৰসাৰ আৰু তৃণমূল পৰ্যায়ত ওকালতিৰ পদক্ষেপ গ্ৰহণ ইত্যাদি। ৰেডিঅ', দূৰদৰ্শন আৰু ইণ্টাৰনেটকে ধৰি গণ মাধ্যমসমূহ জনসাধাৰণৰ মাজত সজাগতা আৰু সমৰ্থন বৃদ্ধিৰ বাবে সঘনাই ব্যৱহাৰ কৰা হয় যিবোৰে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণকাৰীসকলৰ ওপৰত হেঁচা প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। নিৰ্দিষ্ট বিষয়সমূহৰ ওপৰত ৰাজহুৱা আলোচনাৰ প্ৰচাৰৰ জৰিয়তে প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে ৰাজনৈতিক কাৰ্যসূচীত প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে আৰু তেওঁলোকৰ হৈ চৰকাৰী পদক্ষেপ লোৱাৰ সম্ভাৱনা উত্থাপন কৰিব পাৰে।

- **শিক্ষা আৰু তথ্য সম্প্ৰসাৰণঃ** প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা হৈছে জনসাধাৰণ আৰু নীতি নিৰ্ধাৰক উভয়ৰে শিক্ষা। প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে সঘনাই অধ্যয়ন হাতত লয় আৰু প্ৰতিবেদন প্ৰস্তুত কৰে যিয়ে তেওঁলোকৰ সমস্যাৰ গাম্ভীৰ্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে, জনসাধাৰণ আৰু সিদ্ধান্ত গ্ৰহণকাৰীসকলক নিৰ্দিষ্ট নীতিৰ প্ৰভাৱৰ বিষয়ে শিক্ষিত কৰে। এই ভূমিকাই প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ দাবীৰ বৈধতা শক্তিশালী কৰাৰ লগতে জ্ঞাত সমৰ্থকৰ এক ভিত্তি সৃষ্টি কৰাত সহায় কৰে। প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে জনমতৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে আৰু বাস্তৱিক তথা প্ৰণোদিত তথ্য প্ৰচাৰৰ জৰিয়তে আইন প্ৰণয়নৰ দিশক প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰে।

- **সম্পদৰ একত্ৰীকৰণঃ** নিজৰ লক্ষ্যসমূহৰ প্ৰচাৰৰ বাবে প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে দান-বৰঙনি সংগ্ৰহ আৰু

স্বেচ্ছাসেৱী শ্ৰমৰ আদিৰ জৰিয়তে সম্পদৰ সংগ্ৰহ আৰু একত্ৰীকৰণ কৰে। তেওঁলোকে অনুষ্ঠান আয়োজন কৰি, পুঁজি সংগ্ৰহ অভিযান কৰি আৰু স্বেচ্ছাসেৱী কাৰ্যৰ সুযোগ প্ৰদানৰ পৰিকল্পনা কৰি নিজৰ ওকালতিৰ কাম অব্যাহত ৰাখিবলৈ প্ৰয়োজনীয় ধন সংগ্ৰহ কৰিব পাৰে। নিজৰ কাম-কাজৰ ধাৰা বজাই ৰাখিবলৈ আৰু ৰাজনৈতিক বিতৰ্কত নিজৰ বিষয়বোৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ কৰি ৰখাতো নিশ্চিত কৰিবলৈ এই একত্ৰীকৰণ অত্যাৱশ্যকীয়।

- **তৃণমূল পৰ্যায়ৰ অংশগ্ৰহণঃ** প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহ বৰ্তমানে তৃণমূল পৰ্যায়ৰ সক্ৰিয়তাৰ ওপৰত অধিক পৰিমানে নিৰ্ভৰশীল, যিয়ে সাধাৰণ লোকসকলক ৰাজনীতিত অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ সক্ষম কৰি তোলে। প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে নাগৰিকৰ অংশগ্ৰহণ বৃদ্ধি কৰে আৰু সমাজৰ লোকসকলক নিৰ্বাচিত প্ৰতিনিধিসকলৰ ওচৰত তেওঁলোকৰ উদ্বেগ প্ৰকাশ কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰি প্ৰতিনিধিসকলে তেওঁলোকৰ নাগৰিকসকলৰ প্ৰতি দায়বদ্ধ হোৱাটো নিশ্চিত কৰে। যিহেতু নিৰ্বাচিত ৰাজনীতিবিদসকল তেওঁলোকৰ সমাজখনে সন্মুখীন হোৱা গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়সমূহৰ প্ৰতি অধিক সংবদেনশীল হ'ব পাৰে, সেয়েহে স্থানীয় নীতিগত সিদ্ধান্তসমূহক প্ৰভাৱিত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত তৃণমূল পৰ্যায়ৰ অংশগ্ৰহণ বিশেষভাৱে সফল হয়।

- **নীতিৰ ওপৰত প্ৰভাৱঃ** নিৰ্দিষ্ট বিষয়সমূহৰ বিষয়ে জনসাধাৰণৰ মাজত এক সজাগতা অনাৰ জৰিয়তে প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণকাৰী নেতাসকলক নিৰ্দিষ্ট বিষয়ত মনোযোগ দিবলৈ বাধ্য কৰে, যাৰ দ্বাৰা ই ৰাজনৈতিক কাৰ্যসূচীক বিশেষ ৰূপ দিবলৈ চেষ্টা কৰে। প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে আইন প্ৰনেতাসকলক বিভিন্ন ৰেলী, আবেদন আৰু সংবাদ মাধ্যমৰ প্ৰচাৰৰ জৰিয়তে তেওঁলোকৰ বিষয়সমূহ আইনী কাৰ্যসূচীত ৰাখি নিজৰ সমস্যাবোৰ সমাধান কৰিবলৈ বাধ্য কৰিব পাৰে। প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ আটাইতকৈ শক্তিশালী সঁজুলিবোৰৰ ভিতৰত এটা হ'ল নীতি সম্পৰ্কিত এজেণ্ডা সংশোধন কৰাৰ তেওঁলোকৰ ক্ষমতা যাৰ ফলত আইন আৰু নিয়মাৱলীত গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন হ'ব পাৰে।

- **মিত্ৰতা গঢ়ি তোলাঃ** তেওঁলোকৰ লবী সম্পৰ্কিত কাৰ্যকলাপ শক্তিশালী কৰিবলৈ বহুতো প্ৰভাৱ গোষ্ঠীয়ে আন সংগঠনৰ সৈতে মিত্ৰতামূলক সম্পৰ্ক গঠন কৰে। তেওঁলোকে সম্পদ একত্ৰিত কৰিব পাৰে, জ্ঞানৰ আদান-প্ৰদান কৰিব পাৰে আৰু সম-মনস্ক সংগঠনসমূহৰ সৈতে লগ হৈ তেওঁলোকৰ বাৰ্তা প্ৰচাৰ কৰিব পাৰে। যি কোনো এটা কাৰ্যৰ বাবে ব্যাপক সমৰ্থন প্ৰদৰ্শন কৰি এই মিত্ৰশক্তিবোৰ আৰু অধিক শক্তিশালী হ'ব পাৰে আৰু সিদ্ধান্ত গ্ৰহণকাৰীসকলৰ বাবে ইয়াক উপেক্ষা কৰাটো অধিক কঠিন কৰি তুলিব পাৰে। বিভিন্ন অংশীদাৰৰ সৈতে কাম কৰিও তেওঁলোকৰ প্ৰচেষ্টাৰ প্ৰভাৱ আৰু প্ৰৱেশাধিকাৰ বৃদ্ধি কৰিব পাৰি।

- **নিৰীক্ষণ আৰু দায়বদ্ধতাঃ** সৰ্বশেষত চৰকাৰী কাৰ্যকলাপৰ ওপৰত চকু ৰাখিবলৈ আৰু সিদ্ধান্ত গ্ৰহণকাৰীসকলক দায়বদ্ধ কৰি ৰাখিবলৈ প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহ অত্যাৱশ্যকীয়। তেওঁলোকে নিশ্চিত কৰিব পাৰে যে নিৰ্বাচিত ৰাজনীতিবিদসকলে তেওঁলোকৰ প্ৰতিশ্ৰুতি পূৰণ কৰিব আৰু আইন আৰু চৰকাৰী কাৰ্যকলাপৰ ওপৰত নজৰ ৰাখি তেওঁলোকৰ নাগৰিকৰ স্বাৰ্থ প্ৰতিফলিত কৰিব। যিহেতু প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে প্ৰায়ে চৰকাৰী ক্ষমতাৰ ওপৰত ভাৰসাম্য বৰ্তাই ৰখা হিচাপে কাম কৰে, গতিকে গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাৰ ভিতৰত দায় বদ্ধতা আৰু মুক্ততা গঢ়ি

তোলাৰ বাবে এই ভূমিকা অত্যাৱশ্যকীয়।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ ঃ এলান বলৰ মতে প্রভাৱ গোষ্ঠী হ'ল ?

.....

.....

প্রশ্ন ২ ঃ প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ যিকোনো দুটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

.....

.....

.....

৮.৪ প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু স্বার্থ গোষ্ঠীৰ মাজত পার্থক্য

প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু স্বার্থ গোষ্ঠী শব্দ দুয়োটা প্রায়ে পৰিৱর্তনশীলভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হয়, যাৰ ফলত ধাৰণাগত বিভ্রান্তিৰ সৃষ্টি হয়। অৱশ্যে, ৰাজনৈতিক তত্ত্ববিদসকলে দুয়োটা শব্দৰ মাজত এক সূক্ষ্ম পার্থক্য থকা বুলি মত পোষণ কৰে। একেধৰণৰ স্বার্থ থকা যিকোনো সংগঠিত বা অসংগঠিত গোটক স্বার্থ গোষ্ঠী বুলি কোৱা হয়। এই সংস্থাসমূহে সক্রিয়ভাৱে ৰাজহুৱা নীতি সলনি কৰাৰ চেষ্টা কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, একেটা সম্প্রদায়ৰ সদস্যসকলে ৰাজনীতিত সক্রিয়ভাৱে অংশগ্রহণ নকৰাকৈও তেওঁলোকৰ একেধৰণৰ স্বার্থ থাকিব পাৰে। ৰাজনীতিত সক্রিয়ভাৱে অংশগ্রহণ কৰা আৰু চৰকাৰী সিদ্ধান্তসমূহক প্রভাৱিত কৰিবলৈ সক্রিয়ভাৱে কাম কৰা স্বার্থ গোষ্ঠীসমূহক প্রভাৱ গোষ্ঠী হিচাপে শ্রেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।

➢ প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহ সদায় সক্রিয় হৈ থাকে। ই এক সংক্ষিপ্ত ধাৰণা। স্বার্থ গোষ্ঠী এক বিস্তৃত ধাৰণা। স্বার্থ গোষ্ঠীসমূহ সুপ্ত বা সক্রিয় হ'ব পাৰে।

➢ প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহ সক্রিয়ভাৱে ৰাজহুৱা নীতিৰ সিদ্ধান্তসমূহক প্রভাৱিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। স্বার্থ গোষ্ঠীসমূহ ৰাজনৈতিক কার্যকলাপত জড়িত হ'বও পাৰে বা নহ'বও পাৰে।

➢ প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহ সাধাৰণতে সংগঠিত হয়। স্বার্থ গোষ্ঠী সংগঠিত নতুবা অসংগঠিতও হ'ব পাৰে।

➢ প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে চৰকাৰৰ সিদ্ধান্তসমূহক প্রভাৱিত কৰা। স্বার্থ গোষ্ঠীসমূহৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে উমৈহতীয়া স্বার্থৰ সুৰক্ষা বা প্রচাৰ কৰা।

সকলো প্রভাৱ গোষ্ঠীয়ে স্বার্থ গোষ্ঠীৰ ৰূপ লয়, কিন্তু সকলো স্বার্থ গোষ্ঠী প্রভাৱ গোষ্ঠীত পৰিণত নহয়। যেতিয়া এটা স্বার্থ গোষ্ঠী ৰাজনৈতিকভাৱে সংগঠিত হয় আৰু চৰকাৰৰ ওপৰত প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ

কৰে, ই এক প্রভাৱ গোষ্ঠীলৈ ৰূপান্তৰিত হয়।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৩ ঃ স্বার্থ গোষ্ঠী আৰু প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ মাজৰ এটা পার্থক্য উল্লেখ কৰক।

.....

.....

৮.৫ প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু ৰাজনৈতিক দলৰ মাজত পার্থক্য

প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু ৰাজনৈতিক দল দুয়োটাই গণতান্ত্রিক ব্যৱস্থাত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। অৱশ্যে, তেওঁলোকৰ ভূমিকা, উদ্দেশ্য আৰু পদ্ধতি উল্লেখযোগ্যভাৱে পৃথক। ৰাজনৈতিক দল হৈছে এক সংগঠিত গোট যিয়ে নির্বাচনত প্রতিদ্বন্দ্বিতা কৰি আৰু চৰকাৰ গঠন কৰি ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আহৰণ আৰু প্রয়োগ কৰিবলৈ বিচাৰে। ৰাজনৈতিক দলসমূহে বহল পৰিসৰৰ নীতিগত বিষয়সমূহক সামৰি লোৱাকৈ ব্যাপক কার্যসূচী গ্রহণ কৰে।

- প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ লক্ষ্য হৈছে ৰাজহুৱা নীতিক প্রভাৱিত কৰা। ৰাজনৈতিক দলৰ লক্ষ্য হৈছে ৰাজনৈতিক ক্ষমতা দখল কৰা।
- প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ সৈতে নির্বাচনৰ কোনো সম্পর্ক নাই। ৰাজনৈতিক দলৰ প্রসংগ নির্বাচনৰ সৈতে জড়িত।
- প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ পৰিসৰ সীমিত আৰু নির্দিষ্ট। ৰাজনৈতিক দলৰ পৰিসৰ বিস্তৃত আৰু ব্যাপক।
- প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ সদস্যতা উমৈহতীয়া স্বার্থৰ ওপৰত আধাৰিত। ৰাজনৈতিক দলৰ সদস্যতা আদর্শ বা ৰাজনৈতিক আনুগত্যৰ ওপৰত আধাৰিত।
- প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ ভোটদাতাসকলৰ ওচৰত প্রত্যক্ষভাৱে দায় বদ্ধতা নহয়। ৰাজনৈতিক দলৰ ভোটাৰৰ ওচৰত দায়বদ্ধ।
- প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহে পৰোক্ষভাৱে কাম কৰে। ৰাজনৈতিক দলে প্রত্যক্ষভাৱে আনুষ্ঠানিক শাসনৰ দিশত কাম কৰে।

এনেবোৰ পার্থক্য থকা স্বত্বেও প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু ৰাজনৈতিক দলবোৰে প্রায়ে ঘনিষ্ঠভাৱে কাম কৰে। প্রভাৱ গোষ্ঠীবোৰে নির্দিষ্ট ৰাজনৈতিক দল বা প্রার্থীসকলক সমর্থন কৰিব পাৰে, আনহাতে দলবোৰে নির্বাচনী সমর্থন, পুঁজি যোগানৰ বাবে প্রভাৱ গোষ্ঠীবোৰৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিব পাৰে।

৮.৯ ভাৰতৰ প্রভাৱ গোষ্ঠী

ভাৰতৰ গণতান্ত্রিক ব্যৱস্থা আৰু বিভিন্ন আর্থ-সামাজিক পৰিৱেশৰ বাবে প্রভাৱ গোষ্ঠীবোৰ ক্রমান্বয়ে গুৰুত্বপূর্ণ হৈ পৰিছে। দেশৰ ৰাজনৈতিক প্রক্রিয়াৰ বাবে এইবোৰ অতি গুৰুত্বপূর্ণ কাৰণ এই প্রভাৱ গোষ্ঠীবোৰে প্রায়ে আইন, জনমত আৰু চৰকাৰী পদক্ষেপৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলায়।

ৰাজনৈতিক বিজ্ঞানী ৰজনী কোঠাৰী দেশৰ প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ ওপৰত কাম কৰা প্রাৰম্ভিক পণ্ডিতসকলৰ ভিতৰত অন্যতম। কোঠাৰীৰ মতে, প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহ আধুনিকীকৰণ আৰু নেতৃত্বৰ ভাণ্ডাৰ। ভাৰতৰ গণতন্ত্রত প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহে গুৰুত্বপূর্ণ অভিনেতা হিচাপে আত্মপ্রকাশ কৰিছে যিয়ে ক্ষমতাৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষা কৰে, দায়বদ্ধতা নিশ্চিত কৰে আৰু অংশগ্রহণমূলক শাসনৰ প্রচাৰ কৰে।

ভাৰতত প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহে স্থানীয়, ৰাজ্যিক আৰু ৰাষ্ট্রীয় বিভিন্ন পর্যায়ত কাম কৰে আৰু শ্রমিকৰ অধিকাৰ তথা পৰিৱেশ সুৰক্ষাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ব্যৱসায়িক স্বার্থ তথা সামাজিক ন্যায়লৈকে বিভিন্ন বিষয় সামৰি লয়।

ভাৰতত ঔপনিৱেশিক যুগৰ পৰাই প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ অস্তিত্ব আছে। উদাহৰণস্বৰূপে ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্রেছক (আই. এন.চি) ভাৰতীয় স্বার্থৰ ওকালতি কৰাৰ উদ্দেশ্যে এক প্রভাৱ গোষ্ঠী হিচাপে আৰম্ভ কৰা হৈছিল। বিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে শ্রমিকসকলক সমর্থন কৰাৰ উদ্দেশ্যে অল ইণ্ডিয়া ট্রেড ইউনিয়ন কংগ্রেছ (এআইটিইউচি) ৰ দৰে অন্যান্য সংগঠন প্রতিষ্ঠা কৰা হৈছিল।

স্বাধীনতাৰ পিছত, নাগৰিক সমাজ আৰু গণতন্ত্রৰ বিকাশে নতুন ধৰণৰ প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ উত্থানত সহায় কৰিছিল। মহিলা সংগঠন, শিক্ষক সংঘ, কৃষক সংগঠন আৰু পৰিৱেশ কর্মীসকলে দাবী কৰিবলৈ আৰু চৰকাৰী নীতি প্রভাৱিত কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। সামাজিক মাধ্যম আৰু গণ মাধ্যমৰ বিকাশৰ ফলত ইয়াৰ প্রভাৱ আৰু প্রসাৰ বৃদ্ধি পাইছে।

ভাৰতত প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহক তেওঁলোকৰ গঠন, উদ্দেশ্য আৰু কার্যকৰীকৰণৰ পদ্ধতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কেইবাটাও শ্রেণীত বিভক্ত কৰিব পাৰিঃ

- **ব্যৱসায় আৰু ঔদ্যোগিক গোষ্ঠীঃ** ব্যৱসায় আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ স্বার্থসমূহ ব্যৱসায় আৰু উদ্যোগ ভিত্তিক প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ দ্বাৰা প্রতিনিধিত্ব কৰা হয়। কনফেডাৰেচন অৱ ইণ্ডিয়ান ইণ্ডাষ্ট্রী (চি. আই. আই) ফেডাৰেচন অৱ ইণ্ডিয়ান চেম্বাৰছ অৱ কমার্চ এণ্ড ইণ্ডাষ্ট্রী (এফ. আই. চি. চি. আই) আৰু এছ'চিয়েটেড চেম্বাৰছ অৱ কমার্চ এণ্ড ইণ্ডাষ্ট্রী অৱ ইণ্ডিয়া (এছ. চেম) উল্লেখযোগ্য উদাহৰণ। এই সংস্থাসমূহে অনুকূল বাণিজ্য নীতি আৰু কৰ সংস্কাৰৰ প্রচাৰৰ বাবে নীতি নির্ধাৰকসকলৰ সৈতে মত বিনিময় কৰে।

- **কৃষি আৰু কৃষক গোষ্ঠীঃ** কৃষক আৰু গ্রাম্য কৃষি সম্প্রদায়ৰ স্বার্থ কৃষিভিত্তিক প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ দ্বাৰা প্রতিনিধিত্ব কৰা হয়। ন্যূনতম সমর্থন মূল্য (এম. এছ. পি) গ্রাম্য কল্যাণ কার্যসূচী আৰু কৃষি নীতি ভাৰতীয় কিষাণ ইউনিয়ন (বি.কে.ইউ) আৰু শ্বেতকাৰী সংগঠনৰ দৰে গোটৰ দ্বাৰা যথেষ্ট প্রভাৱিত। তেওঁলোকৰ প্রতিবাদ আৰু

আন্দোলনৰ ফলত সঘনাই গুৰুত্বপূৰ্ণ নীতিগত পৰিৱৰ্তন ঘটিছে।

- **শ্ৰমিক সংঘঃ** ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ শ্ৰমিকসকলৰ অধিকাৰ শ্ৰমিক সংঘসমূহে সুৰক্ষিত কৰে। ভাৰতীয় মজদুৰ সংঘ (বি. এম. এছ) ইণ্ডিয়ান নেচনেল ট্ৰেড ইউনিয়ন কংগ্ৰেছ (আই. এন. টি. ইউ. চি) আৰু অল ইণ্ডিয়া ট্ৰেড ইউনিয়ন কংগ্ৰেছ (এ. আই. টি. ইউ. চি) কেইটামান উদাহৰণ। তেওঁলোকে উন্নত সামাজিক সুৰক্ষা, দৰমহা আৰু উন্নতমানৰ কৰ্ম ব্যৱস্থাৰ বাবে চৰকাৰ তথা কোম্পানীসমূহৰ সৈতে দৰদাম কৰে।

- **পেছাদাৰী আৰু শৈক্ষিক গোষ্ঠীঃ** পেছাদাৰী আৰু শৈক্ষিক গোষ্ঠীসমূহে শিক্ষক, চিকিৎসক, আৰু অধিবক্তাৰ দৰে বৃত্তিসমূহক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। উদাহৰণসমূহৰ ভিতৰত আছে ভাৰতীয় চিকিৎসা পৰিষদ আৰু ভাৰতীয় বাৰ কাউন্সিল।

- **জাতিভিত্তিক আৰু সম্প্ৰদায়ভিত্তিক গোষ্ঠীঃ** কিছুমান নিৰ্দিষ্ট জাতি বা ধৰ্মীয় স্বাৰ্থক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা সম্প্ৰদায়ভিত্তিক গোষ্ঠীসমূহ ভাৰতৰ আৰ্থ-সামাজিক বৈচিত্ৰ্যৰ ফলস্বৰূপে উদ্ভৱ হৈছে। সৰ্বভাৰতীয় মুছলিম ব্যক্তিগত আইন পৰিষদ আৰু অনুসূচীত জাতি, অনুসূচীত জনজাতি আৰু অন্যান্য পিছপৰা শ্ৰেণীক সমৰ্থন কৰা গোট এনে দুটা উদাহৰণ।

- **পৰিৱেশ আৰু সামাজিক কৰ্মী গোষ্ঠীসমূহঃ** পৰিৱেশ আৰু সামাজিক কৰ্মী গোষ্ঠীসমূহ যোৱা কেইটামান দশকত অধিক সুপৰিচিত হৈ পৰিছে। চিপকো আন্দোলন, নৰ্মদা বচাও আন্দোলন আৰু বিজ্ঞান আৰু পৰিৱেশ কেন্দ্ৰ (চি. এছ. ই) ৰ দৰে গোটসমূহে বহনক্ষম উন্নয়নৰ ওপৰত গুৰত্ব আৰোপ কৰিবলৈ আৰু পৰিৱেশ অনুকূল নীতি গ্ৰহণ কৰিবলৈ চৰকাৰসমহূক কাৰ্যকৰীভাৱে বাধ্য কৰিছে।

প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ দ্বাৰা ভাৰতৰ নীতি নিৰ্ধাৰণত যথেষ্ট প্ৰভাৱ পৰিছে। তেওঁলোকে নীতিৰ বৈচিত্ৰ্যক সমৰ্থন কৰে, দায়বদ্ধতাৰ নিশ্চয়তা দিয়ে আৰু চৰকাৰক জনসাধাৰণৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে অৱগত কৰি ৰাখে। উদাহৰণস্বৰূপে, পৰিৱেশ সংগঠনসমূহে কঠোৰ প্ৰদূষণ নিয়ন্ত্ৰণ আইন প্ৰণয়ন কৰিছে। আনহাতে কৃষকৰ আন্দোলনে কৃষিত ৰাজসাহায্য প্ৰদান আৰু ক্ৰয় ব্যয়ত প্ৰভাৱ পেলাইছে। দুৰ্নীতি, মানৱ অধিকাৰ উলংঘন আৰু অৰ্থহীন প্ৰশাসনৰ প্ৰতি দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰি তেওঁলোকে নিৰীক্ষণকাৰী হিচাপেও কাম কৰে। ২০০৫ চনৰ ঐতিহাসিক আৰ. টি. আই. আইনে নাগৰিকসকলক ৰাজহুৱা সংস্থাৰ পৰা স্বচ্ছতা দাবী কৰিবলৈ ক্ষমতা প্ৰদান কৰিছিল।

কিন্তু প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ ক্ষেত্ৰতো কিছু অসুবিধা আছে। তেওঁলোকে মাজে মাজে দেশৰ কল্যাণতকৈ সংকীৰ্ণ স্বাৰ্থক অগ্ৰাধিকাৰ দিয়ে, যিয়ে ৰাজহুৱা নীতিক বিকৃত কৰে। পক্ষপাতমূলক ৰাজনীতি বা ধন শক্তিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হ'লে তেওঁলোকে সাধাৰণ কল্যাণৰ পৰিৱৰ্তে অভিজাত স্বাৰ্থৰ অগ্ৰগতি কৰা লবী গোট হিচাপে কাম কৰিব পাৰে।

৮.৭ আধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- প্রভাৱ গোষ্ঠী হৈছে এনে লোকসকলৰ এক গোট যি নিজৰ উমৈহতীয়া স্বার্থৰ সুৰক্ষা আৰু অগ্রগতিৰ বাবে নিজকে সক্রিয়ভাৱে সংগঠিত কৰে। ৰাজহুৱা নীতিত প্রভাৱ পেলাবলৈ ই চৰকাৰৰ ওপৰত হেঁচা প্রয়োগ কৰাৰ পৰাই উক্ত নামটোৰ উদ্ভৱ হৈছে। ই চৰকাৰ আৰু চৰকাৰ গঠনকাৰী জনসাধাৰণৰ মাজত মধ্যস্থতাকাৰী হিচাপে কাম কৰে।
- এলেন বলৰ মতে, প্রভাৱ গোষ্ঠী হৈছে "সেইবোৰ সংগঠন যি চৰকাৰী নীতি প্রভাৱিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। কিন্তু চৰকাৰ গঠন কৰিবলৈ চেষ্টা নকৰে"। এই সংজ্ঞাটোৱে দুটা গুৰুত্বপূর্ণ উপাদানৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছে— প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰা আৰু নির্বাচনী প্রতিযোগিতাত অংশগ্রহণ নকৰা।
- প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহে জনসাধাৰণ আৰু নীতি নির্ধাৰকসকলৰ মাজত মধ্যস্থতাকাৰী হিচাপে কাম কৰি গণতান্ত্রিক প্রক্রিয়াত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। তেওঁলোক হৈছে একো একোটা সংগঠিত গোট যিয়ে নির্বাচনী প্রক্রিয়াত পোনপটীয়াকৈ অংশগ্রহণ নকৰাকৈ চৰকাৰী নীতি আৰু সিদ্ধান্তসমূহক প্রভাৱিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। প্রভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ কাম-কাজ বিভিন্ন ধৰণৰ আৰু গুৰুত্বপূর্ণ যিয়ে ৰাজহুৱা নীতি গঠনত বিভিন্ন ধৰণে অৰিহণা যোগায়।
- ৰাজনৈতিক তত্ত্ববিদসকলে দুয়োটা শব্দৰ মাজত এক সূক্ষ্ম পার্থক্য থকা বুলি মত পোষণ কৰে। একেধৰণৰ স্বার্থ থকা যিকোনো সংগঠিত বা অসংগঠিত গোটক স্বার্থ গোষ্ঠী বুলি কোৱা হয়। এই সংস্থাসমূহে সক্রিয়ভাৱে ৰাজহুৱা নীতি সলনি কৰাৰ চেষ্টা কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, একেটা সম্প্রদায়ৰ সদস্যসকলে ৰাজনীতিত সক্রিয়ভাৱে অংশগ্রহণ নকৰাকৈও একে ধৰণৰ স্বার্থ থাকিব পাৰে। ৰাজনীতিত সক্রিয়ভাৱে অংশগ্রহণ কৰা আৰু চৰকাৰী সিদ্ধান্তসমূহক প্রভাৱিত কৰিবলৈ সক্রিয়ভাৱে কাম কৰা স্বার্থ গোষ্ঠীসমূহক প্রভাৱ গোষ্ঠী হিচাপে শ্রেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।
- ৰাজনৈতিক দল হৈছে এক সংগঠিত গোট যিয়ে নির্বাচনত প্রতিদ্বন্দ্বিতা কৰি আৰু চৰকাৰ গঠন কৰি ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আহৰণ আৰু প্রয়োগ কৰিবলৈ বিচাৰে। ৰাজনৈতিক দলসমূহে বহল পৰিসৰৰ নীতিগত বিষয়সমূহক সামৰি লোৱাকৈ ব্যাপক কার্যসূচী গ্রহণ কৰে।

৮.৮ অধিক জানিবলৈ

- Almond, G. A. & Powell, G. B. (1966). *Comparative politics: A developmental approach*. Boston, MA: Little, Brown and Company.
- Ball, A. R. (1971). *Modern politics and government* (2nd ed.). London, UK: Macmillan.
- Heywood, A. (2019). *Politics* (5th ed.). London, UK: Palgrave Macmillan.
- Johari, J. C. (2011). *Principles of modern political science*, New Delhi,

India: Sterling Publishers.

- Kothari, R. (2010). *Politics in India*. New Delhi, India: Orient Blackswan.
- Piven, F. F., & Cloward, R. A. (1977). *Poor people's movements: Why they succeed, how they fail*. New York, NY: Vintage Books.

✓ ৮.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ এলেন বলৰ মতে, প্রভাৱ গোষ্ঠী হৈছে "সেইবোৰ সংগঠন যি চৰকাৰী নীতি প্রভাৱিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে কিন্তু চৰকাৰ গঠন কৰিবলৈ চেষ্টা নকৰে"। এই সংজ্ঞাটোৱে দুটা গুৰুত্বপূর্ণ উপাদানৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছে— প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰা আৰু নির্বাচনী প্রতিযোগিতাত অংশগ্রহণ নকৰা।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ দুটা বৈশিষ্ট্য হ'ল এক আনুষ্ঠানিক বা অনানুষ্ঠানিক গাঁথনি থকা আৰু নেতৃত্ব থকা সদস্যপদৰ নির্দেশনা আৰু কিছুমান কার্যকৰী প্রক্রিয়া।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ একেধৰণৰ স্বার্থ থকা যিকোনো সংগঠিত বা অসংগঠিত গোটক স্বার্থ গোষ্ঠী বুলি কোৱা হয়। এই সংস্থাসমূহে সক্রিয়ভাৱে ৰাজহুৱা নীতি সলনি কৰাৰ চেষ্টা কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে একেটা সম্প্রদায়ৰ সদস্যসকলে ৰাজনীতিত সক্রিয়ভাৱে অংশগ্রহণ নকৰাকৈও তেওঁলোকৰ একেধৰণৰ স্বার্থ থাকিব পাৰে। ৰাজনীতিত সক্রিয়ভাৱে অংশগ্রহণ কৰা আৰু চৰকাৰী সিদ্ধান্তসমূহক প্রভাৱিত কৰিবলৈ সক্রিয়ভাৱে কাম কৰা স্বার্থ গোষ্ঠীসমূহক প্রভাৱ গোষ্ঠী হিচাপে শ্রেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।

? ৮.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) চুটি প্রশ্নসমূহ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)।

প্রশ্ন ১ঃ স্বার্থ গোষ্ঠীৰ সংজ্ঞা দিয়ক?

প্রশ্ন ২ঃ লবীৰ অর্থ কি?

প্রশ্ন ৩ঃ প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ যিকোনো দুটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক?

প্রশ্ন ৪ঃ স্বার্থ গোষ্ঠী কি?

প্রশ্ন ৫ঃ ভাৰতত কাম কৰা যিকোনো দুটা প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ নাম লিখক।

(খ) সংক্ষিপ্ত উত্তৰৰ প্রশ্ন ।

প্রশ্ন ১ঃ স্বার্থ গোষ্ঠী আৰু প্রভাৱ গোষ্ঠীৰ মাজৰ পার্থক্য লিখক।

প্ৰশ্ন ২ঃ প্ৰভাৱ গোষ্ঠীবোৰে ৰাজহুৱা নীতিত কেনেদৰে প্ৰভাৱ পেলায়?

প্ৰশ্ন ৩ঃ ভাৰতৰ কৃষি প্ৰভাৱ গোষ্ঠীৰ ওপৰত এটা চমু টোকা লিখক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)।

প্ৰশ্ন ১ঃ প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ সংজ্ঞা নিৰ্ধাৰণ কৰক আৰু আধুনিক গণতান্ত্ৰিক ৰাজনীতিত তেওঁলোকৰ ভূমিকা আৰু গুৰুত্ব পৰীক্ষা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ প্ৰভাৱ গোষ্ঠী, স্বাৰ্থ গোষ্ঠী আৰু ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ মাজৰ পাৰ্থক্যসমূহ সমালোচনামূলকভাৱে বিশ্লেষণ কৰক ।

প্ৰশ্ন ৩ঃ ভাৰতত প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহৰ বিৱৰ্তন, প্ৰকাৰ আৰু কাৰ্যকলাপৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ঃ ভাৰতত কৃষক আন্দোলন, শ্ৰমিক সংগঠন আৰু পৰিৱেশ আন্দোলনসমূহক প্ৰভাৱ গোষ্ঠী হিচাপে পৰীক্ষা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ঃ "প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে সমাজ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ মাজত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ যোগসূত্ৰ হিচাপে কাম কৰে।" ভাৰতৰ সন্দৰ্ভত এই বিবৃতিটো আলোচনা কৰক।

****

অধ্যায় ৯ ঃ ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় তাত্ত্বিক ধাৰণাসমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

৯.১ উদ্দেশ্য
৯.২ পৰিচয়
৯.৩ ক্ষমতাৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
৯.৪ ক্ষমতাৰ মূল উপাদানসমূহ
৯.৫ ক্ষমতাৰ তাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগী
৯.৫.১ মার্ক্সীয় ক্ষমতা তত্ত্ব
৯.৫.২ ৰেবৰিয়ান ক্ষমতা তত্ত্ব
৯.৫.৩ মার্ক্সীয় আৰু ৰেবৰিয়ান ক্ষমতা তত্ত্বৰ মাজত সাদৃশ্য আৰু পার্থক্য
৯.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৯.৭ অধিক জানিবলৈ
৯.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ন
৯.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৯.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ক্ষমতাৰ অর্থ বুজিব পাৰিব।
- শক্তিৰ উপাদানসমূহ বুজিব পাৰিব।
- ক্ষমতাৰ দুটা প্রধান তাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীৰ (মার্ক্সীয়ান আৰু ৰেবৰিয়ান) বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- মার্ক্সীয় আৰু ৰেবৰিয়ান ক্ষমতাৰ ধাৰণাসমূহৰ মাজত থকা সাদৃশ্য আৰু পার্থক্য বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

৯.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টোত আমি ক্ষমতাৰ ধাৰণাটোৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰিম। বিশেষকৈ ইয়াত ক্ষমতাৰ ক্ষেত্রত মার্ক্স আৰু ৰেবৰিয়ান দৃষ্টিভংগীৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হ'ব।

৯.৩ ক্ষমতাৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

ৰাজনৈতিক বিজ্ঞানীসকলে প্ৰায়ে ক্ষমতা হৈছে, প্ৰতিৰোধৰ সৈতে বা প্ৰতিৰোধৰ অবিহনেআনৰ আচৰণক প্ৰভাৱিত কৰাৰ শক্তি। সামাজিক গাঁথনিই বৈধ বুলি বিবেচনা কৰা ক্ষমতা বুজাবলৈ "কর্তৃত্ব" শব্দটো সঘনাই ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যদিও ক্ষমতাৰ ব্যৱহাৰক কেতিয়াবা অশুভ বা অন্যায় বুলি গণ্য কৰা হ'ব পাৰে, তথাপিও এয়া সাধাৰণভাৱে স্বীকাৰ কৰা হয় যে মানুহ সামাজিক জীৱ হোৱা হেতুকে ক্ষমতা ব্যৱহাৰৰ প্ৰয়োজন আছে।

প্ৰাচীন ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰশিল্পৰ গুৰু কৌটিল্যই চতুর্থ শতিকাৰ লেখাত ক্ষমতাক জ্ঞান, সামৰিক আৰু বীৰত্ব তিনিটা উপাদানৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা শক্তিৰ অধিকাৰ বুলি সংজ্ঞায়িত কৰিছিল।

হান্স মর্গেনথাউৰ মতে, ক্ষমতা হ'ল দুজন ৰাজনৈতিক প্ৰতিদণ্ডীৰ মাজৰ সম্পৰ্ক য'ত এজনে আনজনৰ চিন্তা আৰু আচৰনকে প্ৰভাৱিত কৰাৰ সামৰ্থ থাকে।

শ্বৰাৰ্জেনবার্গৰৰ মতে, ই হৈছে অবাধ্যতাৰ বাবে কঠোৰ শাস্তি ব্যৱহাৰ কৰি আনৰ ওপৰত নিজৰ ইচ্ছা আৰোপ কৰাৰ ক্ষমতা।

ডালে 'ক্ষমতা' ক ঘটনাৰ সম্ভাৱনা সলনি কৰাৰ ক্ষমতা হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰে। ক'লম্বিছ আৰু ওল্ফৰ মতে, ক্ষমতা হৈছে এক সর্বব্যাপী ধাৰণা যি এজনৰ ওপৰত আন এজনৰ আধিপত্য বিকশিত আৰু সমর্থন কৰা যিকোনো বস্তুক বুজায়।

৯.৪ ক্ষমতাৰ মূল উপাদানসমূহ

প্ৰথম উপাদানটো হ'ল বল, যাক ৰাজনৈতিক লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ এজন আন এজনৰ বিৰুদ্ধে সামৰিক, অর্থনৈতিক বা বল প্ৰয়োগৰ অন্যান্য সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰাৰ স্পষ্ট ভাবুকি বুলি ধৰা হয়।

দ্বিতীয় উপাদানটো হৈছে প্ৰভাৱ, ইয়াক আমি বলপ্ৰয়োগৰ পৰিৱর্তে আন প্ৰলোভনমূলক বা পতিয়নযোগ্য আহিলাৰ ব্যৱহাৰ বুলি সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰোঁ, য'ত এজন ব্যক্তিয়ে আন এজনৰ আচৰণক নিজৰ পছন্দ অনুসৰি অক্ষুন্ন ৰাখিবলৈ বা পৰিৱর্তন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

ক্ষমতাৰ তৃতীয় উপাদানটো হ'ল কর্তৃত্ব, ইয়াক আমি এজন ব্যক্তিৰ দ্বাৰা আন এজন ব্যক্তিৰ অনুৰোধ বা নির্দেশৰ প্ৰতি জনোৱা স্বেচ্ছামূলক সন্মতি বা আনুগত্য বুলি সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰোঁ।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ কৌটিল্য ৰাষ্ট্ৰশিল্পৰ গুৰু? সচাঁ/মিছা।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ক্ষমতাৰ তৃতীয় উপাদানটো কি?

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ কৰ্তৃত্ব কি?

.....

.....

.....

৯.৫ ক্ষমতাৰ তত্ত্বগত পদ্ধতি

ক্ষমতাক কেন্দ্ৰ কৰি থকা মূল তত্ত্বগত প্ৰশ্নসমূহ ইয়াৰ নিম্নোক্ত সম্ভাৱনাসমূহৰ লগত জড়িত ---

- **লক্ষ্য আহৰণ কৰাঃ** ইয়াত ক্ষমতাক 'আধিপত্য'ৰ সমাৰ্থক হিচাপে গণ্য কৰা হয়, য'ত কাৰেবাৰ ওপৰত ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰাৰ কৌশল অন্তৰ্ভুক্ত থাকে।
- **সংহতি আৰু সামূহিক স্বতন্ত্ৰতা বৃদ্ধি কৰাঃ** ইয়াত ক্ষমতাক সামুহিক কাৰ্য সম্পাদনৰ এক বৃহৎ পৰিকাঠামোৰ ভিতৰত বুজা যায়, য'ত উমৈহতীয়া লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ ক্ষমতা প্ৰয়োগৰ কৌশল অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে।

ইয়াত আমি ক্ষমতাৰ দুটা আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ দৃষ্টিভংগীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

(ক) মাৰ্ক্সবাদী দৃষ্টিভংগী

(খ) ৱেবৰিয়ান দৃষ্টিভংগী

৯.৫.১ ক্ষমতাৰ মাৰ্ক্সবাদী দৃষ্টিভংগী

ক্ষমতাৰ মাৰ্ক্সবাদী দৃষ্টিভংগী বুজিবলৈ হ'লে 'শ্ৰেণী' ৰ ধাৰণাটো বুজাটো অপৰিহাৰ্য, কাৰণ ই মাৰ্ক্সবাদী দৰ্শনৰ মূল কেন্দ্ৰবিন্দু। এজন ব্যক্তিৰ শ্ৰেণী নিৰ্ধাৰণ কৰা হয় উৎপাদনৰ মাধ্যমসমূহৰ (মাটি, মুলধন, যন্ত্ৰপাতি আৰু প্ৰযুক্তি) ওপৰত তেওঁৰ মালিকীস্বত্ব (বা নিয়ন্ত্ৰণ) দ্বাৰা। যি সকলে উৎপাদনৰ মাধ্যমসমূহৰ মালিকীস্বত্ব লাভ কৰে বা নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, তেওঁলোকক 'বুৰ্জোৱা' (শোষণকাৰী) বোলা হয়; আৰু যিসকলৰ কেৱল শ্ৰম শক্তি আছে, তেওঁলোকক 'সৰ্বহাৰা' (শোষিত) বুলি কোৱা হয়। বলপ্ৰয়োগ, আধিপত্য আৰু শোষণ হ'ল মাৰ্ক্সৰ ক্ষমতাৰ ধাৰণাটো মূল দিশ।

সেয়েহে মাৰ্ক্সৰ বিশ্বাস আছিল যে আধিপত্য বা ক্ষমতাৰ আধাৰ হ'ল উৎপাদনৰ মাধ্যমসমূহৰ মালিকীস্বত্ব। তেওঁৰ মতে, শাসকীয় শ্ৰেণী বা যিসকলে উৎপাদনৰ মাধ্যমসমূহ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ কৰ্তৃত্বৰ স্থান ব্যৱহাৰ কৰি সকলো সমাজতে শোষিত শ্ৰেণীক দমন আৰু শোষণ কৰে।

- **শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ তত্ত্বঃ** মাৰ্ক্সে যুক্তি দিয়ে যে সময়ে সময়ে প্ৰভাৱশালী শ্ৰেণীসমূহে তেওঁলোকৰ ক্ষমতা আৰু আধিপত্য বজাই ৰাখিবলৈ বল প্ৰয়োগ কৰে। কমিউনিষ্ট মেনিফেষ্টো নামৰ গ্ৰন্থখনত তেওঁ আৰু তেওঁৰ বন্ধু ফ্ৰেড্ৰিখ এংগেলছে কৈছিল যে " এতিয়ালৈকে বিদ্যমান সকলো সমাজৰ ইতিহাস হৈছে শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ ইতিহাস"। তেওঁলোকে যুক্তি দিছিল যে শ্ৰেণী সংগ্ৰাম হৈছে মানৱ ইতিহাসৰ প্ৰকৃত চালিকা শক্তি। সমগ্ৰ ইতিহাসক শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ ইতিহাস হিচাপে উল্লেখ কৰা মাৰ্ক্সৰ সামাজিক বিৱৰ্তনৰ ধাৰণাটোৰ পাঁচটা ভিন্ন পৰ্যায় আছে --

(ক) আদিম সাম্যবাদ

(খ) দাসত্ব সমাজ

(গ) সামন্তবাদ

(ঘ) পুঁজিবাদ

(ঙ) সাম্যবাদ

আৰম্ভণিতে এই সমাজখন মালিক আৰু দাস এই দুই ভাগত বিভক্ত আছিল। মালিকসকল আছিল সম্পদশালী (Haves) আৰু দাসসকল আছিল সম্পদহীন (Have-nots)। উৎপাদনৰ বাবে সকলো শ্ৰম দাসে কৰিছিল আৰু দাসসকলৰ শ্ৰমহে মালিকসকলক বৰ্তাই ৰাখিছিল। যেতিয়া দাসসকলে প্ৰতিবাদ কৰে, তেতিয়া ৰাষ্ট্ৰই মালিকক সুৰক্ষা দিবলৈ পদক্ষেপ লয়। এনেদৰে ৰাষ্ট্ৰৰ দ্বাৰা মালিক শ্ৰেণীৰ স্বাৰ্থ সিদ্ধি হৈছিল। বলপ্ৰয়োগৰ জৰিয়তে দাস শ্ৰেণীৰ কণ্ঠৰুদ্ধ কৰা হৈছিল।

দাস ব্যৱস্থাৰ উত্তৰাধিকাৰী হৈছে সামন্তবাদ। প্ৰযুক্তিগত বিকাশে উৎপাদনৰ মাধ্যমৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰে আৰু ইয়াৰ ফলত ভিত্তি (উৎপাদনৰ শক্তি, উৎপাদনৰ সম্পৰ্ক বা সামগ্ৰী আৰু সম্পদ, যি সামগ্ৰীয়ে সমাজ সৃষ্টি কৰে) আৰু উপ-গাঁথনি (সংস্কৃতি, আদৰ্শ, নিয়মাৱলী আৰু মানহে বাস কৰা পৰিচয়) ত একেধৰণৰ পৰিৱৰ্তন আহে। সামন্তবাদৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে সামন্তপ্ৰভু আৰু কৃষকৰ মাজত সমাজৰ পৃথকীকৰণ। উৎপাদনৰ মাধ্যমসমূহ সামন্ত প্ৰভুসকলৰ মালিকানাধীন, আনহাতে, উৎপাদনশীল কামসমূহ কৃষকসকলৰ দ্বাৰা কৰা হয়। ৰাষ্ট্ৰই সামন্ত প্ৰভুসকলৰ স্বাৰ্থ ৰক্ষা আৰু তাক আগবঢ়াই নিয়াৰ কাম কৰে আৰু শোষণৰ বিৰুদ্ধে কৃষকে কৰা যিকোনো প্ৰতিৰোধৰ চেষ্টাক কঠোৰ হাতেৰে দমন কৰে।

সামন্তবাদৰ পিছত আহে পুঁজিবাদ। বুৰ্জোৱা আৰু সৰ্বহাৰা, দুই শ্ৰেণীত বিভক্ত সমাজেই হৈছে — পুঁজিবাদৰ বৈশিষ্ট্য। সৰ্বহাৰা শ্ৰেণীয়ে উৎপাদন কৰে, কিন্তু উৎপাদনৰ আহিলাসমূহৰ গৰাকী হ'ল বুৰ্জোৱা শ্ৰেণী। উদ্যোগিক শ্ৰমিকসকলক সৰ্বহাৰা বুলি জনা যায়। নূন্যতম দৰমহাৰ বিনিময়ত তেওঁলোকে নিজৰ শ্ৰম বিক্ৰী কৰে। শ্ৰম শক্তিৰ ধাৰাবাহিক যোগান নিশ্চিত কৰিবলৈ তেওঁলোকক সাধাৰণতে এক 'জীৱন-নিৰ্বাহৰ মজুৰি' (Subsistence Salary) দিয়া হয়। যিটো কেৱল তেওঁলোকৰ আৰু তেওঁলোকৰ পৰিয়ালৰ পোহপালৰ বাবেহে পৰ্যাপ্ত। ইয়াত ব্যক্তিগত ব্যৱহাৰৰ পৰিৱৰ্তে আৰ্থিক লাভৰ বাবেহে উৎপাদন কৰা হয়। লাভ বৃদ্ধিৰ প্ৰয়াসত মজুৰি হ্ৰাস কৰি কামৰ সময় বৃদ্ধি কৰা হয়। ইয়াৰ ফলত শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ বাবে পৰিস্থিতি অধিক বেয়া হৈ পৰে, যি অৱশেষত নিজকে এনে এটা অৱস্থাত পায় য'ত ই হেৰুৱাব লগীয়া একো নাথাকে। ফলস্বৰূপে, শ্ৰমিকসকলৰ ভিতৰত এক প্ৰকৃত শ্ৰেণী চেতনাৰ উদ্ভৱ হ'ব, যি এক বিপ্লৱৰ সূচনা কৰিব, যিয়ে সমাজৰ বৰ্তমানৰ শক্তিৰ গাঁথনিক এক ৰাষ্ট্ৰহীন আৰু শ্ৰেণীহীন সমাজত পৰিণত কৰিব।

- **উদ্বৃত্ত মূল্যৰ তত্ত্বঃ** ধ্রুপদী অর্থনীতিবিদসকলৰ তত্ত্বৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হোৱা মার্ক্সে পুঁজিবাদী সমাজত শোষণৰ ব্যাখ্যাৰ বাবে উদ্বৃত্ত মূল্যৰ তত্ত্ব বিকশিত কৰিছিল। তেওঁ মূল্যৰ শ্রম তত্ত্বৰ সমর্থন কৰিছিল, যাৰ মতে কোনো সামগ্রীৰ মূল্য নির্ণয় কৰা হয় ইয়াত ব্যৱহৃত উৎপাদন ব্যয়ৰ পৰিমাণৰ দ্বাৰা। উৎপাদনৰ চাৰিটা কাৰকৰ ভিতৰত শ্রম আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ; ইয়াৰ বাকী তিনিটা সম্ভৱ নহ'লহেঁতেন।

যদি এজন শ্রমিকৰ মজুৰি তেওঁ উৎপাদন কৰা মূল্যৰ সমানুপাতিক হ'লহেঁতেন, তেন্তে কোনো শোষণ নহ'লহেতেন; কিন্তু পুঁজিবাদত এনে নহয়। যিহেতু শ্রমে ইয়াৰ ভৰণ-পোষণৰ বাবে প্রয়োজন হোৱাতকৈ অধিক মূল্য সৃষ্টি কৰে, সেয়েহে শ্রম এক বিশেষ উপাদান। শ্রমিকে সৃষ্টি কৰা মূল্য আৰু শ্রমিকক মজুৰি হিচাপে দিয়া মূল্যৰ মাজত যি পার্থক্য থাকে, তাৰ দ্বাৰাই পুঁজিবাদীৰ উদ্বৃত্ত মূল্য আৰু লাভ গঠিত হয়।

পুঁজিবাদৰ সম্প্রসাৰণ আৰু প্রতিযোগিতা বৃদ্ধিৰ ফলত কর্মচাৰীসকলৰ মজুৰি হ্রাস পাই অৱশেষত জীৱিকাৰ নিম্নতম স্তৰত উপনীত হয় আৰু কেতিয়াও হ্রাস কৰিব নোৱাৰা নূন্যতম মজুৰিটোৱেই হ'ল নিম্নতম জীৱিকাৰ মজুৰি। এইটো হৈছে শ্রমিক শক্তি বজাই ৰাখিবলৈ পৰিশোধ কৰিব পৰা সম্পূর্ণ নূন্যতম দৰমহা। ফলত পুঁজিবাদৰ তীব্র প্রতিযোগিতাই সর্বহাৰাৰ অৱস্থা আৰু বেয়া কৰি তোলে। ইয়াৰ পুঁজিবাদৰ তীব্র প্রতিযোগিতাই সর্বহাৰা শ্রেণীৰ অৱস্থা অধিক শোচনীয় কৰি তোলে। ফলত ই শ্রেণী সংঘাতক তীব্রতৰ কৰি তোলে, যিয়ে অৱশেষত এক বিপ্লৱৰ সূচনা কৰে।

- **বিপ্লৱঃ** মার্ক্সৰ ভাষাত 'বিপ্লৱ সামাজিক পৰিৱর্তনৰ অপৰিহার্য ধাত্রী'। বিপ্লৱ শ্রেণী সংগ্রামৰ দ্বাৰা প্রশস্ত হয়। শ্রেণী সংগ্রামৰ তীব্রতা বৃদ্ধিয়ে বিপ্লৱৰ বাট মুকলি কৰে। বিপ্লৱ হ'ল সেই প্রক্রিয়া যাৰ দ্বাৰা এটা ঐতিহাসিক পর্যায়ে আন এটা পর্যায়ক ঠাই দিয়ে। সামন্তীয় বিপ্লৱে দাসত্বৰ প্রতিষ্ঠানৰ অন্ত পেলালে, বুর্জোৱ বিপ্লৱে সামন্তবাদৰ অন্ত পেলালে আৰু সর্বহাৰা বিপ্লৱে পুঁজিবাদৰ অন্ত পেলাব।

উৎপাদনৰ পদ্ধতিৰ ভিতৰত অসামঞ্জস্যতা থাকিলে বিপ্লৱৰ সৃষ্টি হয়। উৎপাদনৰ ধৰণ দুটা নির্দিষ্ট বস্তুৰে গঠিত --

(ক) উৎপাদনৰ আহিলাঃ যেনে যন্ত্রপাতি, কেঁচামাল, শ্রম আৰু শ্রম শক্তিৰ সংগঠন।

(খ) উৎপাদনৰ সম্পর্কঃ অর্থাৎ যিসকল উৎপাদনৰ মাধ্যমৰ গৰাকী (পুঁজিবাদী বা বুর্জোৱা) আৰু যিসকল গৰাকী নহয় (শ্রমিক বা সর্বহাৰা), তেওঁলোকৰ মাজৰ সম্পর্ক। যেতিয়া এই দুয়োৰে মাজত সংঘাত হয়, তেতিয়া বিপ্লৱ অনিবার্য হৈ পৰে।

সর্বহাৰা বিপ্লৱেই হ'ব ইতিহাসত লিপিবদ্ধ হোৱা অন্তিমটো বিপ্লৱ। সর্বহাৰা বিপ্লৱৰ পিছত আৰু কোনো বিপ্লৱ নহ'ব, কাৰণ তাৰ পিছত কোনো সংঘাত, বিৰোধ বা প্রতিযোগিতা নাথাকিব। সর্বহাৰা একনায়কত্ববাদৰ ফলত অৱশেষত 'সাম্যবাদ'ৰ সৃষ্টি হ'ব। সর্বহাৰা বিপ্লৱৰ লগতে বিপ্লৱৰ প্রক্রিয়াটোৰো অন্ত পৰিব।

- **সর্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদঃ** সর্বহাৰা বিপ্লৱৰ ফলস্বৰূপে সর্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদ প্রতিষ্ঠা হ'ব। বুর্জোৱাসকলে সর্বহাৰাক দমন কৰিবলৈ গঢ়ি তোলা ৰাষ্ট্রযন্ত্রৰ ওপৰত সর্বহাৰা শ্রেণীয়ে নিয়ন্ত্রণ সাব্যস্ত কৰিব। সর্বহাৰাসকলে এতিয়া সেই একেই ৰাষ্ট্রযন্ত্র বুর্জোৱাসকলৰ বিৰুদ্ধে ব্যৱহাৰ কৰিব। বুর্জোৱাসকলক নিয়ন্ত্রণ কৰিবলৈ ৰাষ্ট্রৰ এই বলপূর্বক প্রতিষ্ঠানবোৰৰ প্রয়োজন হ'ব, কাৰণ তেওঁলোকে পুৰণি ব্যৱস্থাটো ঘূৰাই আনিবলৈ এটা প্রতি-বিপ্লৱৰ চেষ্টা কৰিব পাৰে। নির্ভৰশীল সংখ্যাগৰিষ্ঠ শ্রেণীৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰিবলৈ প্রভাৱশালী সংখ্যালঘু

শ্ৰেণীৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠা হোৱাৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰই সদায় নিৰ্যাতনৰ মাধ্যম হৈ আহিছে। ই হৈছে বিভেদৰ এক সঁজুলি। মালিক, সামন্ত বা পুঁজিপতি যিয়েই নহওঁক, এই শক্তিশালী শ্ৰেণীসমূহৰ স্বাৰ্থ সদায়ে ৰাষ্ট্ৰৰ দ্বাৰা সুৰক্ষিত কৰা হৈছে।

সেয়েহে, বিপ্লৱৰ পিছত, শ্ৰমিকসকলে প্ৰথমবাৰৰ বাবে বুৰ্জোৱা শ্ৰেণীৰ বিৰুদ্ধে ৰাষ্ট্ৰৰ বলপূৰ্বক পন্থা ব্যৱহাৰ কৰিব। মাৰ্ক্সৰ মতে, সকলো ৰাষ্ট্ৰই আছিল একনায়কত্ববাদ; গতিকে সমাজবাদী ৰাষ্ট্ৰও ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম নহয়- ইও একপ্ৰকাৰৰ একনায়কত্ববাদ।

ঐতিহাসিকভাৱে এটা শ্ৰেণীয়ে আনটো শ্ৰেণীক দমন কৰিবলৈ ৰাষ্ট্ৰক ব্যৱহাৰ কৰি আহিছে। সমাজবাদী ৰাষ্ট্ৰত সৰ্বহাৰা শ্ৰেণীয়ে বুৰ্জোৱাসকলৰ বিৰুদ্ধে সেনাবাহিনী, আৰক্ষী, কাৰাগাৰ আৰু আদালত ব্যৱস্থাৰ দৰে ৰাষ্ট্ৰৰ দমনমূলক সঁজুলিবোৰ প্ৰয়োগ কৰিব। মাৰ্ক্সৰ মতে গণতন্ত্ৰক যদি সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ শাসনৰ অধিকাৰ বুলি সংজ্ঞায়িত কৰা হয়, তেন্তে সৰ্বহাৰা ৰাষ্ট্ৰখনেই আটাইতকৈ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰ কাৰণ ই ইতিহাসত প্ৰথমবাৰৰ বাবে সংখ্যাগৰিষ্ঠক ক্ষমতা প্ৰদান কৰে। সমাজবাদী ৰাষ্ট্ৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ পূৰ্বে ক্ষমতা সদায় সংখ্যালঘুৰ হাতত আছিল। যদি সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ শাসনক মাপকাঠি হিচাপে লোৱা হয়, তেন্তে কেৱল সৰ্বহাৰা ৰাষ্ট্ৰখনকহে গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰ বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি।

- **সাম্যবাদঃ** সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদৰ অধীনত সমাজবাদী ৰাষ্ট্ৰ সাম্যবাদলৈ বিকশিত হ'ব। সমাজবাদ এক ক্ষণস্থায়ী পৰ্যায়। ই অৱশেষত সাম্যবাদৰ বাবে দুৱাৰ মুকলি কৰিব, যি স্থায়ী আৰু সুস্থিৰ। সাম্যবাদ প্ৰতিষ্ঠা হোৱাৰ পিছত আৰু কোনো সামাজিক বিপ্লৱ নহ'ব। সামাজিক বিকাশৰ পৰ্যায় আৰম্ভ হ'ব। সাম্যবাদী সমাজত উৎপাদনৰ মাধ্যমসমূহৰ ব্যক্তিগত মালিকানাৰ ৰূপত কোনো ব্যক্তিগত সম্পত্তি নাথাকিব। উৎপাদনৰ মাধ্যমসমূহ সম্প্ৰদায়ৰ মালিকানাধীন হ'ব। কমিউনিষ্ট সমাজৰ ভেটি হ'ব সহযোগিতা, তীব্ৰ প্ৰতিযোগিতা নহয়। ইয়াত অৰ্থ উপাৰ্জনৰ বাবে উৎপাদন কৰা নহ'ব; বৰঞ্চ কেৱল ভোগ বা ব্যৱহাৰৰ বাবেহে উৎপাদন কৰা হ'ব। লাভৰ উদ্দেশ্য সামাজিক প্ৰয়োজনীয়তাৰ দ্বাৰা প্ৰতিস্থাপিত হ'ব। কোনো ব্যক্তিগত সম্পত্তি নথকাৰ বাবে কোনো শোষণ কৰা নহ'ব। শোষণ নোহোৱাৰ বাবে সমাজত সম্পদশালী (Haves) আৰু সম্পদহীন (Have-nots) বা আধিপত্যবাদী আৰু নিৰ্ভৰশীল শ্ৰেণীৰ মাজত কোনো প্ৰভেদ নাথাকিব। যিহেতু সমাজত কোনো শ্ৰেণী বিভাজন বা শ্ৰেণী সংঘাত নাথাকিব, সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰৰ কোনো প্ৰয়োজন নাথাকিব। এই কাৰণেই সাম্যবাদী সমাজ হ'ব এক শ্ৰেণীহীন আৰু ৰাষ্ট্ৰহীন সমাজ। ৰাষ্ট্ৰ হৈছে শোষণৰ মাধ্যম। সাম্যবাদত যিহেতু এটাহে শ্ৰেণী থাকিব আৰু দমন বা অত্যাচাৰ কৰিবলৈ আন কোনো শ্ৰেণী নাথাকিব সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰাসংগিকতা হেৰাই যাব। অৱশ্যে, ৰাষ্ট্ৰ একেবাৰে ধ্বংস নহ'ব; ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে, সময়ৰ লগে লগে ইয়াৰ অৱনতি ঘটিব।

লুইজ ব্লাংকৰ 'প্ৰত্যেকেই নিজৰ সামৰ্থ্য অনুসৰি কাম কৰিব আৰু প্ৰত্যেকেই নিজৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি পাব' ৰ ধাৰণাৰ দ্বাৰাই সাম্যবাদী সমাজ পৰিচালিত হ'ব।

৯.৫.২ ৰেবৰিয়ানৰ ক্ষমতাৰ তত্ত্ব

মেক্স ৰেবাৰে মূলতঃ সমাজ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ দিশৰ পৰা ক্ষমতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। ৰেবাৰে ক্ষমতাক এজন কৰ্তাই সামাজিক সম্পৰ্কত থকা আনৰ বিৰোধিতাৰ বিৰুদ্ধে নিজৰ উদ্দেশ্যসমূহ উপলব্ধি কৰিবলৈ সক্ষম

হোৱাৰ সম্ভাৱনা হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰে।

- **মেক্স ৱেবাৰৰ কৰ্তৃত্ব ঃ** ই কেৱল ক্ষমতা প্ৰয়োগৰ সেইবোৰ ক্ষেত্ৰক বুজায় য'ত এজন ব্যক্তিয়ে আন এজনৰ দ্বাৰা জাৰী কৰা এটা নিৰ্দিষ্ট নিৰ্দেশ মানি চলে। 'ক্ষমতা' আৰু 'আধিপত্য' বা 'কৰ্তত্ব' ৰ মাজত পাৰ্থক্য বিচাৰ কৰি ৱেবাৰে সামাজিক শৃংখলাৰ সমস্যাটো সমাধানৰ বাবে দুটা পথ আগবঢ়াইছিল ঃ-

➢ **ক্ষমতাঃ** ক্ষমতা হৈছে এনে এক কাৰ্য কৰাৰ ক্ষমতা, যুদ্ধ আৰু শ্ৰেণী সংঘাতত সাধাৰণতে এই সমাধান দেখিবলৈ পোৱা যায়; কিন্তু ইয়াৰ এটা অসুবিধা হ'ল যে ই দীৰ্ঘকালীন সামাজিক শৃংখলাৰ বাবে এক অস্থিৰ উৎস।

➢ বৈধ আধিপত্যঃ ইয়াৰ বিপৰীতে, বৈধ আধিপত্যই অৰ্থপূৰ্ণ কাৰ্যক স্বীকৃতি দিয়ে, কাৰণ ইয়াৰ বাবে যিসকলৰ ওপৰত ইয়াক প্ৰয়োগ কৰা হয় তেওঁলোকৰ স্বেচ্ছামূলক সন্মতি বা আনগত্যৰ প্ৰয়োজন হয়।

ৱেবাৰৰ মতে কৰ্তৃত্বৰ প্ৰকাৰসমূহ ঃ

১ পৰম্পৰাগত কৰ্তৃত্বঃ পৰম্পৰাগত কৰ্তৃত্ব সমাজৰ বহু দিনৰ পৰা চলি অহা ৰীতি-নীতি আৰু বিশ্বাসৰ পৰা উদ্ভৱ হয়। সমাজৰ পৰম্পৰাৰ বাবে ইয়াক নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিৰ ওপৰত আৰোপ কৰা হয়। পৰম্পৰাগত কৰ্তৃত্বৰ প্ৰতি মানুহ আকৰ্ষিত হোৱাৰ অন্তত দুটা কাৰণ থাকে ঃ

➢ **উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰেঃ** প্ৰথমটো হ'ল বংশানুক্ৰমিক অধিকাৰ। যিহেতু কিছুমান ব্যক্তি পূৰ্বৰে পৰা কৰ্তৃত্ব চলাই অহা পৰিয়ালৰ সন্তান বা আত্মীয়, সেয়ে তেওঁলোকক এই কৰ্তৃত্ব প্ৰদান কৰা হয়।

➢ **ধৰ্মীয় বিশ্বাসঃ** দ্বিতীয় কাৰণটো ধৰ্মীয়। সমাজৰ মানুহে বিশ্বাস কৰে যে তেওঁলোকৰ নেতাগৰাকীক সমাজ পৰিচালনাৰ বাবে ঈশ্বৰ বা দেৱ-দেৰীয়ে নিযুক্তি কৰিছে।

পৰম্পৰাগত কৰ্তৃত্ব ব্যক্তিৰ অৰ্হতা বা যোগ্যতা নিৰ্বিশেষে প্ৰদান কৰা হয়। এনে কৰ্তৃত্ব লাভ কৰিবলৈ কোনো বিশেষ দক্ষতাৰ প্ৰয়োজন নাই, কাৰণ ইয়াৰ দাবী কেৱল বংশগতি বা তথাকথিত দৈৱিক নিৰ্বাচনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কৰা হয়। যিহেতু এনেদৰে কৰ্তৃত্ব লাভ কৰা সকলো ব্যক্তি কামৰ বাবে উপযুক্ত নহ'বও পাৰে, সেয়েহে পৰম্পৰাগত কৰ্তৃত্বৰে পৰিচালিত সমাজত কেতিয়াবা দেখা যায় যে ক্ষমতা পোৱা ব্যক্তিসকল কামটোৰ বাবে সদায় যোগ্য নহয়।

২ **যুক্তিসংগত-আইনী কৰ্তৃত্বঃ** যুক্তিসংগত-আইনী কৰ্তৃত্ব আইনৰ পৰা উদ্ভৱ হয়। ই সমাজৰ আইন আৰু নিয়মৰ বৈধতাৰ ওপৰত কৰা বিশ্বাস আৰু সেই নিয়মৰ অধীনত থাকি নীতি নিৰ্ধাৰণ কৰিবলৈ নেতাৰ থকা অধিকাৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠে। এই ধৰণৰ কৰ্তৃত্ব আধুনিক গণতন্ত্ৰৰ এক বিশেষ লক্ষণ, য'ত ভোটাৰৰ দ্বাৰা নিৰ্বাচিত ব্যক্তিক ক্ষমতা প্ৰদান কৰা হয়। এই ক্ষমতা প্ৰয়োগৰ নিয়মবোৰ সাধাৰণতে সংবিধান, দলিল বা অন্য লিখিত নথিত উল্লেখ থাকে।

উদাহৰণস্বৰূপঃ আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ ৰাষ্ট্ৰপতিৰ কৰ্তৃত্ব ৰাষ্ট্ৰপতিৰ পদটোৰ ওপৰতহে থাকে, সেই পদত থকা ব্যক্তিজনৰ ওপৰত নহয়। যেতিয়া সেই ব্যক্তিজনে পদত্যাগ কৰে বা কাৰ্যকাল শেষ কৰে, কৰ্তৃত্ব পৰৱৰ্তী ৰাষ্ট্ৰপতিজনলৈ হস্তান্তৰিত হয়। এই হস্তান্তৰ প্ৰক্ৰিয়া সাধাৰণতে মসৃণ আৰু সুস্থিৰ হয়। গণতন্ত্ৰৰ অন্যতম বিশেষত্ব হ'ল যে কোনো বিপ্লৱ নোহোৱাকৈ নিৰ্বাচনৰ জৰিয়তে পদাধিকাৰীসকলক সলনি কৰিব পৰা যায়।

৩ **চমৎকাৰী বা আলৌকিক গুণসম্পন্ন কৰ্তৃত্ব ঃ** চমৎকাৰী কৰ্তৃত্বৰ উৎস হ'ল এজন ব্যক্তিৰ ব্যতিক্ৰমী চৰিত্ৰগত বৈশিষ্ট্য আৰু সেইবোৰৰ জৰিয়তে আনক প্ৰভাৰিত কৰিব পৰা ক্ষমতা। এনে আকৰ্ষণীয় ব্যক্তিত্বৰ

অধিকাৰী ব্যক্তিসকলৰ সমগ্ৰ সমাজ বা সমাজৰ ভিতৰত এটা নিৰ্দিষ্ট গোটৰ ওপৰত শাসন কৰাৰ ক্ষমতা থাকে।

উদাহৰণঃ যীশু খ্ৰীষ্ট, এডলফ্ হিটলাৰ, মহাত্মা গান্ধী, মাৰ্টিন লুথাৰ কিং জুনিয়ৰ আৰু গৌতম বুদ্ধ। এই প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিৰ মাজত আছিল ব্যতিক্ৰমী ব্যক্তিগত গুণাগুণ, যিয়ে তেওঁলোকৰ অনুগামীসকলক তেওঁলোকৰ নিৰ্দেশ পালন কৰিবলৈ অনুপ্ৰাণিত কৰিছিল।

ৱেবাৰৰ মতে, পৰম্পৰাগত বা যুক্তিসংগত-আইনী কৰ্তৃত্বৰ তুলনাত চমৎকাৰী (দক্ষতাসম্পন্ন)কৰ্তৃত্ব কম সুস্থিৰ। কাৰণ ই কেৱল এজন ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত আকৰ্ষণ বা গুণৰ ওপৰতহে বৰ্তি থাকে। যেতিয়াই এজন তেনে নেতাৰ মৃত্যু হয়, তেওঁৰ কৰ্তৃত্বও শেষ হয়। যদিও নেতাগৰাকীৰ মৃত্যুৰ পিছতো তেওঁৰ আদৰ্শই বহুত দিনলৈ অনুগামীসকলক অনুপ্ৰাণিত কৰিব পাৰে, কিন্তু আন এজন নেতাৰ বাবে একে পৰ্যায়ৰ ভক্তি আৰু আনুগত্য লাভ কৰাটো কঠিন হৈ পৰে।

মেক্স ৱেবাৰৰ শ্ৰেণী, মৰ্যাদা আৰু দলঃ ৱেবাৰৰ ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভংগীৰ মূল কেন্দ্ৰবিন্দু হ'ল ৰাষ্ট্ৰ, আমোলাতন্ত্ৰ আৰু শ্ৰেণী, মৰ্যাদা তথা দলীয় ব্যৱস্থাৰ প্ৰতি তেওঁৰ বুজাবুজি। সামাজিক স্তৰীকৰণৰ তিনিটা মাত্ৰা -- "শ্ৰেণী", "মৰ্যাদা আৰু "দল" -- বিবেচনা কৰোঁতে ৱেবাৰে লক্ষ্য কৰিছে যে যদিও প্ৰতিটো ধাৰণাৰ ফালৰ পৰা ইটোৰ পৰা আনটো পৃথক, তথাপি বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত প্ৰতিটোৱে আনটোক পৰোক্ষভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰে।

- **শ্ৰেণীঃ** অধিক নিৰ্দিষ্টকৈ ক'বলৈ গ'লে, ৱেবাৰৰ 'শ্ৰেণী' হ'ল অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ এক প্ৰকাশ যি ব্যক্তিগত বজাৰৰ অৱস্থাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠে। এই প্ৰেক্ষাপটত, এটা শ্ৰেণীয়ে একে ধৰণৰ বজাৰ পৰিস্থিতি থকা একদল লোকক বুজায়। গতিকে, বজাৰৰ (অৰ্থনৈতিক) অৱস্থানৰ সামান্য তাৰতম্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বজাৰৰ পৰিস্থিতিৰ সৈতে শ্ৰেণীৰ সকলো পৰিস্থিতি চিনাক্ত কৰি শ্ৰেণী বিভাজন কৰিব পাৰে। কিন্তু মাৰ্ক্সৰ দৰেই ৱেবাৰেও যুক্তি দিয়ে যে প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত শ্ৰেণী বিভাজনৰ প্ৰাথমিক কাৰকটো হ'ল এজন ব্যক্তিৰ সম্পত্তি আছে নে নাই।

ৱেবাৰে দুই ধৰণৰ শ্ৰেণীৰ পাৰ্থক্য দেখুৱাইছে ধনাত্মকভাৱে সুবিধাপ্ৰাপ্ত শ্ৰেণী (যিসকল সম্পত্তিৰ গৰাকী) আৰু সম্পত্তিহীন বা বাণিজ্যিক শ্ৰেণী। ইয়াৰ উপৰিও তেওঁ মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীক সজ্ঞায়িত এনেদৰ কৰিছে, এই দুই শ্ৰেণীৰ মাজত পৰে। তেওঁৰ মতে, সম্পত্তি থকা বা নথকাটো বহুতো শ্ৰেণীগত অৱস্থানৰ দ্বাৰা গঠিত, যাৰ মাজত সাধাৰণতে ব্যক্তিগত বা প্ৰজন্মগত ভিত্তিত মানুহৰ আদান-প্ৰদান পৰিলক্ষিত কৰা সম্ভৱ।

ৱেবাৰৰ মতে, সম্পত্তি থকা শ্ৰেণী আৰু ক্ষমতাৰ সম্পৰ্ক এনেকুৱা যে পূৰ্বৰ শ্ৰেণীটোৱে সমাজত অধিক মৰ্যাদা আৰু সুবিধা ভোগ কৰে। বিভিন্ন মূল প্ৰকাৰৰ শ্ৰমিকসকলক লৈ 'অৰ্জনকাৰী শ্ৰেণী' গঠিত হয়, যিসকল ঋণাত্মক সুবিধাপ্ৰাপ্ত অৱস্থাত থাকে। সমাজত তেওঁলোকৰ প্ৰভাৱ কম থাকে।

- **মৰ্যাদাঃ** ৱেবাৰে সাধাৰণতে স্বাভাৱিক সামাজিক গোটসমূহক বুজাবলৈ 'মৰ্যাদা' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰে। কেৱল অৰ্থনৈতিক কাৰকৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত হোৱা 'শ্ৰেণী পৰিস্থিতি' ৰ বিপৰীতে, 'মৰ্যাদা পৰিস্থিতি' য়ে এজন ব্যক্তিৰ জীৱনৰ যিকোনো 'আৰ্হিগত উপাদান' ক বুজায় যি সমাজ ৰ এক 'নিৰ্দিষ্ট' ইতিবাচক বা নেতিবাচক সন্মানৰ মূল্যায়নৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। শ্ৰেণী আৰু মৰ্যাদা প্ৰায়ে জড়িত হৈ থাকে, কিন্তু সেইটো অপৰিহাৰ্য নহয়, আৰু মৰ্যাদা কেতিয়াবা শ্ৰেণীৰ বিৰোধীও হ'ব পাৰে।

'মৰ্যাদা' শব্দটোৱে প্ৰকৃত সামাজিক গোটসমূহক বুজায় যিবোৰ কিছুমান সন্মান-সম্পৰ্কীয় সামাজিক মূল্যায়ন (যেনে— ভাল বা বেয়া) আৰু এক উমৈহতীয়া পৰিচয়ৰ দ্বাৰা স্বীকৃত হয়। এই পৰিচয় সুবিধা, ৰীতি

নীতি ৰক্ষা কৰা আৰু বিৰাহৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষকৈ এটা আৰ্হি বজাই ৰখাৰ প্ৰচেষ্টাৰ দ্বাৰা প্ৰমাণিত হয়।

- **দলঃ** "দল" শব্দটোৱে মূলতঃ ৰাজনৈতিক দলসমূহক বুজায়। পৰিস্থিতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি এইবোৰ "মৰ্যাদা" বা "শ্ৰেণী" বা কোনোটোৰ ওপৰতেই ভিত্তি কৰি গঢ়ি নুঠিবও পাৰে -- বিশেষকৈ সমসাময়িক সমাজত, কিন্তু কেৱল তাতেই সীমাবদ্ধ নহয়। ৱেবাৰৰ মতে, দল হ'ল যিকোনো স্বেচ্ছাসেৱী সংগঠন, যিয়ে কোনো সংগঠনৰ ওপৰত নিৰ্দেশনামূলক নিয়ন্ত্ৰণ লাভ কৰি তাৰ ভিতৰত নিৰ্দিষ্ট নীতি জাপি দিব বিচাৰে। দলসমূহ সম্প্ৰদায় বা গোটৰ বিপৰীতে একোটা সংগঠন আৰু ইয়াত কোনো উদ্দেশ্যত উপনীত হ'বলৈ সচেতন প্ৰচেষ্টা অন্তৰ্ভুক্ত থাকে।

ৱেবাৰৰ মতে, মৰ্যাদা গোটসমূহ সামাজিক শৃংখলাৰ অন্তৰ্গত, দলসমূহ ক্ষমতাৰ ক্ষেত্ৰখনত থাকে আৰু শ্ৰেণীসমূহ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ অন্তৰ্গত। যিহেতু ক্ষমতাই শ্ৰেণী আৰু মৰ্যাদা গোটসমূহক প্ৰভাৱিত কৰে, গতিকে ক'ব পাৰি যে ক্ষমতা কোনো পৃথক শৃংখলা নহয়। দলসমূহ সংগঠনসমূহৰ, আনহাতে শ্ৰেণী আৰু মৰ্যাদাৰ গোটসমূহ ব্যক্তিসকলৰ একত্ৰিত ৰূপ। দলসমূহৰ সৈতে মৰ্যাদা গোট আৰু শ্ৰেণীৰ পাৰ্থক্যটো বিশ্লেষণৰ মাত্ৰাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

সুসংগঠিত শ্ৰেণী বা মৰ্যাদা গোটবোৰে দল হিচাপে সংগঠিত হ'ব পাৰে, অথবা তেওঁলোকৰ দলসমূহ শ্ৰেণী বা মৰ্যাদা গোটৰ সাংগঠনিক শাখা হিচাপে গঢ়ি উঠিব পাৰে। ইয়াৰ উদাহৰণস্বৰূপে ভিতৰত ধৰ্মীয় প্ৰতিষ্ঠান, ট্ৰেড ইউনিয়ন, পেছাদাৰী সংস্থা আৰু জনগোষ্ঠীয় গোটসমূহ অন্তৰ্ভুক্ত।

বৃহৎ পৰ্যায়ত, দলবোৰে ক্ষমতা প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। ৱেবাৰৰ মতে ক্ষমতা মৰ্যাদা, দল আৰু শ্ৰেণীৰ পৰা আহে। ফলস্বৰূপে, ক্ষমতাৰ প্ৰতি তেওঁৰ দৃষ্টিভংগী ব্যাপক আৰু ই সামাজিক, ৰাজনৈতিক তথা অৰ্থনৈতিক সীমা অতিক্ৰম কৰে।

মেক্স ৱেবাৰৰ আমোলাতন্ত্ৰ ধাৰণাঃ মেক্স ৱেবাৰে আমোলাতন্ত্ৰক এক উচ্চ পৰ্যায়ৰ সুসংগঠিত, আনুষ্ঠানিক আৰু লগতে এক নিৰ্ব্যক্তিক সংগঠন হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰিছে। ই এনে এক সাংগঠনিক গাঁথনি যাৰ লক্ষ্য হৈছে দক্ষতা আৰু ধাৰাবাহিকতা বৃদ্ধি কৰা। ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল -- এক কঠোৰ নিয়ম আৰু প্ৰক্ৰিয়াৰ সমষ্টি, ক্ষমতাৰ ক্ৰমবিন্যাস, সুনিৰ্দিষ্ট শ্ৰম বিভাজন আৰু নিৰ্ব্যক্তিক পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়া-কলাপ।

মেক্স ৱেবাৰৰ আমোলাতন্ত্ৰৰ আদৰ্শগতভাৱে নিম্নলিখিত বৈশিষ্ট্যসমূহ থাকেঃ-

- শ্ৰমৰ বিশেষীকৰণ
- এক আনুষ্ঠানিক নিয়ম আৰু নিয়মাৱলীৰ সমষ্টি
- সংগঠনৰ ভিতৰত সুসংজ্ঞায়িত ক্ৰমোচ্চ শ্ৰেণীবিন্যাস
- নিয়ম প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত নিৰ্ব্যক্তিকতা

মেক্স ৱেবাৰে আমোলাতন্ত্ৰৰ ছয়টা প্ৰধান নীতি তালিকাভুক্ত কৰিছে, যিবোৰ তলত দিয়া ধৰণৰঃ

১ ক্ৰমবিন্যাসত গাঁথনি (Hierarchical Structure) ঃ আমোলাতন্ত্ৰত এই সুসংজ্ঞায়িত ক্ৰমবিন্যাসে নিশ্চিত কৰে যে প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে নিজৰ স্থানৰ লগত পৰিচিতজনে আৰু ইয়াত আদেশৰ এক স্পষ্ট শৃংখল থাকে।

২ শ্ৰম বিভাজন (Division of Labor)ঃ আমোলাতন্ত্ৰই ইয়াৰ সদস্যসকলৰ মাজত দক্ষতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কামবোৰ ভাগ কৰি দিয়ে। ই কামবোৰ দক্ষতাপূৰ্ণভাৱে সম্পন্ন হোৱাটো নিশ্চিত কৰে।

৩ **আনুষ্ঠানিক নিৰ্বাচন (Formal Selection) ঃ** আমোলাতন্ত্ৰত পদসমূহ কাৰিকৰী অৰ্হতা আৰু কাৰ্যক্ষমতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি পূৰণ কৰা হয়।

৪ **নিয়ম-আধাৰিত আচৰণ (Rule-based Conduct) ঃ** আমোলাতন্ত্ৰৰ প্ৰক্ৰিয়াবোৰত একৰূপতা আৰু নিৰপেক্ষতা বজাই ৰাখিবলৈ, প্ৰতিষ্ঠিত নিয়ম আৰু পদ্ধতিবোৰে কাৰ্যকলাপৰ নিৰ্দেশিকা হিচাপে কাম কৰে।

৫ **নিৰ্ব্যক্তিক সম্পৰ্ক (Impersonal Relationships) ঃ** ব্যক্তিগত সম্পৰ্ক বা আবেগৰ দ্বাৰা কামত কোনো ধৰণৰ আপোচ কৰিব নালাগে। আৱেগ বা পূৰ্বধাৰণাৰ পৰিৱৰ্তে তথ্য আৰু নিয়মাৱলীহে সিদ্ধান্তৰ ভিত্তি হ'ব লাগে।

৬ **জীৱিকামুখী মানসিকতা (Career Orientation) ঃ** যোগ্যতাৰ ভিত্তিতেই মানুহক অগ্ৰগতি লাভ কৰিবলৈ পদোন্নতি পাবলৈ আৰু উচ্চ পদলৈ উন্নীত হ'বলৈ উৎসাহিত কৰা হয়।

মেক্স ৱেবাৰৰ ৰাষ্ট্ৰৰ তত্ত্বঃ ৱেবাৰৰ মতে, এখন আধুনিক ৰাষ্ট্ৰ হৈছে প্ৰশাসন আৰু আইনৰ এক ব্যৱস্থা যিটো ৰাষ্ট্ৰ আৰু আইনৰ দ্বাৰা সংশোধিত আৰু যিয়ে কাৰ্যবাহী কৰ্মচাৰীসকলৰ সামূহিক কাৰ্যক নিৰ্দেশনা দিয়ে; কাৰ্যবাহী বিভাগটো অনুৰূপ ধৰণৰ সংবিধিৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়, আৰু ই সংস্থাটোৰ সদস্যসকলৰ ওপৰত (যিসকল জন্মসূত্ৰে অনিবাৰ্যভাৱে এই সংস্থাৰ অন্তৰ্গত) কৰ্তৃত্ব দাবী কৰে, কিন্তু যি ভূখণ্ডৰ ওপৰত ই আধিপত্য চলায়, সেই ভূখণ্ডত সক্ৰিয়ভাৱে ঘটি থকা সকলোবোৰ কাৰ্যৰ ওপৰত এক বহল পৰিসৰত কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগ কৰে।

ৱেবাৰে তেওঁৰ 'ইকনমি এণ্ড চচাইটি (Economy and Society) নামৰ গ্ৰন্থখনত আৰু অন্যান্য কামতো ৰাষ্ট্ৰৰ কিছুমান উপাদানৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰৰ তিনিটা উপাদান আছে;

১ **ভূখণ্ড ঃ** যদিও ৱেবাৰে বিশেষকৈ "জাতি-ৰাষ্ট্ৰ" (Nation-state) ধাৰণাটো ব্যৱহাৰ কৰা নাছিল, তথাপিও ভূখণ্ড বিষয়ে আলোচনা কৰোঁতে তেওঁৰ মনত ইয়াৰ ধাৰণা স্পষ্ট আছিল। ইতিহাস অনুসৰি, পূৰ্বৰ যুগত ৰাষ্ট্ৰসমূহ পাৰস্পৰিক যুদ্ধত লিপ্ত হৈছিল, যাৰ ফলত কেইবাখনো ৰাষ্ট্ৰৰ সীমা আৰু ভূখণ্ডৰ যথেষ্ট ক্ষতি হৈছিল। (অৱশ্যে বৰ্তমান সময়ত জাতি-ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা অতি উন্নত আৰু সীমাৰ সমস্যাবোৰ ইমান গুৰুতৰ নহয়।) প্ৰতিখন ৰাষ্ট্ৰৰে এটা নিৰ্দিষ্ট সীমা দাবী কৰাৰ অধিকাৰ আছে, যিটো চুবুৰীয়া ৰাষ্ট্ৰসমূহে স্বীকাৰ কৰে। গতিকে, ৱেবাৰৰ মতে ভূখণ্ড ৰাষ্ট্ৰৰ এটা অপৰিহাৰ্য উপাদান।

২ **হিংসাঃ** দ্বিতীয় উপাদনটো হ'ল হিংসা। ৰাষ্ট্ৰই নাগৰিকৰ পৰা আনুগত্য দাবী কৰিব পাৰে আৰু যি ক্ষেত্ৰত কিছুমান লোকে আনুগত্য দেখুৱাবলৈ অনিচ্ছুক হয়, তাত ৰাষ্ট্ৰই হিংসাত্মক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈ কুণ্ঠাবোধ নকৰে। কিন্তু ৱেবাৰৰ মতে "বলপ্ৰয়োগ নিশ্চিতভাৱে ৰাষ্ট্ৰৰ স্বাভাৱিক বা একমাত্ৰ মাধ্যম নহয়"।

তথাপিও যেতিয়া প্ৰয়োজন হয়, ৰাষ্ট্ৰৰ হাতত এক অনন্য সঁজুলি থাকে; সেয়া হ'ল বলপ্ৰয়োগ। তেওঁৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰ হৈছে এনে এক সম্পৰ্ক য'ত মানুহে আন মানুহৰ ওপৰত শাসন কৰে আৰু ই বৈধ হিংসাৰ দ্বাৰা সমৰ্থিত হয়। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল আক্ৰমণ বা বলপ্ৰয়োগৰ যুক্তিযুক্ততা আছে। ৰাষ্ট্ৰৰ বাহিৰে অন্য কোনো ৰাজনৈতিক সংগঠনক বলপ্ৰয়োগ কৰাৰ অনুমতি দিয়া নহয়। সেয়েহে, হিংসা বা বলপ্ৰয়োগ ৰাষ্ট্ৰৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান।

৩ **বৈধতাঃ** তৃতীয় উপাদানটো হ'ল বৈধতা। এয়া দাবী কৰা হয় যে যেতিয়াই ৰাষ্ট্ৰই শাৰীৰিক বল বা হিংসা প্ৰয়োগ কৰে, তাৰ বাবে এটা যুক্তি বা সমৰ্থন থাকে; এই ধৰণৰ যুক্তিযুক্ততাক সহজে 'বৈধতা' বুলি কোৱা হয়। বৈধতা (Legitimacy) শব্দটো লেটিন শব্দ (legitimat) ৰ পৰা আহিছে, যাৰ অৰ্থ হ'ল 'আইনসন্মত বা

আইন অনুসৰি"। ইয়াৰ অর্থ হ'ল দেশৰ আইন মানি চলা আৰু ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটোক গ্ৰহণ কৰা। ই এনে এক কর্তৃত্বকো বুজায় যিটো ইয়াৰ উপাদানসমূহৰ দ্বাৰা আৰু অন্যান্য কর্তৃপক্ষৰ দ্বাৰা বৈধ বুলি স্বীকৃত; উদাহৰণস্বৰূপ, এখন নির্বাচিত চৰকাৰ বৈধ, কিন্তু সামৰিক চৰকাৰ বৈধ নহয়। বৈধতা সংবিধি (Statute), সংবিধান বা উভয়ৰে দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পাৰি। যেতিয়া ৰাষ্ট্ৰৰ কর্তৃত্বই গণতান্ত্ৰিক বা সাংবিধানিক প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে নিয়ন্ত্ৰণ লাভ কৰে, তেতিয়া এনে ঘটে। "আধুনিক ৰাষ্ট্ৰৰ বৈধতা মূলতঃ ইয়াৰ আইনী কর্তৃত্বৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠে যিটোৱে কিছুমান আইনী নিয়মাৱলী মানি চলাটো বুজায়"।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ কোনে কৈছিল, 'বিপ্লৱ সামাজিক পৰিৱর্তনৰ অপৰিহার্য এক মধ্যৱর্তী ধাত্রী'?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ ক্ষমতাক কেন্দ্ৰ কৰি থকা এটা প্ৰধান তাত্ত্বিক প্ৰশ্ন লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ সম্ভাৱনাক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই হৈছে। সচাঁ/মিছা।

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ বৈধতা কি?

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ কোনখন কিতাপত ৱেবাৰে ৰাষ্ট্ৰৰ তিনিটা উপাদানৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছিল?

.....

.....

.....

৯.৫.৩ মার্ক্স আৰু ৱেবাৰিয়ান ক্ষমতা তত্ত্বৰ মাজত সাদৃশ্য আৰু পার্থক্য

কার্ল মার্ক্স আৰু মেক্স ৱেবাৰ ১৯ আৰু ২০ শতিকাৰ দুজন আটাইতকৈ প্ৰভাৱশালী সামাজিক তত্ত্ববিদ।

তেওঁলোক দুয়োৱে সমাজৰ সাৰমৰ্ম আৰু কেনেকৈ সামাজিক গাঁথনি, নীতি-নিয়ম আৰু মূল্যবোধে মানুহৰ অভিজ্ঞতা তথা আচৰণক প্ৰভাৱিত কৰে, সেই বিষয়ে আগ্ৰহী আছিল।

সাদৃশ্যসমূহ ঃ

১ মাৰ্ক্স আৰু ৱেবাৰ দুয়ো একমত আছিল যে ক্ষমতাৰ সম্পৰ্কই সামাজিক গাঁথনি আৰু প্ৰতিষ্ঠানসমূহ স্থাপন তথা বিকশিত কৰে আৰু এই ক্ষমতাৰ সম্পৰ্কই ব্যক্তিৰ মাজত কেনেধৰণে পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়া হ'ব তাক প্ৰভাৱিত কৰে। মাৰ্ক্সে মত পোষণ কৰিছিল যে পুঁজিবাদী শ্ৰেণীয়ে শ্ৰমিক শোষণ কৰিবলৈ আৰু নিজৰ শাসন বৰ্তাই ৰাখিবলৈ সম্পদৰ ওপৰত থকা ক্ষমতা আৰু নিয়ন্ত্ৰণ ব্যৱহাৰ কৰে। মাৰ্ক্সে ক্ষমতাৰ উৎস হিচাপে উৎপাদনৰ মাধ্যমসমূহৰ মালিকীস্বত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণক দেখিছিল। আনহাতে, ৱেবাৰৰ দৃষ্টিত ক্ষমতা অধিক সিঁচৰিত, আৰু ই সম্পত্তি, শিক্ষা, দক্ষতা আৰু সামাজিক অৱস্থানৰ দৰে বিভিন্ন কাৰকৰ পৰা উদ্ভৱ হয়। দুয়োৱে মতভেদৰ সত্ত্বেও ৱেবাৰে মাৰ্ক্সৰ এই বিশ্বাসটো সমৰ্থন কৰিছিল যে সামাজিক গাঁথনি আৰু সম্পৰ্ক আধিপত্য আৰু ক্ষমতা অতি প্ৰয়োজনীয়।

২ মাৰ্ক্স আৰু ৱেবাৰৰ মাজত মানুহৰ অভিজ্ঞতা আৰু আচৰণৰ ওপৰত 'আদৰ্শ'ৰ প্ৰভাৱৰ ক্ষেত্ৰত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ চিন্তাৰ সাদৃশ্য দেখা যায়। আদৰ্শ হ'ল এক প্ৰকাৰৰ 'ভুল চেতনা' যিটো মাৰ্ক্স আৰু ৱেবাৰ দুয়োৱে মতে ক্ষমতাৰ গতিশীলতা আৰু সামাজিক গাঁথনিৰ ক্ষেত্ৰত বিদ্যমান অৱস্থাটোক সমৰ্থন কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। য'ত ৱেবাৰে ভাবিছিল যে আদৰ্শই মানুহৰ দৃষ্টিভংগী আৰু মূল্যবোধক অধিক ব্যাপকভাৱে গঢ় দিয়ে, মাৰ্ক্সে ভাবিছিল যে পুঁজিবাদী আদৰ্শক শ্ৰমিক শ্ৰেণীক পতিয়ন নিয়াবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয় যে তেওঁলোকৰ শোষণ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ এক স্বাভাৱিক আৰু প্ৰয়োজনীয় অংশ।

পাৰ্থক্যসমূহঃ

১ মাৰ্ক্স আৰু ৱেবাৰৰ মাজত থকা অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ পাৰ্থক্য আছিল সামাজিক সম্পৰ্ক আৰু প্ৰতিষ্ঠানসমূহ গঠনৰ ক্ষেত্ৰত অৰ্থনীতিৰ ভূমিকা সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভংগী। মাৰ্ক্সৰ মতে, সামাজিক বিৱৰ্তন মূলতঃ অৰ্থনীতিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয় আৰু সমাজৰ ৰাজনৈতিক, আইনী আৰু সাংস্কৃতিক উপ-গাঁথনিসমূহ, (Superstructures) ইয়াৰ অৰ্থনৈতিক আধাৰৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত হয়। কিন্তু ৱেবাৰে সামাজিক গাঁথনি আৰু আন্তঃব্যক্তিগত সম্পৰ্ক গঠনৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজনীতি, ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ ভূমিকাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল আৰু অৰ্থনীতিক সমাজ গঠন কৰা বহুতো কাৰকৰ ভিতৰত মাত্ৰ এটা কাৰক হিচাপেহে গণ্য কৰিছিল।

২ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কীয় ধাৰণাও মাৰ্ক্স আৰু ৱেবাৰৰ মাজত মতানৈক্যৰ আন এক ক্ষেত্ৰ আছিল। মাৰ্ক্সে ভাবিছিল যে পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত থকা অন্তনিৰ্হিত বিৰোধবোৰেই সামাজিক বিকাশৰ চালিকা শক্তি আৰু সৰ্বহাৰা শ্ৰেণীয়ে অৱশেষত পুঁজিবাদী শ্ৰেণীক পৰাস্ত কৰি এখন সমাজবাদী সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব। ইয়াৰ বিপৰীতে, ৱেবাৰে বিশ্বাস কৰিছিল যে সামাজিক পৰিৱৰ্তন হ'ল এক মন্থৰ প্ৰক্ৰিয়া যাৰ ওপৰত বিভিন্ন ঐতিহাসিক, অৰ্থনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক কাৰকৰ প্ৰভাৱ থাকে।

৩ শেষত, ৰাষ্ট্ৰই সমাজক কেনেকৈ প্ৰভাৱিত কৰা উচিত সেই বিষয়ে মাৰ্ক্স আৰু ৱেবাৰ একমত নাছিল। মাৰ্ক্সে ৰাষ্ট্ৰক শাসকীয় শ্ৰেণীৰ এক সঁজুলি হিচাপে দেখিছিল, যিটোৱে শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ আধিপত্য বজাই ৰাখিবলৈ কাম কৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে, ৱেবাৰে বিশ্বাস কৰিছিল যে ৰাষ্ট্ৰ এখন অধিক জটিল আৰু স্বতন্ত্ৰ

প্ৰতিষ্ঠান যাৰ ওপৰত ঐতিহাসিক, অৰ্থনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক কাৰকৰ ব্যাপক প্ৰভাৱ থাকে। যদিও তেওঁ স্বীকাৰ কৰিছিল যে ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰতো ক্ষমতাৰ সংগ্ৰাম আৰু সংঘাত হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে, তথাপিও তেওঁ ভাবিছিল যে ৰাষ্ট্ৰই সামাজিক প্ৰগতিৰ গতিপথ নিৰ্ধাৰণ কৰাত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিব পাৰে।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ মাৰ্ক্সে ক্ষমতাক উৎপাদন মাধ্যমৰ মালিকীস্বত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ পৰাই উৎপত্তি হোৱা বুলি ভাবে। সঁচা/মিছা।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ ..... এবিধ 'মিছা চেতনা' যিটো মাৰ্ক্স আৰু ৰেবাৰ দুয়োজনে ক্ষমতাৰ গতিশীলতা আৰু সামাজিক গাঁথনিৰ ক্ষেত্ৰত যথাৰ্থ অৱস্থাক ৰক্ষা কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰে।

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ কোনে বিশ্বাস কৰিছিল যে ৰাষ্ট্ৰখন অধিক জটিল আৰু স্বাধীন প্ৰতিষ্ঠান যিটো ঐতিহাসিক, অৰ্থনৈতিক, সাংস্কৃতিক উপাদানৰ বিস্তৃত পৰিসৰৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত।

.....

.....

.....

৯.৬ আধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ক্ষমতাক বাধা থকা বা নথকাকৈ আনৰ আচৰণক প্ৰভাৱিত কৰিব পৰা এক সামৰ্থ্য হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰা হয়।
- কোনো সামাজিক গাঁথনিৰ ভিতৰত থকা বৈধ ক্ষমতাক "কৰ্তৃত্ব" বুলি কোৱা হয়।
- কৌটিল্য, হান্স মৰগেনথাউ, শোৱার্জেনবার্গাৰ, ডাহল, কুলুস্বিচ আৰু উলফেকে ধৰি বিভিন্ন পণ্ডিতে ক্ষমতাৰ বেলেগ বেলেগ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে।
- ক্ষমতাৰ তিনিটা মুখ্য উপাদান আছে ঃ-

(ক) বলপ্ৰয়োগ

(খ) প্ৰভাৱ, আৰু

(গ) কৰ্তৃত্ব।

● ৰাজনৈতিক লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ সামৰিক, অৰ্থনৈতিক বা অন্যান্য মাধ্যম ব্যৱহাৰ কৰাৰ ভাবুকিক 'বল'ৰ ধাৰণাত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়।

● আনৰ আচৰণ সলনি কৰিবলৈ পতিয়নযোগ্য আৰু অহিংসা পদ্ধতিৰ ব্যৱহাৰেই হ'ল প্ৰভাৱ।

● যেতিয়া এজন ব্যক্তিয়ে আন এজনৰ অনুৰোধ স্বেচ্ছাই পালন কৰে, তেতিয়াই তাক কৰ্তৃত্ব বোলা হয়।

● ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় মূল তত্ত্বীয় প্ৰশ্নসমূহ ইয়াৰ লক্ষ্য আহৰণ কৰাৰ ক্ষমতা আৰু সংহতি তথা সামূহিক স্বতন্ত্ৰতা বৃদ্ধি কৰাৰ সামৰ্থ্যক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠে।

● ক্ষমতাৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দৃষ্টিভংগী হ'ল -- মাৰ্ক্সবাদী দৃষ্টিভংগী আৰু ৱেবৰিয়ান দৃষ্টিভংগী।

● মাৰ্ক্সৰ ক্ষমতাৰ তত্ত্ব শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ ওপৰত আধাৰিত, য'ত ক্ষমতাৰ উৎস হ'ল উৎপাদনৰ মাধ্যমসমূহৰ ওপৰত থকা মালিকীস্বত্ব।

● তেওঁ আদিম সাম্যবাদৰ পৰা পুঁজিবাদ আৰু অৱশেষত সাম্যবাদলৈকে সামাজিক বিৱৰ্তনৰ পাঁচটা পৰ্যায়ৰ ৰূপৰেখা দাঙি ধৰিছিল।

● মাৰ্ক্সে 'উদ্বৃত্ত মূল্য'ৰ ধাৰণাটো আগবঢ়াইছিল, যিয়ে পুঁজিবাদী সমাজত চলি থকা শোষণৰ ব্যাখ্যা কৰে।

● তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে বিপ্লৱেই হ'ল পুঁজিবাদী শ্ৰেণীক ওফৰাই এখন শ্ৰেণীহীন, ৰাষ্ট্ৰহীন সাম্যবাদী সমাজ গঢ়াৰ পথ।

● মেক্স ৱেবাৰে ক্ষমতাক সামাজিক সম্পৰ্কৰ মাজত আনৰ বিৰোধিতা স্বত্বেও নিজৰ উদ্দেশ্যত উপনীত হোৱাৰ সম্ভাৱনা হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰিছে।

● ৱেবাৰে কৰ্তৃত্বৰ ধাৰণাটো আগবঢ়াইছিল আৰু পৰম্পৰাগত, যুক্তিসংগত-আইনী আৰু চমৎকাৰী কৰ্তৃত্বৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখুৱাইছিল।

● তেওঁ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ তিনিটা মাত্ৰা উল্লেখ কৰিছিল;

(ক) শ্ৰেণী (Class)

(খ) মৰ্যাদা (Status), আৰু

(গ) দল (Party)।

● ৱেবাৰৰ আমোলাতন্ত্ৰৰ তত্ত্বই এক উচ্চ সুসংগঠিত, আনুষ্ঠানিক আৰু নিৰ্ব্যক্তিক সংগঠনৰ বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে।

● ৱেবাৰৰ ৰাষ্ট্ৰৰ তত্ত্বই তিনিটা উপাদান চিনাক্ত কৰে;

(ক) ভূ-খণ্ড (Territoriality)

(খ) হিংসা (Violence), আৰু

(গ) বৈধতা (Legitimacy)।

- সামাজিক গাঁথনি গঠনত ক্ষমতাৰ ভূমিকা আৰু আচৰণৰ ওপৰত আদৰ্শৰ প্ৰভাৱক স্বীকাৰ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত মাৰ্ক্স আৰু ৱেবাৰৰ মাজত সাদৃশ্য আছিল।
- তেওঁলোকৰ মাজত অৰ্থনৈতিক নিৰ্ধাৰণবাদ (মাৰ্ক্স) বনাম বহুমাত্ৰিক প্ৰভাৱ (ৱেবাৰ), সামাজিক পৰিৱৰ্তন সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভংগী (বিপ্লৱ বনাম জটিল প্ৰক্ৰিয়া) আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ ভূমিকা (শাসক শ্ৰেণীৰ বনাম এক জটিল, স্বতন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠান) আদি বিষয়ত পাৰ্থক্য আছিল।

৯.৭ আধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থ

1. Admin. (2023, February 5). Similarities And Differences Between The Ideas of Marx and Weber - Pure Sociology.
2. Weberian Theory of State - Explanied (2015, May 8). Political Science Notes.
3. Class Status and Party Definition & Explanation Sociology Plus. (2022, September 6).
4. TriumphIAS. (2020, January 21). Max Weber's Theory on Power. TriumphIAS.
5. Marxian Theory of Power (Karl Marx) - TriumphIAS. (2020, January 20).

৯.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ন

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃশুদ্ধ।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃকৰ্তৃত্ব।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ"কৰ্তৃত্ব" ই কোনো সামাজিক গাঁথনিৰ ভিতৰত থকা বৈধ ক্ষমতাক বুজায়। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল যেতিয়া এজন ব্যক্তিয়ে আন এজনৰ অনুৰোধ স্বেচ্ছাই পালন কৰে।

প্ৰশ্ন ৪ ৰ উত্তৰঃ কাৰ্ল মাৰ্ক্স (Karl Marx)

প্ৰশ্ন ৫ ৰ উত্তৰঃ অশুদ্ধ।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃবৈধতাই দেশৰ আইন মানি চলা আৰু ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটোক গ্ৰহণ কৰাটোক বুজায়। লগতে ই এনে এক কৰ্তৃত্বকো বুজায় যিটো ইয়াৰ উপাদানসমূহৰ দ্বাৰা আৰু অন্যান্য কৰ্তৃপক্ষৰ দ্বাৰা বৈধ বুলি স্বীকৃত।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ইক'নমি এণ্ড চচাইটি

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ।

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আদর্শ

১০ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মেক্স ৱেবাৰ

৯.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) চুটি প্ৰশ্নসমূহ ১৫০ শব্দতৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)।

প্ৰশ্ন ১ঃ ক্ষমতাৰ সংজ্ঞা দিয়ক আৰু ইয়াৰ মূল উপাদানসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন ২ঃ ক্ষমতাক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠা মূল তত্ত্বীয় প্ৰশ্নসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন ৩ঃ দক্ষতা সম্পন্ন কৰ্তৃত্ব বুলিলে কি বুজায়?

প্ৰশ্ন ৪ঃ ক্ষমতা সম্পৰ্কে মাৰ্ক্স আৰু ৱেবাৰৰ ধাৰণাৰ মাজত থকা এটা প্ৰধান পাৰ্থক্য বিশ্লেষণ কৰক?

(খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰতউত্তৰ লিখক)।

প্ৰশ্ন ১ঃ ৱেবাৰৰ শ্ৰেণী, মৰ্যাদা আৰু দল সম্পৰ্কীয় বুজাবুজিৰ ওপৰত এটা টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ২ঃ মাৰ্ক্সে আদিম সাম্যবাদৰ পৰা সাম্যবাদলৈকে সামাজিক বিৱৰ্তনৰ পাঁচটা পৰ্যায় চিনাক্ত কৰিছিল। চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ ক্ষমতা সম্পৰ্কে মাৰ্ক্সীয় আৰু ৱেবাৰিয়ান ধাৰণাৰ মাজত থকা সাদৃশ্যসমূহৰ ওপৰত এটি টোকা লিখক।

****

অধ্যায় ১০ঃ ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানত মার্ক্সবাদী আৰু ৰেবাৰিয়ান চিন্তাধাৰা

অধ্যায় গাঁথনি

১০.১ উদ্দেশ্য

১০.২ পৰিচয়

১০.৩ ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানত মার্ক্সবাদী পৰম্পৰা

১০.৩.১ ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় মার্ক্সীয় দৃষ্টিভংগী

১০.৩.২ ঐতিহাসিক প্ৰসংগ

১০.৩.৩ মার্ক্সবাদী ৰাষ্ট্ৰতত্ত্বৰ মুখ্য সিদ্ধান্তসমূহ

১০.৩.৪ সমসাময়িক পর্যায়ত মার্ক্সবাদী পৰম্পৰাৰ প্ৰাসংগিকতা

১০.৪ ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানত ৰেবৰিয়ান পৰম্পৰা

১০.৪.১ কর্তৃত্ব সম্পৰ্কীয় ৰেবৰিয়ান দৃষ্টিভংগী

১০.৪.২ কর্তৃত্বৰ প্ৰকাৰভেদ

১০.৪.৩ আমোলাতন্ত্ৰ সম্পৰ্কীয় ধাৰণা

১০.৪.৪ আমোলাতন্ত্ৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

১০.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১০.৬ অধিক জানিবলৈ

১০.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ন

১০.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১০.১ শিক্ষণৰ উদ্দেশ্যসমূহ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় মার্ক্সীয় দৃষ্টিভংগী বিশদভাৱে বুজি পাব।
- মার্ক্সবাদী ৰাষ্ট্ৰতত্ত্বৰ ইতিহাস আৰু মুখ্য সিদ্ধান্তসমূহৰ এক আভাস লাভ কৰিব।
- ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানত ৰেবাৰীয় চিন্তাধাৰা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।
- কর্তৃত্ব আৰু আমোলাতন্ত্ৰ সম্পৰ্কীয় ধাৰণাসমূহ বুজি পাব।

১০.২ পৰিচয়

বিস্তৃত অর্থত ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞান, সমাজৰ সকলোধৰণৰ অনুষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত ক্ষমতাৰ ভাগবিতৰণ, ইয়াৰ প্ৰয়োগ কেনেধৰণৰ আদিৰ বিষয়ৰ সৈতে জড়িত। ই সমাজিক স্তৰীকৰণৰ আৰ্হি আৰু ইয়াৰ ফলাফলসমূহ সংগঠিত ৰাজনীতিত কেনেধৰণে প্ৰভাৱিত কৰে তাক আলোচনা কৰে। আনহাতে, সংকীর্ণ অর্থত ই ৰাজনৈতিক নেতৃত্ব আৰু ৰাজনৈতিক গোটসমূহৰ সাংগঠনিক অধ্যয়নৰ সৈতে জড়িত হৈ থাকে। গতিকে এই দৃষ্টিকোণৰ পৰা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে আনুষ্ঠানিক আৰু অনানুষ্ঠানিক দলীয় সংগঠনসমূহৰ অধ্যয়ন, আইনী ব্যৱস্থা, চৰকাৰী আমোলাতন্ত্ৰ, স্বার্থন্বেষী গোট আদি সকলোবোৰ ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানৰ মৌলিক উপাদান।

এই অধ্যায়ত, ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানৰ অন্তর্গত মার্ক্সীয় আৰু ৱেবাৰীয় দৃষ্টিভংগী আলোচনা কৰা হৈছে। এই দুয়োটা দৃষ্টিভংগীয়ে ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়া সন্দর্ভত ভিন্ন ধাৰণাৰ পোষণ কৰে, যিয়ে শক্তি, শ্ৰেণী আৰু সমাজৰ বুজাবুজিত গুৰুত্বপূর্ণ অৱদান আগবঢ়াইছে। পৰৱর্তী অংশসমূহত আমি এই দুই তত্ত্বই ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানলৈ কেনেধৰণৰ অৱদান আগবঢ়াইছে সেই সম্পর্কে সবিশেষ আলোচনা কৰিম।

১০.৩ ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানত মার্ক্সীয় পৰম্পৰা

মার্ক্সীয় পৰম্পৰা কার্ল মার্ক্স, আৰু ফ্ৰেডৰিচ এংগেলচৰ কর্মসমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠিছে। ই এটা তাত্ত্বিক কাঠামো, যাৰ জৰিয়তে সমাজ, অর্থনীতি আৰু ৰাজনীতি আৰু তাৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা সামাজিক শ্ৰেণী আৰু সংঘাতৰ সম্পর্কে বিশ্লেষণ কৰা হয়। এই কাঠামোৰে ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান সমূহত অন্তর্নিহিত হৈ থকা শক্তিৰ গতিশীলতাক উন্মোচন কৰাত সহায় কৰে। ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞান সম্বন্ধে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ মার্ক্সীয় দৃষ্টিভংগী ব্যাপক আৰু বৈচিত্র্যময়। তলত বিস্তৃতভাৱে ৰাষ্ট্ৰ সম্বন্ধে মার্ক্সীয় ধাৰণা আলোচনা কৰা হৈছে।

১০.৩.১ ৰাষ্ট্ৰ সম্বন্ধে মার্ক্সীয় তত্ত্ব

মার্ক্সীয় ৰাষ্ট্ৰ তত্ত্ব উদাৰ-গণতান্ত্রিক তত্ত্বৰ সম্পূর্ণ বিপৰীত। উদাৰ গণতান্ত্রিক তত্ত্বই মতপোষণ কৰে যে ৰাষ্ট্ৰ হৈছে সমাজৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ স্বার্থৰ মাজত মিলন ঘটোৱা এটা সংগঠন। কিন্তু মার্ক্সৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হৈছে "এটা শ্ৰেণীৰ আন এটা শ্ৰেণীক দমন কৰাৰ বাবে সংগঠিত শক্তি"। অন্য কথাত, তেওঁ ৰাষ্ট্ৰক প্ৰভাৱশালী অর্থনৈতিক শ্ৰেণীৰ স্বার্থৰ ৰক্ষাৰ বাবে দুর্বল শ্ৰেণীৰ ওপৰত কৰা প্ৰভুত্ব বিস্তাৰৰ লগতে শোষণৰ এটি আহিলা হিচাবে গণ্য কৰে। লেনিন (ৰাছিয়ান কমিউনিষ্ট পার্টিৰ প্ৰতিষ্ঠাপক আৰু ছোভিয়েট ইউনিয়নৰ প্ৰথম মুখ্য নেতা), জোছেফ ষ্টেলিন (ছোভিয়েট ইউনিয়নৰ নেতা), মাও জেদং (চীনৰ কমিউনিষ্ট নেতা), আন্তোনিঅ গ্ৰামশ্চি (ইটালীয় মার্ক্সবাদী চিন্তাবিদ) আদি এই তত্ত্বৰ গুৰুত্বপূর্ণ সমর্থক আছিল। মার্ক্সবাদী তত্ত্বই ৰাষ্ট্ৰৰ পৰম্পৰাগত ধাৰণাক প্ৰত্যাহ্বান জনায় আৰু সমাজত ৰাষ্ট্ৰৰ ভূমিকা তথা শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ সৈতে ইয়াৰ সম্পর্ক নতুনকৈ ব্যাখ্যা কৰে।

ৰাষ্ট্ৰ তত্ত্ব বুজিবলৈ হ'লে ইয়াৰ ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপট বিবেচনা কৰাটো নিত্যান্ত প্ৰয়োজন। তলৰ অংশত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ পৰিস্থিতিসমূহৰ বিষয়ে বুজোৱা হৈছে।

১০.৩.২ ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপট

আমেৰিকান নৃতত্ত্ববিদ লুইছ. এইচ. মৰগানৰ মতামতে ৰাষ্ট্ৰ গঠন সম্পৰ্কীয় মার্ক্সবাদী তত্ত্বৰ সমৰ্থকসকলৰ ওপৰত উল্লেখযোগ্য প্ৰভাৱ পেলাইছিল। তেওঁৰ গ্ৰন্থ " Ancient Society" ত তেওঁ উল্লেখ কৰিছিল যে আদিম সমাজত ৰাষ্ট্ৰৰ কোনোধৰণৰ ধাৰণা নাছিল। মানুহে সামূহিক ভাৱে জীৱন যাপন কৰিছিল। সেই সময়ছোৱাত ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণা অস্তিত্বহীন আছিল। মার্ক্সবাদীসকলে এই দৃষ্টিভংগী গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু সেয়েহে তেওঁলোকে এই সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছিল যে ৰাষ্ট্ৰ এটা স্বাভাৰিক প্ৰতিষ্ঠান নহয়। মার্ক্সবাদীসকলে এই মতপোষণ কৰে যে ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাৰ উদ্ভৱৰ লগে লগে ৰাষ্ট্ৰ আৰু সামজিক শ্ৰেণীৰ উদ্ভৱ হৈছিল।

মার্ক্সে তেওঁৰ তত্ত্বত মানৱ সমাজৰ ক্ৰমবিকাশক উৎপাদনৰ পদ্ধতিৰ জৰিয়তে (Modes of production) ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। ইয়াৰ প্ৰথম স্তৰ হৈছে আদিম সামূহিক সমাজ যি এক সহজ সমাজ ব্যৱস্থাৰ ওপৰত আধাৰিত আছিল, য'ত ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণা নাছিল। পিছলৈ ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাই দাসপ্ৰথাৰ সমাজ ব্যৱস্থাৰ জন্ম দিলে। ইয়াত দুটা শ্ৰেণী উদ্ভৱ হৈছিল -- মালিক আৰু দাস। প্ৰথমটো আছিল প্ৰভূত্বশালী শ্ৰেণী আৰু দ্বিতীয়টো আছিল শোষিত শ্ৰেণী। একেদৰে সমান্ততান্ত্ৰিক সমাজতো দুটা শ্ৰেণী গঢ় লৈ উঠিছিল -- ভূমিহীন কৃষক আৰু সামন্ত জমিদাৰ। ইয়াতো জমিদাৰসকল আছিল প্ৰভুত্বশালী শ্ৰেণী আৰু কৃষকসকল আছিল শোষিত শ্ৰেণী। ইয়ে পুঁজিবাদী সমাজ ব্যৱস্থাৰ জন্ম দিয়ে, য'ত কৰ্মজীৱী শ্ৰেণী শোষিত হয় আৰু উৎপাদনৰ সকলো মালিক পুঁজিপতি শ্ৰেণী প্ৰভুত্বশালী শ্ৰেণী হিচাপে পৰিগণিত হয়।

মার্ক্সবাদী চিন্তাবিদসকলে বিশেষকৈ এই ধৰণৰ সমাজ অধ্যয়নত আগ্ৰহী আছিল। ইউৰোপত তৎকালীন সময়ত সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰত দ্ৰুত পৰিৱৰ্তন ঘটিছিল। শিল্প বিপ্লৱ পূৰ্ণ গতিৰে চলি আছিল আৰু পুঁজিবাদী আদৰ্শসমূহে সমাজত নতুন ৰূপত গঢ়ি তুলিছিল। সামন্ততান্ত্ৰিক সমাজৰ অৱশেষৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা আধুনিক পুঁজিবাদী সমাজে শ্ৰেণী বৈষম্য হ্ৰাস কৰা নাছিল, ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে নতুন শ্ৰেণীৰহে সৃষ্টি কৰিছিল --

(ক) বুৰ্জোৱা শ্ৰেণী (পুজিপতি)ঃ যাৰ হাতত উৎপাদনৰ উপায় আৰু দমন কৰাৰ শক্তি নিহিত থাকে। (মালিক পক্ষ)

(খ) সর্বহাৰা শ্ৰেণী (কৰ্মজীৱী শ্ৰেণী) -- সমাজৰ শোষিত শ্ৰেণী।

কার্ল মার্ক্সৰ মতে আধুনিক ৰাষ্ট্ৰ হৈছে বুৰ্জোৱা শ্ৰেণীৰ ৰাষ্ট্ৰ। ই হৈছে পুঁজিৰ দ্বাৰা শ্ৰমিকক কৰা শোষণৰ এটি উপকৰণ।

একেদৰে ফ্ৰিড্ৰিখ এংগেলছে তেওঁৰ গ্ৰন্থ "The Origins of the Family, Private Property and the State" ত উল্লেখ কৰিছে যে সমাজৰ বিকাশৰ এটা নির্দিষ্ট স্তৰত শ্ৰম বিভাজনৰ ফলস্বৰূপে ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হৈছিল। তেওঁ কৈছে যে যিকোনো ৰাষ্ট্ৰ য'ত ভূমি আৰু অন্যান্য উৎপাদনৰ উপায় ব্যক্তিগত মালিকানাত থাকে আৰু য'ত পুঁজিৰ প্ৰভুত্ব থাকে -- সেই ৰাষ্ট্ৰ গণতান্ত্ৰিক হলেও মূলতঃ পুঁজিবাদী ৰাষ্ট্ৰ। তেওঁৰ মতে পুঁজিবাদী সমাজ হৈছে শাসক শ্ৰেণীৰ হাতত থকা এনে এটা যন্ত্ৰ, যাৰ জৰিয়তে কৰ্মজীৱী শ্ৰেণী আৰু দৰিদ্ৰ কৃষকসকলক নিয়ন্ত্ৰণত ৰখা হয়।

মার্ক্স আৰু এংগেলছে ৰাষ্ট্ৰক শ্ৰেণী শাসনৰ এটা উপকৰণ হিচাপে ব্যাখ্যা কৰিছিল। তেওঁলোকৰ এই বিশ্লেষণ সেই সময়ৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক বাস্তৱতাৰ দ্বাৰ গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত হৈছিল। তেওঁলোকে শ্ৰমিক বিদ্ৰোহৰ দমন, ঊদ্যোগিক পুঁজিবাদৰ উত্থান আৰু পুঁজিপতি শ্ৰেণীৰ হাতত ৰাষ্ট্ৰীয় শক্তিৰ কেন্দ্ৰীকৰণ প্ৰত্যক্ষ কৰিছিল। সংক্ষেপত ক'বলৈ গ'লে ৰাষ্ট্ৰ হৈছে ঐতিহাসিকভাৱে শ্ৰেণী সংঘাতেৰে বিপন্ন সামাজিক গাঁঠনিৰ এক বিশেষ শক্তিশালী সংগঠন। ই শ্ৰেণী সংঘাতৰ এটা অস্ত্ৰ, যি কেৱল আৰ্থিকভাৱে প্ৰভাৱশালী শ্ৰেণীৰ হাতত থাকে। ই হৈছে শ্ৰেণী বিভক্ত সমাজত নিহিত থকা দ্বন্দ্বসমূহক বিপ্লৱী হিংসালৈ ৰূপান্তৰিত হোৱাৰ পৰা ৰোধ কৰা এক উপকৰণ। লেনিনে যুক্তি দিছিল যে ৰাষ্ট্ৰ হৈছে "সংগঠিত আৰু পদ্ধতিগত হিংসা" যাক সম্পত্তিহীন শ্ৰেণীৰ বিৰুদ্ধে সম্পত্তিধাৰী শ্ৰেণীৰ স্বাৰ্থ ৰক্ষা কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

মার্ক্স আৰু এ গেলছে মত প্ৰকাশ কৰিছিল যে সাম্যবাদী সমাজৰ উচ্চ পৰ্যায়ত (এনেকুৱা এখন সমাজ য'ত শ্ৰেণী নাথাকে আৰু শোষণো নাথাকে) ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব নাথাকিব। শ্ৰেণীৰ বিলুপ্তিৰ লগে লগে, এনেদৰে ৰাষ্ট্ৰও অৱশেষত নিজে নিজে লুপ্ত হৈ যাব।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ Ancient Society গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ শ্ৰেণীৰ বিলুপ্তিৰ লগে লগে ৰাষ্ট্ৰ ধাৰণাটো ৰাষ্ট্ৰৰ বিলুপ্তিৰ সৈতে লোপ পাব?

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ পুঁজিবাদী সমাজত মুখ্য দুটা শ্ৰেণী কি কি?

.....

.....

.....

১০.৩.৩ মার্ক্সবাদী ৰাষ্ট্ৰ তত্ত্বৰ মুখ্য নীতি

পূৰ্বৱৰ্তী অধ্যায়ৰ আলোচনা অনুসৰি পুঁজিবাদী সমাজত ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে মার্ক্সবাদী দৃষ্টিভংগীৰ মুখ্য মতবাদসমূহ এতিয়া বিশ্লেষণ কৰা যাওক --

- **শ্রেণী শাসনৰ উপকৰণঃ** মার্ক্সবাদী ৰাষ্ট্র তত্ত্বৰ কেন্দ্রীয় দাবী হৈছে যে ৰাষ্ট্র শ্রেণী শাসনৰ এটা সঁজুলি হিচাপে কাম কৰে। ইয়াৰ উদ্দেশ্য হৈছে পুঁজিবাদী সমাজত বুর্জোৱা বা শাসক শ্রেণীৰ স্বার্থ সংৰক্ষণ আৰু ৰক্ষা কৰা। বর্তমান সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাক অটুট ৰখাটোৱেই ৰাষ্ট্রৰ মুখ্য দায়িত্ব; ই সম্পত্তিৰ অধিকাৰ আৰু পুঁজিবাদী উৎপাদন পদ্ধতিক সুৰক্ষা দিয়ে।
- **দমনমূলক ৰাষ্ট্র যন্ত্র** (Repressive State Apparatus - RSA)ঃ ৰাষ্ট্রই নিজৰ আধিপত্য বজাই ৰাখিবলৈ দমনমূলক যন্ত্রৰ ব্যৱহাৰ কৰে, যাৰ ভিতৰত সেনাবাহিনী, পুলিচ, কাৰাগাৰ আদি অন্তর্ভুক্ত হৈ থাকে। এই প্রতিষ্ঠানসমূহে সমাজত শৃংখলা বজাই ৰাখিবলৈ আৰু যিকোনো প্রতিৰোধ দমন কৰিবলৈ কাম কৰে। মার্ক্সবাদী তাত্ত্বিকসকলৰ মতে, এই প্রতিষ্ঠানসমূহ শাসক শ্রেণীৰ নিয়ন্ত্রণত থাকে আৰু তেওঁলোকে নিজৰ স্বার্থ ৰক্ষাৰ বাবে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰে, যাৰ ফলত প্রায়ে শ্রমিক শ্রেণীৰ ক্ষতি হয়।
- **আদর্শগত ৰাষ্ট্র যন্ত্র** (Ideological State Apparatuses - ISA)ঃ দমনমূলক ৰাষ্ট্র যন্ত্রৰ উপৰিও, ৰাষ্ট্রই শিক্ষা, সংবাদ মাধ্যম আৰু ধর্মীয় প্রতিষ্ঠান আদি আদর্শগত যন্ত্রৰ জৰিয়তে জনসাধাৰণৰ চেতনাক প্রভাৱিত কৰে। এই আদর্শগত নিয়ন্ত্রণৰ দ্বাৰা সমাজত পুঁজিবাদী মূল্যবোধ আৰু আদর্শ স্থাপন কৰাটো সহজ হয়, যাৰ ফলত শাসক শ্রেণীৰ প্রভূত্ব অটুট থাকে।
- **বুর্জোৱা একনায়কত্ববাদঃ** মার্ক্সবাদী তত্ত্ববিদসকলৰ মতে, পুঁজিবাদী সমাজত গণতান্ত্রিক গণৰাজ্য প্রকৃততে এটা শ্রেণী একনায়কত্ববাদ। মার্ক্সৰ ভাষাত, এনে ৰাষ্ট্র হৈছে "এক চৰম বুর্জোৱা একনায়কত্ববাদ।"

১০.৩.৪ সমসাময়িক পৰিপ্রেক্ষিতত মার্ক্সবাদী ৰাষ্ট্র তত্ত্বৰ প্রাসংগিকতা

ৰাষ্ট্র সম্পর্কীয় মার্ক্সবাদী তত্ত্ব আজিও সমসাময়িক সামাজিক ৰাজনৈতিক আলোচনাত অত্যন্ত প্রাসংগিক হৈ আছে। ঊনবিংশ শতিকাৰ পিছত বিশ্ব পৰিস্থিতিত বহুত পৰিৱর্তন ঘটা সত্তেও, পুঁজিবাদ এতিয়াও পৃথিৱীৰ বহু অংশত প্রধান অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা হিচাপে বিদ্যমান। সেইদৰে, শ্রেণী সংগ্রাম আৰু পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাক সুস্থিৰ ৰখাত ৰাষ্ট্রৰ ভূমিকা এতিয়াও এক গুৰুত্বপূর্ণ আলোচ্য বিষয় হৈয়েই আছে।

- **বিশ্ব পুঁজিবাদঃ** বিশ্বজুৰি পুঁজিবাদী অর্থনীতিৰ প্রসাৰণে গোলকীয় অর্থনৈতিক অসমতা বৃদ্ধি কৰাৰ ক্ষেত্রত ৰাষ্ট্রৰ ভূমিকাক লৈ গভীৰ উদ্বেগ সৃষ্টি কৰিছে। সমালোচকসকলে যুক্তি আগবঢ়ায় যে চৰকাৰসমূহে নিজ নাগৰিকৰ কল্যাণতকৈ বহুজাতিক কোম্পানীসমূহৰ স্বার্থক অধিক গুৰুত্ব দিয়ে।
- **নৱ-উদাৰবাদঃ** নৱ-উদাৰবাদী অর্থনীতিৰ যুগতো ৰাষ্ট্রই নিৰপেক্ষ ভূমিকা গ্রহণ নকৰে; বৰঞ্চ ই ধনী শ্রেণীৰ স্বার্থ সুৰক্ষিত আৰু সুগম কৰিবলৈ এক কেন্দ্রীয় ভূমিকা পালন কৰে। ব্যক্তিগতকৰণ নিয়ন্ত্রণ শিথিলকৰণ আৰু মিতব্যয়ী নীতিৰ প্রতি ৰাষ্ট্রৰ সমর্থনে পুঁজিবাদী প্রভুত্বক অধিক দৃঢ় কৰে বুলি সমালোচকসকলে মত পোষণ কৰে।
- **আদর্শগত নিয়ন্ত্রণঃ** জনমত গঢ়ি তোলাত সংবাদ মাধ্যমৰ ভূমিকা প্রায়ে মালিক শ্রেণীৰ স্বার্থ প্রতিফলিত কৰে। সংবাদ মাধ্যমৰ মালিকানাৰ কেন্দ্রীভৱন আৰু পুঁজিবাদী আদর্শসমূহৰ প্রচাৰত ইয়াৰ সম্ভাব্য

ভূমিকা মাৰ্ক্সবাদী দৃষ্টিভংগীৰ সৈতে সম্পূৰ্ণৰূপে সংগতিপূৰ্ণ।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ ঃ ৰাষ্ট্রই দমনমূলক ৰাষ্ট্রীয় যন্ত্র আৰু বিচাৰধর্মী ৰাষ্ট্রীয় যন্ত্রৰ সমন্বয়ৰ জৰিয়তে নিজৰ নিয়ন্ত্রণ বজাই ৰাখে। সচাঁ নে মিছা?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ ৰাষ্ট্রক "ছদ্মবেশী বুর্জুৱা একনায়কত্ববাদ" বুলি কোনে কৈছিল?

.....

.....

.....

১০.৪ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বত ৰেবৰিয়ান চিন্তাধাৰা

মেক্স ৰেবাৰৰ দর্শন কাণ্ট নিৎসে আৰু মাৰ্ক্সৰ লেখনীসমূহৰ দ্বাৰা গভীৰভাৱে প্রভাৱিত হৈছিল। তেওঁ বিশেষকৈ সমাজত ক্ষমতাৰ সম্পর্কসমূহ, অর্থাৎ কেনেদৰে সমাজত ক্ষমতা প্রয়োগ কৰা হয়, সেই বিষয়ে বুজিবলৈ আগ্রহী আছিল। তেওঁ ক্ষমতাক এনেদৰে সংজ্ঞায়িত কৰিছিল "ক্ষমতা হৈছে এটা সামাজিক সম্পর্কত এজন ব্যক্তিয়ে আনৰ প্রতিৰোধ সত্ত্বেও নিজৰ ইচ্ছা পূৰণ কৰাৰ সামর্থ্য"। এই সংজ্ঞাটো অধিক স্পষ্ট কৰাৰ লগতে ইতিহাস আৰু সমাজ অধ্যয়নত প্রযোজ্য কৰাৰ উদ্দেশ্যে, ৰেবাৰে 'প্রভুত্ব' (Domination) ধাৰণাটো এক বিকল্প হিচাপে প্রস্তাৱ কৰে। এই ধাৰণাটোৰ সৈতে জড়িত মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল ঃ- আনুগত্য, স্বার্থ, বিশ্বাস আৰু নিয়মিততা। উদাহৰণস্বৰূপে -- পিতৃ-মাতৃ আৰু সন্তানৰ সম্পর্ক, নিয়োগকর্তা আৰু কর্মচাৰীৰ সম্পর্ক, পৰিয়ালৰ অভ্যন্তৰীণ গাথঁনিত প্রভুত্ব, ৰাজনৈতিক শাসন ব্যৱস্থা আদি।

যেতিয়া প্রভুত্ব দীর্ঘ সময় ধৰি অব্যাহত থাকে, তেতিয়া ই এক গাঁথনিগত পৰিঘটনাত পৰিণত হয় আৰু প্রভুত্বৰ বিভিন্ন ৰূপসমূহ সমাজৰ সামাজিক গাঁথনি হিচাপে গঢ় লৈ উঠে। কিন্তু মনত ৰাখিব লাগিব যে অস্থায়ী বা সাময়িক ক্ষমতা সাধাৰণতে প্রভুত্ব হিচাপে গণ্য কৰা নহয়। ৰেবাৰৰ প্রভুত্বৰ সংজ্ঞাই কেৱল বলপ্রয়োগৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰা ক্ষমতাৰ ৰূপসমূহ সামৰি নলয়, কাৰণ কেৱল বলপ্রয়োগে সাধাৰণতে স্বেচ্ছামূলক আনুগত্য সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। যদিও তেওঁৰ প্রভুত্বৰ সংজ্ঞা সংকীর্ণ, তথাপিও ই গাঁথনিগত ৰূপ লোৱা সম্পর্কসমূহ বুজিবলৈ সহায় কৰে।

উদাহৰণস্বৰূপে, নিয়োগকর্তা আৰু কর্মচাৰীৰ মাজত দেখা পোৱা প্রভুত্ব আৰু অধীনতাৰ দৰে সম্পর্কত প্রায়ে সংঘাত দেখা যায়, তথাপিও বলপ্রয়োগ সদায় বা সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য নহয়। অধিকাংশ ক্ষেত্রতে অধীনস্থসকলে

আজ্ঞা মানি চলে আৰু এই অধীনতাকে নীৰৱে গ্ৰহণ কৰে।

ৱেবাৰৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক তত্ত্বই আধুনিক সমাজত থকা এনে ক্ষমতাৰ সম্পৰ্কসমূহ বিশ্লেষণ কৰে, যি সমাজ আমোলাতান্ত্ৰিক আৰু যুক্তিকৰণৰ দ্বাৰা চিহ্নিত। পৰৱৰ্তী অংশসমূহত তেওঁৰ কৰ্তৃত্ব আৰু আমোলাতান্ত্ৰিক ধাৰণাসমূহ বিশদভাৱে আলোচনা কৰা হ'ব।

১০.৪.১ ৱেবাৰীয় কৰ্তৃত্বৰ ধাৰণা

ৱেবাৰে কৰ্তৃত্বক বৈধ প্ৰভুত্বৰ ৰূপ হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰিছে, অৰ্থাৎ এনে এক প্ৰভুত্বৰ ৰূপ যাক অনগামী বা অধীনস্থসকলে বৈধ বুলি গ্ৰহণ কৰে। এই প্ৰসংগত কোনোবাই প্ৰশ্ন কৰিব পাৰে, কৰ্তৃত্ব আৰু ক্ষমতাৰ মাজত পাৰ্থক্যটোৱেই বা কি?

দেখা গ'ল যে ক্ষমতা হৈছে আন এজন ব্যক্তিৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ প্ৰয়োগ কৰাৰ সামৰ্থ্য বা ক্ষমতা। আনহাতে, বৈধ্যতা প্ৰাপ্ত ক্ষমতাক 'কৰ্তৃত্ব' বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে যে ক্ষমতাধৰে আদেশ দিয়াৰ অধিকাৰ ৰাখে আৰু সেই বাবেই তেওঁক মান্য কৰা উচিত বুলি অনুগামীসকলে বিশ্বাস কৰে। কৰ্তৃত্ব হৈছে ক্ষমতাৰ এক বিস্তৃত আৰু সুস্থিৰ ৰূপ। ইয়াৰ ঐতিহাসিক বিশ্লেষণে বুজায় যে কেনেদৰে মানুহে এই প্ৰভুত্বক এক নিয়মিত আৰু গাঁথনিগত পৰিঘটনা হিচাপে গ্ৰহণ কৰি আহিছে।

১০.৪.২ কৰ্তৃত্বৰ প্ৰকাৰসমূহ

নিজৰ অধ্যয়নত ৱেবাৰে কৰ্তৃত্বৰ তিনিটা আদৰ্শগত প্ৰকাৰ (Ideal Types) উল্লেখ কৰিছে। এইসমূহ হ'ল -- পৰম্পৰাগত (Traditional), দক্ষতাসম্পন্ন (Charismatic) আৰু যুক্তিসংগত আইনী (Rational-Legal) কৰ্তৃত্ব। এই তিনিটা প্ৰভুত্বৰ ৰূপে সকলো ধৰণৰ প্ৰভুত্বৰ সম্পূৰ্ণ বৰ্ণনা নকৰে, কিন্তু ই দেখুৱায় যে কেনেদৰে কিছুমান লোকে বা প্ৰতিষ্ঠানে আনৰ ওপৰত ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰে আৰু সেই ক্ষমতা বৈধ বুলি গ্ৰহণ কৰোৱায়।

- **পৰম্পৰাগত কৰ্তৃত্বঃ** এই ধৰণৰ কৰ্তৃত্বত অধীনস্থসকলে এজন শক্তিশালী আৰু প্ৰভাৱশালী ব্যক্তি বা গোটৰ প্ৰচলিত অধিকাৰসমূহ গ্ৰহণ কৰে, বা অন্ততঃ ইয়াক প্ৰত্যাহ্বান নজনায়। এই কৰ্তৃত্বৰ ভিত্তি হ'ব পাৰে-

(ক) ধৰ্মীয়, পৱিত্ৰ বা আধ্যাত্মিক বিশ্বাস

(খ) সু-প্ৰতিষ্ঠিত আৰু ধীৰে ধীৰে বিকশিত হোৱা পৰম্পৰা; অথবা

(গ) জনজাতীয়, পাৰিবাৰিক বা গোষ্ঠীভিত্তিক সামাজিক গাঁথনি।

এই কৰ্তৃত্বৰ বৈধতা চিৰ প্ৰচলিত নিয়ম আৰু প্ৰাচীন পৰম্পৰাৰ পবিত্ৰতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠে। শাসকৰ আদেশসমূহ ৰীতি-নীতিৰ সৈতে সংগতিপূৰ্ণ হয় আৰু পৰম্পৰাই তেওঁলোকক এই আদেশ দিয়াৰ অধিকাৰ প্ৰদান কৰে বুলি বিশ্বাস কৰা হয়। ৱেবাৰৰ ভাষাত, "ইয়াত আনগত্যৰ বাধ্যবাধকতা ব্যক্তিগত নহয়, বৰং ই পৰিচিত দায়িত্বৰ ক্ষেত্ৰত ব্যক্তিগত আনুগত্যৰ বিষয়।"

জাতি, শ্ৰেণী, জাত-পাত আৰু লিংগ আদি সকলো সামাজিক উপাদানে পৰম্পৰাগত কৰ্তৃত্বক প্ৰভাৱিত

কৰিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, বহু সমাজত পুৰুষসকল নাৰীসকলতকৈ অধিক সুবিধাপ্ৰাপ্ত হয় আৰু ফলস্বৰূপে তেওঁলোকে কৰ্তৃত্বৰ স্থান অধিক পৰিমাণে দখল কৰে। কিছুমান সংস্কৃতিত নাৰীসকলক প্ৰধান যত্নকৰ্তা হিচাপে দেখা যায়, কিন্তু পুৰুষসকলক স্বাভাৱিক নেতা হিচাপে গণ্য কৰাটোও একেদৰে সাধাৰণ কথা।

- **দক্ষতাসম্পন্ন কৰ্তৃত্বঃ** নেতাৰ ব্যক্তিগত গুণাৱলী, কৰিশ্মা আৰু উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্যসমূহেই কৰিশ্মাটিক কৰ্তৃত্বৰ ভিত্তি। **দক্ষতাসম্পন্ন** নেতাসকলক অসাধাৰণ আৰু অনন্য ৰূপে গণ্য কৰা হয়, যিয়ে অনুগামীসকলক নিষ্ঠাবান আৰু বিশ্বস্ত হ'বলৈ অনুপ্ৰাণিত কৰে। তেওঁলোকৰ আকৰ্ষণীয় ব্যক্তিত্ব আৰু প্ৰভাৱশালী ভাষণৰ জৰিয়তে **দক্ষতাসম্পন্ন** নেতাসকল সাধাৰণতে সংকট বা পৰিৱৰ্তনৰ সময়ত নেতৃত্ব প্ৰদান কৰা আৰু আনক নিজৰ অনুগামী হিচাপে লৈ অহা দেখা যায়।

দক্ষতাসম্পন্ন কৰ্তৃত্বৰ ক্ষেত্ৰত উত্তৰাধিকাৰৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সমস্যা উদ্ভৱ হয় যেতিয়া নেতাজনৰ মৃত্যু হয় বা তেওঁ আঁতৰি যায়। কাৰণ এই কৰ্তৃত্ব সম্পূৰ্ণৰূপে এজন ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত গুণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। নেতৃত্বৰ স্থানত আগবঢ়া উত্তৰাধিকাৰীজনৰ হয়তো একে ধৰণৰ **দক্ষতা** নাথাকিবও পাৰে। সেয়েহে নেতাৰ প্ৰাথমিক বাণী বা আদৰ্শ জীৱিত ৰাখিবৰ বাবে কেতিয়াবা কিছুমান সংগঠন গঢ় লৈ উঠে। এই প্ৰক্ৰিয়াত আৰম্ভণি **দক্ষতা**ৰ পাছলৈ যুক্তিসংগত আইনী কৰ্তৃত্ব অথবা পৰম্পৰাগত কৰ্তৃত্বলৈ ৰূপান্তৰিত হ'ব পাৰে। ৱেবাৰে এই প্ৰক্ৰিয়াক "**দক্ষতাসম্পন্ন** নিয়মিতকৰণ" (Routinization of Charisma) বুলি অভিহিত কৰিছে।

এইদৰে ক'ব পাৰি যে **দক্ষতাসম্পন্ন** কৰ্তৃত্ব প্ৰকৃতিগতভাৱে অস্থিৰ আৰু অস্থায়ী। যেতিয়া পুত্ৰ, কন্যা বা আন কোনো ঘনিষ্ঠ আত্মীয়ই **দক্ষতাসম্পন্ন** নেতাৰ স্থান গ্ৰহণ কৰে, তেতিয়া সেয়া পৰম্পৰাগত কৰ্তৃত্বলৈ পৰিণত হয়। আনহাতে, যদি **দক্ষতাসম্পন্ন** গুণাৱলীসমূহক আনুষ্ঠানিকভাৱে স্বীকৃতি দি লিখিত ৰূপত সুৰক্ষিত কৰা হয়, তেন্তে সেয়া যুক্তিসংগত আইনী কৰ্তৃত্বলৈ ৰূপান্তৰিত হয়, য'ত কোনো নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিৰ পৰিৱৰ্তে পদ বা নিয়মৰ ওপৰত কৰ্তৃত্ব আধাৰিত হয়।

ইতিহাসত বহুতো **দক্ষতাসম্পন্ন** নেতৃত্বৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। ধৰ্মীয় নবী যেনে যীশুখ্ৰীষ্ট, শ্ৰীৰামকৃষ্ণ পৰমহংস আৰু ৰাজনৈতিক নেতা যেনে লেনিন, মহাত্মা গান্ধী, মাদাৰ টেৰেছা আদি এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত।

- **যুক্তিসংগত-আইনী কৰ্তৃত্বঃ** ৱেবাৰৰ মতে এই তৃতীয় প্ৰকাৰৰ কৰ্তৃত্বই এনে এক আইনী আৰু যুক্তিসংগত কৰ্তৃত্ব ব্যৱস্থাক বৰ্ণনা কৰে, যি নিয়মীয়া প্ৰশাসনিক কৰ্মচাৰীসকলৰ হাতত ন্যস্ত থাকে আৰু তেওঁলোকে লিখিত নিয়ম কানুন আৰু আইন অনুসৰণ কৰে। কৰ্তৃত্বৰ স্থানত থকা ব্যক্তিসকলক তেওঁলোকৰ অৰ্জিত, নিৰ্ধাৰিত আৰু বিধিবদ্ধ যোগ্যতাৰ ভিত্তিত নিৰ্বাচিত বা নিযুক্তি দিয়া হয়। তেওঁলোকে নিজৰ পদটোক এটা পেছা হিচাপে গ্ৰহণ কৰে আৰু ইয়াৰ বাবে নিয়মীয়া পা�ৰিশ্ৰমিক লাভ কৰে, যাৰ ফলত এইটো এটা যুক্তিসংগত ব্যৱস্থা হিচাপে পৰিগণিত হয়।

আধুনিক সমাজ যুক্তিসংগত আইনী কৰ্তৃত্বৰ দ্বাৰা চিহ্নিত। এইটো আধুনিকতাৰ এক মূল বৈশিষ্ট্য যুক্তিকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ প্ৰতিফলন। আধুনিক শাসন আৰু প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাত এই ধৰণৰ কৰ্তৃত্ব অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ, কিয়নো ই নিশ্চিত কৰে যে ক্ষমতা আইন সন্মতভাৱে আৰু প্ৰতিষ্ঠানিক ভূমিকা আৰু পদবীৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

যুক্তিসংগত আইনী কৰ্তৃত্ব কেইটামান মূল বিশ্বাসৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। এইসমূহ হ'ল --

১ **আইনী নিয়মৰ শ্ৰেষ্ঠতাৰ বিশ্বাসঃ** যে আইন আৰু বিধি ব্যৱস্থা সঠিক আৰু ইয়াক পালন কৰা উচিত।

২ **পদ্ধতিৰ বৈধতাৰ ওপৰত বিশ্বাসঃ** যে ক্ষমতাপ্ৰয়োগৰ পদ্ধতি যেনে নিৰ্বাচন, নিযুক্তি) সঠিক আৰু ন্যায়সংগত।

৩ **দক্ষতা আৰু জ্ঞানৰ ওপৰত বিশ্বাসঃ** যে কৰ্তৃত্বৰ আসনত থকা ব্যক্তিসকল তেওঁলোকৰ কামৰ বাবে প্ৰশিক্ষিত আৰু যোগ্য।

৪ **নিয়মৰ অধীনত কৰ্তৃত্বৰ বিশ্বাসঃ** যে ক্ষমতাধৰ ব্যক্তিজন নিজেও আইনৰ অধীনস্থ আৰু তেওঁ যেনেভাৱে ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰে সেয়াও নিয়মৰ দ্বাৰা সীমাবদ্ধ।

এই বিশ্বাসবোৰেই আধুনিক ৰাষ্ট, আমোলাতন্ত্ৰ আৰু আইনী ব্যৱস্থাৰ ভিত্তি গঠন কৰে, য'ত পদ ব্যক্তিৰ পৰা পৃথক আৰু ক্ষমতা প্ৰয়োগ হয় নিয়মৰ বলত, ব্যক্তিৰ ইচ্ছাত নহয়।

ৱেবাৰে যুক্তিসংগত-আইনী কৰ্তৃত্বক তিনিটা প্ৰকাৰৰ ভিতৰত আটাইতকৈ কাৰ্যকৰী আৰু যুক্তিসংগত বুলি গণ্য কৰে। তেওঁৰ মতে আমোলাতন্ত্ৰ হৈছে এনে এক কৰ্তৃত্বৰ প্ৰয়োগ, যি একেলগে আইনী আৰু যুক্তিসংগত।

কৰ্তৃত্বৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ আলোচনা কৰোঁতে ৱেবাৰে লগতে কৈছে যে এই বিশুদ্ধ প্ৰকাৰসমূহৰ ভিতৰত যিকোনো এটা প্ৰকাৰৰ অন্তৰ্গত সম্পূৰ্ণৰূপে সংগঠিত গোট অতি দুস্প্ৰাপ্য। উদাহৰণস্বৰূপে, কিছুমান আমোলাতন্ত্ৰ পদ বিভিন্ন দক্ষতাসম্পন্ন নেতাই দখল কৰিব পাৰে। তেওঁ আৰু কৈছে যে অ-বুৰোক্ৰেটিক আইনী কৰ্তৃত্ব তেনে সংগঠনতো পোৱা যায় য'ত ঘূৰ্ণায়মান () পদাধিকাৰী থাকে, যেনে "সংসদীয় আৰু সমিতি প্ৰশাসন আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ সামূহিক আৰু প্ৰশাসনিক সংস্থা" (Weber 1958)। সেয়েহে ওপৰত উল্লেখ কৰা পৰিভাষা বা শ্ৰেণীবিভাজনৰ উদ্দেশ্য সম্পূৰ্ণ বিৱৰণ দিয়া নহয় বা ঐতিহাসিক বাস্তৱতাক কঠোৰ কাঠামোৰ ভিতৰত আবদ্ধ কৰা নহয়; ই এক বিশ্লেষণাত্মক সঁজুলিহে।

কার্যকলাপ ১.১

মেক্স ৱেবাৰে লিখা দুখন গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থৰ নাম বিচাৰি উলিয়াওক।

১০.৪.৩ আমোলাতন্ত্ৰ

ওপৰত আলোচনা কৰা দৰে, আমোলাতন্ত্ৰ হৈছে সেই যান্ত্ৰিক ব্যৱস্থা যিয়ে যুক্তিসংগত আইনী কৰ্তৃত্বৰ নীতিসমূহ কাৰ্যকৰী কৰে। 'আমোলাতন্ত্ৰ' শব্দটো ইংৰাজী দুটা শব্দৰে গঠিতঃ 'Bureau' অৰ্থাৎ চৰকাৰী বিভাগ বা বিশেষ কাম কাজ পৰিচালনা কৰা কাৰ্যালয় আৰু 'Cracy' অৰ্থাৎ শাসন বা ক্ষমতা। সেয়েহে, আমোলাতন্ত্ৰ মানে

এনে এক শাসন ব্যৱস্থা য'ত নিৰ্বাচিত প্ৰতিনিধিৰ সলনি চৰকাৰী বিষয়াসকলে অধিকাংশ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। অৰ্থাৎ আমোলাতন্ত্ৰ হৈছে এনে এক প্ৰশাসনিক পদ্ধতি যি কিছুমান নিৰ্দিষ্ট নিয়ম আৰু পদাধিকাৰীৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়।

আমোলাতন্ত্ৰ গাঁথনি বহু নিয়ম, মানকীকৃত প্ৰক্ৰিয়া, পদ্ধতি আৰু প্ৰয়োজনীয়তা, কৰ্মী-কৰ্মচাৰীৰ স্পষ্ট স্তৰবিন্যাস আৰু কৰ্মচাৰীসকলৰ মাজত পেছাদাৰী তথা প্ৰায় নিৰপেক্ষ সম্পৰ্কৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত। মেক্স ৱেবাৰে কৈছিল যে এনে গাঁথনি বৃহৎ সংগঠনসমূহত বহু কৰ্মচাৰীৰ দ্বাৰা সম্পন্ন হোৱা কামসমূহ সুশৃংখলভাৱে আৰু দক্ষতাৰে সম্পাদন কৰাৰ বাবে ৰচনা কৰা হৈছিল। তদুপৰি, আমোলাতন্ত্ৰত নিযুক্তি আৰু পদোন্নতিৰ ক্ষেত্ৰত কেৱল প্ৰযুক্তিগত যোগ্যতা আৰু দক্ষতাকেই মাপকাঠী হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

১০.৪.৪ আমোলাতন্ত্ৰৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

ৱেবাৰে বৰ্ণনা কৰা যুক্তিসংগত আইনী (Rational-Legal) আমোলাতান্ত্ৰিক আদৰ্শৰ তলত দিয়া বৈশিষ্ট্যসমূহ দেখা যায় --

- **নিয়ম আৰু বিধি-বিধানঃ** আমোলাতান্ত্ৰিক গাঁথনি কিছুমান নিৰ্দিষ্ট নিয়ম অনুসৰি চলি থাকে। এই নিয়মসমূহ বিভিন্ন আইন আৰু চৰকাৰী বিধি-বিধানৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত হয়, যিবোৰ এখন নিৰ্দিষ্ট অধিকাৰ ক্ষেত্ৰত বৈধ আৰু স্বীকৃত। এই নিয়মসমূহৰ অধীনত --

১ সংগঠনটোৱে নিজৰ লক্ষ্য পূৰণ কৰাৰ বাবে নিয়মীয়া কাৰ্যসমূহ চৰকাৰী দায়িত্ব হিচাপে বিভক্ত কৰা হয়।

২ নিৰ্ধাৰিত দায়িত্বসমূহ সুচাৰুৰূপে সম্পাদন কৰাৰ বাবে আদেশ প্ৰদানৰ ক্ষমতা সমতাভাৱে বিতৰণ কৰা হয়।

৩ নিৰ্দিষ্ট যোগ্যতাসম্পন্ন কৰ্মচাৰী নিয়োগ কৰি নিয়মিত আৰু অবিৰতভাৱে দায়িত্ব পালন নিশ্চিত কৰাৰ উদ্দেশ্যে কৰ্তৃত্বৰ ব্যৱহাৰ কৰি পদ্ধতিগতভাৱে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হয়।

ইয়াত স্পষ্টভাৱে সংজ্ঞায়িত ঊৰ্ধ্বতন-অধীনস্থ সম্পৰ্কৰ এক ব্যৱস্থা থাকে। এইদৰে শীৰ্ষ ব্যৱস্থাপকসকলে নিম্নস্তৰৰ কৰ্মচাৰীসকলক পৰ্যবেক্ষণ কৰিব পাৰে। আমোলাতান্ত্ৰিক সংগঠনসমূহত স্তৰভিত্তিত ক্ষমতা (Hierarchical Power) স্পষ্টভাৱে দেখা যায়।

নিয়ম আৰু বিধি বিধানৰ এই ব্যৱস্থাটো প্ৰশাসকলৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয় আৰু ই বিভিন্ন স্তৰৰ মাজত কাৰ্যকলাপৰ সমন্বয় সাধন কৰাৰ লগতে কৰ্মচাৰীসকলৰ আচৰণৰ একৰূপত আৰু স্থিৰতা বজাই ৰাখিবলৈ সহায় কৰে।

- শ্ৰম বিভাজন (Division of Labour) ঃ আমোলাতান্ত্ৰিক সংগঠনসমূহত শ্ৰম বিভাজনৰ নীতি প্ৰয়োগ কৰা হয়। "শ্ৰম বিভাজন" বুলিলে নিয়মীয়া কাৰ্যসমূহ চৰকাৰী দায়িত্ব হিচাপে এখন আমোলাতান্ত্ৰিক গাঁথনিত নিৰ্দিষ্টভাৱে ব্যক্তিৰ দক্ষতা অনুসৰি ভাগ বতৰা কৰাক সূচায়। অধিকাংশ সংগঠনে কৰ্মসমূহ বিভিন্ন পদ

আৰু ব্যক্তিৰ মাজত বণ্টন কৰে, কিয়নো সকলো কাম এজন ব্যক্তিৰ দ্বাৰা সম্পন্ন কৰা সম্ভৱ নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে, বিদ্যালয়ত পাঠদান ব্যৱস্থাক সুসংগঠিত কৰাৰ বাবে কৰ্ম বিভাজন প্ৰয়োগ কৰা হয়। বিষয় (ভাষা, গণিত, বিজ্ঞান আদি) আৰু স্তৰ (প্ৰাথমিক আৰু মাধ্যমিক) অনুসৰি উপ-বিশেষত্বসমূহ বিভাজিত কৰা হয়। কৰ্ম বিভাজনৰ ফলত বিশেষীকৰণ (Specialisation) গঢ় লৈ উঠে, যিয়ে দক্ষ আৰু জ্ঞানসম্পন্ন কৰ্মী সৃষ্টি কৰে আৰু তেওঁলোকে নিজৰ দায়িত্ব অধিক কাৰ্যক্ষমতাৰে সম্পাদন কৰিব পাৰে।

- কৰ্তৃত্বৰ স্তৰবিন্যাস (Hierarchy of Authority) ঃ আমোলাতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাত কাৰ্যালয়সমূহ উলম্বভাৱে বিন্যস্ত কৰা হয়; অৰ্থাৎ "প্ৰত্যেক নিম্ন কাৰ্যালয় উচ্চতৰ কাৰ্যালয়ৰ নিয়ন্ত্ৰণ আৰু তত্ত্বাৱধানত থাকে" (Weber, 1947, পৃ 330)। এইদৰে বৈধ নিয়ন্ত্ৰণৰ আধাৰত কৰ্তৃত্বৰ এক স্তৰবিন্যাস গঢ় লৈ উঠে। উদাহৰণস্বৰূপে, সংগঠনৰ গাঁথনি চিত্ৰত (Organizational Chart) ওপৰত অধীক্ষক (Superintendent) আৰু তলৰ স্তৰত সহকাৰী, পৰিচালক, অধ্যক্ষ, শিক্ষক আৰু শিক্ষাৰ্থীসকল দেখা যায়। প্ৰায় সকলো বৃহৎ সংগঠনতে ঊৰ্ধ্বতন আৰু অধীনস্থৰ এক সুসংগঠিত ব্যৱস্থা গঢ় লৈ উঠে, যিয়ে ঊৰ্ধ্বতনসলকৰ নিৰ্দেশনা অনুসৰণত শৃংখলাবদ্ধ অনুশাসন নিশ্চিত কৰে। সংক্ষেপে, কৰ্তৃত্বৰ স্তৰবিন্যাসে শৃংখলাবদ্ধ অনুসৰণ আৰু সমন্বিত প্ৰচেষ্টাক উন্নীত কৰে।

ৱেবাৰে উল্লেখ কৰা অনুসৰি, আমোলাতান্ত্ৰিক সংগঠনৰ এটা বিশেষ বৈশিষ্ট্য হ'ল কৰ্মচাৰীৰ নৈৰ্ব্যক্তিক দৃষ্টিভংগী। কৰ্মচাৰীসকলৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক নৈৰ্ব্যক্তিক ভিত্তিত গঢ়ি উঠিব লাগে। প্ৰত্যেক কৰ্মচাৰীয়ে নিজৰ দায়িত্ব পালন কৰাৰ সময়ত ব্যক্তিগত অনুভূতি, মৰম-চেনেহ বা বিদ্বেষৰ সলনি প্ৰচলিত নীতি নিয়ম আৰু কৰ্তব্যক অগ্ৰাধিকাৰ দিব লাগে। সংগঠনৰ সৈতে জড়িত লোকৰ প্ৰতি আৰু কামৰ প্ৰতি এই নৈৰ্ব্যক্তিক দৃষ্টিভংগীয়ে ন্যায়সংগত আৰু পূৰ্বানুমানযোগ্য আচৰণ নিশ্চিত কৰে।

- **আনুষ্ঠানিক নিযুক্তি** (Formal Selection) ঃ আমোলাতান্ত্ৰিকগাঁথনিত ব্যক্তিসকলক তেওঁলোকৰ শিক্ষাগত যোগ্যতা, প্ৰশিক্ষণ, প্ৰযুক্তিগত দক্ষতা আদিৰ ভিত্তিত নিযুক্তি দিয়া হয়। ব্যক্তিগত সম্পৰ্ক, চিনাকি, জাতি বা ৰাজনৈতিক পছন্দৰ সলনি মেধা আৰু যোগ্যতাক গুৰুত্ব দিয়া হয়। নিযুক্তি আৰু পদোন্নতি সাধাৰণতে লিখিত পৰীক্ষা, প্ৰমাণপত্ৰ বা প্ৰদৰ্শিত দক্ষতাৰ ভিত্তিত হয়, যাৰ ফলত সংগঠনটোত দক্ষ আৰু পেছাদাৰী কৰ্মচাৰী নিশ্চিত হয়।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১ ঃ এজন দক্ষতাসম্পন্ন্ নেতাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ২ ঃ কৰ্ম বিভাজনে (Division of Labour)কেনেদৰে এটা আমোলাতান্ত্ৰিক সংগঠনৰ সঠিক কাৰ্যসম্পাদনত সহায় কৰে?

.....

.....

.....

১০.৫ আধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- মার্ক্সবাদী পৰম্পৰা কার্ল মার্ক্স আৰু ফ্ৰেডৰিখ এংগেলছৰ কর্মৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠিছে। ই সমাজ, অর্থনীতি আৰু ৰাজনীতি বিশ্লেষণ কৰাৰ এটা তাত্ত্বিক কাঠামো, য'ত শ্ৰেণী সম্পর্ক আৰু তাৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা সামাজিক সংঘাতসমূহক কেন্দ্ৰীয় গুৰুত্ব দিয়া হয়।
- মার্ক্সৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰ হৈছে "এটা শ্ৰেণীৰ আন এটা শ্ৰেণীৰ ওপৰত দমন কৰাৰ সংগঠিত শক্তি"। অর্থাৎ, তেওঁ ৰাষ্ট্ৰক প্ৰধান অর্থনৈতিক শ্ৰেণীৰ দ্বাৰা শ্ৰেণী-প্ৰভুত্ব আৰু শোষণৰ উপকৰণ হিচাপে ব্যাখ্যা কৰিছিল। মার্ক্সবাদী দৃষ্টিভংগী অনুসৰি, ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ উদ্ভৱ আৰু শ্ৰেণী ব্যৱস্থাৰ সৃষ্টিৰ লগে লগে ৰাষ্ট্ৰৰ উদ্ভৱ হৈছিল।
- এংগেলছৰ মতে, যিকোনো ৰাষ্ট্ৰতে য'ত ভূমি আৰু অন্যান্য উৎপাদনৰ উপায়সমূহৰ ব্যক্তিগত মালিকী স্বত্ব থাকে আৰু মূলধনে প্ৰভুত্ব কৰে -- যদিও সেয়া গণতান্ত্ৰিক যেন লাগিব পাৰে -- সেয়া মূলতঃ পুঁজিবাদী ৰাষ্ট্ৰ। তেওঁৰ মতে পুঁজিবাদী ৰাষ্ট্ৰ হৈছে শাসক শ্ৰেণী (বুর্জোৱা) ৰ হাতত থকা এনে এটা যন্ত্ৰ, যাৰ জৰিয়তে শ্ৰমিক শ্ৰেণী আৰু দৰিদ্ৰ কৃষকসকলক অধীন কৰি ৰখা হয়।
- মেক্স ৱেবাৰৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক তত্ত্বই আধুনিক সমাজত ক্ষমতাৰ সম্পর্কসমূহ বিশ্লেষণ কৰে, যি সমাজ আমলাতন্ত্ৰ আৰু যুক্তিকৰণ (Rationalisation) ৰ দ্বাৰা চিহ্নিত। ৱেবাৰে "কর্তৃত্ব" ক বৈধ প্ৰভুত্বৰ ৰূপ হিচাপে সংজ্ঞা দিছিল -- অর্থাৎ যি প্ৰভুত্ব অনুগামী বা অধীনস্থসকলৰ দ্বাৰা বৈধ বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। ৱেবাৰে কর্তৃত্বৰ তিনিটা আদর্শগত প্ৰকাৰৰ কথা কৈছিল --

  (ক)পৰম্পৰাগত কর্তৃত্ব (Traditional Authority)

  (খ) দক্ষতাসম্পন্ন আইনী কর্তৃত্ব (Rational-Legal Authority)।

  এই তিনিটা প্ৰভুত্বৰ ৰূপে সকলো ধৰণৰ প্ৰভুত্বক প্ৰতিনিধিত্ব নকৰিলেও, মানুহে কেনেকৈ আনৰ ওপৰত ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰে আৰু সেই ক্ষমতা কেনেকৈ বৈধতা লাভ কৰে তাক বুজাবলৈ সহায় কৰে।

  আমোলাতন্ত্ৰ হৈছে যুক্তিসংগত আইনী কর্তৃত্বৰ নীতি বাস্তৱায়ন কৰা প্ৰধান যন্ত্ৰ। আমোলাতন্ত্ৰৰ গাঁথনি বহুতো নিয়ম-নীতি, মানকীকৃত প্ৰক্ৰিয়া, স্পষ্ট স্তৰভিত্তিক গাঁথনি (Hierarchy), কর্মৰ সুষম বিভাজন, আনুষ্ঠানিক নিযুক্তি আৰু নৈর্ব্যক্তিক পেছাদাৰী আচৰণৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত। মেক্স ৱেবাৰে দাবী কৰিছিল যে এই ধৰণৰ গাঁথনি বৃহৎ সংগঠনৰ ক্ষেত্ৰত অধিক ফলপ্ৰসূ, কিয়নো ই বহু কর্মচাৰীৰ দ্বাৰা বহু কার্য সুসংগঠিতভাৱে আৰু দক্ষতাৰে সম্পন্ন কৰিব পাৰে।

১০.৬ আধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থপঞ্জী

- Agarwal, R.C. (2006). Political Theory (Principles of Political Science) New Delhi: S. Chand & Company Ltd..
- Marx, K. (1996). The Communist manifesto London: Chicago, III.: Pluto Press.
- Weber, M. (1947) The Theory of Social and Economic Organization. New York: London Free Press Collier Macmillan.
- Jayapalan, N. (2002). Comprehensive Political Theory. Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.

✓ ১০.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ন

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ লুইছ হেনৰী মৰ্গান (Lewis Henry Morgan)।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ শ্ৰেণী।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ বুৰ্জোৱা (পুঁজিপতি শ্ৰেণী) আৰু সৰ্বহাৰা শ্ৰেণী (শ্ৰমিক শ্ৰেণী)।

প্ৰশ্ন ৪ ৰ উত্তৰঃ কাৰ্ল মাৰ্ক্স (Karl Marx)

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ দক্ষতাসম্পন্ন নেতাৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ হৈছে -- তেওঁলোকক অনুগামীসকলে অসাধাৰণ, অন্যান্য আৰু আলৌকিক গুণৰ অধিকাৰী বুলি গণ্য কৰে। তেওঁলোকৰ প্ৰৱল ব্যক্তিত্ব, অনুপ্ৰেৰণা দান কৰাৰ ক্ষমতা, আকৰ্ষণীয় ভাষণ আৰু নেতৃত্বই অনুগামীসকলক গভীৰভাৱে অনুগত আৰু নিষ্ঠাবান কৰি তোলে। তেওঁলোক সাধাৰণতে সামাজিক সংকট বা গভীৰ পৰিৱৰ্তনৰ সময়ত আবিৰ্ভাব হয়।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ "কৰ্ম বিভাজন" বুলিলে বুজায় যে আমোলাতান্ত্ৰিক গাঁথনিত কামসমূহক সুনিৰ্দিষ্ট ভাৱে বিভাজিত কৰি চৰকাৰী দায়িত্ব হিচাপে বিভিন্ন ব্যক্তিৰ মাজত বণ্টন কৰা হয়। অধিকাংশ বৃহৎ সংগঠনৰ কাম ইমান জটিল যে এজন ব্যক্তিয়ে অকলে সম্পূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰে। সেয়ে কৰ্ম বিভাজনৰ ফলত বিশেষীকৰণ (Specialisation) গঢ়ি উঠে। ইয়াৰ ফলত কৰ্মচাৰীসকলে নিজৰ নিজৰ নিৰ্দিষ্ট অত্যন্ত দক্ষ আৰু জ্ঞানসম্পন্ন হৈ উঠে, যাৰ ফলত তেওঁলোকে নিজৰ দায়িত্ব অধিক কাৰ্যক্ষম, দ্ৰুত আৰু শুদ্ধভাৱে পালন কৰিব পাৰে।

? ১০.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্নঃ

প্ৰশ্ন ১ঃ "The Origins of the Family, Private Property and the State" গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন?

প্ৰশ্ন ২ঃ দুজন দক্ষতাসম্পন্ন নেতাৰ উদাহৰণ দিয়ক?

প্রশ্ন ৩ঃ ৰাষ্ট্রৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

(খ) চুটি প্রশ্নসমূহ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)।

প্রশ্ন ১ঃ মার্ক্সবাদী ৰাষ্ট্র তত্ত্বৰ মুখ্য নীতিসমূহ সংক্ষেপে লিখক।

প্রশ্ন ২ঃ যুক্তিসংগত আইনী কর্তৃত্ব (Rational-Legal Authority) ৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখব)।

প্রশ্ন ১ঃ ৱেবাৰৰ কর্তৃত্ব সম্পর্কীয় বুজাবুজি আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ মার্ক্সবাদী ৰাষ্ট্র তত্ত্ব বিস্তৃতভাৱে ব্যাখ্যা কৰক।

****

অধ্যায় ১১ঃ মুখ্য ৰাজনৈতিক মতাদর্শ - ১

অধ্যায় গাঁথনি

১১.১ উদ্দেশ্য

১১.২ পৰিচয়

১১.৩ মতাদর্শৰ বুজাবুজি

১১.৪ জাতীয়তাবাদ

১১.৪.১ জাতীয়তাবাদৰ উৎপত্তি আৰু উদ্ভৱ

১১.৪.২ জাতীয়তাবাদৰ প্ৰকাৰ

১১.৫ উদাৰবাদ

১১.৫.১ উদাৰতাবাদৰ প্ৰকাৰ

১১.৫.২ উদাৰতাবাদৰ উপাদান

১১.৬ ফেচিবাদ

১১.৬.১ ফেচিবাদৰ উৎপত্তি আৰু বৈশিষ্ট্য

১১.৬.২ ইটালীৰ ফেচিবাদী আন্দোলন

১১.৬.৩ জার্মানীত ফেচিবাদী উত্থান

১১.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১১.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১১.৯ অধিক জানিবলৈ

১১.১০ আদর্শ প্রশ্ন

১১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- জাতীয়তাবাদ, উদাৰতাবাদ আৰু ফেচিবাদৰ উদ্ভৱ আৰু উৎস সম্পর্কে বুজিব পাৰিব।
- এই ৰাজনৈতিক মতাদর্শসমূহৰ সৈতে জড়িত তাত্ত্বিক আৰু বৌদ্ধিক ইতিহাস অন্বেষণ কৰিব পাৰিব।
- ইয়াত মুখ্য মতাদর্শসমূহ আৰু বিশ্ব ঘটনাসমূহৰ পৰীক্ষা কৰিব পাৰিব, তথা তাৰ ফলত মানৱ ইতিহাসত ইয়াৰ প্ৰভাৱ বুজিব পাৰিব।

১১.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টোৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হৈছে ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰত থকা মুখ্য মতাদর্শসমূহৰ আলোচনা কৰা। ইয়াত 'মতাদর্শ' কি, তাৰ সংজ্ঞা নির্ধাৰণৰ পৰা আৰম্ভ কৰি, ক্ৰমশঃ সময়ৰ সৈতে বিকাশ হোৱা তিনিটা গুৰুত্বপূর্ণ ৰাজনৈতিক মতাদর্শৰ বিস্তৃত বিৱৰণ আলোচনা কৰ হ'ল। এই ধাৰণাসমূহ মূলতঃ পাশ্চাত্য সমাজত বিকাশৰ ফল বুলি কোৱা হয়, যি বিশ্ব ৰাজনীতিত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছে। অৱশ্যে সময়ৰ গতিত বিভিন্ন শাসনব্যৱস্থাই কেতিয়াবা যদি শক্তিলাভ কৰিছে আৰু পুনৰ হেৰুৱাইছে।

পূর্বৱর্তী অধ্যায়টোৱে আমাক দেখুৱাইছিল যে কেনেকৈ কার্ল মার্ক্স আৰু মেক্স ৱেবাৰৰ বৌদ্ধিক পৰম্পৰাই ৰাজনৈতিক বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত মৌলিক ভূমিকা পালন কৰিছিল। তাত কিছুমান প্ৰশ্নৰ উত্তৰ বিচৰা হৈছিল, যেনে-- স্তৰীকৃত সমাজত কার্ল মার্ক্সে ৰাষ্ট্ৰক কেনেকৈ সংজ্ঞায়িত কৰিছিল? আৰু ৱেবাৰে সমাজত অধিকাৰৰ ভূমিকা আৰু আমোলাতন্ত্ৰৰ অৱস্থান আৰু গুৰুত্ব কেনেকৈ বুজিছিল।

এই অধ্যায়টিত আমি ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰৰ মুখ্য মতাদর্শসমূহৰ বিশদ আলোচনা কৰা হৈছে। যিবোৰ ক্ৰমে -- জাতীয়তাবাদ, উদাৰ তাবাদ আৰু ফেচিবাদ।

জাতীয়তাবাদ, উদাৰতাবাদ আৰু ফেচিবাদ বহু দিশত জনসমাজৰ আলোচনাৰ গুৰুত্বপূর্ণ সামাজিক ধাৰা হিচাপে পৰিগণিত হৈছে। দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহাৰিক দিশতো সামাজিক মাধ্যম, ৰাজহুৱা পৰিৱহন অথবা স্থানীয় দোকান-পোহাৰ ইত্যাদিত এই আদর্শসমূহত আমি এইবোৰ অনুভৱ কৰোঁ। কিন্তু প্ৰতিটো ধাৰণাৰ বিশ্লেষণ কৰাৰ আগতে, প্ৰথমে সংক্ষেপে 'মতাদর্শ' কি সেইটো বুজি লোৱাটো আৱশ্যক।

১১.৩ মতাদর্শৰ ধাৰণা

"ৰাজনীতিত ধাৰণাসমূহে গুৰুত্ব বহন কৰে -- ই কার্যকলাপক প্ৰেৰণা দিয়ে, আকাৰ দিয়ে, আৰু এক বাস্তৱ শক্তি ৰূপে প্ৰকাশ পায়।"

--Roger Eatwell (২০০৩)

মতাদর্শ সাধাৰণতে এক সুসংগঠিত ধাৰণা আৰু বিশ্বাসৰ পদ্ধতি হিচাপে সংশয়িত কৰা হয়, যি কোনো নির্দিষ্ট গোটৰ লোকৰ দ্বাৰা সামাজিকভাৱে প্ৰতিনিধিত্ব কৰা হয়। ই হৈছে এক চিন্তাধাৰাৰ বিন্যাস, যি বিশ্বাস, আচৰণ, নিয়ম-নীতি আৰু প্ৰতীকসমূহৰ জৰিয়তে প্ৰকাশ পায়। সাধাৰণভাৱে 'মতাদর্শ' শব্দটোৱে কার্ল মার্ক্সৰ ধাৰণালৈ ঘূৰি যোৱা যায়। কিন্তু ইয়াৰ উৎস হিচাপে, ইয়াতকৈও আগলৈ অনুসৰণ কৰিব পাৰি। বিশেষকৈ দর্শনশাস্ত্ৰী এনতইনে এণ্টোইন লুই ক্লড ডেষ্টুট ডি ট্ৰেচি (Antoine Louis Claude Destutt de Tracy) এ ১৭৯৭ চনত ফ্ৰান্সত এই শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ আৰম্ভ কৰিছিল।

মতাদর্শসমূহ, এক সমষ্টিগত বিশ্বাস আৰু ধাৰণাৰ পদ্ধতি হিচাপে, ব্যক্তিক 'বিষয়' ৰূপে পৰিণত কৰে, যি তাৰ অস্তিত্বৰ এক কার্য হৈ উঠে (Karl Mannheim, ১৯৩৬)। এই সমষ্টিগত প্ৰতিনিধিত্বসমূহ বিভিন্ন বিশ্বাস, কার্য, বস্তু, প্ৰতীক আৰু প্ৰতিষ্ঠানসমূহত প্ৰকাশ পায়। ভাষণৰ পৰা প্ৰতীকী উপস্থাপনালৈ, ৰাজনৈতিক কার্যৰ পৰা ৰাজনৈতিক দলসমূহলৈ -- এই সুসংগঠিত ধাৰণাসমূহে আমাৰ সমাজ জীৱনৰ ইতিহাসৰ গতিপথ গঢ়ি তুলিছে।

যদি আমি ফ্ৰান্স বিপ্লৱ, ভাৰতৰ স্বাধীনতা আন্দোলন, ছোভিয়েট বিপ্লৱ অথবা ১৯৯০ দশকৰ নতুন উদাৰীকৰণ নীতিসমূহ বিশ্লেষণ কৰো, তেন্তে দেখা যায় যে আমাৰ ইতিহাসৰ এই মুখ্য ঘটনাসমূহ বিভিন্ন ধাৰণা আৰু বিশ্বাসৰ পদ্ধতি -- অর্থাৎ মতাদর্শ -- দ্বাৰা সংগঠিত হৈছিল।

মতাদর্শ এক ধাৰণাৰ সংহতি হিচাপে সামাজিক আন্তঃক্ৰিয়া আৰু বিনিময়ৰ ভিত্তি হিচাপে কাম কৰে। ই একে সময়তে সামাজিক কার্যৰ ফল আৰু উৎপাদক দুয়োটা মাধ্যম হিচাপে চলিত হয়। ইয়াৰ সমষ্টিগত কার্যসমূহ বিভিন্ন সামাজিক প্ৰতিষ্ঠানত প্ৰতিফলিত হয় -- যেনে ৰাষ্ট্ৰ, বজাৰ, পৰিয়াল, সামৰিক ব্যৱস্থা, আইন আৰু ধর্ম আদি। এতিয়া, এই বিষয়টোৰ আলোচনাৰ প্ৰসংগত, আমি সেই মুখ্য ৰাজনৈতিক মতাদর্শসমূহ চাওঁ যাৰ দ্বাৰা মানৱ ইতিহাসৰ বিভিন্ন যুগ আৰু ঘটনাসমূহ নির্ধাৰণ কৰিছে। আমি আৰম্ভ কৰিম জাতীয়তাবাদৰ পৰা -- যি এখন জাতি আৰু জাতীয় পৰিচয়ৰ ধাৰণাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠা।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১ ঃ 'মতাদর্শ' শব্দটোৰ মূল অৱদানকাৰী হিচাপে কাক চিহ্নিত কৰিব পাৰি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ২ ঃ কোনে কৈছিল যে মতাদর্শ এক বিশ্বাসৰ পদ্ধতি হিচাপে ব্যক্তিৰ অস্তিত্বৰ এক কার্য হৈ উঠে?

.....

.....

.....

১১.৪ জাতীয়তাবাদ

জর্জ অৰৱেল (George Orwell ১৯৪৫) -ৰ মতে, জাতীয়তাবাদ হৈছে মানুহক কোনো নির্দিষ্ট জাতিৰ সৈতে থকা সংযোগৰ ভিত্তিত বিভাজিত কৰাৰ এক প্ৰক্ৰিয়া। তেওঁ ইয়াক এইদৰে বর্ণনা কৰিছে --"এটা একক জাতি বা গোটৰ সৈতে নিজকে একাত্ম কৰাৰ অভ্যাস, য'ত সেয়া ভাল-বেয়া সেই বিবেচনাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আন কোনো কর্তব্য স্বীকাৰ নকৰে, কেৱল তাৰ স্বার্থ আগু�ৰাই নিয়াৰ ক্ষেত্ৰতেই সীমাবদ্ধ থাকে।"

সৰল ৰূপত ক'বলৈ গ'লে, জাতীয়তাবাদ হৈছে নিজৰ জাতিৰ প্ৰতি নিবেদিত বিশ্বাস, ধাৰণা আৰু আদর্শসমূহৰ এক পদ্ধতি। এই পদ্ধতিয়ে এক স্বীকৃত ভূ-ৰাজনৈতিক স্থানত এক সাধাৰণ সংস্কৃতিৰ আধাৰত পৰিচয়ৰ একক গঢ়ি তোলে। এই জাতীয়তাবাদী ভাবধাৰা কিছুমান উপাদানৰ পৰা উদ্ভৱ হয়--

(ক) এটা জাতি, যাৰ নিজস্ব ইতিহাস আৰু সংস্কৃতিৰ পবিত্ৰতা থাকে, আৰু

(খ) আন গোটসমূহ সৈতে প্ৰতিযোগিতা থাকে।

কিন্তু, জর্জ অৰৱেল জাতীয়তাবাদ আৰু দেশ প্রেমৰ মাজত পার্থক্য সূচিত কৰিছে। দেশপ্রেমো এখন পবিত্র সত্তা (জাতি)-ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰে, কিন্তু ইয়াত আনৰ ওপৰত নিজৰ বিশ্বাস জোৰকৈ আৰোপ কৰাৰ প্রৱণতা নাথাকে।

ইতিহাসিক জাতিৰ ধাৰণাত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠা জাতীয়তাবাদী সচেতনতাই মানুহৰ মাজত এনে একক সৃষ্টি কৰে, যি হয়তো তাৰ পূর্বতে এজনে আনজনৰ বাবে অচিনাকিৰ দৰে আছিল। সমাজ-মানৱবিজ্ঞানী আর্নেষ্ট গেলনাৰ (Ernest Gellner) ৰ মতে -- "জাতীয়তাবাদ মূলতঃ এক ৰাজনৈতিক নীতি, য'ত ৰাজনৈতিক আৰু জাতীয় একতা একে হোৱা উচিত" ১৯৮৩ঃ১)।

জাতীয় পৰিচয়ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এই একতাৰ অনুভৱে বহু জাতি-ৰাষ্ট্র গঠন কৰিবলৈ প্রেৰণা যোগাইছে -- যেনে জার্মানী, ইটালী, ফ্রান্স, আমেৰিকা আৰু ভাৰত। ছোভিয়েট ইউনিয়নৰ পতনৰ পিছত ৰাছিয়াত জাতীয়তাবাদী আকাংক্ষাৰ উল্লেখযোগ্য বৃদ্ধি দেখা গৈছিল, য'ত প্রায় ত্রিশখন জাতীয় গোটে নিজৰ স্বকীয় পৰিচয়ৰ ভিত্তিত স্বাধীনতা বিচাৰিছিল। অৱশ্যে কিছুমান ক্ষেত্রত (যেনে চেক প্রজাতন্ত্র আৰু স্লোভাকিয়া) জাতীয়তাবাদৰ এই প্রক্রিয়া তুলনামূলকভাৱে শান্তিপূর্ণ আছিল, কিন্তু আন ক্ষেত্রত (যেনে পূর্বৱর্তী ইউগোস্লাভিয়া) জাতিগত পৰিষ্কৰণৰ দৰে জাতীয়তাবাদৰ অন্ধকাৰ দিশো দেখা গৈছিল।

ইয়াৰ উপৰিও, কেতিয়াবা সাধাৰণ ভাষা এটাই ও জাতীয়তাবাদৰ ভিত্তি দৃঢ় কৰে। বেনেডিক্ট এণ্ডাৰছন (Benedict Anderson) (১৯৮৩)-এ তেওঁৰ প্রসিদ্ধ গ্রন্থ "Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism" -ত উল্লেখ কৰিছে যে মুদ্রণ সংস্কৃতিৰ বিকাশে জাতীয়তাবাদী অনুভূতিৰ প্রৱেশ পথ মুকলি কৰিছিল। সংবাদপত্র আৰু উপন্যাসৰ জৰিয়তে ভাষাৰ ব্যৱহাৰে মানুহক এক 'কল্পিত সমাজ' (Imagined community) -ৰ সৈতে সংযুক্ত কৰিছিল, যি সমষ্টিগত চেতনাক পুষ্টি কৰি ৰাখিছিল। সেই অনুসাৰে, জাতি (Nation), জাতীয়তা (Nationality) আৰু জাতীয়তাবাদ (Nationalism) কল্পনাৰ জৰিয়তে অস্তিত্ব লাভ কৰে। যেতিয়া এই একতা কল্পনা কৰা হয় আৰু তেতিয়াই ইয়াৰ বস্তুগত ৰূপত প্রতিষ্ঠা কৰা হয় আৰু বাস্তৱ ৰূপত প্রকাশ পায়।

১১.৪.১ জাতীয়তাবাদৰ উৎপত্তি আৰু উদ্ভৱ

জাতীয়তাবাদ বা জাতিৰ উৎপত্তি নির্দিষ্টভাৱে অনুসৰণ কৰা কঠিন। তথাপি, বহুতো বিদ্বানে এই ধাৰণাৰ জন্ম ইউৰোপত হোৱা বুলি মত প্রকাশ কৰিছে। ইতিহাসবিদ পিটাৰ অলটাৰ (Peter Alter) ৰ মতে "Nationalism" শব্দটো প্রথমবাৰৰ বাবে ১৭৭৪ চনত ব্যৱহাৰ হৈছিল, আনহাতে জি ডি বার্টিয়েৰ ছ'ভিনি (G. de Bertier Sauvigny) এ বিশ্বাস কৰে যে এই শব্দটো প্রথম ১৭৯৮ চনত ব্যৱহৃত হৈছিল। জন কেন (John Kane, ২০১৪)ৰ মতে, এই ধাৰণাৰ তাত্ত্বিক মূল শতিকাৰ ফ্রান্সত পোৱা যায়। বিশেষকৈ মণ্টেস্কিউ (Montesquieu) ৰ গ্রন্থ "The Spirit of the Laws" ত, তেওঁ ফ্রান্সৰ French Revolution-ক সেই সময় হিচাপে চিহ্নিত কৰিছে য'ত জাতীয়তাবাদী অনুভূতিৰ আৰম্ভণি হৈছিল। ১৭৮৯ চনৰ ফ্রেঞ্চ নেচনেল এছেম্বলীৰ "Declaration of the Rights of Man and of the Citizens" এ স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰে যে সকলো সার্বভৌমত্বৰ ভিত্তি প্রকৃততে

এখন জাতিৰ ধাৰণাত নিহিত থাকে।

আফ্রিকা আৰু ভাৰতীয় উপমহাদেশৰ দেশসমূহত, জাতীয়তাবাদ উপনিৱেশিক শক্তিৰ বিৰুদ্ধে স্বাধীনতাৰ আকাংক্ষাৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছিল, আনহাতে আৰব জাতীয়তাবাদে ভৌগোলিক সীমাৰেখা অতিক্রম কৰিছিল। পার্থ চেটার্জী আৰু আশীষ নন্দীৰ দৰে তাত্ত্বিকসকলে মতপোষণ কৰে যে ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদ হৈছে পশ্চিমীয়া শিক্ষাৰ এক ফল। ইয়াৰ জৰিয়তে ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদ স্বাধীনতা, সমতা, উদাৰতা আৰু ভ্রাতৃত্বৰ দৰে ধাৰণাসমূহৰ সৈতে পৰিচিত হৈছিল। ইতিহাসবিদ ছেখৰ বন্দ্যোপাধ্যায়ৰ মতে, ভাৰতত জাতীয় সচেতনতা কেইবাটাও কাৰকৰ সমন্বয়ৰ ফলত গঢ়ি উঠিছিল --

(ক) উপনিবেশিক শাসনৰ প্রতি বিদ্বেষ।

(খ) দেশপ্রেম।

(গ) দেশৰ প্রাচীন সাংস্কৃতিক ঐতিহ্যৰ প্রতি গৌৰৱবোধ।

(ঘ) জাতি, শ্রেণী, ভাষা, লিংগ আৰু ধর্মৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰি মানুহক একত্রিত কৰাৰ প্রয়োজনীয়তা গঢ় লৈ উঠে।

জাতীয়তাবাদৰ বিভিন্ন ৰূপ আছে নেকি? যদি থাকে, তেন্তে এইবোৰক কেনেদৰে শ্রেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি? এতিয়া আমি তলত আলোচনা কৰা ধৰণে এইবোৰ বিশ্লেষণ কৰা হ'ল।

১১.৪.২ জাতীয়তাবাদৰ ভিন্ন প্রকাৰসমূহ

জাতীয়তাবাদ এক ধাৰণা হিচাপে বিভিন্ন বিদ্বানৰ মাজত মতভেদ সৃষ্টি কৰিছে। একেদৰে, ইয়াক সম্পূর্ণভাৱে নির্দিষ্ট ৰূপত শ্রেণীবদ্ধ কৰাটোও যথেষ্ট কঠিন। আৰম্ভণিতে এইটো উল্লেখযোগ্য যে এই বিভিন্ন ৰূপসমূহ ইটো আনটোৰ পৰা সম্পূর্ণৰূপে পৃথক নহয়। কোনো এটা জাতিয়ে যেতিয়া জাতীয়তাবাদী অনুভূতি প্রদর্শন কৰে, তেতিয়া সেই মতাদর্শ বিভিন্ন ৰূপৰ সংমিশ্রণৰ পৰা গঢ়ি উঠিব পাৰে। আনকি, কোনো এক নির্দিষ্ট ৰূপত আৰম্ভ হোৱা জাতীয়তাবাদ পিছলৈ আন ৰূপসমূহৰ বৈশিষ্ট্যও গ্রহণ কৰিব পাৰে। জাতীয়তাবাদৰ প্রকাৰ ইয়াৰ উদ্ভৱৰ স্বভাৱৰ সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত।

সাধাৰণভাৱে, জাতীয়তাবাদৰ বিভিন্ন ৰূপসমূহ হ'ল--

- **নাগৰিক জাতীয়তাবাদঃ**

এই ধৰণৰ জাতীয়তাবাদ জিন-জেক ৰুছ'ৰ ধাৰণাসমূহৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। এই ক্ষেত্রত, নাগৰিকসকলৰ সক্রিয় অংশগ্রহণৰ ফলত এখন ৰাষ্ট্র বা জাতিৰ আইনগত প্রতিষ্ঠানসমূহে বৈধতা লাভ কৰে। ইয়াত সদস্যসকলৰ বৈচিত্র্য (যেনে জাতিগত পৰিচয়, বর্ণ বা ধর্ম)ক অগ্রাধিকাৰ দিয়া নহয়। এই ধৰণৰ জাতীয়তাবাদ নাগৰিকসকলৰ দায়িত্ব পালন আৰু ৰাষ্ট্র গঢ়াৰ প্রক্রিয়াত সক্রিয় অংশগ্রহণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠে। কিন্তু উল্লেখযোগ্য যে, যিকোনো ব্যক্তিয়ে -- তেওঁৰ আৰোপিত পৰিচয় যিয়েই নহওক কিয়, কিন্তু নিজৰ সংস্কৃতি পালন কৰাৰ তেওঁৰ সম্পূর্ণ অধিকাৰ থাকে।

এই ধৰণৰ জাতীয়তাবাদৰ সীমাবদ্ধতা ইয়াৰ অন্তর্ভুক্তিমূলক স্বভাৱত নিহিত, যিয়ে বহু-সংস্কৃতিক সমাজৰ বৈচিত্রময় আকাংক্ষা সম্পূর্ণভাৱে স্বীকাৰ নকৰে। এক জাতীয় পৰিচয় গঢ়ি তোলাৰ প্রচেষ্টাত ক্ষুদ্র সম্প্রদায়সমূহৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ অৱহেলা কৰাত এক বর্হিভূতকৰণৰ প্রক্রিয়া সৃষ্টি হয়। ইয়াৰ ফলত 'অন্যীকৰণ'ৰ অনুভূতি আৰু উন্নয়নৰ প্রক্রিয়াত 'বঞ্চিত' হোৱা ধাৰণা বৃদ্ধি পায়। এই সমস্যাৰ সৃষ্টি হোৱাৰ মূলতঃ কাৰণ হৈছে যে যেতিয়া প্রতিষ্ঠানসমূহে সকলোৰে স্বার্থ সুৰক্ষিত কৰাৰ নিজৰ দায়িত্ব সম্পূর্ণ কৰিব নোৱাৰে, ফলত জাতিগততা, বর্ণ বা ধর্মৰ ভিত্তিত বিভাজন সৃষ্টি হয়। এইধৰণৰ পৰিস্থিতি ১৯৬০-ৰ দশকৰ তামিল জাতীয়তাবাদ অথবা উত্তৰ-পূর্ব ভাৰতৰ বাসিন্দাসকলৰ মাজত দেখা জাতিগত জাতীয়তাবাদত দেখা যায়।

- **জাতিগত জাতীয়তাবাদঃ**

পশ্চিমত জাতীয়তাবাদ জনপ্রিয় সার্বভৌমত্বৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠিছিল, তাত পূর্ব ইউৰোপ আৰু উপনিবেশিক এছিয়া-আফ্রিকাত জাতীয়তাবাদ 'Volk' (অর্থাৎ 'মানুহ')ৰ ধাৰণাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিকাশ পাইছিল। এক ঐতিহাসিক অঞ্চল আৰু তাৰ নিজস্ব সংস্কৃতিৰ সৈতে সংযুক্ত একতা আৰু অন্তর্ভূক্তিৰ অনুভুতি হৈছে জাতিগত জাতীয়তাবাদৰ মুখ্য বৈশিষ্ট্য। পূর্ব ইউৰোপত, এই জাতীয়তাবাদ নিজৰ পুর্বপুৰুষীয়া সংস্কৃতি (ভাষা, বর্ণ বা জাতিগততা)ৰ সৈতে সংযুক্ত হোৱাৰ এক স্বাভাৱিক প্রৱণতাৰ ফলত ৰ উত্থান হৈছিল। ভাৰতত ইয়াৰ উত্থানৰ দুটা মুখ্য কাৰণত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি --

(ক) প্রান্তীয় জাতিগত পৰিচয়সমূহক মূলসোঁতত অন্তর্ভুক্ত নকৰাৰ ফলত,

(খ) উন্নয়নৰ সময়ত সম্পদসমূহৰ সমান বণ্টনৰ অভাৱত।

এইধৰণৰ জাতিগত জাতীয়তাবাদৰ উদাহৰণ হিচাপে উত্তৰ-পূর্ব ভাৰতৰ জাতিগত আত্মপ্রকাশ আৰু ১৯৬০ ৰ দশকৰ দ্রাবিড় আন্দোলন মূলতঃ উল্লেখযোগ্য। এই ৰূপসমূহক উপ-জাতীয়তাবাদ বা আঞ্চলিকতাবাদ বুলিও কোৱা হয়, যি বৃহৎ জাতীয়তাবাদী চেতনাৰ অকার্যকৰী উপস্থিতিত উদ্ভৱ হয়।

- **সাংস্কৃতিক জাতীয়তাবাদঃ**

সংস্কৃতি আৰু ৰাজনীতি সম্পূর্ণভাৱে পৃথক নহ'লেও, সাংস্কৃতিক ক্ষেত্রত উদ্ভৱ হোৱা জাতীয়তাবাদ সদায় মূলসোঁতৰ ৰাজনীতিৰ অংশ নহয়। ব্যক্তিগত পৰিচয় আৰু একতাৰ প্রকাশ সাংস্কৃতিক ৰূপতো দেখা যায়। ভাৰতত, জাতীয় আন্দোলনৰ সময়ত, যেতিয়া ৰাজনৈতিক কার্য আৰু আন্দোলনৰ জৰিয়তে ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদ বিস্তৃত হৈছিল, তেতিয়া জাতীয়তাবাদী অনুভূতিয়ে জীৱনৰ আন ক্ষেত্রসমূহতো প্রৱেশ কৰিছিল। যেনে, বেংগলীয় পুনৰজাগৰণৰ সময়ত শিল্প, সাহিত্য আৰু সংগীতত জাতীয়তাবাদী চিন্তাধাৰা প্রকাশ পাইছিল। খেল-ধেমালি যেনে ফুটবল, ক্রিকেট আৰু এথলেটিক্সতো জাতীয় পৰিচয়ৰ উৎসাহ দেখা যায়। বিশ্বব্যাপী অনুষ্ঠানসমূহত পতাকা, জাতীয় সংগীত, প্রতিনিধি আৰু সমর্থকসকলৰ শাৰীৰিক ভংগী আদিৰ জৰিয়তে জাতীয়তাবাদৰ অনুভুতি স্পষ্টভাৱে প্রকাশ পায়। খাদ্যও কেতিয়াবা সাংস্কৃতিক পৰিচয়ৰ জৰিয়তে জাতীয়তাবাদী অনুভূতি প্রকাশৰ মাধ্যম হৈ উঠে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৩ ঃ বেনেডিক্ট এণ্ডাৰচনে কোনখন গ্রন্থত উল্লেখ কৰিছিল যে মুদ্রণ সংস্কৃতিৰ বিকাশৰ ফলত

জাতীয়তাবাদী অনুভূতি বৃদ্ধি পাইছিল?

.....

.....

প্রশ্ন ৪ ঃ জাতীয়তাবাদৰ তাত্ত্বিক মূল ক'ৰ পৰা অনুসৰণ কৰিব পাৰি?

.....

.....

.....

১১.৫ উদাৰতাবাদ

উদাৰতাবাদ এক বহুমুখী মতাদর্শ, যিয়ে ব্যক্তিসকলৰ স্বতন্ত্র পছন্দৰ ফলস্বৰূপে উদ্ভৱ হোৱা পৰিণামসমূহক সমর্থন কৰে। কিন্তু, ইয়াত এক পাৰস্পৰিক স্বীকৃতি থাকে যে ব্যক্তিগত পছন্দৰ স্বাধীনতাক কিছুমান সীমাৰ ভিতৰত ৰাখিব লাগে, যাতে সেই স্বাধীনতা আনৰ ওপৰত নেতিবাচকভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা নহয়। বিস্তৃত অর্থত, উদাৰতাবাদে সামাজিক আন্তঃসম্পর্কসমূহক এনে কিছুমান অধিকাৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি তোলে, যিয়ে প্রতিজন ব্যক্তিক আনজনৰ স্বাধীনতাক সন্মান কৰিবলৈ অনুমতি দিয়ে।

অষ্টাদশ আৰু ঊনবিংশ শতিকাত ব্রিটিছ পৰম্পৰাৰ উপযোগীবাদী উদাৰতাবাদী দর্শনশাস্ত্রীসকল, যেনে— জেৰেমি বেনথাম, জন ষ্টুয়ার্ট মিল, এই মতাদর্শত গুৰুত্বপূর্ণ প্রভাৱ পেলাইছিল। উদাৰতাবাদী সমাজ গঠন কৰাৰ ক্ষেত্রত প্রাকৃতিক অধিকাৰৰ ওপৰত থকা বিশ্বাসে এক গুৰুত্বপূর্ণ তাত্ত্বিক ভিত্তি হিচাপে কাম কৰিছে, যাক নেদাৰলেণ্ডছৰ উদাৰতাবাদী সমাজ গঠন কৰাৰ ক্ষেত্রত আৰু জার্মানীৰ হুগো গ্র'টিছ, চেমুৱলে পুফেনডর্ফয়ে বিকাশ কৰিছিল। কিন্তু, এডাম স্মিথ, জন লক, থমাছ হবছ বৌদ্ধিক অৱদানসমূহেই এই মতাদর্শৰ মৌলিক ভেটি বিকাশৰ মূল ভিত্তি স্থাপন কৰিছিল।

১১.৫.১ উদাৰতাবাদৰ ৰূপসমূহ

উদাৰতাবাদে দিয়ে যে ব্যক্তি-কেন্দ্রিক সামাজিক ব্যৱস্থাই সর্ব্বোচ্চ মূল্য বহন কৰে, অর্থাৎ সমাজৰ কেন্দ্রবিন্দুত ব্যক্তিক স্থাপন কৰা হয়। দ্বিতীয়তে, সমাজৰ লক্ষ্য হৈছে মানুহক নিজৰ সম্পূর্ণ সম্ভাৱনা উপলব্ধি কৰিবলৈ সহায় কৰা, আৰু ইয়াৰ বাবে সর্বাধিক উপায় হৈছে প্রতিজনক যথাসম্ভৱ অধিক স্বাধীনতা প্রদান কৰা। উদাৰতাবাদ আমাৰ সামাজিক জীৱনৰ বিভিন্ন ক্ষেত্রত দেখা যায় আৰু প্রকাশ পায়। সেইবোৰৰ ব্যাখ্যাসমূহ তলত দিয়া ধৰণৰ,

- **অর্থনৈতিক উদাৰতাবাদঃ**

অর্থনীতিৰ ক্ষেত্রত, অর্থনৈতিক উদাৰতাবাদে মানুহক নিজৰ ধন আৰু সম্পদ কেনেকৈ ব্যৱহাৰ কৰিব

সেই বিষয়ে স্বাধীনতা প্রদান কৰে। ইয়াৰ মূল চর্ত হ'ল যে তেওঁলোকেও আনৰ সম্পত্তি, ব্যক্তিগত গোপনীয়তা আৰু চুক্তিগত দায়িত্বসমূহৰ প্রতি সমান্তৰালভাৱে সন্মান দেখুৱাব লাগিব। অর্থনৈতিক উদাৰতাবাদ, যাক ধ্রুপদী উদাৰতাবাদ বুলিও কোৱা হয়, মুক্ত-বজাৰ পুঁজিবাদ আৰু অর্থনীতিত চৰকাৰৰ সীমিত হস্তক্ষেপৰ নীতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠিছে। ই ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক স্বাধীনতা, ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ অধিকাৰ আৰু নূন্যতম নিয়ন্ত্রণৰ পক্ষে সমর্থন কৰে। এই ধৰণৰ ধাৰণাক 'হস্তক্ষেপহীন নীতি' (Laissez-Faire) বুলিও কোৱা হয়। এই দর্শনে আধুনিক অর্থনীতি গঢ়ি তোলাত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছে, বিশেষকৈ মুক্ত বাণিজ্য আৰু নূন্যতম শুল্কৰ ধাৰণাসমূহ আগবঢ়োৱাত। কিন্তু, ইয়াক লৈ এক গহীন বিতর্কৰো সৃষ্টি হৈছে। কিয়নো সমালোচকসকলে কৈছে যে নিয়ন্ত্রণবিহীন বজাৰে অসমতা আৰু সামাজিক সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। ইয়াৰ ফলত ব্যক্তিগত স্বাধীনতা আৰু অর্থনৈতিক ক্ষেত্রত থকা চৰকাৰৰ ভূমিকা মাজত চলি থকা দ্বন্দ্বৰ কথা স্পষ্টকৈ হয়।

- **সামাজিক উদাৰতাবাদঃ**

সামাজিক উদাৰতাবাদৰ ধাৰণাই সাধাৰণতে ৰাজনীতিৰ বাহিৰেও জীৱনৰ সকলো ক্ষেত্রক আৱৰি লয়, যেনে — বাক্-স্বাধীনতা, ধর্মৰ স্বাধীনতা, সংঘ গঠন কৰাৰ স্বাধীনতা, যৌন অভিমুখীৰ লগতে জীৱনধাৰাৰ পছন্দৰ স্বাধীনতা দাবী কৰে।

এই সকলো স্বাধীনতা এই চর্তৰ অধীন যে কোনো এক স্বাধীনতাৰ প্রয়োগ তেতিয়াহে গ্রহণযোগ্য, যেতিয়া ই আনৰ স্বাধীনতাতো কোনোধৰণৰ হস্তক্ষেপ নকৰে।

- **ৰাজনৈতিক উদাৰতাবাদঃ**

ৰাজনৈতিক উদাৰতাবাদৰ মূল নীতিসমূহ যেনে, নির্বাচনত ভোট দিয়াৰ স্বাধীনতা, ৰাজনৈতিক পদৰ বাবে প্রার্থিত্ব আগবঢ়োৱাৰ স্বাধীনতা, নিজৰ পছন্দৰ নীতি আৰু দলসমূহত যোগদান দিয়াৰ তথা তাক আগুৰাই নিয়াৰ বাবে যিকোনো ৰাজনৈতিক দলৰ সৈতে সংযুক্ত হোৱাৰ স্বাধীনতা অন্তর্ভুক্ত থাকে। ব্যক্তিসকলে নিয়মিত নির্বাচনৰ জৰিয়তে নিজৰ শাসক বা ৰাষ্ট্রপ্রধান নির্বাচন কৰে। ইয়াৰ উপৰিও, ৰাজনৈতিক উদাৰতাবাদে এনে প্রতিষ্ঠান গঢ়ি তোলাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে, যিবোৰে চৰকাৰক ব্যক্তিগত স্বাধীনতাক লঙ্ঘন বা দুর্বল কৰাৰ পৰা নিয়ন্ত্রণ কৰিব পাৰে আৰু জনসাধাৰণৰ প্রতি দায়বদ্ধতাৰ কিছু নিশ্চয়তা প্রদান কৰে। এই উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবে প্রতিনিধিত্বমূলক চৰকাৰে বিধানিক, কার্যকৰী আৰু ন্যায়িক শাখাৰ মাজত ক্ষমতাৰ বিভাজন পদ্ধতিৰে ৰাষ্ট্রৰ কাম-কাজ সম্পন্ন কৰে।

১১.৫.৩ উদাৰতাবাদৰ উপাদানসমূহ

ইংৰাজ ৰাজনৈতিক দর্শনশাস্ত্রী জ'ন গ্রে (১৯৯৫) ৰ মতে, উদাৰতাবাদৰ চাৰিটা মুখ্য উপাদান আছে, যিসমূহ উদাৰ চিন্তাধাৰাৰ বিস্তৃত আলোচনাত একে ধৰণৰ সূত্র হিচাপে দেখা যায়।

- **ব্যক্তিকেন্দ্রিকতাঃ**

এই উপাদানটোৱে নাগৰিকসকলৰ ব্যক্তিসত্তা আৰু তেওঁলোকৰ নিজৰ কার্য আৰু তাৰ ফলাফল নির্বাচন

কৰাৰ অধিকাৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। জন ল'কে এই ধাৰণাটো আগবঢ়াইছিল যে মানুহে কেৱল মানুহ হোৱাৰ বাবেই কিছুমান স্বাভাৱিক অধিকাৰ লাভ কৰে; এই অধিকাৰসমূহ ৰাজনৈতিক ইচ্ছাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত নহয়।

- **সমতাবাদঃ**

সমতাবাদ এক ৰাজনৈতিক আৰু নৈতিক মতাদর্শ, যিয়ে সমাজত অধিক সমতা প্ৰসাৰিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। বিশেষকৈ সুযোগ, সম্পদ আৰু ধনৰ বণ্টনৰ ক্ষেত্ৰত। ই ব্যক্তিগত পাৰ্থক্যসমূহ হ্ৰাস কৰি অধিক ন্যায়সংগত আৰু সমতাভিত্তিক সমাজ গঢ়ি তোলাৰ লক্ষ্য ৰাখে। সমতাবাদীসকলৰ মতে মানুহৰ পঢ়াশুনা, সামাজিক অৰ্থনৈতিক অৱস্থা বা আন বৈশিষ্ট্য যিয়েই নহওঁক কিয়, সকলো ব্যক্তিয়ে একে মৌলিক অধিকাৰ আৰু সুযোগ উপভোগ কৰাৰ অধিকাৰ থকা উচিত।

- **সাৰ্বজনীনতাবাদঃ**

সাৰ্বজনীনতাবাদে বিভিন্ন ধৰণৰ নৈতিক দাবীসমূহ বিশ্লেষণ কৰে। যেনে সামাজিক ন্যায়, স্বাধীনতা সমতা আৰু ন্যায়সঙ্গততা — বিশ্বজনীন আৰু সকলো মানুহৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰাসংগিক, তেওঁলোকৰ স্থান বা সাংস্কৃতিক পৰিপ্ৰেক্ষিত যিয়েই নহওক কিয়, সেয়া আলোচনা কৰে।

ইয়াৰ উপৰিও উদাৰতাবাদীসকলৰ মতে, পাৰস্পৰিক সন্মান, সহনশীলতা, অহিংসা, সহযোগিতা আৰু মুক্ত ব্যক্তিসকলৰ মাজত স্বেচ্ছামূলক বিনিময়ৰ দৰে সাৰ্বজনীন মানৱীয় মূল্যসমূহ বজাই ৰখাটো এক ন্যায়সংগত সামাজিক গঠন তৈয়াৰ কৰাৰ মূল ভিত্তি।

- **উন্নয়নবাদঃ**

উন্নয়নবাদ অন্য এক গুৰুত্বপূৰ্ণ দার্শনিক দৃষ্টিভংগী, যিয়ে যুক্তিসংগত আৰু নৈতিক উপায়ৰ জৰিয়তে মানুহৰ অৱস্থাৰ নিৰন্তৰ উন্নতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। ই দর্শনৰ মতে, মানুহে নিজে গঢ়ি তোলা সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ সৈতে একেলগে অগ্ৰগতি কৰিব পৰা ক্ষমতা ৰাখে। উদাৰতাবাদ আৰু উন্নয়নবাদী চিন্তাধাৰাৰ মূল কেন্দ্ৰত আছে এক ন্যায়সংগত আৰু উন্নয়নশীল সমাজৰ ধাৰণা, য'ত নৈতিক আৰু নৈতিক-মূল্যভিত্তিক উন্নতি সম্ভৱ।

১১.৬ ফেচিবাদ

ফেচিবাদ এক চৰম প্ৰকাৰৰ জাতীয়তাবাদ, যি তলৰ পৰা উত্থিত হোৱা জনসমৰ্থনক ওপৰৰ পৰা এক স্বৈৰাচাৰী আৰু দক্ষতাসম্পন্ন নেতাৰ দ্বাৰা সংগঠিত কৰা হয়। এই নেতাই এক সংযুক্ত জাতীয় চেতনাৰ বিশ্বাস সৃষ্টি আৰু প্ৰচাৰ কৰে, যি একান্ত ব্যক্তিগত স্বাৰ্থৰ ওপৰত অৱস্থিত। যদি ৰাজনৈতিক মতাদর্শসমূহক এডাল স্কেলৰ দ্বাৰা নিৰুপন কৰা হয়, তেন্তে ফেচিবাদ সেই স্কেলৰ সোঁফালৰ চৰম সীমাত অৱস্থিত হয়। ইয়াত জাতিক ব্যক্তিৰ ওপৰত অগ্ৰাধিকাৰ দিয়া হয়, য'ত ব্যক্তি কেৱল জাতিৰ সেৱাৰ বাবে অস্তিত্ব লাভ কৰে। ৰাছিয়ান ৰাজনৈতিক তাত্ত্বিক লিঅ'নট্ৰটস্কিৰ মতে, "Fascism" নামটো ইটালীৰ পৰা উৎপত্তি লাভ কৰে, য'ত প্ৰতিবিপ্লৱী একনায়কত্ববাদৰ ফলত ইয়াৰ জন্ম আৰু বিকাশ হৈছিল। পিছলৈ, ফেচিবাদ ইউৰোপৰ আন অংশসমূহলৈও বিস্তৃত হয়, বিশেষকৈ

জার্মানীত গণহত্যাৰ জৰিয়তে মানৱতাৰ আটাইতকৈ ভয়ংকৰ ৰূপ প্ৰদর্শন কৰাৰ উদাহৰণ পোৱা যায়।

১১.৬.১ ফেচিবাদৰ জন্ম আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ

ফেচিবাদৰ বৌদ্ধিক জন্ম আলোকপ্ৰভা/জ্ঞান আন্দোলনবিৰোধী (Anti-Enlightenment) ধাৰণাসমূহত অৱস্থিত বুলি ক'ব পাৰি। ফেচিবাদে আধুনিক ব্যক্তি কেন্দ্ৰিকতা আৰু উদাৰতাবাদী চিন্তাধাৰাক অস্বীকাৰ কৰে, যেনে মুক্ত অর্থনীতি (ৰাষ্ট্ৰৰ হস্তক্ষেপবিহীন মুক্ত বজাৰ) বা ব্যক্তিগত সম্পদৰ নিৰন্তৰ অনুসৰণ, যিয়ে শ্ৰেণীগত বৈষম্য বৃদ্ধি কৰে। ইয়াৰ উপৰিও, এই ধাৰণাই চৰকাৰক জনসাধাৰণৰ পৰা এটা নির্দিষ্ট দূৰত্ব বর্তাই ৰাখিছিল। ইতিবাসবিদ ৰগাৰ ইটৱেলৰ মতে, ফেচিবাদৰ মূল উৎস ১৮ শতিকাৰ ৰোমাণ্টিক আন্দোলন আৰু জাতীয়তাবাদৰ উত্থানত নিহিত। ৰোমাণ্টিকতাবাদে অতি-যুক্তিবাদ, অর্থাৎ য'ত পৰম্পৰা আৰু সাংস্কৃতিক বিশ্বাসসমূহক বিজ্ঞান আৰু যুক্তিৰ দ্বাৰা স্থানচ্যুত কৰা হৈছিল—তাৰ সমালোচনা কৰিছিল। আনহাতে, জাতীয়তাবাদে এই প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰিছিল—যদি আলোকপ্ৰভা আন্দোলনে মানুহৰ 'স্বাধীন ইচ্ছা'ৰ কথা কয়, তেন্তে এই 'মানুহ' বুলিলে প্ৰকৃততে কাক বুজায়? এইদৰে, সকলোৰে বাবে স্বাধীন ইচ্ছা আৰু অধিকাৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উদাৰ সার্বজনীনতাবাদ আপত্তিজনক হৈ পৰিছিল।

ফেচিবাদে বংশগত পৰিচয়ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি পৰিচয় দাবী কৰিছিল। ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষ ভাগত, জাতীয়তাবাদে অধিক সোঁফালীয় প্ৰভাৱ লাভ কৰিছিল। এই নতুন জাতীয়তাবাদে পুৰণি ধাৰণাসমূহ, বিশেষকৈ ফ্ৰেঞ্চ জাতীয়তাবাদ—সমালোচনা কৰিছিল। ইয়াৰ মূল লক্ষ্য আছিল সামাজিক একতা গঢ়ি তোলা আৰু সুৰক্ষিত কৰা, যাতে শাসনব্যৱস্থাসমূহ ভাঙি নপৰে। এই শাসনব্যৱস্থাসমূহে জাতীয় বা বর্ণগত পৰিচয়ৰ ঐতিহাসিক আৰু ৰহস্যময় ধাৰণাসমূহ প্ৰদর্শন কৰিছিল, যিয়ে এক বৃহৎ সমষ্টিগত চেতনাক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছিল।

পৰম্পৰাগত ৰক্ষণশীল সোঁফালৰ পৰা পৃথকভাৱে, ফেচিবাদ 'জৈৱিক জাতীয়তাবাদ'ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠা। ই এক জাতীয় সমষ্টিক অগ্ৰাধিকাৰ দিয়ে জাতীয়তাবাদৰ আটাইতকৈ চৰম ৰূপ হিচাপে বিবেচিত হয়। প্ৰথম বিশ্বযুদ্ধৰ সময় আৰু তাৰ পিছত অধিকসংখ্যক মানুহ জাতীয় চেতনাৰ নামত একত্ৰিত হৈছিল। নতুন ধাৰণাসমূহ নাগৰিকত্বৰ সলনি 'ৰক্তৰ মূল্য'ৰ ওপৰত কেন্দ্ৰিত হৈছিল। এইবোৰে অঞ্চলভিত্তিক পৰিচয়ৰ পৌৰাণিক কাহিনী আৰু কিংবদন্তিসমূহৰ ব্যাপক প্ৰচাৰ কৰিছিল। ইয়াক 'জেনেৰিক ফেচিবাদ' (Generic Fascism) বুলিও কোৱা হয়। ধর্ম, আত্মীয়তাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠা সমাজসমূহ ভাঙি যোৱাৰ পিছত নতুন জনসমাজ উদ্ভৱ হৈছিল। ফেচিবাদী মতাদর্শই ৰাজনৈতিকভাৱে যুৱসমাজক সংগঠিত কৰিবলৈ পুৰুষত্বমূলক নীতি বা পুৰুষ আধিপত্যক বিশেষ গুৰুত্ব দিয়ে।

ইয়াৰ উপৰিও, ফেচিবাদে উদাৰ গণতান্ত্ৰিক মূল্যবোধ অস্বীকাৰ কৰে আৰু সামাজিক ডাৰউইনিজমত বিশ্বাস কৰে। এই মতাদর্শ অনুসাৰে, সমাজ হৈছে এক প্ৰতিযোগিতামূলক ক্ষেত্ৰ, য'ত কেৱল শক্তিশালী ব্যক্তি, গোট আৰু জাতিসমূহেই টিকি থাকে আৰু এনেদৰে সফলতা লাভ কৰে। এই ধাৰণাই জার্মানীত প্ৰয়োগ কৰা ইহুদীবিৰোধী আৰু জিউচবিৰোধী নীতিসমূহত প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ পেলাইছিল। মেইন কাম্পফ (১৯২৪)ত ডলফ্ হিটলাৰে সামাজিক ডাৰউইনিজমৰ বর্ণবাদী তত্ত্বৰ প্ৰয়োগৰ স্পষ্ট সমর্থন আগবঢ়াইছিল। তেওঁৰ আত্মজীৱনীমূলক

বক্তব্যত, তেওঁ ইহুদী সম্প্রদায়ক নিকৃষ্ট আৰু অ-সৃজনশীল হিচাপে উপস্থাপন কৰিছিল। লগতে, তেওঁ সংসদীয় গণতন্ত্রক "প্রকৃতিৰ মৌলিক অভিজাত নীতি"ৰ বিৰুদ্ধাচৰণ বুলি বর্ণনা কৰিছিল, কিয়নো তেওঁৰ মতে কেৱল উৎকৃষ্ট জাতিসমূহেহে সিদ্ধান্ত গ্রহণৰ ক্ষমতা লাভ কৰা উচিত। ফেচিবাদৰ মতাদর্শক ব্যৱস্থাটো স্বৈৰাচাৰী আৰু সম্পূর্ণ নিয়ন্ত্রণমূলক স্বভাৱৰ। এই বৈশিষ্ট্য ইটালী, জার্মানী আৰু স্পেইনৰ সকলো ফেচিবাদী শাসনত দেখা যায়। গণতান্ত্রিক নাগৰিক সমাজৰ প্রতিষ্ঠানসমূহ উচ্ছেদ কৰিবলৈ সকলো প্রচেষ্টা গ্রহণ কৰা হৈছিল। ইয়াৰ লক্ষ্য হৈছে নেতাৰ প্রত্যক্ষ নিয়ন্ত্রণত প্রতিষ্ঠানিক একনায়কত্ব স্থাপন কৰা।

এনে 'সম্পূর্ণ নিয়ন্ত্রণমূলক ৰাষ্ট্র'ত এক যুক্তিসংগত প্রশাসনিক ব্যৱস্থা ব্যৱহাৰ কৰি 'অন্য' (the other)ক নাশ কৰা হয়। ইয়াৰ ফলত ৰাজহুৱা গণতান্ত্রিক ক্ষেত্র সংকুচিত হয়। যিকোনো ব্যক্তি বা গোটক "জাতীয় শত্রু" বা "বিশ্বাসঘাতক" বুলি গণ্য কৰা হ'লে জাতিৰ প্রতি অনুগত নোহোৱাৰ বাবে তেওঁলোকক উচ্ছেদ কৰা হ'ব পাৰে। ইয়াৰ উপৰিও, ৰাষ্ট্রৰ মূল্যবোধৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এক জাতীয় অর্থনৈতিক গঠন গঢ়ি তোলা হয়। ফেচিবাদৰ কেন্দ্রীয় ধাৰণাসমূহৰ ভিতৰত আছে ৰাষ্ট্রীয় কর্পৰেটিজম আৰু কোম্পানীসমূহক ৰাষ্ট্রৰ দাবী আৰু প্রয়োজনীয়তাৰ অধীনত সম্পূর্ণভাৱে নত কৰা। যদিও বৃহৎ উদ্যোগসমূহৰ সৈতে সহযোগিতা কৰা হয়, এই সম্পর্কৰ নিয়ন্ত্রণ প্রধানকৈ ৰাষ্ট্রৰ হাততেই থাকে।

একস্বত্বীয় উদ্যোগসমূহৰ ৰাষ্ট্রীয়কৰণ, উপনিৱেশ স্থাপন কৰি ৰাষ্ট্রীয় বিস্তাৰ সামাজিক প্রতিষ্ঠানসমূহৰ ওপৰত সম্পূর্ণ নিয়ন্ত্রণ, দৈনন্দিন জীৱনৰ ওপৰত নজৰদাৰী (surveillance) জাতীয় অনুগত্যৰ প্রমাণ দাবী কৰা আদি বৈশিষ্ট্যসমূহে এক সম্পূর্ণ ফেচিবাদী শাসনব্যৱস্থাৰ ৰূপ প্রদান কৰে।

সাধাৰণতে, এটা ফেচিবাদী শাসনব্যৱস্থা এক স্বৈৰাচাৰী ৰাষ্ট্র, যাক এক আকর্ষণীয় নেতাই আগু�ৰাই নিয়ে। (যেনে ইটালীত Duce আৰু জার্মানীত Fuhrer)। এই স্বৈৰাচাৰী নেতাই সামৰিক পৰিভাষা আৰু চিহ্ন (military terminology and insignia)ৰ জৰিয়তে জনসাধাৰণক সংগঠিত কৰে। এৰিখ ফ্রমে তেওঁৰ প্রসিদ্ধ গ্রন্থ Escape to Freedom (১৯৪১)ত ফেচিবাদৰ মনোবিজ্ঞান এক নতুন দৃষ্টিকোণৰ পৰা ব্যাখ্যা কৰিছে। তেওঁৰ মতে, মানুহৰ অহং এ স্বাধীন আৰু মুক্ত হ'ব বিচাৰে, কিন্তু একে সময়তে নিজ সিদ্ধান্ত লোৱাৰ দায়িত্ব এক শক্তিশালী আৰু বিশ্বাসযোগ্য ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত ন্যস্ত কৰি দিয়ে। এই শক্তিশালী ব্যক্তিত্বক এনে এক ব্যক্তি হিচাপে গুণগান কৰা হয়, যিয়ে ব্যক্তিসকলৰ অভাৱ অনুভৱ কৰা শক্তিক পূৰণ কৰিব পাৰে— এজন 'উদ্ধাৰক' হিচাপে। ব্যক্তিৰ এই বিশ্বাস যে জীৱন নিজৰ নিয়ন্ত্রণৰ বাহিৰত আৰু কেৱল নেতৃত্বহে তেওঁলোকক এই 'অতি-ব্যক্তিগত শক্তি'ৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰিব পাৰে—ফেচিবাদৰ উদ্ভৱৰ ক্ষেত্রত ই হৈছে এক গুৰুত্বপূর্ণ ধাৰণা। ইয়াৰ দ্বাৰা বুজা যায় যে ফেচিবাদত এনেকৈয়ে এক আদর্শ আৰু আকর্ষনীয় নেতৃত্বৰ প্রতি আনগত্য গঢ়ি উঠে।

শেষত, ফেচিবাদৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ মুখ্য বৈশিষ্ট্য হৈছে— সাধাৰণ জনসাধাৰণৰ ওপৰত আধিপত্য বজাই ৰাখিবলৈ ব্যৱহৃত এক অস্ত্র—প্রচাৰ। প্রচাৰ হৈছে এনে এক যোগাযোগ পদ্ধতি, যাৰ জৰিয়তে বিশেষ উদ্দেশ্য, মতাদর্শ বা দৃষ্টিভংগী আগু�ৰাই নিয়াৰ বাবে তথ্য (প্রায়ে পক্ষপাতদুষ্ট বা অসত্য) প্রচাৰ কৰা হয়, যাৰ উদ্দেশ্য জনমত প্রভাৱিত আৰু নিয়ন্ত্রণ কৰা।

ফেচিবাদী প্রচাৰৰ মুখ্য লক্ষ্যসমূহ আছিল—

(ক) নেতাৰ চাৰিওফালে ব্যক্তিত্ব পূজাৰ গঠন কৰা,

(খ) জাতীয় একতাৰ অনুভূতি শক্তিশালী কৰা, আৰু

(গ) যাক শত্রু বুলি অনুমেয় কৰা হয়, তেওঁলোকক নিন্দা তথা কৰ্কথনা কৰা।

ফেচিবাদী ৰাষ্ট্রসমূহত প্রচাৰৰ বৈশিষ্ট্য আছিল— বৃহৎ সমাৱেশ, সংবাদ আৰু মত প্রকাশৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণ আৰু সাৱধানতাৰে প্রস্তুত কৰা বার্তাসমূহৰ প্রণালীবদ্ধ প্রচাৰ, যিয়ে ৰাষ্ট্র আৰু ইয়াৰ মতাদর্শৰ প্রতি আনুগত্যক জোৰ দিছিল।

১১.৬.২ ইটালীত ফেচিবাদী আন্দোলন

ইটালীত ফেচিবাদৰ উত্থান প্রথম বিশ্বযুদ্ধৰ সময়ৰ পৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ইটালীয়ে মিত্রশক্তিৰ সৈতে যুদ্ধত অংশগ্রহণ কৰিলেও, ই দেশৰ অর্থনৈতিক ক্ষেত্রসমূহ শক্তিশালী বা সুৰক্ষিত কৰিব নোৱাৰিলে। ১৯১৪ চনত ইটালীৰ বিশ্বযুদ্ধত অংশগ্রহণৰ বিষয়ত 'ৰেডিকেল ছিণ্ডিকেলিষ্ট ট্রেড ইউনিয়ন কনফেডাৰেচন'ত ইয়াৰ বিভাজন ঘটে। কিছুমানে যুদ্ধত অংশগ্রহণৰ বিৰুদ্ধে সমাজবাদী শক্তিসমূহৰ সৈতে যোগদান কৰিছিল, আনহাতে জাতীয়তাবাদীসকলে যুদ্ধক্ষেত্রত জাতীয় গৌৰৱ লাভ কৰাৰ পক্ষপাতী আছিল। তেওঁলোকৰ 'শক্তিশালী' ৰাষ্ট্রৰ ধাৰণা পৰিৱর্তিত হৈ এখন ধনশালী ৰাষ্ট্রৰ ধাৰণালৈ পৰিণত হৈছিল— য'ত উপনিৱেশসমূহ শক্তি আৰু প্রতিপত্তি প্রদর্শনৰ মাধ্যম হিচাপে দেখা হৈছিল। কিন্তু, এই অভিজাতীয়তাবাদীসকলৰ আকাংক্ষা ক্ষীণ হোৱা দেখা গ'ল, যেতিয়া 'Treaty of Versailles'ত স্বাক্ষৰ কৰা হ'ল। এই চুক্তিয়ে জাতীয় স্বার্থৰ আধাৰত সংগঠিত হোৱা অনুভূতিসমূহৰ উত্থানত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। যুদ্ধত বিজয়ী হোৱা স্বত্বেও, ইটালীয়ে যুদ্ধৰ পৰা আশা কৰা ধৰণে লাভ সম্পূর্ণভাৱে নাপালে। মিত্রশক্তিসকলে যুদ্ধৰ লাভ সমানভাৱে বণ্টন নকৰিলে। গতিকে, এই অপমানৰ অতিজাতীয় ফেচিবাদীসকলে উদাৰ গণতান্ত্রিক শাসনব্যৱস্থাক দোষাৰোপ কৰিছিল। 'আঘাতপ্রাপ্ত' জাতীয় অনুভূতিয়ে জনসাধাৰণৰ মাজত এক গুৰুত্বপূর্ণ মোড় সৃষ্টি কৰিছিল, যাৰ ফলত তেওঁলোকেও অতিজাতীয় ফেচিবাদীসকলৰ দৰে উদাৰ গণতান্ত্রিক শক্তিৰ বিৰুদ্ধে সংগঠিত হৈছিল। ইটালীত ফেচিবাদৰ বিকাশ ঘটিছিল ব্যর্থ উদাৰ গণতান্ত্রিক ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা। ইয়াৰ ফলত ৰাষ্ট্রৰ প্রতি ঘৃণা, সমাজবাদৰ উত্থান আৰু অর্থনৈতিক আৰু সামৰিক শক্তি গঢ়ি তুলি জাতীয় গৌৰৱ পুনৰ স্থাপন কৰাৰ উদ্দেশ্য ঘোষণা কৰে। কিন্তু এইটো মনকৰিবলগীয়া যে আৰম্ভণিতে ফেচিবাদীসকলৰ সর্বহাৰা শ্রেণী আৰু সমাজবাদীসকলৰ সৈতে একে পক্ষত আছিল। পৰৱর্তী কিছুমান ঘটনাক্রমে আৰু সমস্যাই তেওঁলোকক ইজনে আনজনৰ বিপৰীতে অধিক হিংসাত্মকভাৱে থিয় কৰালে।

- প্রথম আঘাত (The First Hammer Stroke)ঃ

যুদ্ধোত্তৰ সময়ত ইটালীৰ অর্থনীতিও নিম্নগামী হয়। কিয়নো সম্পদ স্বল্প এই দেশখনে ঘাটিৰ মাজতে যুদ্ধ চলাইছিল। মুদ্রাস্ফীতিয়ে জীৱনযাত্রাৰ অৱস্থা অধিক কষ্টকৰ কৰি তুলিছিল, ফলত চৰকাৰে নাগৰিকসকলৰ মৌলিক জীৱনধাৰণৰ প্রয়োজন পূৰণ কৰাত ব্যর্থ হয়। একে সময়তে, উত্তৰ ইটালীত কৃষিজ সম্পদ পুনর্বণ্টন আৰু সম্পদৰ ৰাষ্ট্রীয়কৰণৰ দাবীত সর্বহাৰা শ্রেণী আন্দোলনৰ উত্থান হৈছিল। এই সর্বহাৰা শ্রেণী আৰু অতিজাতীয়তাবাদীসকল একেলগে উদাৰবাদৰ বিৰুদ্ধে সংগ্রাম কৰিছিল, যাৰ লক্ষ্য আছিল ইটালীত এখন সমাজবাদী সমাজ স্থাপন কৰা। ইটালীত ফেচিবাদৰ প্রাৰম্ভিক কার্যসূচীয়ে ভূমিহীন কৃষকসকলৰ অধিকাৰৰ বাবে আৰু

পুঁজিপতিসকলৰ দ্বাৰা যুদ্ধলাভৰ দখলৰ বিৰুদ্ধে এক মৌলিক পৰিৱর্তনৰ দাবী তুলিছিল। কিন্তু ১৯২০ ৰ দশকত ফেচিবাদীসকলৰ মাজত এই বামপন্থী ধাৰণাসমূহৰ প্রতি অনীহা দেখা গৈছিল। মূলতঃ ইটালীৰ গ্রেট ৰাৰ (Great War)ত অংশগ্রহণৰ প্রতি তেওঁলোকৰ সমর্থন আৰু Fascio Nazionale (ফেচিও নাজিওনালে) নামৰ এক জাতীয় সংগঠন গঠন কৰাৰ ফলত তেওঁলোক বামপন্থীসকলৰ সৈতে সংঘাতত জড়িত হৈ পৰে। এই ঘটনাই ফেচিবাদী আৰু বামপন্থী শক্তিসমূহৰ মাজৰ সম্পর্ক দুর্বল কৰি তোলাৰ প্রথম আঘাত হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল।

- **দ্বিতীয় আঘাত** (The Second Hammer Stroke)ঃ

লিঅ'ন ট্রটস্কিৰ মতে, সর্বহাৰা শ্রেণীয়ে বিদ্রোহত সংস্কাৰবাদীসকলৰ দ্বাৰা এক প্রকাৰ বিশ্বাসঘাতকতাৰো সন্মুখীন হৈছিল। প্রথম বিশ্বযুদ্ধৰ পূর্বে ইটালীৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা এক উদাৰবাদী দলে প্রতিনিধিত্ব কৰিছিল, যিয়ে উত্তৰ ইটালীৰ উদ্যোগভিত্তিক অঞ্চল তথা দক্ষিণ ইটালীৰ কৃষিভিত্তিক অঞ্চল আৰু মাজৰ চহৰসমূহক এক পৰিচালনামূলক ব্যৱস্থাৰ অধীনত ৰাখিছিল। নির্বাচনী গণতন্ত্রৰ স্বভাৱ এনে আছিল যে উদাৰ চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে থকা যিকোনো প্রতিবাদ শেষত চৰকাৰৰ সৈতে এক জোঁটত পৰিণত হৈছিল। এই পৰিৱর্তনৰ অভাৱে ১৮৯০ ৰ দশকত খ্রীষ্টান জাতীয়তাবাদী দলসমূহ আৰু সামাজিক গণতান্ত্রিক শক্তিসমূহৰ উত্থান ঘটাইছিল। সমাজবাদী বিপ্লৱৰ ফলত 'সর্বহাৰাৰ একনায়কত্ব' এখন সমাজবাদী গণতন্ত্রলৈ পৰিণত হৈছিল, য'ত মতভেদী স্বৰসমূহো চৰকাৰৰ অংশ হৈছিল। ইতিহাস পুনৰাবৃত্তি হোৱাৰ দৰে, সংস্কাৰবাদীসকলো চৰকাৰৰ অংশ হৈ পৰিল। এই ঘটনাক দ্বিতীয় আঘাত (The Second Hammer Stroke) হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল।

- **চূড়ান্ত আঘাত** (The Final Blow)ঃ

ইটালীত সমাজবাদৰ উত্থানে ক্ষুদ্র সর্বহাৰা শ্রেণী (petty-bourgeoisie) সকলৰ স্বার্থক সংকটত পেলালে, যাৰ ফলত তেওঁলোকে ফেচিবাদী বিপ্লৱীসকলৰ সৈতে এক জোঁট গঠন কৰিলে। এই অতিজাতীয়তাবাদীসকলে পিছত সর্বহাৰা শ্রেণী আৰু সামাজিক গণতান্ত্রিক শক্তিসমূহৰ বিৰুদ্ধে ক্ষুদ্র-সর্বহাৰা শ্রেণীৰ সৈতে হাত মিলায়। মধ্যবর্গীয় যুদ্ধ-অভিজ্ঞ সৈনিকসকলেও হিংসাৰ সমর্থক হিচাপে এই আন্দোলনত যোগদান কৰিলে। যুদ্ধৰ অভিজ্ঞতা ব্যৱহাৰ কৰি 'Squadismo' নামেৰে পৰিচিত কার্যদল গঠন কৰা হৈছিল। এই Squadismo-ৰ নেতৃত্বত আছিল এজন উদ্যমী আৰু আকর্ষণীয় নেতা— বেনিটো মুছ'লিনি।

মুছ'লিনিয়ে সামাজিক স্তৰবিন্যাস অতিক্রম কৰাৰ কথা কৈছিল যদিও, তেওঁ ইটালীৰ 'Great War' (প্রথম বিশ্বযুদ্ধ)-ত অংশগ্রহণৰ পক্ষপাতী আছিল। এই বিষয়টো তেওঁক সমাজবাদী দলৰ সৈতে সংঘাতত পেলাইছিল। এই যুদ্ধ-দলসমূহে জাতীয়তাবাদী উৎসাহৰ আৱৰণত ক্ষুদ্র সর্বহাৰা শ্রেণীৰ স্বার্থসমূহ আগু�ৰাই লৈ গৈছিল। জাতিৰ প্রতি প্রেম থকা জনসাধাৰণক একত্রিত আৰু সংগঠিত কৰাৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ কাৰক হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল। মুছ'লিনিয়ে এজন একনায়কত্বমূলক নেতা হিচাপে মধ্যবর্গীয়সকলক এক "সাধাৰণ শত্রু'-ৰ বিৰুদ্ধে সংগঠিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

১৯২১ চনৰ নির্বাচনত মুছলিনি যাক "Il Duce" বুলিও কোৱা হয়, সমাজবাদৰ বিৰুদ্ধে এক বিস্তৃত ৰাজনৈতিক জোঁট গঠন কৰি উল্লেখযোগ্যভাৱে উত্থান লাভ কৰিছিল। কিন্তু উদাৰ চৰকাৰৰ অকার্যক্ষমতাৰ ফলত তেওঁ এই জোটৰ পৰা ওলাই আহিল। ফলত চৰকাৰ ভাঙি পৰিল আৰু অধিক ৰাজনৈতিক অস্থিৰতাৰ সৃষ্টি হ'ল।

১৯২১ৰ পৰা ১৯২৪ চনৰ ভিতৰত, ইটালীৰ মধ্যবর্গৰ সহায়ত মুছ'লিনি সমাজবাদীসকলৰ বিৰুদ্ধে এক গুৰুত্বপূর্ণ ৰাজনৈতিক শক্তি হিচাপে আত্মপ্রকাশ কৰে। অৱশেষত, ১৯২৪ চনত ফেচিবাদীসকলৰ "মার্চ টু ৰোম" (March to Rome) আন্দোলনৰ জৰিয়তে মুছ'লিনি ইটালীৰ প্রধানমন্ত্রী হিচাপে ক্ষমতালাভ কৰে। মুছ'লিনি চৰকাৰে সংবাদ মাধ্যমক কঠোৰভাৱে নিয়ন্ত্রণ কৰিছিল, যাৰ ফলত ৰেডিঅ, সংবাদপত্র আৰু চলচ্চিত্রসমূহক প্রচাৰৰ উপকৰণ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

মুখ্য সংবাদ মাধ্যমসমূহ চৰকাৰৰ মালিকানাধীনত আছিল অথবা ইয়াৰ প্রভাৱত আছিল। ফলত ফেচিবাদপন্থী ধাৰণাসমূহ সহজে প্রসাৰিত হোৱাত সহায় হৈছিল। বালিলা আৰু এভানগুয়ার্ডিয়া জিওভান ফাচিষ্টাৰ দৰে সংগঠনৰ জৰিয়তে শাসনব্যৱস্থাই বিশেষকৈ যুৱসমাজক লক্ষ্য কৰি লৈছিল, য'ত ফেচিবাদী আদর্শ আৰু মুছলিনিৰ প্রতি আনুগত্য গঢ়ি তোলা হৈছিল। শিক্ষাৰ ক্ষেত্রতো পাঠ্যপুথিসমূহত ফেচিবাদী মতাদর্শ প্রচাৰ কৰা হৈছিল, যি এক প্রকাৰৰ মতাদর্শিক প্রশিক্ষণ হিচাপে কাম কৰিছিল। ফেচিবাদী প্রতীকসমূহ ৰাজহুৱা স্থানসমূহত সর্বত্র দেখা গৈছিল। বৃহৎ সমাবেশ আৰু অনুষ্ঠানসমূহৰ জৰিয়তে ফেচিবাদী আদর্শ উদযাপন কৰি শাসনব্যৱস্থাই একতা আৰু অন্তর্ভুক্তিৰ অনুভূতি সৃষ্টি কৰিছিল। এইদৰে এক সাধাৰণ প্রতীকী মঞ্চৰ সৃষ্টি কৰাটো ইয়াৰ প্রচাৰ ব্যৱস্থাৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ অংশ আছিল। মুছ'লিনিয়ে গীর্জাৰও সমর্থন লাভ কৰিবলৈও প্রচেষ্টা কৰিছিল। যুদ্ধত ক্ষতিগ্রস্ত হোৱা গীর্জাসমূহক ডাঙৰ পৰিমাণৰ আর্থিক সহায় প্রদান কৰা হৈছিল। ১৯২৩ চনত সকলো মাধ্যমিক বিদ্যালয়ত ধর্মীয় শিক্ষা বাধ্যতামূলক কৰা হৈছিল। লেটাৰান চুক্তিৰ জৰিয়তে গীর্জাৰ সৈতে চুক্তি সম্পাদন কৰা হৈছিল, য'ত প'পৰ ভেটিকানৰ ওপৰত অধিকাৰ স্বীকাৰ কৰা হৈছিল আৰু ধর্মীয় শিক্ষাৰ ক্ষেত্রত গীর্জাক প্রায় সম্পূর্ণ নিয়ন্ত্রণ প্রদান কৰা হৈছিল। কেথলিক একচন, যি গীর্জাৰ মুখ্য লে' সংগঠন আছিল, ৰাজনীতিৰ পৰা আঁতৰি থাকিলেও সেই পদক স্বাধীনতা নিশ্চিত কৰা হৈছিল। ইয়াৰ উপৰিও, প'পে মুছলিনিৰ প্রাধিকাৰ স্বীকাৰ কৰাত সহায় কৰাৰ ফলত তেওঁ গ্রাম্য কেথলিক বিৰোধিতাও হ্রাস কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। এনেদৰে দক্ষিণ ইটালীৰ কৃষিভিত্তিক খ্রীষ্টান জাতীয়তাবাদীসকলেও পিছত ফেচিবাদী মতাদর্শৰ সৈতে একত্রিত হৈছিল।

মুছ'লিনিৰ মন্ত্রিত্বকালত ব্যক্তিগত একনায়কত্ব প্রতিষ্ঠানিক ৰূপ লাভ কৰিছিল আৰু ইয়াৰ ফলত ইটালীত ফেচিবাদী ৰাষ্ট্রৰ উদ্ভৱ হৈছিল। ১৯২৬ চনৰ অক্টোবৰ মাহত ইটালীত সকলো বিৰোধী গোট আৰু ৰাজনৈতিক দল নিষিদ্ধ কৰা হৈছিল। জনসাধাৰণৰ সুৰক্ষা আইনে (১৯২৬) এনে এক ব্যৱস্থা স্থাপন কৰিছিল য'ত ৰাষ্ট্রীয় সুৰক্ষা ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ ওপৰত অগ্রাধিকাৰ লাভ কৰিছিল। ফেচিবাদী দলৰ ভিতৰত ছিণ্ডিকেলিষ্ট ধাৰণাসমূহ দমন কৰা হৈছিল আৰু দলটো নিজেই এক সর্বহাৰা শ্রেণীৰ ৰূপ লৈছিল। ফেচিবাদী শাসনৰ অধীনত ব্যক্তিগত পুঁজিপতি এক গুৰুত্বপূর্ণ সুবিধাভোগী হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল। ১৯৩৪ চনত প্রতিষ্ঠাৰ সময়ত নিয়োগকর্তা আৰু কর্মচাৰীসমূহৰ ২২ টা সংযুক্ত কর্পৰেচন থাকিলেও, তথাকথিক "Corporate State"-এ বাস্তৱ অর্থনৈতিক সিদ্ধান্ত লোৱাৰ প্রকৃত ক্ষমতা নাছিল। ফেচিবাদী শাসনৰ প্রাৰম্ভিক পর্যায়ত ৰাষ্ট্রই ইটালীৰ অর্থনৈতিক ক্ষেত্রত তুলনামূলকভাৱে কম ভূমিকা গ্রহণ কৰিছিল। কিন্তু গ্রেট ডিপ্রেছনৰ (Great Depression) ৰ প্রভাৱ আৰু আক্রমণাত্মক জাতীয়তাবাদী সামৰিক লক্ষ্য পূৰণৰ প্রয়োজনীয়তাৰ ফলত, ৰাষ্ট্রই (মেদিতেৰেনিয়ান) মধ্য সাগৰ আৰু আফ্রিকাৰ ক্ষেত্রত অর্থনৈতিক বিষয়ত অধিক হস্তক্ষেপ আৰম্ভ কৰিছিল। এইদৰে, ৰাষ্ট্রীয় কর্পৰেটিজম অথবা জাতীয় ছিণ্ডিকেলিষ্ট ফেচিবাদে তুলনামূলকভাৱে কম-সার্বভৌম ইটালীয়সকলক অর্থনৈতিক মন্দাৰ প্রভাৱ

মোকাবিলা কৰাৰ এক সুযোগ প্রদান কৰিছিল। ইয়াৰ সদৃশ পৰিস্থিতি অৱশ্যে উত্তৰৰ এখন দেশ-জার্মানীতো দেখা গৈছিল, য'ত ইটালীৰ দৰে সামাজিক পৰিস্থিতিয়ে মানৱ ইতিহাসৰ আটাইতকৈ ভয়ংকৰ ফেচিবাদী প্রদর্শনসমূহৰ একটাৰ জন্ম দিছিল।

১১.৬.৩ জার্মানীত ফেচিবাদৰ উত্থান

জার্মানীত ফেচিবাদী মতাদর্শৰ উত্থানৰ সৈতে প্রথম বিশ্বযুদ্ধৰ পিছৰ পৰিস্থিতিৰ এক দৃঢ় সংযোগ আছে। যুদ্ধৰ পিছত অপমানিত হোৱা শক্তিশালী জাতীয়তাবাদী অনুভূতিয়ে জার্মানসকলক জার্মানীৰ জাতীয় গৌৰৱ পুনৰুদ্ধাৰৰ উদ্দেশ্যে সংগঠিত কৰিছিল। সমাজবিজ্ঞানী কার্ল মানহাইমৰ "বৈধতাৰ সংকট" ধাৰণাই এই বিষয়টো বুজিবলৈ সহায় কৰে—প্রথম বিশ্বযুদ্ধত জার্মানীৰ পৰাজয় আৰু ভার্চাইলৰ সন্ধি (Treaty of Versailles) ৰ কঠোৰ চর্তসমূহে জাতীয় পৰিচয়ৰ এক সংকট সৃষ্টি কৰিছিল। এই পৰিস্থিতিয়ে জার্মান সমাজত বিভাজন সৃষ্টি কৰিছিল, যাক ফেচিবাদী মতাদর্শই— জাতীয় একতা আৰু অতীতৰ গৌৰৱৰ পুনৰুদ্ধাৰৰ প্রতিশ্রুতিৰে সুযোগ লৈ ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

১৯১৯ চনত স্বাক্ষৰিত হোৱা Treaty of Versailles-এ জার্মানীৰ ওপৰত শাস্তিমূলক ব্যৱস্থা আৰোপ কৰিছিল, যেনে ভৌগোলিক ক্ষতি, অস্ত্র-নিষেধাজ্ঞা আৰু ক্ষতিপূৰণ। অর্থনৈতিক কষ্ট, অতি-মুদ্রাস্ফীতি আৰু জাতীয় অপমানৰ অনুভূতিয়ে জনসাধাৰণৰ মাজত অসন্তোষ বৃদ্ধি কৰিছিল, যিয়ে চৰমপন্থী মতাদর্শসমূহৰ উত্থানৰ বাবে এক উর্বৰা ভূমি প্রস্তুত কৰিছিল।

গ্রেট ডিপ্রেছনে অতিজাতীয়তাবাদীসকলৰ বাবে এক সুবিধাজনক অৱস্থা সৃষ্টি কৰিছিল, যিয়ে উদ্দীপ্ত যুৱসমাজক সামৰিক ক্ষেত্রত আকর্ষণ কৰিছিল আৰু জাতিৰ সেৱাক আটাইতকৈ পবিত্র কর্তব্য হিচাপে উপস্থাপন কৰিছিল। সামাজিক ডাৰউইনিজমৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা বর্ণগত উৎকৃষ্টতাৰ ধাৰণা আৰু বিদেশীবিৰোধীতাৰ আধাৰত বহু জার্মান নাগৰিকক জাতীয়তাবাদী ভাবধাৰাত অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছিল— য'ত 'ডাচ্-টলেণ্ড' (Deutschland)-ৰ সপোন জাতি গঢ়াৰ এক সুযোগ প্রদান কৰিছিল। ১৯৩০ ৰ দশকৰ আৰম্ভণিতে হোৱা বিশ্বব্যাপী অর্থনৈতিক মন্দাই নাজীসকলক জনসাধাৰণৰ অসন্তোষ প্রকাশ কৰাৰ সুযোগ প্রদান কৰিছিল। ১৯৩০ চনৰ Reichstag নির্বাচনত নাজী দলে ১৮.৩%ভোট লাভ কৰি দ্বিতীয় বৃহৎ দল হিচাপে আত্মপ্রকাশ কৰিছিল। এডল্ফ হিটলাৰৰ আকর্ষণীয় নেতৃত্ব আৰু অর্থনৈতিক পুনৰুদ্ধাৰৰ প্রতিশ্রুতিয়ে নিবনুৱা আৰু অর্থনৈতিক হতাশাৰ সৈতে যুঁজি থকা জনসাধাৰণৰ মাজত গভীৰ প্রভাৱ পেলাইছিল।

১৯৩৩ চনৰ জানুৱাৰী মাহত ৰাষ্ট্রপতি পল ভন হিণ্ডেনবার্গে ৰাজনৈতিক চাপ আৰু অন্তৰালত থকা ৰাজনৈতিক কৌশলৰ ফলত এডল্ফ হিটলাৰক জার্মানীৰ চ্যান্সেলৰ হিচাপে নিযুক্তি দিয়ে। এই নিযুক্তিয়ে গণতান্ত্রিক প্রতিষ্ঠানসমূহৰ লাহে লাহে ধ্বংসৰ আৰম্ভণি সূচিত কৰিছিল। ১৯৩৩ চনৰ ফ্রেব্রুৱাৰী মাহত হোৱা ৰাইচষ্টাগ ফায়াৰে (Reichstag Fire) 'Reichstag Fire Decree'-ৰ বাবে এক অজুহাত প্রদান কৰিছিল, যাৰ জৰিয়তে হিটলাৰক আপাতকালীন ক্ষমতা প্রদান কৰা হৈছিল আৰু নাগৰিক স্বাধীনতাসমূহ স্থগিত কৰা হৈছিল। ১৯৩৩ চনৰ মার্চ মাহত 'Enabling Act' প্রবর্তিত হোৱাৰ জৰিয়তে হিটলাৰে একনায়কত্বমূলক ক্ষমতা লাভ কৰিছিল,

যাৰ ফলত চৰকাৰে ৰাইচষ্টাগৰ অনুমোদন অবিহনে আইন প্ৰণয়ন কৰিব পৰা হৈছিল। ইয়াৰ পিছত ৰাজনৈতিক বিৰোধীসকলৰ ওপৰত দমন আৰু নাগৰিক স্বাধীনতাসমূহ দমন কৰাৰ ফলত নাজী শাসনৰ হাতত ক্ষমতাৰ সম্পূৰ্ণ কেন্দ্ৰীভূত হৈছিল। ১৯৩০-ৰ দশকৰ আৰম্ভণিত আৰম্ভ হোৱা এডল্ফ হিটলাৰৰ নাজী শাসনেও ৰাজনৈতিক দমন আৰু এক সম্পূৰ্ণ নিয়ন্ত্ৰণমূলক ৰাষ্ট্ৰ স্থাপনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিছিল। হিটলাৰে শ্বুটজষ্টাফেল) গেষ্টাপো (গোপন ৰাজ্যিক আৰক্ষী) ব্যৱহাৰ কৰি ৰাজনৈতিক বিৰোধী, মতভেদ আৰু প্ৰতিবাদ দমন কৰিছিল।

হিটলাৰৰ নাজীবাদৰ এক মুখ্য বৈশিষ্ট্য হৈছে চৰম বৰ্ণবাদী পৰিচয় নিৰ্ধাৰণ, যাৰ ফলত ইহুদীসকলৰ ওপৰত ব্যাপক গণহত্যা সংঘটিত হৈছিল। হিটলাৰৰ আক্ৰমণাত্মক বিস্তাৰবাদ সম্পদসমৃদ্ধ ভূমি দখল কৰাৰ লক্ষ্যৰে দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ সূচনা কৰাৰ এক মুখ্য কাৰণ আছিল। ১৯৩৯ চনত পোলেণ্ড আক্ৰমণ কৰাৰ ঘটনাই একাধিক সামৰিক অভিযানৰ আৰম্ভণী কৰিছিল, যাৰ ফলত ব্যাপক ধ্বংস আৰু বহু জীৱনৰ ক্ষতি হৈছিল। হিটলাৰৰ ফেচিবাদী শাসনব্যৱস্থাই নিজৰ উদ্দেশ্য আগু�ৰাই নিয়াৰ বাবে প্ৰচাৰক এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অস্ত্ৰ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। "Fuhrer" (নেতা)ক এক মেছিয়াহ সদৃশ ব্যক্তিত্ব হিচাপে উপস্থাপন কৰা হৈছিল, যিয়ে জার্মানীক গৌৰৱৰ শীৰ্ষলৈ যাব। এডল্ফ হিটলাৰৰ 'Mein Kampf'-ত অন্তৰ্ভুক্তি নাজী দলৰ মতাদর্শ বিভিন্ন মাধ্যমৰ জৰিয়তে বিস্তৃতভাৱে প্ৰচাৰ কৰা হৈছিল। শাসন ব্যৱস্থাই শিক্ষাৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণ নিয়ন্ত্ৰণ ৰাখি নিশ্চিত কৰিছিল যে পাঠ্যপুথি আৰু পাঠ্যক্ৰমসমূহ নাজী মতাদর্শৰ সৈতে সামঞ্জস্যপূৰ্ণ হয়।

নাজী জার্মানীৰ প্ৰচাৰ মন্ত্ৰী জোচেফ গ'বেলছ এজন দক্ষ প্ৰচাৰক আছিল, যিয়ে বিশেষকৈ ইহুদীসকলৰ বিৰুদ্ধে এক ফেচিবাদী নাজী বৰ্ণনা গঢ়ি তুলিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁ চলচ্চিত্ৰ উদ্যোগৰ জৰিয়তে এণ্টি-সেমিটিক ধাৰণা প্ৰচাৰ কৰিছিল, যেনে "The Eternal Jew" নামৰ চলচ্চিত্ৰ। য'ত ইহুদীসকলক অমানৱীয় আৰু অপমানজনক ৰূপত উপস্থাপন কৰা হৈছিল, যিয়ে পক্ষপাত আৰু ধাৰণাগত বিভ্ৰান্তিৰ বৃদ্ধি কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰিও নুৰেমবার্গ আইন (Nuremberg Laws)ৰ দৰে আইন প্ৰণয়ন কৰা হৈছিল, যাৰ দ্বাৰা ইহুদীসকলক আইনগত অধিকাৰ আৰু নাগৰিকত্বৰ পৰা বঞ্চিত কৰা হৈছিল। এইবোৰে অসহিষ্ণুতা আৰু ঘৃণাৰ এক উৎকট পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰিছিল, যিয়ে বৈষম্যমূলক আইন, ঘেট্ৰো আৰু কনচেণ্ট্ৰেচন কেম্প স্থাপনৰ পথ প্ৰস্তুত কৰিছিল। প্ৰচাৰৰ জৰিয়তে ইহুদীসকলক অমানৱীয় ৰূপত উপস্থাপন কৰাটো আৰু জনসাধাৰণৰ মাজত তেওঁলোকৰ ওপৰত অত্যাচাৰ গ্ৰহণযোগ্য কৰি তোলাৰ এক মুখ্য কাৰণ হৈছিল। এই ভয়ংকৰ ঘটনাটো "The Holocaust" নামেৰে পৰিচিত, য'ত জার্মানীৰ ফেচিবাদী নাজী শাসনব্যৱস্থাই প্ৰায় ছয় মিলিয়ন ইহুদীসহ আন বহু লোক— যেনে ৰোমানী জনগোষ্ঠী, প্ৰতিবন্ধী ব্যক্তি আৰু ৰাজনৈতিক মতভেদীসকল হত্যা কৰিছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৫ ঃ ফেচিবাদৰ বৌদ্ধিক জন্ম কোন ধাৰণাসমূহত অৱস্থিত বুলি ক'ব পাৰি?

.....

.....

প্রশ্ন ৬ ঃ কোনটো আইনে এডল্ফ হিটলাৰক একনায়কত্বমূলক ক্ষমতা প্রদান কৰিছিল?

.....

.....

.....

প্রশ্ন ৭ ঃ ইটালীৰ ফেচিবাদীসকলৰ জাতীয় সপোনটোক কি নামেৰে জনা যায়?

.....

.....

.....

১১.৭ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলো

● ৰাজনৈতিক মতাদর্শসমূহ হৈছে বিস্তৃত বিশ্বাস, মূল্যবোধ আৰু নীতিৰ এক সমষ্টি, যিয়ে ৰাজনৈতিক জীৱন বুজা আৰু গঠন কৰাৰ বাবে এক কাঠামো প্রদান কৰে। এই অধ্যায়টিত আমি জাতীয়তাবাদৰ ধাৰণাৰে আৰম্ভ কৰিছিলোঁ। ই এক ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক মতাদর্শ, যিয়ে এক নির্দিষ্ট ৰাষ্ট্রৰ সৈতে গভীৰ পৰিচয় আৰু আনুগত্যৰ অনুভূতি জোৰ দিয়ে। ইয়াত সাধাৰণ ইতিহাস, সংস্কৃতি, ভাষা আৰু প্রায়ে ভৌগোলিক ক্ষেত্র ভাগ-বতৰা কৰাৰ গুৰুত্ব উল্লেখ কৰা হয়। জাতীয়তাবাদে গৌৰৱ আৰু পৰিচয়ৰ অনুভূতি জাগ্রত কৰাৰ লগতে আক্রমণাত্মক আৰু বর্জনমূলক আচৰণো উৎসাহিত কৰিব পাৰে, যাৰ বাবে ই আন্তঃৰাষ্ট্রীয় ৰাজনীতিত এক জটিল আৰু শক্তিশালী শক্তি হৈ আছে।

● উদাৰতাবাদ হৈছে এক ৰাজনৈতিক আৰু দার্শনিক আন্দোলন। যিয়ে আইনৰ শাসন, প্রতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্র আৰু ব্যক্তিগত অধিকাৰক সমাজ গঠনৰ মুখ্য ভিত্তি হিচাপে গ্রহণ কৰে। ইয়াৰ লক্ষ্য হৈছে ব্যক্তিগত স্বাধীনতা সংৰক্ষণ কৰা, সমতা আগু�ৰাই নিয়া আৰু ৰাষ্ট্রৰ ক্ষমতা সীমিত কৰা। আধুনিক গণতান্ত্রিক সমাজসমূহত উদাৰতাবাদে গভীৰ প্রভাৱ পেলাইছে আৰু মানৱাধিকাৰ, নাগৰিকৰ স্বাধীনতা আৰু স্বচ্ছ ৰাজনৈতিক গঠন বিকাশত সহায় কৰিছে।

● অন্ততঃ, আমি ফেচিবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছো, যি ২০ শ শতিকাৰ আৰম্ভণিত উদ্ভৱ হৈছিল আৰু বেনিটো মুছলিনি আৰু এডলফ হিটলাৰৰ সৈতে সম্পর্কিত। ই এক কেন্দ্রীভূত আৰু প্রায়ে স্বৈৰাচাৰী শাসনব্যৱস্থা স্থাপন কৰাৰ লক্ষ্য ৰাখে, য'ত ব্যক্তিৰ স্বার্থৰ ওপৰত ৰাষ্ট্রৰ স্বার্থ অগ্রাধিকাৰ পায়। ইয়াত সাধাৰণতে সামৰিকীকৰণ, গণতন্ত্রৰ অৱক্ষয়, মতভেদৰ দমন আৰু শক্তিশালী নেতাৰ পূজা অন্তর্ভুক্ত থাকে।

● ৰাজনৈতিক মতাদর্শসমূহে সমাজৰ গঠন, চৰকাৰ আৰু সম্পদ বণ্টনৰ ক্ষেত্রত মানুহ আৰু ৰাজনৈতিক আন্দোলনৰ দৃষ্টিভংগী গঢ়ি তোলে। এই মতাদর্শসমূহে ৰাজনৈতিক প্রতিষ্ঠান, আইন আৰু সমাজৰ সামগ্রিক গঠনতো প্রভাৱ পেলায়। যদিও প্রতিটো মতাদর্শ ৰাজনৈতিক বাস্তৱতা বুজাৰ বাবে এক বিশেষ দৃষ্টিভংগী আগবঢ়ায়, এইসমূহৰ পাৰস্পৰিক প্রভাৱে ৰাজনৈতিক চিন্তা আৰু কার্যকলাপক অধিক বৈচিত্র্য আৰু জটিলতা প্রদান কৰে।

১১.৮ আধিক জানিবলৈ

- Anderson, B. (1983). Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso. London.
- Butler, E. (2015). Classical Liberalism - A Primer. London: Institute of Economic Affairs.
- Eatwell, R. (2003). Fascism: A History. Random House.
- Grey, J. (1995). Liberalism. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Orwell, G. (1945). Notes on Nationalism. The Orwell Foundation. Retrieved from ..... https://www.orwellfoundation.com/the-orwell-foundation/orwell/essays-and-other-works/notes-on-nationalism/
- Trotsky, L. (1996). *Fascism: What it is and how to fight it*. Pathfinder, New York.

১১.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

প্রশ্ন ১ ৰ উত্তৰঃ Antoine Louis Claude Destutt de Tracy, ১৭৯৭, ফ্রান্স।

প্রশ্ন ২ ৰ উত্তৰঃ কার্ল মানহাইম।

প্রশ্ন ৩ ৰ উত্তৰঃ Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (Benedict Anderson)।

প্রশ্ন ৪ ৰ উত্তৰঃ জাতীয়তাবাদৰ তাত্ত্বিক মূল ১৮ শ শতিকাৰ ফ্রান্সত মণ্টেস্কিউৰ গ্রন্থ 'The Spirit of Laws'ত পোৱা যায়, আৰু ফ্রেন্স বিপ্লৱক সেই সময় হিচাপে গণ্য কৰা হয় য'ত জাতিৰ এক সামূহিক ধাৰণা প্রথমে উদ্ভৱ হৈছিল।

প্রশ্ন ৫ ৰ উত্তৰঃ ফেচিবাদৰ বৌদ্ধিক উৎপত্তি anti-Enlightenment (প্রবোধন-বিৰোধী) ধাৰণাসমূহত অৱস্থিত। লগতে চনৰ মার্চ মাহত 'Enabling Act' প্রৱর্তিত হোৱাৰ ফলত এডল্ফ হিটলাৰে একনায়কত্বমূলক ক্ষমতা লাভ কৰিছিল।

প্রশ্ন ৬ ৰ উত্তৰঃ "Enabling Act" (১৯৩৩), যিয়ে Adolf Hitler (Adolf Hitler)-ক একশায়কত্বমূলক ক্ষমতা প্রদান কৰিছিল।

প্রশ্ন ৭ ৰ উত্তৰঃ Fascio Nazionale (Fascio nazionale) ইটালীৰ ফেচিবাদীসকলৰ জাতীয় সংগঠন বা সপোনৰ প্রতীক।

? ১১.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ শব্দত লিখিব)।

প্ৰশ্ন ১ঃ জাতীয়তাবাদ আৰু দেশপ্ৰেমৰ মাজত কেনে ধৰণৰ পাৰ্থক্য আছে বুজাই লিখক? জাতীয়তাবাদৰ বিভিন্ন ৰূপসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ উদাৰতাবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰসমূহ ব্যাখ্যা কৰক। উদাৰবাদী মতাদর্শৰ মুখ্য বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন ৩ঃ ফেচিবাদৰ মখ্য বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি? ইটালী আৰু জাৰ্মানীৰ উদাহৰণ দি বিশদভাৱে ব্যাখ্যা কৰক।

****

অধ্যায় ১২ঃ মুখ্য ৰাজনৈতিক মতাদর্শ- ২

অধ্যায় গাঁথনি

১২.১ উদ্দেশ্য
১২.২ পৰিচয়
১২.৩ মৌলবাদ
১২.৩.১ মৌলবাদী কাক কোৱা হয়?
১২.৩.২ মৌলবাদৰ গোট-প্রসংগ
১২.৩.৩ মৌলবাদ আৰু উগ্রবাদ
১২.৪ সমাজবাদ
১২.৪.১ মার্ক্সবাদ আৰু সমাজবাদ
১২.৪.২ বিৱর্তনমূলক সমাজবাদ আৰু বিপ্লৱবাদী সমাজবাদ
১২.৪.৩ সাম্যবাদ আৰু সমাজবাদ
১২.৫ বহু সংস্কৃতিবাদ
১২.৫.১ বহু সংস্কৃতিবাদৰ অর্থ আৰু ধাৰণা
১২.৫.২ বহু সংস্কৃতিবাদৰ আৰ্হিসমূহ
১২.৫.৩ বহু সংস্কৃতিক ৰাজনীতি
১২.৫.৪ বহু সংস্কৃতিবাদৰ অসুবিধাসমূহ (Issues of Multiculturalism)
১২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১২.৭ অধিক জানিবলৈ
১২.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ন
১২.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

১২.১ শিক্ষণৰ উদ্দেশ্যসমূহ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- মৌলবাদ (Radicalism) ৰ ধাৰণাটো আৰু ই কিদৰে উগ্রবাদ (Extremism) ৰ পৰা ভিন্ন।
- সমাজবাদ (Socialism) ৰ মৌলিক ধাৰণা আৰু ইয়াৰ মার্ক্সবাদ (Marxism)আৰু সাম্যবাদৰ সৈতে থকা সম্পর্ক।

- শেষত আপুনি বহু সংস্কৃতিবাদৰ ধাৰণা (Multiculturalism) আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন ৰূপৰেখা বুজিব পাৰিব।

১২.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিতআমি মূলতঃ তিনিটা গুৰুত্বপূর্ণ ধাৰণা তথা দার্শনিক চিন্তাধাৰাৰ কথা আলোচনা কৰিম। এই চিন্তাসমূহ হ'ল মৌলবাদ (Radicalism), সমাজবাদ (Socialism) আৰু বহু সংস্কৃতিবাদৰ ধাৰণা (Multiculturalism)।

প্রথমতে মৌলবাদ বুলিলে সাধাৰণতে এটা এনে ৰাজনৈতিক মতবাদ বা কৌশল বুজায়, য'ত সমাজ, অর্থনীতি বা ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত গুৰুত্বপূর্ণ, মৌলিক আৰু বহু সময়ত বিপ্লৱমূলক ধৰণৰ পৰিৱর্তনৰ প্রয়োজনীয়তাৰ কথা কয়। সমাজত অন্যায় বা অসাম্য বিদ্যামান বুলি ধৰা লৈ এই ধাৰণাই তীব্র আৰু মূলধাৰা পৰিৱর্তনৰ বাবে আগ্রহ প্রকাশ কৰে।

পিছত আহে সমাজবাদৰ ধাৰণা। সমাজবাদ বুলিলে এটা এনে ৰাজনৈতিক মতবাদক বুজায় য'ত উৎপাদন, বিতৰণ আৰু আদান-প্রদানৰ মাধ্যমবোৰৰ ওপৰত সমাজৰ যৌথ অধিকাৰ বা ৰাষ্ট্রীয় নিয়ন্ত্রণক প্রমুখ্য ধৰা হয়। অর্থাৎ ব্যক্তিগত স্বার্থতকৈ সমাজৰ স্বার্থক প্রাধান্য দিয়া হয়।

অন্তিমত আমি বহু সংস্কৃতিবাদৰ ধাৰণাৰ কথাও বুজি লওঁ। বহু সংস্কৃতিবাদৰ ধাৰণা হৈছে এনে এটা সামাজিক-ৰাজনৈতিক দর্শন বা নীতি, যি বিভিন্ন জাতি, ধর্ম, ভাষা, সংস্কৃতি আৰু পৰিচয়ৰ মানুহক একে সমাজত সমান মর্যাদা আৰু সন্মান প্রদান কৰি সহাবস্থান নিশ্চিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। ই বৈচিত্র্যক স্বীকাৰ কৰে আৰু প্রতিটো সংস্কৃতিৰ অখণ্ডতা ৰক্ষা কৰি সকলো গোটৰ ন্যায্য অংশগ্রহণক গুৰুত্ব দিয়ে।

১২.৩ মৌলবাদ (Radicalism)

"মৌলবাদ (Radicalism)" শব্দটো লেটিন শব্দ radix বা radicalis ৰ পৰা আহিছে, যাৰ অর্থ হৈছে "মূল"। সেয়ে, " মৌলবাদ" ৰ মূল অর্থ হৈছে কোনো প্রচলিত প্রণালী বা জ্ঞানক মূল বুলি ধৰা আৰু বুজা। এই শব্দটোৰে "মৌলিক" বা "প্রাথমিক" বুলিও অর্থ বহন কৰে। সেয়েহে এই পৰিপ্রেক্ষিতত "মৌলবাদী" হোৱাটো মানে হৈছে মূলতঃ উৎসলৈ, মৌলিকতাকৈ আৰু প্রাথমিক সত্যলৈ উভতি যোৱা।

ৰাজনৈতিক বিজ্ঞানত "মৌলবাদ" শব্দটোৰে এনে ধাৰণা, বিশ্বাস বা প্রচেষ্টা বুজায় য'ত কোনো ব্যক্তি, গোট বা সংগঠনে বিদ্যমান সামাজিক ব্যৱস্থাৰ সম্পূর্ণভাৰে সংস্কাৰ কৰাৰ আৱশ্যকতাৰ কথা কয় আৰু তাক এটা নতুন সামাজিক ব্যৱস্থাৰে প্রতিস্থাপন কৰিবলৈ আহ্বান জনায়। ইয়াৰ কার্যত, মৌলবাদীসকল প্রায়েই ৰাজনৈতিক বর্গবিন্যাসৰ (Political Spectrum) চূড়ান্ত প্রান্তত অৱস্থিত হৈ থাকে আৰু গঠনমূলক পৰিৱর্তন বা প্রচণ্ড সংস্কাৰৰ সৈতে জড়িত হয়।

মৌলবাদী বুলি কোৱা শব্দটো ৰাজনীতি বিজ্ঞানত বহু প্রয়োগ হয়, যদিও অর্থ কেতিয়াবা স্পষ্ট নোহোৱা দেখা যায়। ইয়াৰ মূল অর্থ হ'ল -- এখন সমাজে ইতিমধ্যে স্বীকাৰ কৰা প্রতিষ্ঠান, চিন্তা বা আচৰণৰ পৰা সম্পূর্ণ পৃথক হোৱাতো। এই পৃথকতা নতুন লক্ষ্য আগবঢ়োৱা, পৰিৱর্তন অনা, নতুন পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা।

১২.৩.১ মৌলবাদী কাক কোৱা হয়? (What is Radical)

Thelma McCormack ৰ বহুত বিষ্তৃত সংজ্ঞা অনুসৰি, "মৌলবাদী" হ'ল সেই ব্যক্তিসকল যিসকলে প্রতিষ্ঠানগত পৰিৱর্তনৰ পক্ষে উত্তাল কৰে।" সমাজবিজ্ঞানে "মৌলবাদী" আৰু "উগ্রপৰিৱর্তনতাবাদী" ক যি ভাৱে ব্যাখ্যা কৰিছে, বহু সময়তে সেয়া অ স্পষ্ট আৰু হৈ থকা যায়। উগ্রপৰিৱর্তনতাবাদৰ প্রাথমিক বিশ্লেষণসমূহৰ ভিতৰত বিট্নাৰ (Bittner)ৰ ১৯৬৩ চনৰ প্রবন্ধ The Psychology of Radicalism -ত কোৱা হৈছিল যে, মৌলবাদ "ব্যক্তিত্বৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ হৈছে নির্ভৰশীলতা কটোৰতা আৰু পুৰুষতান্ত্রিক প্রবৃত্তি"-- যি বৈশিষ্ট্যবোৰে একেলগ হৈ মৌলবাদী গোটসমূহক অবাস্তৰিক "quixotic" স্বভাৱৰ ধাৰক বুলি বুজাই তোলে।

"মৌলবাদী" আৰু "উগ্রপৰিৱর্তনতাবাদী" প্রায়েই পৰিস্থিতিগতভাৱে সংজ্ঞায়িত কৰা হয়, যাৰ ফলত এই ধাৰণাটোৰ বৈজ্ঞানিক সীমাৰেখা অস্পষ্ট হৈ পৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, ১৯৮৯ চনত বেইজিঙত হোৱা কঠোৰ জনপ্রদর্শনসমূহ সেই সময়ত "উগ্রপৰিৱর্তনতাবাদী" বুলি গণ্য হৈছিল। কিন্তু ইউৰোপৰ বহু অংশত এনে আন্দোলনসমূহ এতিয়া প্রায় স্বাভাৰিক আৰু নিয়মীয়া সামাজিক ৰাজনৈতিক প্রচলন হিচাপে ধৰা হয়। কুপ্মান্স Koopmans (১৯৯৩)- মতে, কোনো বিশেষ পৰিস্থিতিত ৰাজ্যৰ প্রতিক্রিয়াই প্রায়েই নির্ধাৰণ কৰে যে কেতিয়া কিহক "উগ্রপৰিৱর্তনতাবাদী" বুলি গণ্য কৰিব। বিভিন্ন শাসনব্যৱস্থাই বিশেষ কোনো আচৰণ প্রতি কিমান সহনশীলতা দেখুৱায়, তাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি অতি স্বপ্ন সময়ৰ ভিতৰতে উগ্রপৰিৱর্তনতাবাদৰ সংজ্ঞা নাটকীয়ভাৱে সলনি হ'ব পাৰে।

১২.৩.২ মৌলবাদৰ গোট-প্রসংগ (The Group context of Radicalism)

মৌলবাদৰ গোটীয় প্রসংগত এইটো বুজোৱা হয় যে মৌলবাদ কেৱল ব্যক্তিগত মনোভাৱ নহয়, ৰৱং গোটৰ অভিজ্ঞতা, অভিযোগ, অসন্তোষ আৰু সাংস্কৃতিক-ৰাজনৈতিক পৰিচয়ৰ লগত জড়িত। গোটভুক্ত লোকসকলে যেতিয়া বিদ্যমান ব্যৱস্থাক অন্যায় বা বৈষম্যমূলক বুলি অনুভৱ কৰে, তেতিয়া তেওঁলোকে সমষ্টিগতভাৱে তীব্র আৰু আমূল পৰিৱর্তনৰ দাবি তোলে। এই প্রসংগত মৌলবাদৰ সামাজিক গঠন, শক্তি-বিতৰণ আৰু গোটীয় একাত্মতাৰ ফলাফল হিচাপে ধৰা হয়। মৌলবাদৰ গোট-প্রসংগত গোটীয় পৰিচয় কেন্দ্রীয় ভূমিকা পালন কৰে। কোনো ধর্মীয়, সাংস্কৃতিক বা আদর্শমূলক গোট যেতিয়া আধুনিকতাৰ প্রভাৱত বা অন্য গোটৰ আধিপত্যত নিজৰ পৰিচয় হেৰুৱাই পেলোৱা বুলি অনুভৱ কৰে, তেতিয়া সেই গোট মৌলবাদী ধাৰণাত শৰণাপন্ন হয়। গোটসমূহে ধাৰণা কৰে যে সামাজিক-সাংস্কৃতিক পৰিৱর্তনে তেওঁলোকৰ মূল মান্যতাৰ সৈতে সংঘাত ঘটাইছে। ফলস্বৰূপে, মৌলবাদ গোটীয় প্রতিবাদৰ ৰূপত প্রকাশ পায়, য'ত সমষ্টিগতভাৱে এক ঐতিহ্য বা ধর্মীয় শুদ্ধতা ৰক্ষা কৰাৰ চেষ্টা দেখা যায়। সমূহীয়া পৰিচয়, বঞ্চনা আৰু পৰিৱর্তনৰ ভয়ে ই মৌলবাদক সমষ্টিগতভাৱে বিকাশিত কৰে। সেইবাবে সমাজবিজ্ঞান আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰত মৌলবাদক ব্যক্তিগত মনোভাৱৰ পৰিৱর্তে সমূহীয়া সামাজিক ৰাজনৈতিক প্রৱঞ্চ হিচাপে বিশ্লেষণ কৰা অধিক প্রাসংগিক।

মৌলবাদীসকল প্রায় সকলো ঠাইতে উপস্থিত থাকিব পাৰে। তথাপিও, সিহঁত সাধাৰণতে সেইবোৰ পৰিৱেশত বেছি দেখা যায় য'ত নিয়ন্ত্রণ কম আৰু কার্যকলাপত অধিক স্বাধীনতা থাকে। আন্দোলন কর্মীৰ মাজত

গঢ়ি উঠা আন্তৰিক সম্পর্ক আৰু "স্বাভাৰিক" সামাজিক পৰিৱর্তনৰ পথৰ বিপৰীতে নতুন পৰিচয়ৰ গঠন বহু সময়তে মৌলবাদৰ মনোভাৱৰ জন্ম দিয়ে।

১২.৩.৩ মৌলবাদৰ (Redicalism) আৰু উগ্রবাদ (Extremism)

"উগ্রবাদ" শব্দটোৱে সাধাৰণতে উগ্র বা চূড়ান্ত মতবাদ, মনোভাৱ আৰু আচৰণৰ সমর্থন বা প্রচাৰ বুজায়। কোনো নির্দিষ্ট পৰিৱেশত -- যেনে ৰাজনীতি, ধর্ম বা সামাজিক সমস্যাসমূহত --ই মূলধাৰাৰ পৰা প্রস্থান কৰি ভিন্ন আৰু চূড়ান্ত ধ্যানধাৰাৰ দিশত গমন বুজায়। উগ্রবাদ সাধাৰণতে এনে এটা মতবাদক বুজায়, যি প্রতিষ্ঠানবিৰোধী আন্দোলনসমূহত দেখা যায়। এই মতবাদ অনুসৰি, ৰাজনৈতিক প্রতিযোগিতা শান্তিপূর্ণ পৰিৱর্তনৰ মাধ্যম হিচাপে নহয়, বৰঞ্চ আধিপত্যৰ যুদ্ধৰ ৰূপত গণ্য কৰা হয়। তাৰ কঠোৰ আদর্শবাদৰ ফলত, উগ্রবাদ ই অন্যৰ বিশ্বাসৰ প্রতি অসহনশীল হয় আৰু দ্বন্দ্বৰ সমাধানৰ ক্ষেত্র প্রায়েই সীমিত কৰে।

যদিও "মৌলবাদৰ" আৰু "উগ্রবাদ"ৰ মাজত কিছুমান মিল আছে, তথাপিও উল্লেখযোগ্য পার্থক্য কিছুমান দিশত দেখা যায়ঃ

১ উগ্রবাদী আন্দোলনে ৰাজনৈতিক শত্রুৰ বিৰুদ্ধে হিংসাক বৈধ উপায় বুলি ধৰে আৰু ব্যাপক হিংস্র কৌশলক নিজৰ মতবাদৰ অংশ হিচাপে গ্রহণ কৰে। কিন্তু মৌলবাদী আন্দোলনে হিংসাক প্রয়োজনীয় মাফিক আৰু বাছনি কৰি ব্যৱহাৰ কৰে।

২ উগ্রবাদৰ মৌলিক স্বভাৱেই হৈছে গণতন্ত্রৰ বিৰোধী। ইয়াৰ লক্ষ্য হৈছে আইনৰ শাসন আৰু সংবিধানিক গণতন্ত্রক উৎখাত কৰা। মৌলবাদ যদিও প্রচলিত ব্যৱস্থাৰ বিপৰীতে থাকে, তথাপি ইয়াৰ মুক্তিকামী স্বভাৱ গণতন্ত্র বিৰোধী নহয়। উগ্রবাদীসকলে অন্য বিশ্বাসৰ প্রতি অসহনশীল হোৱা বাবে উদাৰ গণতান্ত্রিক সমাজৰ অংশ হিচাপে থাকিব নোৱাৰে; কিন্তু গণতন্ত্রই মৌলবাদীৰ দাবীক সমন্বয় কৰি আগবাঢ়িব পাৰে।

৩ উগ্রবাদে বিশ্বজনীন মানৱধিকাৰৰ ধাৰণা আৰু সেয়া সংৰক্ষণ কৰা প্রতিষ্ঠানসমূহক মুকলিভাৱে প্রত্যাখ্যান কৰে। কিন্তু মৌলবাদৰ সমান অধিকাৰৰ বিপক্ষে নহয়; ইতিহাসত প্রগতিশীল মৌলবাদীসকলে অধিকাৰহীন সমাজ গোটৰ বাবে অধিকাৰ বিস্তাৰৰ চেষ্টা কৰিছিল।

৪ উগ্রবাদে মুক্ত মত বিনিময় সম্পূর্ণৰূপে বন্ধ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। প্রগতিশীল মৌলবাদীসকলে স্থিতিশীলতাৰ বিৰুদ্ধে প্রতিবাদ কৰে, কিন্তু ই মুক্ত সমাজ বা সাংস্কৃতিক বৈচিত্র ধ্বংস কৰিবলৈ চেষ্টা নকৰে। উগ্রবাদ আৰু মৌলবাদ উভয়েই লক্ষ্য আৰু উপায়ৰ ক্ষেত্রত অধিক চূড়ান্ত।

৫ মৌলবাদ স্থিতিশীলতাৰ বিৰুদ্ধে বিদ্রোহী ভাৱে প্রতিবাদ কৰে; তাৰ বিপৰীতে, উগ্রবাদী কেৱল স্থিতিশীলতাকেই লক্ষ্য নকৰি, সমাজ পৰিৱর্তন কৰাৰ নিজৰ দার্শনিক পৰিকল্পনাৰ সৈতে একমত নথকা যিকোনো ব্যক্তিকো লক্ষ্য কৰে।

৬ এটা নির্দিষ্ট গোটৰ অনুসৰণকাৰীৰ বাবে কেৱল সত্য হিচাপে থকা বিশেষ নৈতিকতা উগ্রবাদক সংজ্ঞায়িত কৰে। আনহাতে মৌলবাদ সেই ধৰণৰ নৈতিকতাক সমর্থিত কৰে, যি সকলোৰে বাবে প্রযোজ্য।

এই দুয়ো ধাৰণাৰ মাজত সাদৃশ্য থকা যেন লাগিলেও, তাৰ অর্থ প্রকৃততে একে নহয়। তেওঁলোক একেই। গণতন্ত্রই প্রমাণ কৰিছে যে মৌলবাদী দাবীসমূহৰ সন্মুখীন হ'লে যুক্তিসঙ্গত বুজাবুতিৰজৰিয়তে সেই দাবীসমূহ গ্রহণ কৰিব পাৰে। কিন্তু উগ্রবাদৰ ক্ষেত্রত, বহুবাদী সমাজ ব্যৱস্থাই আৰু গণতান্ত্রিক প্রতিষ্ঠানে ধর্মীয় পন্থাত বিশ্বাসী উগ্রবাদৰ মিলিত হ'ব নোৱাৰে, যি বিশ্বৰ সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক দিশৰ সমর্থিত নহয়।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ উগ্রবাদ বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ মৌলবাদৰ প্রক্রিয়া (Radicalization) বুলি আপুনি কি বুজে?

.....

.....

.....

১২.৪ সমাজবাদ

সমাজবাদ বুলিলে সাধাৰণতে উৎপাদন বিতৰণ বা বিনিময়ৰ মাধ্যমসমূহৰ ওপৰত সমাজিক বা ৰাষ্ট্রীয় মালিকানাৰ ধাৰণা বুজায়, যি এটা সামাজিক সংস্থাপন প্রণালীৰ ওপৰত আধাৰিত। সমাজবাদ (Socialism) শব্দটোৰ উৎস লেটিন শব্দ Sociare - যাৰ অর্থ হৈছে "মিলোৱা বা ভাগ-বণ্টন কৰা"। যদিও বর্তমান এই শব্দটো বিস্তৃত অর্থত ব্যৱহৃত হয়, তথাপিও ইয়াৰ বর্তমান অর্থ লেটিন অর্থৰ সৈতে যথেষ্ট প্রাসঙ্গিক।

সমাজবাদ "Socialism " শব্দটো প্রথম ১৮২৭ চনত ব্যৱহাৰ হৈছিল; মূলতঃ এই শব্দটো দ্যা কো অপাৰেটিভ মেগাজিন (The Cooperative Magazine) -ত ১৮২৭ চনত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল, তাৰ পিছত ৰ'বার্ট ঔৱেন (Robert Owen , ১৭৭১- ১৮৫৮, কাল্পনিকা সমাজবাদী) আৰু চেণ্ট-চিমোঁ (Saint- Simon, ১৭৬০-১৮২৫) - ৰ প্রকাশনত প্রচলিত হৈছিল। Cooperative Magazine -ৰ লগতে 'La Globe' নামৰ আলোচনাপত্রখনতো "Socialism" শব্দটোক প্রচলিত কৰাৰ ক্ষেত্রত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা লৈছিল।

ফ্রেঞ্চ চিন্তাবিদ চেণ্ট-চিমোঁ শ্রমিকৰ বাঢ়ি অহা দাবিদ্র্য আৰু কষ্ট কষ্টসমূহকলৈ গভীৰভাৱে চিন্তিত হৈছিল। তেওঁ অনুভৱ কৰিছিল যে এই অৱস্থাৰ পৰা মুক্তি দিবলৈ গম্ভীৰ প্রচেষ্টা আৱশ্যক হ'ব।আৰু তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে সমাজবাদহে এই সমস্যাৰ একমাত্র সমাধান। ৰ'বার্ট ঔৱেনেও এই মতবাদৰ পৰা পৃথক নাছিল।

ঔৱেনে আৰু চেণ্ট-চিমোঁ লিখি থাকোতে শিল্প বিপ্লৱৰ প্রভাৱ জীৱনৰ সকলো ক্ষেত্রতেই স্পষ্ট দেখা গৈছিল। ঔৱেনে আৰু চেণ্ট-চিমোঁ দৰে চিন্তাবিদসকলৰ বাবে বুজি পোৱা সহজ আছিল যে ঔদ্যোগিক বিপ্লৱে

সাধাৰণ লোকৰ আশা পূৰণ কৰিব পৰা নাছিল। ইয়াৰ সলনি বৰঞ্চ ই কদর্য্যতা, দুখ কষ্ট আৰু বহু সমস্যা আনিছিল। পুৰণি কৃষিকেন্দ্রিক অর্থনীতিৰ পতনৰ ফলত সমাজবাদৰ উদ্ভৱ হৈছিল। কাল্পনিক সমাজবাদীসকলৰ পাছত মার্ক্স (K. Marx , ১৮১৮ -১৮৮৩) আৰু এংগেলছ (F. Engles, ১৮২০-১৮৯৫) সমাজবাদৰ দর্শনত আটাইতকৈ প্রসিদ্ধ ব্যক্তি হিচাপে স্বীকৃত। ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষৰ আগতে ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক তত্ত্ব হিচাপে সমাজবাদৰ মূল ধাৰণা বিকশিত হৈছিল। যি সমাজবাদ আমি বর্তমান প্রচলিত, সেয়া প্রধানতঃ মার্ক্স আৰু এংগেলছৰ ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক দর্শনৰ উৎপাদন -- যি ইতিহাসৰ ভৌতিকবাদী ধাৰণাত (Historical Materialism) আধাৰিত।

১২.৪.১ মার্ক্সবাদ আৰু সমাজবাদ

কোৱা হয় যে,মার্ক্সবাদ কার্ল মার্ক্সৰ আগতেই আছিল। সেই প্রথম দিশৰ চিন্তাবিদসকলক সাধাৰণতে সমাজবাদৰ স্থাপনকাৰী বুলি কোৱা হয়। মার্ক্সে পৰৱর্তীকালত তেওঁলোকক "কাল্পনিক সমাজবাদী" বুলি নামাকৰণ কৰিছিল। তেওঁৰ মতে, তেওঁলোকক কাল্পনিক কোৱা হৈছিল কাৰণ তেওঁলোকে সমাজৰ সমস্যাবোৰ সঠিকভাৱে চিহ্নিত কৰিছিল যদিও সমস্যাৰ সমাধানৰ বাবে তেওঁলোকৰ প্রস্তাৱ কৰা পথবোৰ বাস্তৱসন্মত নাছিল। ইয়াক কাল্পনিক কোৱা হৈছিল কাৰণ ইয়াক বাস্তৱ জীৱনত কার্যকৰী কৰা অসম্ভৱ আছিল।

"Utopia" শব্দটোৰ উৎস হৈছে থমাছ ম'ৰ (Thomas More) ৰচিত "ইউটোপিয়া (Utopia)" নামৰ কিতাপ। ইয়াত ইউটোপিয়া নামৰ কল্পিত এখন দ্বীপৰ কথা কোৱা হৈছে, য'ত অর্থনীতি আৰু শাসনব্যৱস্থা সম্পূর্ণ নিখুঁত আছিল, মানুহসকল সুখী আছিল , য'ত কোনোধৰণৰশোষণ নাছিল। ৰ'বার্ট ঔ'ৱেন, চার্লছ ফুৰিয়ে (Charles Fourier), লুই ব্লাঙ্ক (Louis Blanc), চেণ্ট-চিমোঁ (Saint Simon), সিসমণ্ডি (Sismondi) আৰু প্রাউধান (Proudhon) কেইজনেই উল্লেখযোগ্য কাল্পনিক তত্ত্ব বিশেষজ্ঞ/সমাজতান্ত্রিক তত্ত্বজ্ঞ।

মার্ক্সে তেওঁৰ সমাজবাদক "বৈজ্ঞানিক সমাজবাদ" (Scientific Socialism) বুলি অভিহিত কৰিছে। ইয়াক বৈজ্ঞানিক কোৱা হয় কাৰণ ই দ্বন্দ্বমূলক বস্তুবাদৰ (Dialectical Materialism) আধাৰত অর্থনৈতিক ইতিহাসক বিশ্লেষণ কৰি ইতিহাসক বিতংকৈ বুজোৱা হৈছে। ইয়াত কেৱল শোষণৰ প্রকৃত কাৰণ বুজোৱাই নহয়, বৰং বিপ্লৱ আৰু শ্রমিক শ্রেণীৰ শাসনৰ জৰিয়তে শোষণৰ বৈজ্ঞানিক সমাধানো প্রস্তাৱ কৰা হৈছে। সমাজত শ্রেণীসংঘাত আৰু সংগ্রামৰ কাৰণ বুজাই দিয়াৰ লগতে, ই শ্রেণীহীন ৰাষ্ট্র আৰু শোষণমুক্ত সমাজ গঢ়ি তোলাৰ এটা পথপঞ্জীও প্রদান কৰিছে।

১২.৪.২ বিৱর্তনমূলক আৰু বিপ্লৱাত্মক সমাজবাদ

সমাজবাদৰ দুটা প্রধান ধাৰণা আছে -- ক্রমবিকাশমূলক আৰু বিপ্লৱাত্মক। ক্রমবিকাশমূলক সমাজবাদে বিপ্লৱৰ পৰিৱর্তে শান্তিপূর্ণ পদ্ধতিত সমাজবাদ লাভ কৰিব খোজে। এই সমাজবাদৰ সমর্থকসকলে সংসদীয় গণতন্ত্রত বিশ্বাস কৰে আৰু গণতান্ত্রিক প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে সমাজ পৰিৱর্তন আনিবলৈ চেষ্টা কৰে। তেওঁলোকে

হিংসাক অপছন্দ কৰে আৰু ৰক্তাক্ত বিদ্রোহক অস্বীকাৰ কৰে। তেনে সমাজবাদীয়ে শ্রমিক শ্রেণীৰ একনায়কতাকো মানি নলয়; ইয়াৰ সলনি সমাজক শ্রেণীমুক্ত সমাজলৈ গণতান্ত্রিকভাৱে আগুৱাই নিয়াৰ পক্ষপাতিত্ব কৰে। বিৱর্তনমূলক সমাজবাদৰ অন্যান্য ৰূপ হৈছে -- ফেবিয়ান সমাজবাদ, সমবায় সমাজবাদ আৰু গণতান্ত্রিক সমাজবাদ।

কার্ল মার্ক্স আৰু ফ্রিডৰিখ এংগেলছৰ চিন্তাবোৰো ক্রমবিকাশমূলক সমাজবাদৰ আধাৰ। তেওঁলোকে পুঁজিবাদী চৰকাৰ বা ৰাষ্ট্র কেনেকৈ বিলীন হ'ব পাৰে, তাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিল। বিৱর্তনমূলক সমাজবাদৰ সমর্থকসকলে বিশ্বাস কৰে যে শোষণ আৰু শ্রেণী ভেদৰ পৰা মুক্ত সমাজ ধীৰে ধীৰে শান্তিপূর্ণ পদ্ধতিত গঢ়ি তোলা সম্ভৱ। কিন্তু এই সমাজবাদৰ সমালোচকসকলে একমত নহয়। তেওঁলোকে কয় যে পুঁজিবাদী ৰাষ্ট্র সহজে বিলীন নহয়; কেৱল সমাজবাদী ৰাষ্ট্র বা শ্রমিক শ্রেণীৰ শাসনে পৰিৱর্তন আনিব পাৰে। সমালোচকসকলে যুক্তি দিয়ে যে ৰাষ্ট্র নিজে নিজে বিলীন নহ'ব আৰু তাক ৰক্তাক্ত বিপ্লৱৰ জৰিয়তে ধ্বংস কৰিব লাগিব।

১২.৪.৩ সাম্যবাদ আৰু সমাজবাদ (Communism and Socialism)

সর্বহাৰা শ্রেণী আধিপত্যৰ অধীনত সমাজতান্ত্রিক ৰাষ্ট্রই সাম্যবাদ গঢ় দিব। সিমাজতন্ত্র হ'ল এক মধ্যৱর্তী পর্যায়, যি অৱশেষত সাম্যবাদৰ বাবে পথ প্রশস্ত কৰে। এই পর্যায়ত সমাজৰ বিকাশ প্রক্রিয়া চলি থাকে। সাম্যবাদ প্রতিষ্ঠিত হোৱাৰ পিছত আৰু কোনো সামাজিক পৰিৱর্তনৰ প্রয়োজন নাথাকিব। দ্বন্দ্বমূলক (Dialectical) প্রক্রিয়াৰ ইয়াত অৱসান ঘটিব। এক পৰিপূর্ণ, যৌক্তিক সামাজিক গঠন গঢ়ি উঠিব, য'ত কোনো সংঘাত বা বিপৰীতমুখী অৱস্থা নাথাকে। শ্রেণীসংঘর্ষ নাথাকে, সেয়ে কোনো শ্রেণী সংগ্রামো নাথাকে।

সাম্যবাদত প্রতিযোগিতাৰ পৰিৱর্তে সহযোগিতা সমাজৰ আধাৰ হ'ব। উৎপাদন লাভৰ বাবে নহয়, ব্যৱহাৰৰ বাবে কৰা হ'ব। লাভৰ মনোভাৱৰ পৰিৱর্তে সামাজিক আৱশ্যকতাৰ দিশে গুৰুত্ব দিয়া হ'ব। ব্যক্তিগত সম্পত্তি নথকাৰ বাবে কোনো শোষণ নহ'ব। শ্রেণী বিভাজন আৰু শ্রেণী সংঘর্ষ নাথাকিলে ৰাষ্ট্রৰ প্রয়োজনও নাথাকে। এই কাৰণেই সাম্যবাদী সমাজ শ্রেণীহীন আৰু ৰাষ্ট্রহীন হ'ব।

লুই ব্লাঙ্কৰ (Louis Blanc) উক্তি অনুসৰি, " প্রতিজনৰ সক্ষমতাৰ পৰিমাণ অনুসৰি দিওক, প্রতিজনৰ প্রয়োজন অনুসৰি লওঁক", সাম্যবাদী সমাজত প্রয়োগ হ'ব। সমাজত কেৱল এজন ধৰণৰ কর্মকাৰী থাকিব। কর্মকাৰী শ্রেণী শেষত সমাজৰ সমগ্র অংশ গঠন কৰিব। শোষণ অনুমোদিত অথবা গ্রহণযোগ্য নহ'ব। ই সমাজৰ সমান মূল্য আৰু মিলা-প্রীতিৰ প্রতি মনোযোগ দিব।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ সমাজবাদৰ সৈতে জড়িত দুজন চিন্তাবিদৰ নাম লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ ক্রমবিকাশমূলক (Evolutionary) আৰু বিপ্লৱাত্মক (Revolutionary) সমাজবাদ মাজত পার্থক্য প্রকাশ কৰক।

.....

.....

.....

১২.৫ বহুসংস্কৃতিবাদ (Multiculturalism)

১২.৫.১ বহুসংস্কৃতিকতাৰ অর্থ আৰু ধাৰণা (Meaning and Concept of Multiculturalism)

বহুসংস্কৃতিকতা বুলিলে সমাজে সাংস্কৃতিক বৈচিত্র্যক কেনেকৈ স্বীকৃতি দিয়ে আৰু ব্যৱস্থাপন কৰে তাক বুজায়। বহুসংস্কৃতিকতাৰ ধাৰণাই এই কথা প্রধানভাৱে প্রকাশ কৰে যে সাংস্কৃতিক বৈচিত্র্য সংৰক্ষণযোগ্য, মূল্যবান আৰু সমাজৰ উপকাৰৰ বাবে উৎসাহিত কৰিবলীয়া। ইয়াৰ আধাৰ হ'ল পৃথক-পৃথক সাংস্কৃতিক পটভূমিৰ ব্যক্তিসকলে সঁহাৰি আৰু সমন্বয়ত বাস কৰিব পাৰে। ৰাজনৈতিক তত্ত্বত, "বহুসংস্কৃতিকতা" শব্দটোৱে সেই প্রক্রিয়াক বুজায় য'ত সমাজসমূহে বিভিন্ন সংস্কৃতিৰ প্রতি সন্মানজনক আচৰণৰ বাবে আনুষ্ঠানিক নিয়ম আৰু নীতি প্রস্তুত আৰু প্রয়োগ কৰে।

বিভিন্ন সমাজত সাংস্কৃতিক বৈচিত্র্য দীর্ঘদিনৰ পৰিচয়। প্রাচীন গ্রীচত বিভিন্ন উপভাষা আৰু প্রথা আছিল। অটোমান সাম্রাজ্যৰ অধীনত মুছলিমসকলে সংখ্যাগৰিষ্ঠ হৈওঁ খ্রীষ্টান আৰু ইহুদী আদি সংখ্যালঘু গোটো তাত উপস্থিত আছিল। আধুনিক বিশ্বত ভাৰত, কাণাডা, ইউ.কে., আমেৰিকা, নিউজিলেণ্ড আৰু ফ্রান্সৰ দৰে বহু ৰাষ্ট্রৰ সাংস্কৃতিক বৈচিত্র্য বহল। বিশ্বব্যাপী সাংস্কৃতকি বৈচিত্র্যৰ বিস্তাৰৰ ফলত, যি তুলনামূলকভাৱে একৰূপ ৰাষ্ট্র আছিল, যেনে জাপান, সেয়া বর্তমানত প্রায় ব্যতিক্রম ৰূপ বুলি ক'ব পাৰি। সাংস্কৃতিক বৈচিত্র্যৰ বহু ধৰণ আছে, তলত কিছুমান মূল বৈচিত্র্য আলোচনা কৰা হৈছে --

ক) ধর্মীয় বৈচিত্র্য (Religious Diversity)ঃ ভাৰত বহু ধৰণৰ সংস্কৃতি থকা এখন দেশৰ এক উৎকৃষ্ট উদাহৰণ। ধর্মীয় গোটবোৰে সাধাৰণতে পোছাক, ৰাজহুৱা বন্ধ, উৎসৱ আৰু সেই উৎসৱৰ সৈতে জড়িত প্রথা-আচৰণৰ দ্বাৰা নিজকে পৃথক কৰি তোলে।

খ) ভৌগোলিক বৈচিত্র্য (Geographical Diversity)ঃ কিছুমান গোটৰ বিশ্বাস যে তেওঁলোকৰ বিশেষ ভৌগোলিক অৱস্থানেই তেওঁলোকৰ আনৰ পৰা পৃথক কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, যুক্তৰাজ্যৰ স্কটস লোকসকলে উত্তৰ দিশত বাস কৰাৰ বাবে আন গোটৰ সৈতে সংস্কৃতি অলপ একে হ'লেও, তেওঁলোকক পৃথক বুলি গণ্য কৰা হয়।

গ) **ভাষাগত বৈচিত্র্য** (Linguistic Diversity)ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ বৈচিত্র্যৰ অন্যতম কাৰক হৈছে ভাষা। উদাহৰণস্বৰূপে, স্পেইনৰ কাতালন (Catalans), চীনৰ উইঘুৰ (Uyghurs) আৰু কাণাডাৰ কুইবেক (Quebec) অঞ্চল।

ঘ) **বর্ণগত বৈচিত্র্য** (Racial Diversity)ঃ বর্ণৰ ওপৰত আধাৰিত বৈচিত্র্য শাৰীৰিক বৈশিষ্ট্যৰ ভিন্নতাৰ ফল। তথাপি, এই ভিন্নতাসমূহে এটা মিলিত পৰিচয় সৃষ্টি কৰিব লাগে যি সেই গোটক অন্যসকলৰ পৰা পৃথক কৰিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, ৰোৱাণ্ডাৰ হুটু আৰু টুটসি। গতিকে, বহুসাংস্কৃতিক আলোচনাত বর্ণৰ সীমিত প্রাসংগিকতা গুৰুত্বপূর্ণ।

১৯৭০ আৰু ১৯৮০ চনত ৰাজনৈতিক তত্ত্বত প্রথমবাৰৰ বাবে " বহুসাংস্কৃতিকতা" শব্দটো প্রচলিত হয়। ইয়াৰ উদ্দেশ্য আছিল কাণাডা আৰু অষ্ট্রেলিয়াৰ দৰে ৰাষ্ট্রসমূহত সংখ্যালঘু নৃগোষ্ঠী আৰু প্রব্রজনীক একীভূত কৰাৰ নীতিৰ পৰিৱর্তেবহুসাংস্কৃতিৰ স্বীকৃতি আৰু সংহতিত মনোনিবেশ কৰা। যুক্তৰাষ্ট্রতবহুসাংস্কৃতিকতা সংক্রান্ত বিতর্ক ১৯৮০ চনত আৰম্ভ হৈছিল, য'ত শিক্ষানীতিৰ পৰিৱর্তনৰ মাধ্যমে সাংস্কৃতিক বৈচিত্র্যৰ প্রতি প্রযুক্তি আৰু ব্যৱস্থাপনা কেনেকৈ কৰিব পাৰি সেই বিষয়ে আলোচনা হৈছিল।

১২.৫.২ বহুসংস্কৃতিকতাৰ আর্হিসমূহ (Models of Multiculturalism)

Ayelet Shachar য়ে শক্তিশালী আৰু দুর্বল বহুসংস্কৃতিকতাৰ মাজত পার্থক্য নির্ধাৰণ কৰে। শক্তিশালী বহুসংস্কৃতিকতাই গোটৰ পৰিচয় আৰু গোটৰ অধিকাৰক গুৰুত্ব দিয়ে, য'ত গোটৰ অধিকাৰ ব্যক্তিসকলৰ অধিকাৰৰ ওপৰত অগ্রাধিকাৰ প্রদান কৰে। দুর্বল বহুসাংস্কৃতিকবাদীৰ বাবে, বিভিন্ন সম্প্রদায়ৰ মাজত অন্যায় প্রধান সমস্যা।

গোটৰ অধিকাৰৰ মাজত কেনেকৈ ব্যক্তি স্বাধীনতা সংহত কৰি ৰাখিব পাৰে, সেয়া তেঁলোকৰ বাবে কঠিন হৈ পৰে। এণ্ড্রিউ হেওড (Andrew Heywood) ৰ মতে, বহুসংস্কৃতিকতাক প্রধানভাৰে তিনিটা শ্রেণীত ভাগ কৰিব পাৰি -- উদাৰ (Liberal), বহুত্যবাদী (Pluralist) আৰু কসমোপলিটান (Cosmopolitan)।

ক) **উদাৰ বহুসংস্কৃতিকতা** (Liberal Multiculturalism)ঃ উদাৰবাদৰ দুটা মুখ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল স্বাধীনতাৰ প্রতি প্রতিশ্রুতি আৰু সহিষ্ণুতা। সহিষ্ণুতাৰ অর্থ হ'ল বিৰোধী দৃষ্টিভংগী থকা মানুহৰ অস্তিত্ব আৰু প্রকাশক স্বীকাৰ কৰিবলৈ সাজু থকা। উদাৰবাদে প্রতিজন ব্যক্তিক নিজৰ বিশ্বাস, সাংস্কৃতিক অভ্যাস আৰু জীৱনযাত্রা অনুসৰণ কৰাৰ স্বাধীনতা প্রদান কৰে। সহিষ্ণুতাত সেইবোৰ ধাৰণা, নীতি আৰু সামাজিক প্রথাকো সমাদৰ কৰা অন্তর্ভুক্ত, যি ব্যক্তিগত স্বাধীনতা আৰু স্বাৱলম্বিতা সমর্থন কৰে।

উদাৰ বহুসংস্কৃতিবাদৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ তত্ত্ব উইল কিমলিকা (Will Kymlicka) ৰ পৰা আহে, যিয়ে সমানধিকাৰ আৰু ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ লিবেৰেল ধাৰণাক সংস্কৃতিক সদস্যতাৰ গুৰুত্বৰ সৈতে মিলাইছে। তেওঁৰ গ্রন্থসমূহ Liberalism, Community and Culture (১৯৮৯) আৰু Multicultural Citizenship (১৯৯৫) আদিত

তেওঁৰ দৃষ্টিভংগী ব্যাখ্যা কৰে।
কিমলিকাৰ অনুসৰি মানুহে সংস্কৃতিক দুটা মুখ্য কাৰণৰ বাবে মূল্যায়ন কৰেঃ

(ক) সংস্কৃতিক অংশ হোৱাটো ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ বাবে গুৰুত্বপূর্ণ কাৰণ সংস্কৃতিয়ে "পছন্দৰ পৰিৱেশ" প্রদান কৰে আৰু জীৱন আৰু লক্ষ্য নিৰূপন কৰাৰ অর্থপূর্ণ সুযোগ দিয়ে।

(খ) এজন ব্যক্তিৰ সাংস্কৃতিক সদস্যতাই তেওঁ নিজৰ পৰিচয় কেনেকৈ ধৰে তাৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলায়। অন্যজনে তেওঁৰ সংস্কৃতিক কিমান সমাদৰ কৰে, সেয়া তেওঁৰ আত্মমূল্যবোধত প্রভাৱ পেলায়।

তেওঁৰ লগতে যুক্তি কৰে যে অল্পসংখ্যক গোট (Minorities) বিশেষ অধিকাৰ লাভ কৰা উচিত, কাৰণ তেওঁলোকৰ নিজৰ সংস্কৃতিক প্রাপ্তি প্রধান সংখ্যাগোটৰ তুলনাত কম। ৰাজ্য সম্পূর্ণ নিৰপেক্ষ নহ'ব পাৰে আৰু দেশৰ সাংস্কৃতিক পৰিচয় গঢ়াত ভূমিকা লয়। উদাহৰণস্বৰূপে, চৰকাৰে ঘোষিত ৰাজহুৱা বন্ধবোৰ সাধাৰণতে নির্দিষ্ট সংস্কৃতিক সুবিধা দিয়ে, যাৰ ফলত অন্যান্য সংস্কৃতিক লোকসকলৰ মনত অসন্তুষ্টিৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে।

খ) বহুত্যবাদী বহুসংস্কৃতিকতা (Pluralist Multiculturalism)ঃ সাংস্কৃতিক বৈচিত্র্যৰ এই দৃষ্টিভংগী মূল্য বহুত (Value Pluralism) ৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে, যি ধাৰণা কৰে যে বিভিন্ন মূল্যৰ মাজত সংঘাত হ'ব পাৰে, তথাপি সকলো মূল্য সমানভাৱে বৈধ আৰু প্রাথমিক। এই দর্শনৰ এগৰাকী মুখ্য সমর্থক আছিল আইজাহা বার্লিন (Isaiah Berlin) বার্লিনৰ মতে, ব্যক্তিস্বাধীনতা আৰু গণতন্ত্রৰ দৰে উদাৰবাদী আদর্শ আৰু তেওঁলোকৰ প্রতিদ্বন্দ্বী আদর্শ নৈতিকভাৱে সমান। এই ধাৰণাই জীৱন যাপন ধৰণৰ বহুসাংস্কৃতিকতা সৃষ্টি কৰে। বার্লিনৰ মতে, মূল বৈচিত্র্য, ব্যক্তিস্বাধীনতাক মূল্য দিয়া সমাজতহে সহবাস কৰিব পাৰে।

Bhikhu Parekh ৰ মতে,বহুসাংস্কৃতিকতা ৰাজনৈতিক তত্ত্ব বা দার্শনিক ধাৰণা নহয়; ই মানুহৰ জীৱন দৃশ্যপটলৈ দৃষ্টিভংগী। ইয়াত তিনিটা মুখ্য ধাৰণা আছে।

(ক) সংস্কৃতি মানুহত সন্নিবিষ্ট আৰু মানুহ সেই সংস্কৃতিক নির্মিত পৃথিৱীত বিকশিত হয়।

(খ) জীৱনৰ ধাৰণা সংস্কৃতি অনুসৰি ভিন্ন। প্রতিটো সভ্যতাই মানুহৰ সামর্থ্যৰ ক্ষুদ্র অংশ বিকশিত কৰিব পাৰে আৰু অন্যান্য সংস্কৃতিৰ সহায়তেই পূর্ণ বিকাশ হয়।

(গ) প্রতিটো সংস্কৃতি স্বাভাৱিকভাৱে বহুত্যবাদী (Plural) আৰু পাৰস্পৰিক প্রভাৱৰ ফলত পৰস্পৰৰ লগত বিকশিত হয়।

পাৰেখৰ মতে, বহুসংস্কৃতিকতা এই ত্রয়ী উপাদানৰ সৃষ্টিশীল সংযোগৰ ফল। সমাজ কোনো নির্দিষ্ট ৰাজনৈতিক দর্শন বা জীৱন মানদণ্ডৰ সৈতে সম্পর্কিত নহয়। সমান অধিকাৰ, প্রকাশৰ স্বাধীনতা, অংশগ্রহণমূলক জনস্থান, দায়িত্বশীল চৰকাৰ আৰু সক্ষম ব্যক্তি আদি প্রতিষ্ঠানিক প্রয়োজন।

গ) **কস্মপলিটান বহুসংস্কৃতিকতা** (Cosmopolitan Multiculturalism)ঃ ই বৈচিত্র্যক গ্রহণ কৰে কিয়নো সকলো সংস্কৃতিয়ে পৰস্পৰৰ পৰা লাভবান হ'ব পাৰে আৰু বৃহৎ পৰিসৰৰ সাংস্কৃতিক কার্যকলাপ আৰু জীৱনধাৰাৰ বিকল্পসমূহে ব্যক্তিগত বিকাশৰ সুযোগ প্রদান কৰে। কচমোপলিটান বহুসাংস্কৃতিকতা হৈছে এক দৃষ্টিভংগী য'ত বৈচিত্যক স্বীকৃতি আৰু মূল্য দিয়া হয়, কিয়নো সকলো সংস্কৃতি পৰস্পৰৰ পৰা শিকিব পাৰে আৰু লাভবান হ'ব পাৰে। ইয়াত মূলভাৱে সাংস্কৃতিক দোভগীয়া (বহুসংস্কৃতিকবাদ) (Hybridization) আৰু বৈচিত্র্যময় পৰিচয়ৰ প্রতি গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়।

এই দৃষ্টিভংগী অনুসৰি পৃথিৰীৰ সকলো মানুহে একেটা গ্রহত বাস কৰে আৰু তেওঁলোকৰ বৈচিত্র্যময় সাংস্কৃতিক উৎসৰ ওপৰিও সমান সংকট আৰু অভিজ্ঞতা সন্মুখীন হয়।

কসমোপলিটান বহুসাংস্কৃতিকতাই বিশ্বজনীন চেতনা (Global Consciousness) আৰু বিভিন্ন সংস্কৃতিৰ মেলবন্ধনৰ ওপৰত জোৰ দিয়ে।

১২.৫.৩ বহুসংস্কৃতিক ৰাজনীতি (Multicultural Politics)

জাতিয়তাবাদী ৰাজনীতি (Identity Politics) অর্থাৎ সেই ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক আন্দোলনসমূহ যি গোটৰ পৰিচয়ক তেওঁলোকৰ বিকাশৰ আধাৰ আৰু ৰাজনৈতিক কার্যৰ কেন্দ্রবিন্দু হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰে,যি বহুসংস্কৃতিকতাৰ সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে সম্পর্কিত। এই আন্দোলনসমূহে তেওঁলোকৰ গোটৰ সদস্যসকলৰ স্বার্থ আগবঢ়াবলৈ চেষ্টা কৰে আৰু তেওঁলোকৰ বাবে গুৰুত্বপূর্ণ বিষয়সমূহক জনসাধাৰণৰ দৃষ্টিত অনা হয়।

কিন্তুবহুসংস্কৃতিকতাৰ বিপৰীতে পৰিচয় ৰাজনীতি নির্দিষ্ট কোনো ভাগৰ সাংস্কৃতিক সমানুভূতিত নির্মিত নহয়; ই ব্যক্তিসকলৰ সাধাৰণ পৰিচয়ৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। তথাপি, ঐতিহাসিক অন্যায়ৰ স্বীকৃতি আৰু পৰিশোধৰ দাবী -- এই বিষয়টো ৰাজনীতি আৰু বহুসংস্কৃতিকতাৰ মাজত প্রায় মিল আছে। মানুহ চৰকাৰী কর্মচাৰী আৰু ৰাজনৈতিক নেতাসকলৰ বাবে বহুসংস্কৃতিকতাই এটা গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্ন আগবঢ়ায় -- গোটৰ স্বীকৃতি আৰু সমগ্র সমাজৰ প্রয়োজনৰ মাজত কেনেকৈ সমন্বয় স্থাপন কৰিব পাৰি।বহুসাংস্কৃতিকতাই সম্ভাব্য এক পথ প্রদর্শন কৰে য'ত ঐতিহাসিকভাৱে শোষিত গোটৰ অংশগ্রহণ আগবঢ়াবলৈ সাংস্কৃতিক বৈচিত্র্যৰ স্বীকৃতি আৰু সন্মান প্রদানৰ দ্বাৰা সমাধান আগবঢ়োৱা হয়।

১২.৫.৪ বহুসংস্কৃতিকতাৰ অসুবিধাসমূহ

সমাজৰ ভিতৰত বহুসাংস্কৃতিকতাৰ কিছুমান অসুবিধা আছে। কিছুমান প্রগতিশীল তত্ত্ববিদে যুক্তি

আগবঢ়াইছে যে ই বঞ্চিত গোটসমূহৰ সন্মুখীন হোৱা সমস্যাবোৰ যথেষ্টভাৱে সমাধান নকৰে। তেওঁলোকে ক'ব খোজে যে মূল সমস্যা সাংস্কৃতিক স্বীকৃতিৰ অভাৱত নহয়, বৰং সংখ্যালঘুসমূহৰ সীমিত সামাজিক স্থান আৰু অর্থনৈতিক শক্তিত, যি মূলতঃ শ্রেণী সম্পর্কীয় সমস্যা। সাংস্কৃতিক ভিন্নতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি বহুসংস্কৃতিবাদে সামাজিক উন্নতি আৰু দাৰিদ্র্য হ্রাস বিচৰা লোকসকলক বিভক্ত কৰিব পাৰে। এই বিভাজনৰ ফলত কল্যাণমূলক নীতিসমূহৰ বাবে জনসমর্থন হ্রাস পায় আৰু দাৰিদ্র্য আদিৰ দৰে সমস্যাৰ বিৰুদ্ধে যৌথ প্রচেষ্টা দুর্বল হৈ পৰে।

অমর্ত্য সেনেও বহুসংস্কৃতিবাদক সমালোচনা কৰিছে আৰু ইয়াক "একক সত্তা অনুমান" (Solitarist Hypothesis) ৰ সৈতে সম্পর্কিত কৰিছে। তেওঁৰ মতে, ব্যক্তিৰ পৰিচয় যদি কোনো এটা বিশেষ সামাজিক গোটৰ সৈতে জড়িত হয়, তেন্তে ইয়াৰ ফলত মানৱিক একাত্মকা সৰু হৈ পৰে আৰু সংঘর্ষৰ সম্ভাৱনা বৃদ্ধি পায়। অধিকসংখ্যক মানুহে যদি কেৱল নিজৰ গোটকেই প্রধানকৈ দিয়ে, তেন্তে অন্য গোটৰ অধিকাৰ উপেক্ষা হ'ব পাৰে, যাৰ ফলত উত্তেজনা আৰু হিংসা বাঢ়িব পাৰে। একে ধৰণে, ৰক্ষণশীল আৰু ৰাষ্ট্রবাদী চিন্তাবিদসকলে কয় যে বহুসংস্কৃতিক সমাজ স্বভাৱতে বিভক্ত, যাৰ ফলত বৈৰিতা আৰু সংঘর্ষ সাধাৰণ হৈ পৰে। মানুহে সাধাৰণতে নিজৰ পৰিচয় থকা লোকৰ প্রতি অধিক সান্নিধ্য অনুভৱ কৰে আৰু অন্য গোটৰ প্রতি সন্দেহজনক হয়। সেয়েহে ৰাষ্ট্রবাদীসকলে প্রৱাসৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণ আৰু সংখ্যালঘু সংস্কৃতিৰ একাত্মীকৰণৰ পৰামর্শ দিয়ে, যাতে পৃথক গোটৰ পৰিচয়ৰ পৰা পৃথক হৈ একেটা ৰাষ্ট্রীয় পৰিচয় গঢ়ি তোলা যায়।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৫ ঃ বহুসংস্কৃতিৱাদৰ ওপৰত সংক্ষিপ্ত টোকা লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ বহুসংস্কৃতিকতাৰ বিষয়ে অমর্ত্য সেনৰ (Amartya Sen's) মতামত বর্ণনা কৰক।

.....

.....

.....

১২.৬ আধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- মৌলবাদ এক জটিল আৰু বিস্তৃতত ধাৰণা যিয়ে ৰাজনীতি, সামাজিক আন্দোলন আৰু বৌদ্ধিক বিশ্বাস আদি সমাজৰ বিভিন্ন ক্ষেত্রত গভীৰ প্রভাৱ পেলাইছে। এই শাস্ত্রীয় ব্যাখ্যাই মৌলাবাদৰ মূল স্বভাৱক

বুজাবলৈ ইয়াৰ ঐতিহাসিক উৎস, প্ৰকাৰ, কাৰণ আৰু বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত হোৱা প্ৰভাৱসমূহক পৰ্যালোচনা কৰিছে। বহু-মাত্ৰিক অধ্যয়নৰ সহায়ত এই প্ৰক্ৰিয়াটোৰ এটা সম্পূৰ্ণ ব্যাখ্যা আগবঢ়াবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে।

- সমাজবাদ হৈছে এক সামাজিক-অৰ্থনৈতিক দৰ্শন য'ত সম্পত্তি আৰু প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ ওপৰত চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণ বা সমষ্টিগত মালিকানা সমৰ্থন কৰা হয়। সমাজতান্ত্ৰিক দৃষ্টিভংগী অনুসাৰে মানুহে পৃথক পৃথকভাৱে নহয়, পৰস্পৰ সহযোগিতাত জীৱন-জীৱিকা চলায়। মানুহে যিকোনো বস্তু সৃষ্টি কৰোঁতে সকলোতে কোনো নহয় কোনো ৰূপত অংশগ্ৰহণ কৰে, সেয়ে ইয়াৰ ভাগত সকলোৰে অধিকাৰ থাকে। সেয়ে সমাজৰ সকলো সদস্যৰ কল্যাণৰ বাবে সম্পত্তি সমাজয়েই সমষ্টিগতভাৱে ধৰি ৰাখিব লাগে বা অন্তত নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব লাগে।
- বহুসংস্কৃতিক ধাৰণা হৈছে এক সামাজিক-ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক মতবাদ যিয়ে একেটা সমাজ বা ৰাষ্ট্ৰ-ৰাজ্যৰ ভিতৰত বিভিন্ন সংস্কৃতি, ভাষা, জাতি আৰু গোটৰ সহাৱস্থান, স্বীকৃতি আৰু সমান অংশগ্ৰহণক উৎসাহিত কৰে। ইয়াৰ আধাৰ হৈছে এইটো বুজাবোৰ, যে মানুহৰ সমাজ স্বাভাৱিকভাৱে বৈচিত্ৰ্যময় আৰু এই বৈচিত্ৰ্যক সন্মান আৰু মূল্যায়ন কৰা সমাজ-সংগঠন আৰু চৰকাৰী সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ এক মুখ্য ভিত্তি হ'ব লাগিব।

১২.৭ অধিক জানিবলৈ

১) Botticher, A. (2017). Towards Academic Consensus Definitions of Radicalism and Extremism. Perspectives on Terrorism, 11(4), 73-77. Published by Terrorism Research Initiative.

২) Snow, D. A., & Cross, R. (2011). Radicalism within the Context of Social Movements: Processes and Types. Published by University of South Florida Board of Trustees.

৩) Avineri, S. (1971). The Social and Political Thought of Karl Marx. Cambridge University Press.

৪) Berlin, I. (1996). Karl Marx: His Life and Environment. Oxford University Press.

৫) Fukuyama, F. (1992). The End of History and the Last Man. Free Press.

৬) Sen, Amartya (1999). Development as Freedom. Oxford: Oxford University Press.

১২.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞানত মৌলবাদ শব্দটোৱে সেই বিশ্বাস বা কাৰ্যকলাপক বুজায় য'ত

ব্যক্তিসকল, গোট বা সংগঠনসমূহে বর্তমান সামাজিক ব্যৱস্থাক সম্পূর্ণভাৱে সংস্কাৰ কৰি এটা নতুন সামাজিক ব্যৱস্থাৰে প্রতিস্থাপন কৰিবলৈ আহ্বান জনায়।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মৌলবাদ হৈছে সেই প্রক্রিয়া য'ত ব্যক্তি বা গোটসমূহে চূড়ান্ত ধাৰণা, মতাদর্শ বা কার্যকলাপ গ্রহণ আৰু সমর্থন কৰে, যি সমাজৰ স্থাপিত মান-দণ্ডৰ পৰা বিচ্যুত হয়। ইয়াত সাধাৰণতে বর্তমান ব্যৱস্থাক চেলেঞ্জ কৰাৰ বা ব্যাহত কৰাৰ মনোভাৱ অন্তর্ভুক্ত থাকে।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ছেইণ্ট ছাইমন (Saint Simon) আৰু কার্ল মার্ক্স (Karl Marx)।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বিৱর্তনমূলক সমাজবাদ হ'ল সেই মতাদর্শ যিয়ে বিপ্লৱৰ পৰা নহয়, শান্তিপূর্ণ পদ্ধতিৰে সমাজতন্ত্র প্রতিষ্ঠা কৰিব বিচাৰে। বিৱর্তনমূলক সমাজতান্ত্রিকসকলে সংসদীয় গণতান্ত্রিক সমর্থন কৰে আৰু গণতান্ত্রিক প্রক্রিয়াৰ মাধ্যমেৰে সামাজিক পৰিৱর্তন ঘটাবলৈ পছন্দ কৰে। তেওঁলোকে হিংসাক গ্রহণ নকৰে আৰু ৰক্তাক্ত বিদ্রোহক প্রত্যাখ্যান কৰে। লগতে তেওঁলোকে শ্রমিক শ্রেণীৰ একনায়কত্ব প্রত্যাখ্যান কৰি এটা গণতান্ত্রিক ৰূপান্তৰৰ পক্ষে থাকে, য'ত শ্রেণীভিত্তিত সমাজৰ পৰা এক শ্রেণীবিহীন সমাজলৈ আগবঢ়া হয়। বিকাশবাদী সমাজতন্ত্রৰ কেইবাটাও ৰূপ আছে, যেনে ফেবিয়ানবাদ (Fabian), গিল্ড সমাজবাদ (Guild)আৰু গণতান্ত্রিক সমাজবাদ (Democratic Socialism)। আনফালে, বিপ্লৱাত্মক সমাজবাদ (Revolutionary Socialism) শ্রমিকশ্রেণীৰ একনায়কত্ব, বিপ্লৱ আৰু শ্রেণী-সংগ্রামৰ সমর্থন কৰে।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সমাজবিদ্যাৰ ক্ষেত্রত বহুসাংস্কৃতিক ধাৰণা (Multiculturalism) বুজায় যে সমাজে কিদৰে সাংস্কৃতিক বৈচিত্র্যতাক গ্রহণ কৰে।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ অমর্ত্য সেনৰ মতে, বহু-সংস্কৃতিবাদ (Solitarist Hypothesis) অর্থাৎ একক পৰিচয়ৰ ওপৰত আধাৰিত। তেওঁৰ যুক্তি অনুসাৰে, বৈচিত্র্যই ব্যক্তিক সৰু কৰি তোলে কাৰণ ব্যক্তিৰ পৰিচয় এটা বিশেষ সামাজিক গোটৰ সৈতে জড়িত হৈ পৰে।

? ১২.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্নঃ

প্রশ্ন ১ঃ বহুসাংস্কৃতিক ৰাজনীতিৰ দ্বাৰা আপুনি কি বুজি পায়?

প্রশ্ন ২ঃ সমাজবাদ কি?

প্রশ্ন ৩ঃ মৌলবাদৰ সংজ্ঞা লিখক।

(খ) চুটি প্রশ্নসমূহ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)।

প্রশ্ন ১ঃ মার্ক্সবাদ আৰু সমাজবাদৰ ওপৰত এটা পর্যালোচনা লিখক।

প্রশ্ন ২ঃ বহুসাংস্কৃতিকতাৰ ওপৰত এটা চুটি টোকা লিখক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)।

প্রশ্ন ১ঃ বহুসাংস্কৃতিকতাৰ বিভিন্ন ধাৰণাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ মৌলবাদৰ গোটীয় প্রসংগ ব্যাখ্যা কৰক।

****

অধ্যায় ১৩ ঃ আঞ্চলিকতাবাদ, সাম্প্রদায়িকতাবাদ, জাতীয়তাবাদ আৰু জাতীয় সংহতি

অধ্যায় গাঁথনি

১৩.১ উদ্দেশ্য

১৩.২ পৰিচয়

১৩.৩ আঞ্চলিকতাবাদৰ অর্থ, প্রকৃতি, কাৰণসমূহ, প্রকাৰ আৰু প্রভাৱ

১৩.৪ সম্প্রদায়িকতাবাদৰ অর্থ, বৈশিষ্ট্য, কাৰণ আৰু পৰিণাম

১৩.৫ জাতীয়তাবাদৰ অর্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু প্রকাৰ

১৩.৬ জাতীয় সংহতিৰ অর্থ, প্রত্যাহ্বান আৰু পদক্ষেপ

১৩.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১৩.৮ অধিক জানিবলৈ

১৩.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ন

১৩.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

১৩.১ শিক্ষণৰ উদ্দেশ্যসমূহ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- আঞ্চলিকতাবাদৰ অর্থ, প্রকৃতি, কাৰণ, প্রকাৰ আৰু প্রভাৱ বুজিব পাৰিব।
- সম্প্রদায়িকতাবাদৰ অর্থ, বৈশিষ্ট্য, কাৰণ আৰু পৰিণাম বুজিব পাৰিব।
- জাতীয়তাবাদৰ অর্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু প্রকাৰ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব।
- জাতীয় সংহতিৰ অর্থ, প্রত্যাহ্বান আৰু পদক্ষেপসমূহ।

১৩.২ পৰিচয়

ভাৰত বিশ্বৰ দেশসমূহৰ ভিতৰত এখন আটাইতকৈ বৈচিত্র্যময় দেশ। ই ভাষা, ধর্ম, জাতি-গোষ্ঠী, সংস্কৃতি, অঞ্চল আৰু সামাজিক-অর্থনৈতিক অৱস্থাৰ ক্ষেত্রত বেলেগ বেলেগ বৈশিষ্ট্যৰে পৰিপূর্ণ। এনে ধৰণৰ বৈচিত্র্যসমূহ ভাৰতীয় সমাজক সমৃদ্ধ কৰাৰ লগতে দেশখনৰ ঐক্য আৰু ৰাজনৈতিক স্থিতিৰ ক্ষেত্রতো প্রত্যাহ্বানৰ সৃষ্টি কৰিছে। আঞ্চলিকতাবাদ, সম্প্রদায়িকতাবাদ, জাতীয়তাবাদ আৰু জাতীয় সংহতি -- এই ধাৰণাসমূহ ভাৰতীয় ৰাজনীতি আৰু ৰাষ্ট্র-গঠন বুজি পোৱাৰ ক্ষেত্রত অতি গুৰুত্বপূর্ণ।

এই পাঠত এই বিষয়সমূহ ধাৰণাগত, তাত্ত্বিক আৰু প্রায়োগিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা শিক্ষার্থী সকলৰ সহায়

হোৱাকৈ আলোচনা কৰা হৈছে।

১৩.৩ আঞ্চলিকতাবাদৰ অর্থ, প্রকৃতি, কাৰণ, প্রকাৰ আৰু প্রভাৱ

আঞ্চলিকতাবাদ মানে হৈছে কোনো এটা নির্দিষ্ট ভৌগোলিক অঞ্চলৰ মানুহে নিজৰ অঞ্চলৰ ভাষা, সংস্কৃতি, পৰম্পৰা, আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু সামাজিক-আর্থিক স্বার্থৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি তোলা এক উমৈহতীয়া চিন্তা-চেতনা আৰু পৰিচয়বোধ। অর্থাৎ, এটা অঞ্চলৰ লোকসকলে নিজৰ বিশেষ ভাষা, সংস্কৃতি, ইতিহাস আৰু জীৱন-ধাৰাক কেন্দ্র কৰি একতাৰ অনুভূতি প্রকাশ কৰাকেই আঞ্চলিকতাবাদ (Regionalism) বুলি কোৱা হয়। ইতিবাচক অর্থত আঞ্চলিকতাবাদে মানুহৰ মাজত ভ্রাতৃত্ববোধ আৰু একতাৰ অনুভূতি গঢ়ি তোলে আৰু ই কোনো এটা নির্দিষ্ট অঞ্চলৰ স্বার্থ সংৰক্ষণ কৰাৰ প্রচেষ্টা কৰে আৰু ৰাজ্য তথা তাৰ বাসিন্দাসকলৰ কল্যাণ আৰু উন্নয়ন সাধনত সহায় কৰে। ঋণাত্মক অর্থত আঞ্চলিকতাবাদে নিজৰ অঞ্চলৰ প্রতি অত্যাধিক আসক্তি বা পক্ষপাতিত্বক বুজায়। এই ধৰণৰ অতিৰিক্ত অঞ্চলপ্রেমে দেশৰ একতা আৰু অখণ্ডতাৰ বাবে ভাবুকি হিচাপে পৰিগণিত হয়।

আঞ্চলিকতাবাদ বুলি কলে নিজৰ অঞ্চল বা উপ-জাতীয় এককৰ প্রতি দৃঢ় আসক্তি বা অনুৰাগক বুজায়, য'ত ৰাষ্ট্রীয় স্বার্থতকৈ আঞ্চলিক স্বার্থক অধিক গুৰুত্ব দিয়া হয়। ই এখন ৰাষ্ট্রৰ ভিতৰত ভৌগোলিক, ভাষাগত, সাংস্কৃতিক, আর্থিক বা ঐতিহাসিক বিভিন্নতাৰ পৰা উদ্ভৱ হয়। জাতীয়তাবাদে একতা প্রদান কৰে, আনহাতে আঞ্চলিকতাবাদে বিভাজন ঘটাব পাৰে যদিও ই সদায় স্বতন্ত্রতা দাবীকাৰী নহয়।

মার্শেল ডি. মকৰ মতে, আঞ্চলিকতাবাদ হৈছে এনে এটা প্রক্রিয়া যি পৰিৱেশগত অর্থনৈতিক সামাজিক আৰু শাসন সম্পর্কীয় কাৰকসমূহ একেলগে গোট খায় এক সম্পূর্ণ ব্যৱস্থাৰ ভিতৰত এক পৃথক সচেতনতা গঢ়ি উঠে। ইয়াৰ লগতে স্বয়ত্বশাসিত পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজনীয়তা, সাংস্কৃতিক বৈশিষ্ট্যসমূহ প্রকাশ আৰু প্রশাসনিক স্বাধীনতাৰ প্রতি থকা স্বীকৃতি পায় আৰু বাস্তৱত ৰূপায়িতহয়। ডব্লিউ. পি. স্কটৰ মতে আঞ্চলিকতাবাদ হৈছে এটা দৃষ্টিভংগী যি এটা অঞ্চলক কেন্দ্র কৰি মানুহৰ আচৰণ আৰু পৰিৱেশৰ সম্পর্ক অধ্যয়ন কৰে। অর্থনৈতিক, সামাজিক, সাংস্কৃতিক আৰু ৰাজনৈতিক সংগঠনসমূহক, ভৌগোলিক অঞ্চলটোৰ ভিতৰত সিহঁতৰ পাৰস্পৰিক সম্পর্ক আৰু কার্যাৱলীৰ ভিত্তিত বিশ্লেষণ কৰা হয়।

আধুনিক ৰাষ্ট্র গঠনৰ আগতেই আঞ্চলিকতাবাদৰ উদ্ভৱ হৈছিল, কিন্তু ৰাষ্ট্র গঠনৰ প্রক্রিয়াৰ সময়ছোৱাত ই অধিক তীব্র হৈ উঠিছিল। ইউৰোপত ইয়াৰ ফলস্বৰূপে যুক্তৰাষ্ট্রীয় শাসন ব্যৱস্থা গঢ় লৈ উঠিছিল। উত্তৰ উপনিবেশ ৰাষ্ট্রসমূহত যেনে ভাৰতত, আঞ্চলিকতাবাদ, উপনিবেশিক স্বেচ্ছাচাৰী সীমা নির্ধাৰণ আৰু অ-সম বিকাশৰ ফলস্বৰূপে উদ্ভৱ হৈছিল।

আবুলা পাঠি আৰু ৰামানজানেয়ুলে কিছুমান আঞ্চলিকতাবাদৰ নির্দিষ্ট বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰিছে ---

- আঞ্চলিকতাবাদ অর্থনৈতিক, সামাজিক, ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক বৈষম্যসমূহৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হয়।

- আঞ্চলিকতাবাদ কেতিয়াবা এটা মানসিক অনুভূতি স্বৰূপ।

- আঞ্চলিকতাবাদ গোষ্ঠীৰ পৰিচয়ৰ প্ৰকাশ হিচাপে লগতে অঞ্চলটোৰ প্ৰতি থকা আনুগত্যৰ আধাৰত গঢ় লৈ উঠে।

- আঞ্চলিকতাবাদে আন অঞ্চলসমূহৰ স্বাৰ্থক বিবেচনা নকৰাকৈ, নিজৰ অঞ্চলৰ উন্নয়নৰ ধাৰণাক আগত ৰাখে।

- আঞ্চলিকতাবাদে আন অঞ্চলৰ লোকসকলক এটা নিৰ্দিষ্ট অঞ্চলৰ পৰা লাভান্বিত হ'বলৈ বাধা প্ৰদান কৰে।

ভাৰতত, ভাষাগত পুনৰ্গঠনৰ বাবে স্বাধীনতাৰ পিছত আঞ্চলিকতাবাদে গা কৰি উঠিছিল।

ৰাজ্য পুনৰগঠন আইনে (১৯৫৬) ভাষাৰ ভিত্তিত ৰাজ্যসমূহ গঢ়ি তুলিছিল, অন্ধ্ৰ প্ৰদেশৰ বাবে তেলুগু আন্দোলনৰ দৰে আন্দোলনসমূহৰ পাছত।

আঞ্চলিকতাবাদ সাংস্কৃতিক (ভাষা আৰু সাংস্কৃতিক পৰিচয়ৰ আধাৰত যেনে তামিলনাড়ুত তামিল পৰিচয়) অৰ্থনৈতিক (অ-সম উন্নয়নৰ আধাৰত যেনে পৃথক তেলেঙ্গানা ৰাজ্যৰ দাবী), ৰাজনৈতিক (তীব্ৰ স্বায়ত্তশাসন বা বিকেন্দ্ৰীকৰণৰ দাবী), আৰু বিচ্ছিন্নতাবাদী (ৰাষ্ট্ৰৰ পৰা পৃথক হোৱাৰ দাবী যেনে খালিস্তান আন্দোলন) হ'ব পাৰে।

ভাৰতত আঞ্চলিকতাবাদ বৃদ্ধি হোৱাৰ বিভিন্ন কাৰণ আছে। তলত তাৰ কেইটামান উল্লেখ কৰা হৈছে ঃ

- **ঐতিহাসিক আৰু ভূগোলিক কাৰকসমূহঃ** ভৌগোলিক সীমাবদ্ধতাসমূহৰ লগত সংলগ্ন ভাষাগত বিতৰণ, ভূপৃষ্ঠৰ আকৃতি আৰু জলবায়ু আদি সমূহে নিৰ্দিষ্ট অঞ্চলৰ বাসিন্দাসকলৰ মাজত আঞ্চলিক চিন্তাধাৰা প্ৰসাৰণত সহায় কৰে। ইয়াৰ ফলত মানুহৰ মাজত নিজৰ অঞ্চলৰ সৈতে প্ৰতীকী সংযুক্তিৰ ভিত্তিত আঞ্চলিকতাবোধৰ সৃষ্টি হয়। ঐতিহাসিক আৰু ভৌগোলিক দুয়ো ধৰণৰ বিচ্ছিন্নতাই 'ভিতৰুৱা বা বাহিৰৰ লোক' তেনে মনোভাৱৰ সৃষ্টি কৰে, যাৰ ফলত স্থানীয়তাবাদ আৰু 'ভূমি পুত্ৰ' ধাৰণাৰ দৰে মতাদৰ্শসমূহ গঢ় লৈ উঠে।

- **সাংস্কৃতিক কাৰকসমূহঃ** সাংস্কৃতিক কাৰকসমূহে আঞ্চলিকতাবোধ গঢ়ি তোলাত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। সাংস্কৃতিক ঐতিহ্য, লোককথা, পৌৰাণিক কাহিনী, প্ৰতীকবাদ আৰু ঐতিহাসিক পৰম্পৰাই এটা নিৰ্দিষ্ট সাংস্কৃতিক গোটৰ লোকসকলৰ মাজত গৌৰৱবোধ আৰু পৰিচয়বোধ জগাই তুলি আঞ্চলিকতাবোধক উৎসাহিত কৰে।

- **অ-সম বিকাশঃ** অ-সম বিকাশে একেটা অঞ্চলৰ দীৰ্ঘদিনীয়া অৱহেলাক বুজায় আৰু 'অভ্যন্তৰীণ ঔপনিবেশিকতা'ৰ দৰে ধাৰণাসমূহৰ সৃষ্টি কৰে, য'ত 'কেন্দ্ৰ'ই 'প্ৰান্ত'ক শোষণ কৰে আৰু ইয়াক অৰ্থনৈতিকভাৱে অনুন্নত কৰি তোলে, যদিও সেই অঞ্চলটো প্ৰাকৃতিক সম্পদত সমৃদ্ধ আছিল। এই বৈষম্যই অৰ্থনৈতিকভাৱে অৱহেলিত অঞ্চলসমূহৰ বাসিন্দাসকলৰ মাজত আপেক্ষিক অনাহক বোধৰ সৃষ্টি কৰে, যাৰ ফলত পৃথক ৰাজ্যৰ দাবী উত্থাপিত হয়।

- **অবিবেচিত নিম্নগামী পদ্ধতি** (Ill-conceived top-down approach)ঃ যদি ধন আৰু সম্পদৰ হস্তান্তৰ সূচাৰুৰূপে আৰু বিচক্ষণতাৰে পৰিকল্পনা কৰা নহয়, তেন্তে এক অঞ্চলৰ বিকাশ বা জীৱনধাৰাই আন অঞ্চলৰ উন্নয়নতবাধা জন্মাব পাৰে।।

- **এটা নির্দিষ্ট মতাদর্শৰ আৰোপঃ** যদি কোনো মতাদর্শ, যাক প্রধানকৈ কেইজনমান শক্তিশালী ব্যক্তিয়ে মানি চলে, জনসংখ্যাৰ বৃহত্তৰ অংশৰ ওপৰত আৰোপ কৰা হয়, তেন্তে ইয়াৰ ফলস্বৰূপে সংঘাতৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে।
- **ভাষাগত আৰু জাতিগত আশা-আকাংক্ষাঃ** এইবোৰেই আঞ্চলিকতাবোধৰ দৃঢ় আধাৰ হিচাপে গঢ় লয়।

আঞ্চলিকতাবাদৰ প্রকাৰঃ

- **ৰাজ্যিক-উত্তৰ আঞ্চলিকতাবাদঃ** ৰাজ্যিক-উত্তৰ আঞ্চলিকতাবাদ হৈছে এনে আঞ্চলিকতাবাদ, য'ত বহু ৰাজ্যই একেলগে নিজৰ সমূহিক পৰিচয় প্রকাশ কৰে। এই ধৰণৰ আঞ্চলিকতাবাদত একাধিক ৰাজ্যই পাৰস্পৰিক স্বার্থৰ ক্ষেত্রত একতাবদ্ধ হৈ আন ৰাজ্য বা কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ বিপক্ষে একক স্থিতি গ্রহণ কৰে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে গঢ়ি উঠা গোষ্ঠীয় গোটীয় পৰিচয় (group identity) কিছুমান নির্দিষ্ট বিষয় বা সমস্যাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠে, আৰু ইয়াৰ এটা নেতিবাচক দিশো থাকে। এনে অৱস্থাত বহু ৰাজ্য একেলগে এক সমস্যা বা স্বার্থৰ বাবে একতা দেখুৱায়, কিন্তু নিজৰ পৃথক পৰিচয় ৰক্ষা কৰে। বহু গোট বা ৰাজ্য একেলগে মিলি কাম কৰিলেও, কিন্তু একে সময়তে দ্বন্দ্ব বা মতবিৰোধ চলি থাকিব পাৰে। উত্তৰ-পূৱ ভাৰতৰ ৰাজ্যসমূহত এনে আঞ্চলিকতাবাদৰ উপস্থিতি আছিল বুলি বিভিন্নজনে মত প্রকাশ কৰে।
- **আন্তঃৰাষ্ট্রীয় আঞ্চলিকতাবাদ** (Inter-state Regionalism)ঃ আন্তঃৰাষ্ট্রীয় আঞ্চলিকতাবাদ মানে হৈছে বহু ৰাজ্যৰ মাজত পৰিচয়ৰ পার্থক্য বা তুলনাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি উঠা আঞ্চলিক চেতনা, যাক প্রাদেশিকতা বুলিও কোৱা হয়। ই বহু ৰাজ্যৰ মাজত কোনো নির্দিষ্ট সমস্যা বা বিষয়ৰ বাবে গঢ়ি উঠা আঞ্চলিক চেতনা। কর্ণাটক আৰু তামিলনাড়ুৰ মাজৰ কাৱেৰী নদীৰ পানীৰ বিতৰণৰ বিবাদটো আন্তঃৰাষ্ট্রীয় আঞ্চলিকতাবাদৰ (Interstate regionalism) উদাহৰণ।
- **ৰাজ্যৰ ভিতৰুৱা আঞ্চলিকতাবাদ** (Intra-state regionalism)ঃ ৰাজ্যৰ ভিতৰুৱা আঞ্চলিকতাবাদ মানে হৈছে এখন ৰাজ্যৰ কোনো অংশই নিজৰ অস্তিত্ব আৰু উন্নয়নৰ বাবে চেষ্টা কৰা অৱস্থা, যাক ধনাত্মক দৃষ্টিত বুজা হয়। নেতিবাচক অর্থত ই ৰাষ্ট্রৰ লগতে ৰাজ্যখনৰ স্বার্থৰো বিৰোধিতা কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে- ওড়িশাত উপকূলীয় অঞ্চল আৰু পশ্চিম অঞ্চল, অন্ধ্র প্রদেশৰ উপকূলীয়া অঞ্চল আৰু তেলেংগানা অঞ্চল ইত্যাদি।

ভাৰতীয় ৰাজনীতিত আঞ্চলিকতাবাদৰ প্রভাৱ

আঞ্চলিক আন্দোলনবোৰে কেন্দ্রক ৰাজ্যৰ স্বায়ত্বশাসনক সন্মান কৰিবলৈ বাধ্য কৰিছে, যাৰ ফলত ভাৰতীয় সংবিধানৰ যুক্তৰাষ্ট্রীয় বৈশিষ্ট্য অধিক দৃঢ় হৈছে। আঞ্চলিক আকাংক্ষাৰ এক প্রধান ফলাফল আছিল ১৯৬৫ চনত ৰাজ্যসমূহৰ ভাষাগত পুনৰগঠন, যি ৰাষ্ট্রীয় ৰাজ্য পুনৰগঠন আয়োগৰ (States Reorganisation Commission) পৰামর্শ অনুসৰি কৰা হৈছিল। ভাৰতীয় যুক্তৰাষ্ট্রীয় নমনীয়তা ২০১৪ চনত তেলেংগানা ৰাজ্য নির্মানতও দেখা যায়। সেয়েহে ক'ব পাৰি যে আঞ্চলিকতাবাদে ভাৰতীয় যুক্তৰাষ্ট্রীয় ব্যৱস্থাক অধিক সংবেদনশীল আৰু গ্রহণযোগ্য কৰি তুলিছে। তামিলনাড়ুৰ দ্রাবিদ মুনেত্র কাঝাগম (Dravida Munnetra Kazhagam), মহাৰাষ্ট্রৰ শিৱসেনা, অন্ধ্রপ্রদেশৰ

তেলেগু দেশম পার্টি, পশ্চিম বংগৰ তৃণমূল কংগ্রেছ আদি আঞ্চলিক ৰাজনৈতিক দলসমূহে আঞ্চলিক অভিযোগসমূহ স্পষ্ট কৰি দিয়ে, অধিক আর্থিক আবণ্টনৰ দাবী কৰে আৰু ৰাষ্ট্রীয় মিত্রজোঁটৰ চৰকাৰসমূহক প্রভাৱিত কৰে। তদুপৰি আঞ্চলিক দলসমূহে ভাৰতক একদলীয় প্রধান ব্যৱস্থাৰ পৰা বহুদলীয় মিত্রজোঁট ব্যৱস্থালৈ ৰূপান্তৰিত কৰিছে। ১৯৮০ চনৰ শেষৰ ফালৰ পৰাই এই কথা স্পষ্ট হৈ পৰিছে, যে আঞ্চলিক দলসমূহে কেন্দ্রীয় চৰকাৰ গঠনৰ ক্ষেত্রত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। দুটা ডাঙৰ ৰাষ্ট্রীয় ৰাজনৈতিক দল, অর্থাৎ ভাৰতীয় জনতা পার্টি আৰু ভাৰতীয় ৰাষ্ট্রীয় কংগ্রেছ, দুয়োটায়ে সংসদত সংখ্যাগৰিষ্ঠতা লাভ কৰিবলৈ আঞ্চলিক গোটৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিব লগা হৈছে। এনে মিত্রজোঁটৰ ৰাজনীতিয়ে ৰাজ্যসমূহৰ দৰদামৰ ক্ষমতা বৃদ্ধি কৰিছে আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ অধিক বিকেন্দ্রীকৰণত অৰিহণা যোগাইছে। আঞ্চলিকতাবাদে দেশখনৰ বৈচিত্র্যৰ ক্ষেত্রত অনুকূল পৰিৱেশ স্থাপন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। আঞ্চলিক দাবী সমূহ দমন কৰাৰ সলনি, ভাৰতবর্ষ ই ৰাজ্যসমূহ পুনৰগঠন কৰি, উত্তৰ-পূর্বাঞ্চলত ষষ্ঠ অনুসূচীৰ দৰে বিশেষ ব্যৱস্থা প্রদান কৰিছে আৰু স্বায়ত্তশাসিত পৰিষদ স্থাপন কৰিছে। এইদৰে সঠিকভাৱে ক'ব পাৰি যে আঞ্চলিকতাবাদে গণতান্ত্রিক বিকাশৰ বাবে এটা সুৰক্ষা ভাল্ভৰ দৰে কাম কৰিছে। তদুপৰি বিদর্ভ আৰু বুণ্ডেলখণ্ডৰ আঞ্চলিক আন্দোলনে সংশ্লিষ্ট ৰাজ্যসমূহৰ অনগ্রসৰতাৰ ওপৰত আৰোপ কৰিছে। ইয়াৰ ফলত আঞ্চলিক পৰিকল্পনা, বিশেষ সুবিধা আৰু বিত্ত আয়োগৰ আবণ্টনৰ ওপৰত গুৰুত্ব বৃদ্ধি পাইছে।

আঞ্চলিকতাবাদৰ কিছুমান বেয়া প্রভাৱো আছে। চৰম আঞ্চলিকতাবাদে বিচ্ছিন্নতাবাদৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্রীয় একতাৰ প্রতি ভাবুকি কঢ়িয়াই আনিব পাৰে। বিচ্ছিন্নতাবাদী উত্তৰ-পূবৰ আন্দোলন আৰু ১৯৮০ চনৰ সময়ছোৱাত পঞ্জাৱত খালিস্তান আন্দোলনে আভ্যন্তৰীণ নিৰাপত্তা সংকটৰ সৃষ্টি কৰাৰ লগতে, কেন্দ্র-ৰাজ্যৰ সম্পর্কত চাপ সৃষ্টি কৰি আৰু কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ ফালৰ পৰা অসাধাৰণ সাংবিধানিক ব্যৱস্থাৰ প্রয়োজনীয়তাৰ জৰিয়তে কেন্দ্র চৰকাৰক প্রত্যাহ্বান জনাইছিল। ভূমি পুত্র ধাৰণাৰ প্রচাৰৰ জৰিয়তে, আঞ্চলিকতাবাদে কেতিয়াবা সংখ্যালঘু আৰু প্রব্রজক সকলৰ মাজত মতভেদ বা সংঘর্ষ সৃষ্টি কৰে। এই ধাৰণাই কেৱল স্থানীয় লোকৰ বাবে চাকৰি সংৰক্ষণৰ দাবী কৰাৰ লগতে প্রব্রজন বিৰোধী আন্দোলনৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। ৰাজ্যসমূহৰ মাজত আঞ্চলিক স্বার্থৰ ফলত হোৱা সংঘাতে ভাৰতীয় যুক্তৰাষ্ট্রীয় ব্যৱস্থাৰ ফলপ্রসূতা পৰীক্ষা কৰে। যদিও মিত্রজোটৰ চৰকাৰে ভাৰতৰ গণতান্ত্রিক ৰাজনীতিৰ কার্যক্ষমতাৰ প্রমাণ দিয়ে, তথাপি চৰকাৰক আঞ্চলিক দলসমূহে অস্থিৰ কৰি তোলে। মিত্রজোটৰ চৰকাৰ আঞ্চলিক ভোটবেংক সুৰক্ষিত কৰিবলৈ জনপ্রিয় ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰিবলৈ প্রেৰিত হ'ব পাৰে। ইয়াৰ ফলত দীঘলীয়া সময়ৰ ৰাষ্ট্রীয় পৰিকল্পনাত প্রভাৱ পৰিব পাৰে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত আঞ্চলিকতাবাদৰ কিছুমান নেতিবাচক প্রভাৱ বর্ণনা কৰক।

.....

.....

.....

১৩.৪ সাম্প্রদায়িকতাবাদৰ অর্থ, বৈশিষ্ট্য, কাৰণ আৰু প্রভাৱ

সাম্প্রদায়িকতাবাদ নিজৰ সম্প্রদায়ৰ সৈতে গভীৰ সংযোগৰ ইংগিত দিয়ে। ভাৰতত সাধাৰণতে সাম্প্রদায়িকতাবাদ বুলি কলে নিজৰ ধর্মৰ প্রতি অতিশয় বিশ্বাসক বুজায়। এই মতাদর্শই আভ্যন্তৰীণ মতানৈক্যক তুচ্ছ কৰি, অন্য গোটৰ বিৰুদ্ধে গোটটোৰ মৌলিক ঐক্যৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। ইয়াৰ ফলত ই কঠোৰ বিশ্বাস আৰু নীতি-আদর্শসমূহৰ অনুগত্যতাক উৎসাহিত কৰে, লগতে ভিন্ন ধর্মসমূহৰ প্রতি অসহিষ্ণুতা আৰু শত্রুতা সৃষ্টি কৰি সমাজত বিভাজন ঘটায়।

সাম্প্রদায়িকতাৰ ইতিবাচক দিশটো হৈছে যে ই এজন ব্যক্তিৰ নিজৰ সম্প্রদায়ৰ সৈতে থকা সম্পর্কক প্রতিফলিত কৰে, য'ত সেই গোটটোৰ সামাজিক আৰু আর্থিক উন্নয়নৰ লক্ষ্যৰে কৰা চেষ্টা অন্তর্ভূক্ত থাকে। ইয়াৰ বিপৰীতে, ইয়াৰ নেতিবাচক দিশটোয়ে এনে এক মতবাদক সূচায়, যিয়ে আন ধর্মীয় গোটসমূহৰ তুলনাত এটা ধর্মীয় গোটৰ স্বতন্ত্র পৰিচয়ক অধিক গুৰুত্ব দিয়ে।

সাম্প্রদায়িকতাই সমাজক পৃথক পৃথক ধর্মীয় সম্প্রদায়ত বিভক্ত বুলি ধাৰণা কৰে, য'ত প্রতিটো সম্প্রদায়ে নিজস্ব ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক সামাজিক স্বার্থ বহন কৰে। এই বিভাজনে "আমাৰ" আৰু "তেওঁলোকৰ" মনোভাৱক উৎসাহিত কৰে, যাৰ ফলত সম্প্রদায়সমূহে নিজৰ -নিজৰ স্বার্থ পূৰণৰ চেষ্টা কৰোঁতে প্রতিযোগিতা আৰু সংঘাতৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে। সাম্প্রদায়িকতাবাদৰ আটাইতকৈ চূড়ান্ত ৰূপত ই বিশেষকৈ বিপজ্জনক হৈ পৰে, য'ত সম্প্রদায়সমূহে একে আনক পৰস্পৰৰ প্রতিবাদী হিচাপে গণ্য কৰে আৰু সকলো অন্যান্য সম্পর্কৰ ওপৰত ধর্মীয় পৰিচয়ক প্রাধান্য দিয়ে। এই প্রৱণতাই অসহিষ্ণুতা, ধর্মনিষ্ঠ আৰু হিংসাৰ সম্ভাৱনাক বৃদ্ধি কৰে, কাৰণ এজন সম্প্রদায়ৰ উন্নয়ন প্রায়েই আন এজনৰ বাবে লোকচনা হিচাপে ধৰা হয়। ঐতিহাসিকভাৱে, সাম্প্রদায়িকতাবাদে ভাৰতক গুৰুত্বপূর্ণভাৱে প্রভাৱিত কৰি আহিছে, যিয়ে ঔপনিবেশিক আৰু ঔপনিবেশিকোত্তৰ দুয়ো যুগতে হিংসা আৰু ৰাজনৈতিক অস্থিৰতাত অৱদান আগবঢ়াই আহিছে।

চেঠৰ মতে, সাম্প্রদায়িকতাবাদ সম্প্রদায়সমূহৰ মাজৰ প্রতিদ্বন্দ্বিতা আৰু সামাজিক উত্তেজনাক সূচায়। দীক্ষিতৰ মতে, সাম্প্রদায়িকতাবাদ হৈছে এক ৰাজনৈতিক মতবাদ, যি ৰাজনৈতিক লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে ধর্মীয়-সাংস্কৃতিক পার্থক্যৰ ব্যৱহাৰ কৰে।

সাম্প্রদায়িকতাবাদৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰঃ-

১) সাম্প্রদায়িকতাবাদে পক্ষপাতমূলক মনোভাৱ আৰু উদ্দেশ্যেৰে কিছুমান সাংস্কৃতিক আৰু মতাদর্শগত প্রতীক আমন্ত্রণ কৰে।

২) সাম্প্রদায়িকতাবাদ গতানুগতিকতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠিছে আৰু ইয়াৰ দৃষ্টিভংগী একচেটিয়া। সাম্প্রদায়িকতাবাদীয়ে নিজৰ ধর্মক আন ধর্মতকৈ উচ্চ বুলি গণ্য কৰে।

৩) সাম্প্রদায়িকতাবাদ অসবিষ্ণুতাৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত আৰু অন্য ধর্ম আৰু সম্প্রদায়ৰ প্রতি তীব্র ঘৃণাৰ প্রচাৰ কৰে।

৪) ই আন ধর্ম, মূল্যবোধ আৰু পৰিচয়সমূহৰ উচ্ছেদৰ সমর্থন কৰে আৰু তাৰ প্রচাৰ কৰে।

৫) সাম্প্রদায়িক শক্তিসমূহে আন ধর্মৰ বিৰুদ্ধে হিংসাকে ধৰি উগ্র কৌশল বা পদ্ধতি গ্রহণ কৰে।

৬) ই জনসাধাৰণৰ মাজত প্রতিদ্বন্দ্বিতা, হিংসা আৰু উত্তেজনাৰ সৃষ্টি কৰে। আন ধর্মীয় সম্প্রদায়ৰ জনসাধাৰণৰ বিৰুদ্ধে সংগঠিত হোৱাৰ বাবে সাধাৰণ জনতাৰ আৱেগ জগাই তোলে।

৭) সাম্প্রদায়িকতাবাদ সঘনাই সুবিধাবাদী ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক স্বার্থৰ দ্বাৰা সৃষ্ট হয়।

৮) সাম্প্রদায়িকতাবাদে ধর্মনিৰপেক্ষতা আৰু ৰাষ্ট্রীয় একতাবাদৰ ধাৰণাসমূহ ধ্বংস কৰে, যাৰ ফলত সাম্প্রদায়িক শত্রুতা আৰু প্রতিদ্বন্দ্বিতা বৃদ্ধি পায়।

ভাৰতত সাম্প্রদায়িকতাবাদৰ শিপা ঔপনিৱেশিক 'বিভাজন আৰু শাসন নীতি'ৰ পৰাই আহিছে। ভাৰতৰ সাম্প্রদায়িকতাবাদৰ শিপা ঔপনিৱেশিক 'বিভাজন আৰু শাসন' নীতিৰ পৰাই আছে। ১৯০৯ চনৰ মর্লি-মিণ্টো সংস্কাৰৰ জৰিয়তে ব্রিটিছে পৃথক ভোটাৰক উৎসাহিত কৰি হিন্দু-মুছলমান বিভাজনৰ পোষকতা কৰে। পিছলৈ, দেশখনৰ বিভাজন এক দুখজনক ফলাফল হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল, য'ত লাখ লাখ মানুহৰ মৃত্যু হৈছিল।

দেশত সাম্প্রদায়িকতাবাদৰ বৃদ্ধি বহু কাৰণৰ সৈতে জড়িত বুলি ধৰা যায়ঃ-

১) **ঔপনিৱেশিক উত্তৰাধিকাৰঃ** ১৯০৫ চনত বংগ বিভাজন, ভাৰত চৰকাৰ আইন, ১৯০৯ ৰ অধীনত পৃথক ভোটাৰ, ১৯৩২ চনত সাম্প্রদায়িক বঁটা আদি বিশেষ ধর্মীয় সম্প্রদায়ৰ সদস্যসকলক নিজৰ ৰাজনৈতিক প্রয়োজনৰ বাবে ব্রিটিছে গ্রহণ কৰা পদক্ষেপ। এনে সাম্প্রদায়িক পদক্ষেপক গান্ধীজী আৰু অন্য লোকসকলে তীব্র প্রতিবাদ কৰিছিল। কিন্তু সময়ৰ লগে লগে সাম্প্রদায়িকতাৰ অনুভূতি গভীৰ হৈ আহিল আৰু ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাত গভীৰভাৱে শিপাই পৰিল।

২) **ৰাজনীতিৰ সাম্প্রদায়িককৰণঃ** আভ্যন্তৰীণ সংঘাত আৰু বিদ্রোহ, যুদ্ধ আৰু ৰাজনৈতিক বিভ্রান্তিৰ বাবে চেলিগ হেৰিছনে ১৯৬০ চনক 'বিপজ্জনক দশক' বুলি কুখ্যাতভাৱে অভিহিত কৰিছিল। ভাৰতত এই দশকটো সাম্প্রদায়িকতাবাদৰ পুনৰ উত্থানৰ দশকত আছিল। ১৯৬৯ চনৰ গুজৰাট সংঘাত, বিভাজন পিছৰ সময়ছোৱাত হোৱা প্রথম বৃহৎ সংঘাত। তেতিয়াৰ পৰাই তুষ্টিকৰণ ৰাজনীতি, সাম্প্রদায়িক ভাষণ আৰু মতাদর্শগত বাক্যবাণৰ ব্যৱহাৰ ভাৰতীয় ৰাজনীতিৰ কাম-কাজৰ অন্তর্নির্হিত হৈ পৰিছে।

৩) **আপেক্ষিক অর্থনৈতিক বঞ্চনাঃ** সম্পদ বণ্টনৰ ক্ষেত্রত দৰিদ্র্যতা, "নিবনুৱা সমস্যা আৰু আপেক্ষিক বঞ্চনাই সাম্প্রদায়িকতাবাদৰ অনুভূতি জগাই তোলে। সাচাৰ কমিটি প্রতিবেদন অনুসৰি সংখ্যালঘুসকলৰ দূর্বল অর্থনৈতিক অৱস্থাই আপেক্ষিক বঞ্চনাৰ অনুভূতিৰ সৃষ্টি কৰে।

৪) **সংবাদ মাধ্যমঃ** দেশত সাম্প্রদায়িক উত্তেজনা সংবাদ মাধ্যমৰ দ্বাৰাও বঢ়োৱা হৈছে, কাৰণ ই সদায় সাম্প্রদায়িক মতাদর্শক শক্তিশালী কৰে আৰু ঘৃণামূলক বক্তব্য প্রচাৰ কৰে।

৫) **বিশ্বজনীন প্রভাৱঃ** ইছলামিক উগ্রবাদৰ উত্থান বা হিন্দুত্ববাদী মতাদর্শই আন্তঃৰাষ্ট্রীয় প্রৱণতাৰ প্রতিধ্বনি হিচাপে দেখা গৈছে, যাৰ প্রভাৱ ভাৰতীয় সমাজ আৰু ৰাজনীতিত দেখা যায়।

ভাৰতত সাম্প্রদায়িক হিংসাঃ-

যেতিয়া সাম্প্রদায়িকতাই হিংসাৰ ৰূপ লয়, তেতিয়াই সাম্প্রদায়িক হিংসা সংঘটিত হয়। সাম্প্রদায়িকতাবাদ হৈছে এনে বিশ্বাস য'ত একেধর্মৰ মানুহৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক স্বার্থ একে, আৰু সেইবোৰ

আন ধর্মৰ গোটৰ স্বার্থৰ পৰা পৃথক। ইতিহাসবিদ বিপান চন্দ্ৰৰ মতে, সাম্প্রদায়িকতাবাদ কেৱল ধর্মীয় পার্থক্যতকৈ বেছি। এইটো এটা ৰাজনৈতিক ধাৰণা, যি ধর্মীয় পৰিচয়ক ৰাজনৈতিক সংঘাতলৈ পৰিণত কৰে।

১৯৪৮ চনৰ শিখ বিৰোধী সংঘাত, ১৯৯২ চনৰ বাবৰি মছজিদ ভাঙি পেলোৱা, ২০০২ চনৰ গুজৰাট সংঘাত আৰু ২০১৩ চনৰ মুজাফ্ফৰনগৰ সংঘাতদেশৰ সাম্প্রদায়িক হিংসাৰ উল্লেখযোগ্য ঘটনা, যিবোৰে ৰাজনৈতিক সংগঠন, উৰাবাতৰি আৰু পৰিচয়ভিত্তিক মেৰুকৰণৰ পৰা কেনেকৈ সাম্প্রদায়িক হিংসাৰ উন্মেষ ঘটে সেই কথা স্পষ্ট কৰি দিয়ে।

ভাৰতত সাম্প্রদায়িক হিংসাৰ মূল কাৰণ হৈছে ৰাজনৈতিক সংগঠন, য'ত ৰাজনৈতিক দল আৰু নেতাই নির্বাচনী লাভৰ বাবে ধর্মীয় আৱেগ, দৰিদ্রতা আৰু নিৱনুৰা সমস্যা, সম্পদৰ ওপৰত প্রতিযোগিতা, নিৰক্ষৰতা আৰু সজাগতাৰ অভাৱ আদি আর্থ-সামাজিক কাৰকসমূহক শোষণ কৰে; ঐতিহাসিক পক্ষপাতিত্ব, যিয়ে গভীৰভাৱে শিপাই থকা কু-সংস্কাৰ আৰু আন ধর্মৰ মানুহৰ বিৰুদ্ধে অনাস্থাক সামৰি লৈছে, সংবাদ মাধ্যমৰ ভূমিকা; আৰু দুর্বল আইন প্রয়োগকাৰী সংস্থা।

ভাৰতত সাম্প্রদায়িক হিংসা প্রায়ে নির্দিষ্ট গোটৰ ওপৰত লক্ষ্যভিত্তিক আক্রমণ, ধর্মীয় স্থানসমূহ ধ্বংস কৰা, উত্তেজনামূলক প্রতীক আৰু শ্লো'গান ব্যৱহাৰ, কিছু ক্ষেত্রত সংগঠিত ভাৱে প্রদর্শন কৰে।

সাম্প্রদায়িক হিংসাৰ ভয়াৱহ পৰিণতি. ভাৰতৰ কেইবাটাও ঘটনাৰ পৰা প্রত্যক্ষ কৰা হৈছে। সাম্প্রদায়িক হিংসাই মানুহৰ বিস্তৰ ক্ষতিসাধন কৰে, শাৰীৰিক আৰু মানসিক আঘাতৰ সন্মুখীন হয়, আৰু পৰিয়ালক স্থানচ্যুত কৰে। সাম্প্রদায়িক হিংসাৰ অর্থনৈতিক প্রভাৱৰ ভিতৰত সম্পত্তি ধ্বংস, জীৱিকাৰ ক্ষতি আৰু আক্রান্ত অঞ্চলত বিনিয়োগ হ্রাস, যাৰ ফলত তেওঁলোকৰ আপেক্ষিকভাৱে অনগ্রসৰতাত অৱিহণা যোগায়। ভোটাৰৰ মেৰুকৰণ, পৰিচয়ৰ ৰাজনীতিৰ উত্থান, গণতান্ত্রিক প্রতিষ্ঠানৰ দুর্বলতা আৰু ধর্মনিৰপেক্ষ চিন্তাধাৰাৰ প্রতি ভাবুকি দেশৰ সাম্প্রদায়িক হিংসাৰ কিছুমান ৰাজনৈতিক পৰিণতি।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ ঃ ভাৰতত সাম্প্রদায়িকতাবাদৰ বৃদ্ধিৰ বাবে আৰোপ কৰা যিকোনো দুটা কাৰণ ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

.....

১৩.৫ জাতীয়তাবাদৰ অর্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু প্রকাৰঃ

চনত ফৰাচী শিক্ষাবিদ আর্নেষ্ট ৰেনানে জাতিৰ সংজ্ঞা নির্ধাৰণৰ প্রথম প্রচেষ্টা হাতত লয়। তেওঁ এটা জাতিক ভাগ কৰা ইচ্ছা, চেতনা আৰু সামূহিক স্মৃতিশক্তিৰ দ্বাৰা একত্রিত হোৱা মানুহৰ এটা গোট বুলি বর্ণনা কৰিছিল (সাধাৰণ পাহৰণি বা সামূহিক স্মৃতিভ্রংশৰ সৈতে)। চনত জোচেফ ষ্টেলিনে ৰেনানৰ বিখ্যাত এটা ডাঙৰ

সংশোধন আগবঢ়ায়। তেওঁ জাতিসমূহৰ বিষয়ে অধিক সূক্ষ্ম আৰু সম্যক বুজাবুজি প্রদান কৰিছিল। ষ্টেলিনে জাতি এটাক সংজ্ঞায়িত কৰিছিল যে এক উমৈহতীয়া ভূখণ্ড, ভাষা, অর্থনৈতিক জীৱন আৰু মানসিক বৈশিষ্ট্যৰ অংশীদাৰ মানৱীয় সামূহিক। তেওঁৰ নিজৰ ভাষাত জাতি হ'ল এক উনৈহতীয়া সংস্কৃতিত প্রকাশ পোৱা এক উমৈহতীয়া ভাষা, ভূখণ্ড, অর্থনৈতিক জীৱন আৰু মানসিক গঠনৰ ভিত্তিত গঠিত ঐতিহাসিকভাৱে গঠিত, সুস্থিৰ মানুহৰ সম্প্রদায়। বেনেডিক্ট এণ্ডাৰছনৰ দৰে তত্ত্ববিদসকলে জাতিসমূহক "কল্পিত সম্প্রদায়" বুলি বর্ণনা কৰিছিল, য'ত ব্যক্তিসকলে ব্যক্তিগত সম্পর্ক নথকা সত্বেও এক বন্ধন অনুভৱ কৰে, সঘনাই ছপা মাধ্যম আৰু শিক্ষাৰ জৰিয়তে।

জাতীয়তাবাদ হৈছে বহুমুখী আৰু বিকাশশীল ধাৰণা যি মানুহে নিজৰ জাতি বা জনগোষ্ঠীয় সম্প্রদায়ৰ প্রতি অনুভৱ কৰা মোহ আৰু আনুগত্যক বুজায়। ই এনে এক মতাদর্শ যিয়ে কোনো জাতি বা জাতি-ৰাষ্ট্ৰৰ প্রতি আনগত্য, প্রতিশ্রুতি বা আনুগত্যক অগ্রাধিকাৰ দিয়ে আৰু এই বাধ্যবাধকতাসমূহে অন্যান্য ব্যক্তিগত বা সামূহিক স্বার্থতকৈ অগ্রাধিকাৰ লাভ কৰে বুলি দাবী কৰে। আর্নেষ্ট গেলনাৰে জাতীয়তাবাদক এনে এক ৰাজনৈতিক নীতি হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰিছিল যিয়ে জাতীয় আৰু ৰাজনৈতিক এককসমূহ সামঞ্জস্যপূর্ণ হ'ব লাগে বুলি ধৰি লৈছে। তেওঁ জাতীয়তাবাদক ঔদ্যোগীকৰণৰ সৈতে সংযোগ কৰিছিল, তেওঁ কয় যে ই ফলপ্রসূ শ্রম বজাৰৰ বাবে একেধৰণৰ সমাজক লালন-পালন কৰে। এন্থনী ডি স্মিথে "নৃগোষ্ঠীয় প্রতীকবাদ", য'ত পৰম্পৰাগত জাতিগত সংযোগ জাতীয় পৰিচয়লৈ ৰূপান্তৰিত হয় বুলি আলোকপাত কৰে।

জাতীয়তাবাদ এক সমসাময়িক পৰিঘটনা। ঐতিহাসিকভাৱে ব্যক্তিসকল নিজৰ গৃহভূমি, পূর্বৰ ৰীতি-নীতি আৰু অন্যান্য শাসকীয় সংস্থাসমূহৰ সৈতে ওতঃপ্রোতভাৱে জড়িত হৈ আহিছে। কিন্তু ১৮ শতিকাৰ শেষৰ ফালেহে জাতীয়তাবাদ ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত দুয়োটা ক্ষেত্রকে গঢ় দিয়া এক বহুলভাৱে স্বীকৃতিপ্রাপ্ত আৱেগ হিচাপে আত্মপ্রকাশ কৰি আধুনিক ইতিহাসৰ অন্যতম উল্লেখযোগ্য প্রভাৱত পৰিণত হয়। আমেৰিকা আৰু ফৰাচী বিপ্লৱক জাতীয়তাবাদৰ আটাইতকৈ শক্তিশালী প্রকাশ হিচাপে গণ্য কৰিব পাৰি। ১৯ শতিকাৰ আৰম্ভণি আৰু মাজভাগত ই লেটিন আমেৰিকা, মধ্য ইউৰোপ, পূৱ আৰু দক্ষিণ-পূৱ ইউৰোপৰ নতুন দেশসমূহলৈ খোজ পেলায়। ২০ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে এছিয়া আৰু আফ্রিকাত ই ফুলি উঠিছিল।

ভাৰতত ব্রিটিছ ঔপনিৱেশিক শাসনৰ প্রতিক্রিয়া হিচাপে জাতীয়তাবাদৰ উন্মেষ ঘটিছিল। ১৮৮৫ চনত প্রতিষ্ঠা হোৱা ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্রেছ (INC) প্রথম অৱস্থাত সংস্কাৰৰ লক্ষ্য আছিল যদিও মহাত্মা গান্ধী, জৱহাৰলাল নেহৰু, সুভাষ চন্দ্র বসুৰ দৰে বিশিষ্ট নেতাৰ অধীনত গণ আন্দোলনলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদৰ তিনিটা মূল পর্যায় (১৮৮৫-১৯০৫), চৰমপন্থী পর্যায় (১৯০৯-১৯১৯) আৰু গান্ধীবাদী গণ আন্দোলন পর্যায়।

(১৯১৯-১৯৪৭), ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদে বৈচিত্র্যত ঐক্য, সাংবিধানিকতাবাদ, গণতন্ত্র, ধর্মনিৰপেক্ষতা আৰু যুক্তৰাষ্ট্ৰবাদ আদি আদর্শত অৰিহণা যোগাইছিল।

জাতীয়তাবাদৰ বৈশিষ্ট্যঃ-

১) ভাষা, সংস্কৃতি, ইতিহাস, ভূখণ্ড বা জাতি-জনগোষ্ঠীৰ দৰে সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য থকা লোকসকলে জাতি নামৰ এটা সুকীয়া সম্প্রদায় গঠন কৰে। ই জাতিৰ প্রতি আৱেগিক মোহ আৰু আনগত্যৰ পোষকতা কৰে।

ইয়াত সদস্যসকলৰ মাজত ঐক্য আৰু সংহতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়। গতিকে, জাতীয়তাবাদৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য হ'ল সামূহিক পৰিচয়বোধ।

২) এটা নির্দিষ্ট, উমৈহতীয়া ভৌগোলিক ভূখণ্ড জাতীয়তাবাদৰ কেন্দ্রীয় বিষয়। ভূখণ্ডৰ অখণ্ডতাক পবিত্র বুলি গণ্য কৰা হয় আৰু ইয়াক সুৰক্ষিত কৰিব লাগিব।

৩) জাতীয়তাবাদে এক সাংস্কৃতিক পৰিচয়ৰ প্রসাৰ ঘটায়। উমৈহতীয়া ভাষা, পৰম্পৰা, প্রতীক, উৎসৱ আৰু ঐতিহাসিক স্মৃতিয়ে জাতীয় ঐক্যক শক্তিশালী কৰে। সামূহিক চেতনা গঢ় দিয়াত জাতীয় নায়ক, কীর্তিচিহ্ন আৰু লোককথাই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে।

৪) জাতীয়তাবাদৰ আন এটা মূল বৈশিষ্ট্য হ'ল ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা। ই দাবী কৰে যে জাতিটোৱে বিদেশী হস্তক্ষেপ অবিহনে নিজক শাসন কৰিব লাগে।

৫) জাতীয়তাবাদ কেৱল ৰাজনৈতিক নহয়, ই গভীৰ আৱেগ। ই দেশপ্রেম, ত্যাগ আৰু জাতিৰ প্রতি ভক্তিৰ প্রেৰণা দিয়ে। পতাকা আৰু গীতৰ দৰে জাতীয় প্রতীকে প্রবল আৱেগ জগাই তোলে।

৬) জাতীয়তাবাদে মানুহক একক ৰাজনৈতিক কর্তৃত্বৰ অধীনত একত্রিত কৰিব বিচাৰে। ই কেন্দ্রীয় কর্তৃপক্ষক সামাজিক সংহতিক প্রসাৰিত কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰে।

৭) জাতীয়তাবাদে প্রায়ে এখন দেশৰ ভিতৰত বিভিন্ন গোটৰ মাজত একত্রীকৰণৰ প্রসাৰ ঘটায়। জাতি,শ্রেণী,ধর্ম বা অঞ্চলৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আভ্যন্তৰীণ বিভাজন হ্রাস কৰাৰ প্রয়াস কৰে। অৱশ্যে অত্যাধিক জাতীয়তাবাদে বৈচিত্র্যকো দমন কৰিব পাৰে।

৮) জাতীয়তাবাদে ৰাজনৈতিক সংগঠনৰ বাবে এক শক্তিশালী আহিলা হিচাপে কাম কৰে। সংকটৰ সময়ত ই মানুহক একত্রিত কৰে আৰু স্বাধীনতা আন্দোলন আৰু ৰাষ্ট্র নির্মাণ প্রক্রিয়াত ই সহায়ক।

জাতীয়তাবাদৰ প্রকাৰঃ

"জাতি আৰু জাতীয়তাবাদ"ত আর্নেষ্ট গেলনাৰে জাতীয়তাবাদৰ এক শ্রেণীবিভাজনৰ ৰূপৰেখা দাঙি ধৰিছে যিটো ঔদ্যোগীকৰণ আৰু আধুনিকীকৰণৰ সৈতে জড়িত। তেওঁ কৃষি, উদ্যোগিক আৰু উত্তৰ-শিল্প সমাজৰ মাজত পার্থক্য আগবঢ়াইছে।

- **কৃষি ভিত্তিক জাতীয়তাবাদঃ** গ্রাম্য সমাজত জাতীয়তাবাদ পৰম্পৰাগত, স্থানীয় আৰু কৃষি সম্প্রদায়ৰ লগত জড়িত। নিজৰ লগত জড়িত বুলি অনুভৱ কৰাটো ভূমি, পাৰিবাৰিক সম্পর্ক আৰু উমৈহতীয়া পৰম্পৰাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠিছে। শাসকীয় অভিজাত শ্রেণীয়ে নিজৰ কর্তৃত্ব আৰু আধিপত্য বজাই ৰাখিবলৈ এই ধৰণৰ জাতীয়তাবাদ সঘনাই ব্যৱহাৰ কৰে।
- **ঔদ্যোগিক জাতীয়তাবাদঃ** গেলিনাৰৰ মতে ঔদ্যোগীকৰণৰ উন্নতিৰ লগে লগে জাতীয়তাবাদ ক্রমান্বয়ে একেধৰণৰ আৰু একেমানক হৈ পৰে। ঔদ্যোগিক সমাজৰ পৰিচালনাৰ বাবে একেধৰণৰ ভাষা শিক্ষা আৰু সংস্কৃতি অতি প্রয়োজনীয় হৈ পৰে। ইয়াৰ ফলত পাৰস্পৰিক মূল্যবোধ আৰু সামূহিক সংস্কৃতিৰ মাজত শিপাই থকা এক জাতীয় পৰিচয়ৰ সৃষ্টি হয়।
- **উত্তৰ-ঔদ্যোগিক জাতীয়তাবাদঃ** গেলনাৰে যুক্তি আগবঢ়ায় যে প্রযুক্তিগত অগ্রগতি আৰু বিশ্বায়নৰ

দ্বাৰা চিহ্নিত উত্তৰ-ঔদ্যোগিক যুগত জাতীয়তাবাদে এক নতুন আকৃতি গ্ৰহণ কৰে। ই অধিক প্ৰতীকী অৰ্থ গ্ৰহণ কৰে আৰু বিশ্বায়নৰ প্ৰতিক্ৰিয়াত সাংস্কৃতিক সংৰক্ষণ আৰু পৰিচয় দৃঢ়তাৰ পদ্ধতি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

এন্থনী স্মিথে তেওঁৰ গ্ৰন্থ "The Ethnic Origins of Nations"ত জাতীয়তাবাদৰ এক শ্ৰেণীবিভাজন উপস্থাপন কৰিছে যিয়ে জাতি গঠনত জাতি আৰু সাংস্কৃতিক ঐতিহ্যৰ তাৎপৰ্য্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। তেওঁ জাতীয়তাবাদক তলত দিয়া ধৰণে শ্ৰেণীভুক্ত কৰিছে ঃ-

- **জাতিগত জাতীয়তাবাদঃ** স্মিথে কয় যে অসংখ্য জাতিৰাষ্ট্ৰ প্ৰতিষ্ঠিত এক উমৈহতীয়া জাতিগত পটভূমি, ভাষা আৰু ঐতিহাসিক চেতনাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। এই ধৰণৰ জাতীয়তাবাদে জাতীয় পৰিচয়ৰ সংজ্ঞা নিৰূপণৰ ক্ষেত্ৰত বংশ আৰু সাংস্কৃতিক ৰীতি-নীতিৰ তাৎপৰ্যৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে।
- **নাগৰিক জাতীয়তাবাদঃ** ই এক উমৈহতীয়া ৰাজনৈতিক পৰিচয় আৰু ৰাজনৈতিক মূল্যবোধ আৰু প্ৰতিষ্ঠানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হোৱাৰ বাবে জনগোষ্ঠীয় জাতীয়তাবাদৰ পৰা পৃথক। ই বিভিন্ন জাতি-জনগোষ্ঠী আৰু সাংস্কৃতিক গোটৰ বাবে অধিক আদৰণীয় আৰু সুলভ হোৱাৰ বাবে, নাগৰিকত্ব আৰু ৰাজনৈতিক সমাজৰ সৈতে জড়িত হোৱাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।
- **সাংস্কৃতিক জাতীয়তাবাদঃ** স্মিথে সাংস্কৃতিক জাতীয়তাবাদক অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰি জাতীয় পৰিচয় গঢ় দিয়াত সাধাৰণ সাংস্কৃতিক প্ৰতীক, পৰম্পৰা আৰু আখ্যানৰ গুৰুত্বৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে। এই ধৰণৰ জাতীয়তাবাদৰ লক্ষ্য সাধাৰণতে সাংস্কৃতিক পৰম্পৰা আৰু উত্তৰাধিকাৰসমূহ পুনৰুদ্ধাৰ কৰা বা বজাই ৰখা।

সামৰণিত ক'বলৈ গ'লে, গেলনাৰ আৰু স্মিথে ঔদ্যোগীকৰণ, জনগোষ্ঠীয়, সাংস্কৃতিক ঐতিহ্যৰ দৰে উপাদানসমূহৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি জাতীয়তাবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকাশৰ ওপৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ দৃষ্টিভংগী আগবঢ়াইছে। তেওঁলোকৰ শ্ৰেণীবিভাজনে বিভিন্ন ঐতিহাসিক আৰু সামাজিক পৰিৱেশত জাতীয়তাবাদৰ জটিল চৰিত্ৰ বুজিবলৈ সহায় কৰে।

১৩.৬ ৰাষ্ট্ৰীয় সংহতিৰ অৰ্থ, প্ৰত্যাহ্বান আৰু পদক্ষেপঃ

জাতীয় সংহতি বুলি কলে আঞ্চলিক, সাম্প্ৰদায়িক, ভাষিক বা জাতিগত দিশবোৰৰ বাহিৰলৈ গৈ এটা জাতিৰ বিভিন্ন গোটৰ ঐক্য, সংহতি আৰু সমন্বয়ৰ প্ৰসাৰৰ প্ৰচেষ্টাক বুজায়। ইয়াৰ লক্ষ্য হৈছে "বৈচিত্ৰ্যত ঐক্য," ভূখণ্ডৰ অখণ্ডতা বজাই ৰাখি আৱেগিক আৰু মানসিক সংযোগ গঢ়ি তোলা।

ৰাষ্ট্ৰীয় সংহতিয়ে এটা জাতিৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায় আৰু ব্যক্তিক একত্ৰিত কৰি সংযোগৰ অনুভূতি বৃদ্ধি কৰে। ই বিভিন্ন ক্ষেত্ৰ, ভাষা, বিশ্বাস আৰু পৰম্পৰাৰ ব্যক্তিসকলৰ মাজত ঐক্য, বুজাবুজি আৰু সহযোগিতাৰ পোষকতা কৰে। ৰাষ্ট্ৰীয় সংহতি এনে এখন ঐক্যবদ্ধ, সুসম দেশ গঢ়ি তুলিব বিচাৰে য'ত সকলো ব্যক্তিৰ সমান অধিকাৰ আৰু সুযোগ থাকে। ইয়াত ঐক্য আৰু বৈচিত্ৰ্যৰ মূল্যবোধক ৰক্ষা কৰাৰ লগতে ইজনে সিজনৰ বিশ্বাস, পৰম্পৰা আৰু ৰীতি-নীতিক সন্মান জনোৱাৰ দাবী উত্থাপন কৰে। এটা সুস্থিৰ আৰু সমৃদ্ধিশালী জাতিৰ বাবে জাতীয় ঐক্য অতি প্ৰয়োজনীয়। এই ঠাইত ব্যক্তিসকলে উমৈহতীয়া লক্ষ্যৰ দিশত সহযোগিতা কৰে আৰু সামূহিক

জাতীয় পৰিচয়ৰ অধিকাৰী হয়।

ৰাষ্ট্ৰীয় সংহতিৰ লক্ষ্য হৈছে জাতি, ভাষা বা ধৰ্মৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ পক্ষপাতিত্ব আৰু শত্ৰুতা দূৰ কৰা। ইয়াৰ চূড়ান্ত লক্ষ্য হৈছে এক সংহত আৰু ঐক্যবদ্ধ জাতি গঢ়ি তোলা। ইয়াত প্ৰতিজন নাগৰিকক সংযোগৰ অনুভৱ প্ৰদান কৰা হয়। তেওঁ/তাই জাতিৰ প্ৰগতিৰ লগত সক্ৰিয়ভাৱে জড়িত। ৰাষ্ট্ৰীয় সংহতিয়ে এখন দেশৰ সমগ্ৰ জনসংখ্যাৰ বাবে সামাজিক স্থিতিশীলতা, সম্প্ৰীতি আৰু সৰ্বাংগীন উন্নয়নত সহায় কৰে।

এটিজঅ'নিয়ে বিশ্বাস কৰে যে এটা সম্প্ৰদায় তেতিয়া সংহত হয় যেতিয়াঃ

(ক) হিংসাৰ উপায়ৰ ওপৰত এক ফলপ্ৰসূ নিয়ন্ত্ৰণ থাকে।

(খ) সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ এটা কেন্দ্ৰ যিয়ে সম্পদ আৰু পুৰস্কাৰৰ আবণ্টনত যথেষ্ট প্ৰভাৱ পেলাইছিল; আৰু।

(গ) ৰাজনৈতিকভাৱে সচেতন জাতীয় নাগৰিকৰ বৃহৎ সংখ্যকৰ বাবে ৰাজনৈতিক চিনাক্তকৰণৰ এক প্ৰধান কেন্দ্ৰবিন্দু।

একেদৰে মাজৰুই য়ে জাতীয় সংহতিৰ পাঁচটা পৰস্পৰ সম্পৰ্কিত দিশ চিনাক্ত কৰিছিল ঃ-

(ক) নীতি-নিয়ম আৰু সংস্কৃতিৰ সংযোজন (মূল্যবোধ, প্ৰকাশভংগীৰ ধৰণ, জীৱনশৈলী আৰু এটা উমৈহতীয়া ভাষা);।

(খ) অৰ্থনৈতিক আন্তঃনিৰ্ভৰশীলতা প্ৰসাৰ।

(গ) অভিজাত শ্ৰেণী আৰু জনসাধাৰণ, চহৰ আৰু গ্ৰাম্য অঞ্চল, ধনী আৰু দৰিদ্ৰ আদিৰ মাজৰ ব্যৱধান কমি যোৱা (সামাজিক সংহতি),

(ঘ) উদীয়মান সংঘাতৰ সমাধান; আৰু

(ঙ) পাৰস্পৰিক অভিজ্ঞতাৰ ভাগ-বতৰা যাতে মানুহে আৱিষ্কাৰ কৰিব পাৰে যে তেওঁলোকে একেলগে কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ অভিজ্ঞতা পাৰ কৰিছে

ভাৰতত ৰাষ্ট্ৰীয় সংহতিৰ প্ৰত্যাহ্বানঃ

- **ভাষিকতা বা ভাষিক কাল্পনিকতাবাদঃ** ভাৰতৰ একাধিক ভাষা থকা দেশ। ভাৰতীয় সংবিধানে ২২ টা ভাষা স্বীকাৰ কৰে। ইংৰাজীয়ে যোগসূত্ৰৰ ভাষা হিচাপে কাম কৰে। প্ৰায় ২০০০ টা ভাষা ভাৰতীয় সমাজৰ বিভিন্ন অংশই ব্যৱহাৰ কৰে। ভাৰত স্বাধীন হোৱাৰ লগে লগে হিন্দীক জাতীয় ভাষা হিচাপে চিহ্নিত কৰাৰ বাবে বাছনি কৰা হৈছিল। ইয়াক প্ৰতিহত কৰিছিল বিভিন্ন ভাষা কোৱা ব্যক্তিসকলে। তামিলনাড়ুত, হিন্দীৰ বিৰুদ্ধে আন্দোলন হৈছিল। ১৯৬৫. চনৰ ১৭ জানুৱাৰীত দ্ৰাবিদা মুনেত্ৰা কাড়জাঘযে মাদ্ৰাজ ৰাজ্যিক হিন্দী বিৰোধী সন্মিলনৰ সিদ্ধান্তৰ এটা সপ্তাহ আগত অনুষ্ঠিত হৈছিল। যি ২৬ জানুৱাৰী তাৰিখত ভাৰতৰ একমাত্ৰ চৰকাৰী ভাষা হিচাপে হিন্দীক মৰ্যাদা দিয়াৰ বাবে নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছিল।উত্তৰ-পূৱত, বিশেষকৈ অসমতো অনুৰূপ ঘটনা সংঘটিত হয়।

- **অৰ্থনৈতিক ভাৰসাম্যহীনতাঃ** আঞ্চলিকতাবাদ বিচ্ছিন্নতাবাদৰ বৃদ্ধিৰ এটা প্ৰধান কাৰণ হৈছে দেশৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ অসমান উন্নয়ন। দেশৰ কিছুমান বিশেষ অঞ্চলত উদ্যোগ আৰু কাৰখানা, শৈক্ষিক আৰু স্বাস্থ্য সুবিধা, যোগাযোগ নেটৱৰ্ক আৰু কৃষি উন্নয়নৰ কেন্দ্ৰীভূতকৰণ দেখা গৈছে, আনহাতে কিছুমান অঞ্চল পিছ পৰি

আছে। ইয়াৰ ফলত দেশত ৰাষ্ট্ৰীয় সংহতিৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰত্যাহ্বানৰ সৃষ্টি হৈছে।

- **আঞ্চলিকতাবাদ আৰু উপ-ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিচয়ঃ** আঞ্চলিকতাবাদে নিৰ্দিষ্ট ভাষিক, সাংস্কৃতিক, সঘনাই স্বায়ত্তশাসন, ৰাজ্যৰ মৰ্যদা বা সম্পদৰ অংশ বিচাৰি, জনগোষ্ঠীয় অঞ্চলৰ প্ৰতি গভীৰ আনুগত্য প্ৰতিফলিত কৰে, যাৰ ফলত মাজে মাজে বিচ্ছিন্নতাবাদী আন্দোলন হ'ব পাৰে। ভাৰতত আঞ্চলিকতাবাদে, দক্ষিণ ভাৰতৰ হিন্দী বিৰোধী আন্দোলনৰ জৰিয়তে ভাষিক উত্তেজনাৰ জৰিয়তে প্ৰকাশ পায়। উত্তৰ-পূৰ্বঞ্চলত বিদ্ৰোহ আৰু স্বায়ত্তশাসন আন্দোলন, পৃথক ৰাজ্য বা বিশেষ মৰ্যাদাৰ দাবীৰ উদাহৰণ ও দেখা গৈছে।

- **সাম্প্রদায়িকতা আৰু ধৰ্মীয় মেৰুকৰণঃ** ভাৰতৰ জাতীয় সংহতিৰ প্ৰতি সাম্প্রদায়িকতাবাদ গুৰুতৰ ভাবুকি স্বৰূপে দেখা দিছে। ই বিভিন্ন গোট বিশেষকৈ হিন্দু আৰু মুছলমান, শিখ, খ্ৰীষ্টান আদিকে ধৰি বিভিন্ন গোটৰ মাজত পাৰস্পৰিক অনাস্থা আৰু সংঘাত বৃদ্ধিৰ পোষকতা কৰে।

ৰাষ্ট্ৰীয় সংহতি লাভৰ বাবে পদক্ষেপঃ

১) বিভিন্ন সাংবিধানিক আৰু আইনী ব্যৱস্থাই ৰাষ্ট্ৰীয় সংহতি লাভ কৰাত সহায় কৰিছে। ৰাজ্যসমূহৰ মাজত ঐক্য আৰু সম-মৰ্যাদা বৃদ্ধিৰ বাবে সংবিধানত একক নাগৰিকত্বৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে। সমতাৰ নিশ্চয়তা প্ৰদান কৰা অনুচ্ছেদসমূহে (ধাৰা ১৪-১৮) ধৰ্ম, জাতি, জাতি, লিংগ বা জন্মস্থানৰ ভিত্তিত বৈষম্য নিষিদ্ধ কৰে, যাৰ ফলত অন্তৰ্ভূক্তমূলক নাগৰিকত্বৰ পোষকতা কৰা হয়। ইয়াৰ লক্ষ্য হৈছে সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক ন্যায়, আঞ্চলিক বা সামাজিক উত্তেজনাৰ সৃষ্টি কৰিব পৰা বৈষম্য হ্ৰাস কৰা। সংবিধানত হিন্দীক চৰকাৰী ভাষা হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে, লগতে ইংৰাজী ভাষাৰ ব্যৱহাৰ অব্যাহত ৰখাৰ অনুমতি দিয়াৰ লগতে অষ্টম অনুসূচীৰ জৰিয়তে আঞ্চলিক ভাষাসমূহ সুৰক্ষিত কৰা, ভাষিক সমন্বয়ক প্ৰসাৰ কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে।

২) প্ৰতিষ্ঠানিক ব্যৱস্থাসমূহৰ ভিতৰত ১৯৬১ চনত ৰাষ্ট্ৰীয় সংহতি পৰিষদ, যিয়ে সাম্প্রদায়িকতা, জাতিবাদ, আঞ্চলিকতাবাদ আৰু উগ্ৰবাদক সম্বোধন কৰে; ২৬৩ নং অনুচ্ছেদৰ অধীনত আন্তঃৰাজ্যিক পৰিষদ গঠন কৰি ৰাজ্যসমূহৰ মাজত বিবাদ সমাধান আৰু সহযোগিতা মূলক যুক্তৰাষ্ট্ৰীয়তাবাদ প্ৰসাৰিত কৰা; আঞ্চলিক সহযোগিতাক লাভান্বিত কৰিবলৈ ৰাজ্য পুনৰ্গঠন আইন, ১৯৬৫ ৰ অধীনত গঠন কৰা মণ্ডল পৰিষদসমূহ গঠন কৰা হয়।

৩) ৰাজনৈতিক আৰু প্ৰশাসনিক পদক্ষেপসমূহৰ ভিতৰত আছে ১৯৫৬ চনৰ ৰাজ্যসমূহ পুনৰ্গঠন আইন, যিয়ে আঞ্চলিক উত্তেজনা হ্ৰাস কৰিবলৈ ৰাজ্যসমূহক ভাষাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি পুনৰ গঠন কৰিছিল। ৩৭১ ৰ দৰে অনুচ্ছেদে কেন্দ্ৰীয় কাঠামোৰ ভিতৰত আঞ্চলিক আকাংক্ষাক পুৰণ কৰিবলৈ কিছুমান ৰাজ্যক বিশেষ মৰ্যাদা প্ৰদান কৰিছিল।

৪) সাম্প্রতিক সময়ত চলি থকা আটাইতকৈ বিশিষ্ট পদক্ষেপটো হৈছে ৰাজ্য/কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চলৰ মাজত পাৰস্পৰিক সংযোগ গঢ়ি তোলাৰ বাবে শিক্ষা মন্ত্ৰালয়ে (পূৰ্বতে এইচ আৰ ডি) ২০১৫ চনত আৰম্ভ কৰা

এক ভাৰত শ্ৰেষ্ঠ ভাৰত (ই বি এছ বি)। এই পদক্ষেপৰ উদ্দেশ্য হৈছে ভাষা, সাহিত্য, সংস্কৃতি, ক্ৰীড়া, পৰ্যটন আৰু বহুতো বিষয়ত মানুহৰ মাজত আদান-প্ৰদানৰ জৰিয়তে সাংস্কৃতিক ব্যৱধান দূৰ কৰা।

৫) অৰ্থনৈতিক সমতাই বিচ্ছিন্নতা হ্ৰাস কৰে আৰু সংহতিক লাভান্বিত কৰে। এই সন্দৰ্ভত দেশজুৰি দুৰ্বল জনসাধাৰণৰ খাদ্য সুৰক্ষা সুনিশ্চিত কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে চৰকাৰে প্ৰধানমন্ত্ৰী গৰিব কল্যাণ যোজনাৰ দৰে নীতি আৰম্ভ কৰিছে। "ওৱান নেচন ওৱান ৰেচন কার্ডে" (One Nation, One Ration Card) প্ৰব্ৰজিত শ্ৰমিকসকলক যিকোনো ঠাইতে পিডিএছ সুবিধাসমূহ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম কৰে, যাৰ ফলত আঞ্চলিক বাধাসমূহ হ্ৰাস পায়। ডিজিটেল ইণ্ডিয়া আৰু ভাৰতনেটৰ দৰে আন্তঃগাঁথনি প্ৰকল্পই গ্ৰাম্য সংযোগত অৰিহণা যোগায়; আৰু প্ৰধানমন্ত্ৰী জনজাতীয় উন্নত গ্ৰাম অভিযানৰ লক্ষ্য ৬৩ হাজাৰ জনজাতীয় গাওঁক অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে।

১৩.৭ আধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- আঞ্চলিকতাবাদ হ'ল কোনো নিৰ্দিষ্ট ভৌগোলিক অঞ্চলৰ ভিতৰৰ লোকসকলে ইয়াৰ আন ভাষা, সংস্কৃতি আদিৰ দ্বাৰা একত্ৰিত হোৱা এক সাধাৰণ পৰিচয় আৰু উদ্দেশ্যবোধৰ প্ৰকাশ। ইতিবাচক অৰ্থত ই মানুহক এনে ভাতৃত্ববোধ আৰু একতাবোধ গঢ়ি তুলিবলৈ উৎসাহিত কৰে যিয়ে এটা বিশেষ অঞ্চলৰ স্বাৰ্থ ৰক্ষা কৰিব বিচাৰে আৰু ৰাষ্ট্ৰ আৰু ইয়াৰ জনসাধাৰণৰ কল্যাণ আৰু উন্নয়নক প্ৰসাৰিত কৰে। নেতিবাচক অৰ্থত ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে নিজৰ অঞ্চলৰ প্ৰতি অত্যাধিক মোহ যি দেশৰ ঐক্য আৰু অখণ্ডতাৰ প্ৰতি এক বৃহৎ ভাবুকি কঢ়িয়াই আনে।
- ভাৰতত আঞ্চলিকতাবাদ বৃদ্ধিৰ কেইবাটাও কাৰণ আছে। ইয়াৰ ভিতৰত ঐতিহাসিক আৰু ভৌগোলিক কাৰক, সাংস্কৃতিক কাৰক, ওপৰ মহলৰ পৰা জাপি দিয়া ভুল পৰিকল্পিত বা অদূৰদৰ্শী পদক্ষেপ, অ-সম বিকাশ, এটা বিশেষ মতাদৰ্শ জাপি দিয়া আৰু ভাষিক আৰু জাতিগত আকাংক্ষা আদি অন্যতম।
- আঞ্চলিকতাবাদ তিনি প্ৰকাৰৰ - অতিৰাষ্ট্ৰীয় আঞ্চলিকতাবাদ, আন্তঃৰাজ্যিক আঞ্চলিকতাবাদ, আভ্যন্তৰীণ আঞ্চলিকতাবাদ।
- সাম্প্ৰদায়িকতাবাদ বহলভাৱে চালে নিজৰ সম্প্ৰদায়ৰ সৈতে গভীৰ সংযোগৰ ইংগিত দিয়ে। ভাৰতত সাধাৰণতে ইয়াক নিজৰ ধৰ্মৰ প্ৰতি থকা অত্যাধিক আনুগত্য হিচাপে ধৰা হয়। এই মতাদৰ্শই আভ্যন্তৰীণ পাৰ্থক্যক তুচ্ছজ্ঞান কৰি আৰু আনৰ বিৰোধিতা কৰি গোটটোৰ মৌলিক ঐক্যৰ জৰিয়তে সম্প্ৰদায়টোক একত্ৰিত কৰিব বিচাৰে। তেনে কৰাৰ ফলত ই কঠোৰ বিশ্বাস আৰু নীতিৰ আনুগত্যৰ লগতে বিভিন্ন ধৰ্মৰ প্ৰতি অসহিষ্ণুতা আৰু শত্ৰুতা গঢ়ি তোলে, যাৰ ফলত সমাজত বিভাজনৰ সৃষ্টি হয়। সাম্প্ৰদায়িকতাৰ ইতিবাচক দিশটোৱে এজন ব্যক্তিৰ নিজৰ সম্প্ৰদায়ৰ সৈতে থকা বন্ধনক প্ৰতিফলিত কৰে। য'ত সেই গোটৰ সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নতিৰ লক্ষৰে কৰা প্ৰচেষ্টা অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব পাৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে নেতিবাচক দিশটোৱে এনে এটা মতাদৰ্শক বুজায় যিয়ে আনবোৰৰ বিপৰীতে এটা ধৰ্মীয় গোটৰ সুকীয়া পৰিচয়ক অগ্ৰাধিকাৰ দিয়ে।
- ঔপনিৱেশিক প্ৰভাৱ, ৰাজনীতিৰ সাম্প্ৰদায়িককৰণ, আপেক্ষিক বঞ্চনা, সংবাদ মাধ্যম আৰু বিশ্বব্যাপী

প্রভাৱ আদি হৈছে ভাৰতত বৃদ্ধি পোৱা সাম্প্রদায়িকতাবাদৰ কিছুমান কাৰণ।

- জাতীয়তাবাদ হৈছে এনে এক মতাদর্শ যিয়ে কোনো জাতি বা জাতি-ৰাষ্ট্ৰৰ প্রতি আনুগত্য বা দায়বদ্ধতাক অগ্রাধিকাৰ দিয়ে আৰু এই বাধ্যবাধকতাসমূহে অন্যান্য ব্যক্তিগত বা সামূহিক স্বার্থতকৈ অগ্রাধিকাৰ লাভ কৰে বুলি দাবী কৰে।
- গেলনাৰ আৰু স্মিথে জাতীয়তাবাদৰ ওপৰত নিজৰ শ্রেণীবিভাজন দাঙি ধৰিছে।
- ৰাষ্ট্রীয় সংহতি বুলি কলে আঞ্চলিক, সাম্প্রদায়িক, ভাষিক বা জাতিগত পার্থক্যৰ বাহিৰলৈ গৈ এটা জাতিৰ বিভিন্ন গোটৰ মাজত ঐক্য, সংহতি আৰু সমন্বয়ৰ প্রসাৰৰ প্রচেষ্টাক বুজায়। ইয়াৰ লক্ষ্য হৈছে "বৈচিত্র্যতাত ঐক্য," ভূখণ্ডৰ অখণ্ডতা বজাই ৰাখি আৱেগিক আৰু মানসিক সংযোগ গঢ়ি তোলা।
- ভাৰত চৰকাৰে ৰাষ্ট্রীয় সংহতি সুদৃঢ় কৰাৰ বাবে বিভিন্ন পদক্ষেপ গ্রহণ কৰিছে।

১৩.৮ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্রন্থপঞ্জী

১) Brass, P. R. (1991). Ethnicity and nationalism: Theory and comparison. Sage Publications.

২) Chandra, B. (2008). Communalism in modern India (2nd ed.). Har-Anand Publications.

৩) Chandra, B., Mukherjee, M., & Mukherjee, A. (2008). India's struggle for independence. Penguin Books.

৪) Smith, A. D. (1986). The ethnic origins of nations. Blackwell.

৫) Weiner, M. (1978). Sons of the soil: Migration and ethnic conflict in India. Princeton University Press.

১৩.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ন

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ আঞ্চলিকতাবাদে অতি চৰম ৰূপত বিচ্ছিন্নতাবাদৰ সূচনা কৰি জাতীয় সংহতিৰ প্রতি ভাবুকি কঢ়িয়াই আনিব পাৰে। উত্তৰ-পূর্বাঞ্চলৰ বিচ্ছিন্নতাবাদী আন্দোলন আৰু আশীৰ দশকৰ সময়ছোৱাত পঞ্জাৱত খালিস্তান আন্দোলনে আভ্যন্তৰীণ নিৰাপত্তাজনিত সংকটৰ সৃষ্টি কৰি, কেন্দ্র-ৰাজ্যৰ সম্পর্কৰ ক্ষেত্রত ভাবুকিৰ সৃষ্টি কৰিছিল আৰু কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ ফালৰ পৰা অসাধাৰণ সাংবিধানিক ব্যৱস্থাৰ প্রয়োজন কৰি কেন্দ্রৰ কর্তৃত্বক প্রত্যাহ্বান জনাইছিল। "ভূমি পুত্র"ৰ মতাদর্শক প্রচাৰ কৰি আঞ্চলিকতাবাদে কেতিয়াবা, সংখ্যালঘু আৰু প্রব্রজনকাৰীৰ প্রতি শত্রুতা সৃষ্টি কৰাৰ প্রৱণতা থাকিব পাৰে। কেৱল স্থানীয় লোকৰ বাবে চাকৰি সংৰক্ষণৰ দাবীত ইয়াৰ প্রকাশ হ'ব পাৰে আৰু লগতে প্রব্রজন বিৰোধী আন্দোলনৰ পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে। ৰাজ্যসমূহৰ মাজত আঞ্চলিক

স্বার্থৰ ফলত হোৱা সংঘাতসমূহে প্ৰায়ে সমবায় সহযোগিতা মূলক যুক্তৰাষ্ট্ৰীয়তাবাদৰ ফলপ্ৰসূতা পৰীক্ষা কৰে যদিও মিত্ৰজোঁটৰ চৰকাৰসমূহে ভাৰতৰ গণতান্ত্ৰিক ৰাজনীতিৰ ফলপ্ৰসুতাৰ প্ৰমাণ হিচাপে থিয় দিছে, আঞ্চলিক দলসমূহৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত এনে চৰকাৰসমূহে কেতিয়াবা সঘনাই চৰকাৰী অস্থিৰতাৰ বাবে নীতিগত পক্ষাঘাতৰ সন্মুখীন হ'ব পাৰে। মিত্ৰজোঁটৰ চৰকাৰসমূহে আঞ্চলিক ভোট বেংক সুৰক্ষিত কৰাৰ বাবে জনপ্ৰিয় ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈও প্ৰৰোচিত হ'ব পাৰে। ইয়াৰ ফলত দীৰ্ঘম্যাদী ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিকল্পনাত প্ৰভাৱ পৰিব পাৰে।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ

- **ঔপনিৱেশিক উত্তৰাধিকাৰঃ** ১৯০৫ চনত বংগ বিভাজন, ভাৰত চৰকাৰ আইন, ১৯০৯ ৰ অধীনত পৃথক ভোটাৰ, ১৯৩২ চনত সাম্প্রদায়িক বঁটা, বিশেষ ধৰ্মীয় সম্প্রদায়ৰ সদস্যসকলক নিজৰ ৰাজনৈতিক প্ৰয়োজনৰ বাবে ব্ৰিটিছে গ্ৰহণ কৰা পদক্ষেপ আছিল। এনে সাম্প্রদায়িক পদক্ষেপক গান্ধীজীৰ দৰে নেতাসকলে তীব্ৰ প্ৰতিবাদ কৰিছিল। কিন্তু সময়ৰ লগে লগে সাম্প্রদায়িকতাৰ অনুভূতি গভীৰ হৈ আহিল, যাৰ ফলত ভাৰতীয় সামাজিক ব্যৱস্থাত গভীৰভাৱে শিপাই পৰিল।
- **ৰাজনীতিৰ সাম্প্রদায়িককৰণঃ** আভ্যন্তৰীণ সংঘাত আৰু বিদ্রোহ, যুদ্ধ আৰু ৰাজনৈতিক বিভ্রান্তিৰ বাবে চেলিগ হেৰিছনে ১৯৬০ চনক 'বিপজ্জনক দশক' বুলি কুখ্যাতভাৱে অভিহিত কৰিছিল। এই দশকটো ভাৰতত সাম্প্রদায়িকতাৰ পুনৰ উত্থানৰ দশকও আছিল। ১৯৬৯ চনৰ গুজৰাট সংঘাত দেশ বিভাজনৰ পিছৰ সময়ছোৱাত প্ৰথম বৃহৎ সংঘাত। তেতিয়াৰ পৰাই তুষ্টিকৰণ ৰাজনীতি, সাম্প্রদায়িক ভাষণ আৰু মতাদৰ্শগত বাক্যবাণৰ ব্যৱহাৰ ভাৰতীয় ৰাজনীতিৰ কাম-কাজৰ অন্তর্নিহিত হৈ পৰিছে।

? ১৩.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্নঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ অবুলাপতি (Obulapathi) আৰু ৰমঞ্জনেয়ুলুৰে (Ramanjaneyulu) উল্লেখ কৰা আঞ্চলিকতাবাদৰ বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্যসমূহ তালিকাভূক্ত কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ আঞ্চলিকতাবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰক?

প্ৰশ্ন ৩ঃ সাম্প্রদায়িক হিংসাই ভাৰতৰ সামাজিক ব্যৱস্থা কেনেকৈ বিঘ্নিত কৰে? ব্যাখ্যা কৰক।

(খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ এন্থনী ডি স্মিথে (Anthony D Smith) দিয়া মতে জাতীয়তাবাদৰ শ্ৰেণীবিভাজন ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ মাজৰুইয়ে (Mazrui) চিনাক্ত কৰা জাতীয় সংহতিৰ পাচঁটা আন্তঃসম্পৰ্কীয় দিশ কি কি?

প্ৰশ্ন ৩ঃ জাতীয় সংহতি শক্তিশালী কৰাৰ বাবে ভাৰত চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা বিভিন্ন পদক্ষেপৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰক?

****

অধ্যায় ১৪ঃ উত্তৰ-পূৱ ভাৰতৰ ৰাজ্য আৰু সমাজ

অধ্যায় গাঁথনি

১৪.১ উদ্দেশ্য

১৪.২ পৰিচয়

১৪.৩ উত্তৰ-পূৱ ভাৰতত সমাজ আৰু ৰাজনীতি

১৪.৪ ঔপনিৰেশিকতা আৰু ৰাজনৈতিক অভিজাতসকলৰ উত্থান

১৪.৫ শাসনৰ বিষয়

১৪.৫.১ বিকেন্দ্রীকৃত শাসন

১৪.৫.২ ষষ্ঠ অনুসূচী

১৪.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১৪.৭ অধিক জানিবলৈ

১৪.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ন

১৪.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

১৪.১ শিক্ষণৰ উদ্দেশ্যসমূহ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- উত্তৰ-পূৱ ভাৰতৰ ৰাজ্য আৰু ৰাজনীতিৰ প্রকৃতি ব্যাখ্যা কৰিব।
- উত্তৰ-পূৱ ভাৰতত ঔপনিৰেশিকতা আৰু ৰাজ্য গঠনৰ বিষয়টো আলোচনা কৰিব।
- উত্তৰ-পূৱ ভাৰতত শাসনৰ প্রকৃতি ব্যাখ্যা কৰিব।

১৪.২ পৰিচয়

ভাৰতৰ উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলত আঠখন ৰাজ্য আছে - অসম, অৰুণাচল প্রদেশ, নাগালেণ্ড, মণিপুৰ, মিজোৰাম, ত্রিপুৰা, মেঘালয় আৰু ছিকিম। ই ভাৰতীয় সংঘৰ উত্তৰ-পূৱ চতুর্থাংশৰ এখন সীমান্ত অঞ্চল, যি উত্তৰে চীন, পূৱে ম্যানমাৰ, দক্ষিণে- পশ্চিমে বাংলাদেশ আৰু উত্তৰ-পশ্চিমে ভূটানৰ সৈতে ৪৫০০ কিলোমিটাৰ আন্তঃৰাষ্ট্রীয় সীমা চুই আছে। স্থলবেষ্টিত অঞ্চলটো পশ্চিম বংগৰ শিলিগুৰিৰ মাজেৰে যোৱা "চিকেন নেক" নামেৰে জনাজাত এটা সৰু পথৰ দ্বাৰা দেশৰ বাকী অংশৰ সৈতে সংযুক্ত হৈ আছে।

উত্তৰ-পূৱ ভাৰতত বিভিন্ন সংস্কৃতি, ভাষা, ৰীতি-নীতি আৰু পৰস্পৰৰ সৈতে বহু জাতি জনগোষ্ঠী আৰু নৃ-গোষ্ঠীয় গোট আছে যিয়ে ইয়াক জাতিগত আৰু ভাষিক ক্ষেত্রত এছিয়াৰ আটাইতকৈ বৈচিত্র্যময় অঞ্চল হিচাপে

গঢ়ি তুলিছে। সুন্দৰ ভূ-দৃশ্য, ৰঙীন সূর্যোদয় আৰু সূর্যাস্ত আৰু সুন্দৰ গছ-গছনিৰ সৈতে অঞ্চলটোৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দর্য অতি মনোমহা। ই এক বৈচিত্র্যপূর্ণ জনসংখ্যাৰ সম্পূর্ণ ৰূপ। উত্তৰ-পূৱ ইয়াৰ বিস্ময়কৰ সৌন্দর্য আৰু আদিম পৰিৱেশবিদ্যাৰ বাবে বিখ্যাত। ইয়াত মানুহে প্ৰকৃতিৰ সৈতে সহাৱস্থান কৰে। মানুহ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজৰ এই ভাৰসাম্য তেওঁলোকৰ সৃষ্টিশীল কাম আৰু চিত্ৰকলাত স্পষ্ট হৈ পৰে। যেতিয়া নান্দনিকতা আৰু চিত্ৰকলাৰ দৰে ললিত কথা আছে, লোকসকল ব্যতিক্ৰমীভাৱে নিপুণ। পর্বতমালা আৰু নদী উপত্যকাই দক্ষিণ পূৱ এছিয়াক দক্ষিণ এছিয়াৰ পৰা পৃথক কৰি এক সভ্যতাৰ সীমাৰ লগতে অসংখ্য বর্ণগত আৰু সাংস্কৃতিক দিশৰ মিলন স্থল গঠন কৰে। ঔপনিৱেশিক কালত উত্তৰ-পূৱ ভাৰতৰ ঐতিহাসিক ৰূপৰেখা সলনি হৈছিল, যিহেতু অসম ৰাজ্যৰ পুর্নগঠন হৈছিল আৰু কেইবাখনো নতুন ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা হৈছিল। স্বাধীনতা লাভ কৰাৰ পিছৰে পৰা শেহতীয়া সময়লৈকে এই অঞ্চলটোৰ ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা, অর্থনৈতিক অনুন্নয়ন আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় পর্যায়ত গুৰুত্বহীনতা ইত্যাদি ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য হিচাপে পৰিগণিত হৈ আহিছিল। এই অঞ্চলৰ দীর্ঘদিনীয়া ৰাজনৈতিক অস্থিৰতাৰ ইতিহাসৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি, ভাৰতৰ নিৰাপত্তা সন্দর্ভত যিকোনো অর্থপূর্ণ কথোপকথনে ইয়াক সম্পূর্ণৰূপে গ্ৰহণ কৰাটো জৰুৰী।

১৪.৩ উত্তৰ-পূৱ ভাৰতৰ সমাজ আৰু ৰাজনীতি

উত্তৰ-পূৱ ভাৰতৰ সমাজ হৈছে বহুভাষিক, বহুজাতিক, বহু-ধর্মীয় আৰু বহু-সাংস্কৃতিক গোটৰ এক সম্পূর্ণ ৰূপ। ই ভিন্ন সাংস্কৃতিক পৰিচয় থকা কমেও ২০০ জনজাতীয় সম্প্রদায়ৰ বাসস্থান। ভাৰতৰ উত্তৰ-পূৱৰ সর্ববৃহৎ ৰাজ্য হৈছে অৰুণাচল প্ৰদেশ। ৰাজ্যখন ভাষিক আৰু জাতিগত বৈচিত্র্যৰ বাবে অনন্য। ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু বৰাকৰ দৰে নদীৰ সৈতে অসম হৈছে এক অতি মনোমোহা দৃশ্যৰ ঠাই আৰু উত্তৰ-পূৱৰ দ্বিতীয় সর্বাধিক জনবহুল আৰু উন্নত ৰাজ্য। সাংস্কৃতিকভাৱে উন্নত ৰজাসকলৰ মিশ্রিত ইতিহাসৰ সৈতে ম্যানমাৰৰ সীমান্তৱর্তী উত্তৰ-পূৱৰ পূৱ প্রান্তত থকা মণিপুৰ এখন মনোমোহা ৰাজ্য। "পূৱৰ স্কটলেণ্ড" নামেৰে জনাজাত মেঘালয় হৈছে বিভিন্ন উচ্চতাৰ এক মালভূমি আৰু ইয়াৰ ৰাজধানী হৈছে শ্বিলং। বহু ক্ষেত্রত ৰাজ্যখনৰ মাতৃবংশীয় গাঁথনি অনন্য। মিজোৰাম উত্তৰ-পূৱৰ এখন উচ্চভূমিৰ ৰাজ্য যি ইয়াৰ একেধৰণৰ জনজাতীয় জনসংখ্যাৰ বাবে বিশিষ্ট। এক শান্তিপূর্ণ আৰু সুস্থিৰ ৰাজ্য হিচাপে আত্মপ্রকাশ কৰাৰ লগতে শেহতীয়া বছৰবোৰত ই উচ্চ পর্যায়ৰ সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক প্ৰগতি প্রদর্শন কৰাৰ কৃতিত্ব অর্জন কৰিছে। ভাৰতৰ পূৱ সীমান্তৰ আন এক প্রধান জনজাতীয় ৰাজ্য নাগালেণ্ডৰ বেছিভাগ ঠাই পাহাৰীয়া আৰু অঞ্চলটো নির্ভীক জনগোষ্ঠী নাগাসকলৰ বাসস্থান হিচাপে পৰিচিত। বাংলাদেশৰ সীমান্তৱর্তী ত্রিপু�ৰাৰ বংগৰ লগতে অসম আৰু মিজোৰামৰ জনজাতীয় অঞ্চলসমূহৰ সৈতে শক্তিশালী সাংস্কৃতিক সম্পর্ক আছে। ত্রিপুৰীসকল হৈছে ৰাজ্যখনৰ সর্ববৃহৎ জনজাতীয় সম্প্রদায় আৰু ইয়াৰ সমাজৰ ভেটি। ছিকিম হৈছে এখন সৰু ৰাজ্য যি বংগৰ সমভূমিৰ পৰা প্ৰৱেশ যোগ্য আৰু ইয়াত পাহাৰীয়া পৰিৱেশ আছে। ইয়াৰ ৰাজধানী হৈছে গেংটক। ইয়াৰ বৌদ্ধ মঠ মন্দিৰ, সুন্দৰ হিমালয়ৰ দৃশ্য আৰু বনৰীয়া জীৱ-জন্তুৱে ইয়াক পৃথক ৰূপত গঢ়ি তুলিছে।

উত্তৰ-পূৱৰ ৰাজ্যসমূহ সদায় ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিকভাৱে ভাৰতৰ অংশ হৈ পৰিছে। উত্তৰ-পূৱ ভাৰতৰ ৰাজ্যসমূহ দীঘলীয়া সময় ধৰি ইয়াত শাসন কৰা ৰাজবংশসমূহৰ বাসস্থান আছিল। আহোমসকলে প্রায় ছয় শতিকা ধৰি অসম ৰাজ্যত শাসন কৰিছিল। মণিপুৰৰ ৰাজকীয় বংশই ঊনৈশ শতিকাৰো অধিক সময় শাসন

কৰিছিল। দীৰ্ঘদিনীয়া বংশগত শাসনে বহু দিন ধৰি এই অঞ্চলটোক ব্ৰিটিছ শাসনৰ পৰা মুক্ত কৰি ৰাখিছিল। ব্ৰিটিছ শাসনৰ প্ৰাৰম্ভিক বছৰবোৰত ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু সুৰমা উপত্যকাৰ সমভূমি আৰু পাহাৰবোৰ নাগা, মিজো আৰু অন্যান্য জনজাতি সকলে আক্ৰমণ কৰি বশ কৰিছিল। দীৰ্ঘদিনীয়া ৰাজবংশৰ ফলপ্ৰসূ কৰ্তৃত্বৰ প্ৰয়োগে শক্তিশালী সাম্ৰাজ্যৰ অস্তিত্বত অৰিহণা যোগাইছিল। উত্তৰ-পূৰৰ ৰাজ্যসমূহ দিল্লী চুলতান আৰু মোগল উভয়ৰে দ্বাৰা অপৰাজেয় হৈ আছিল। ফলস্বৰূপে, উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চল দেশৰ বাকী অংশৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হৈ পৰিছিল। এই মুহূৰ্তত বাৰ্মাই অসম আৰু মণিপুৰ আক্ৰমণ কৰিছিল। ভাৰতীয় ভূখণ্ডৰ ভিতৰত নিজৰ স্থিতি শক্তিশালী কৰিবলৈ, ব্ৰিটিছে ফলস্বৰূপে উত্তৰ-পূৰ ভাৰতৰ প্ৰতি মনোযোগ দিছিল আৰু লাহে লাহে অঞ্চলটো সংযুক্ত কৰিছিল। ব্ৰিটিছসকলে তেওঁলোকৰ নিজৰ প্ৰশাসনীয় নীতি অনুসৰি ভাৰতৰ উত্তৰ-পূৰ অংশত শাসন কৰিছিল। স্বাধীনতাৰ পিছত অঞ্চলটোৰ ৰাজ্যসমূহত সংসদীয় চৰকাৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল। চৰকাৰ নিৰ্বাচনৰ বাবে গণতান্ত্ৰিক নিৰ্বাচন প্ৰযোজ্য হৈ আহিছে।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ উত্তৰ-পূৰ ভাৰতত কিমানখন ৰাজ্য আছে?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ উত্তৰ-পূৰ ভাৰতৰ সৈতে সীমা ভাগ কৰা দেশসমূহ কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ উত্তৰ-পূৰ ভাৰতৰ ৰাজ্যসমূহৰ এক অতি চমু বিৱৰণ দিয়ক ?

.....

.....

১৪.৪ ঔপনিৱেশিকতাবাদ আৰু ৰাজনৈতিক অভিজাত শ্ৰেণীৰ উত্থান

১৮২৬ চনত ভাতৰত উত্তৰ-পূৰ অঞ্চলত আনুষ্ঠানিকভাৱে উপনিৱেশ স্থাপন কৰা হৈছিল। ব্ৰিটিছসকল অহাৰ পূৰ্বে অসমত আহোম ৰাজবংশই শাসন কৰিছিল। ছয় শতিকা ধৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাত আহোমসকলে আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। অষ্টাদশ শতিকাৰ শেষৰ ফালে তেওঁলোকৰ প্ৰভাৱ হ্ৰাস পাইছিল। ১৯ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে বাৰ্মাৰ সেনাই তেওঁলোকৰ দেশ আক্ৰমণ কৰি তেওঁলোকৰ ৰাজধানী উৎখাত কৰিছিল। বাৰ্মিজ সকলে স্থানীয় লোকসকলৰ ওপৰত দমনমূলক শাসন আৰম্ভ কৰিছিল, তেওঁলোকে ব্যাপক লুণ্ঠন আৰু ধ্বংসলীলা চলাইছিল যাৰ ফলত স্থানীয় লোকসকলৰ যথেষ্ট কষ্ট আৰু অপৰিসীম দুৰ্দশাৰ সৃষ্টি হৈছিল। বাৰ্মাৰ পৰা বাৰে

বাৰে হোৱা আক্ৰমণৰ ফলত আতংকিত হৈ আহোম শাসকে ১৮১৮ চনত ব্ৰিটিছ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ পৰা সহায় বিচাৰিছিল। এই অনুৰোধৰ প্ৰতি সঁহাৰি জনাই কোম্পানীটোৱে বাৰ্মিজ শত্ৰুৰ সৈতে যুদ্ধত লিপ্ত হৈছিল আৰু বিজয়ী হৈছিল। শেষত ১৮২৬ চনত "ইয়াণ্ডাবু সন্ধি" স্বাক্ষৰ কৰা হয় আৰু বাৰ্মিজসকলে অসম এৰিবলৈ সন্মত হয়, ফলত সংঘাতৰ অন্ত পৰিছিল। ইয়াৰ বিনিময়ত উপহাৰ স্বৰূপে আহোম ৰজাই ব্ৰিটিছ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীক ৰাজ্যৰ এটা অংশ এৰি দিছিল। আহোম শত্ৰুসকলক পৰাস্ত কৰি ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে অভিজাত শ্ৰেণী আৰু ৰাজপৰিয়ালৰ লোকসকলৰ আস্থা লাভ কৰিছিল। ইয়াৰ লগে লগে উত্তৰ-পূৰ ভাৰতত ব্ৰিটিছ শাসন হৈছিল আৰু ই এক প্ৰভাৱশালী শক্তি হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল।

১৮৫৭ চনৰ বিদ্ৰোহৰ পিছত, উত্তৰ-পূৰত ব্ৰিটিছৰ আধিপত্য তীব্ৰতৰ হৈ পৰিছিল, যাৰ ফলত ঔপনিৱেশিক ৰণনীতিয়ে সমগ্ৰ অঞ্চলটো ধ্বংস কৰিছিল। এই অঞ্চলটো সম্পৰ্কে ঔপনিৱেশিক নীতিসমূহৰ ভিতৰত আছিল নিয়ন্ত্ৰণৰ অধীনত থকা অঞ্চলটোৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু চৰকাৰী গাঁথনি পুনৰ্গঠন। "ইয়াণ্ডাবু সন্ধি" ৰ পিছত মণিপুৰ, কাছাৰ আৰু জয়ন্তীয়াক থলুৱা নেতাসকলৰ হাতত হস্তান্তৰ কৰা হৈছিল, ইয়াৰ বিনিময়ত থলুৱা নেতাসকলে ব্ৰিটিছক তেওঁলোকৰ অধিপতি হিচাপে স্বীকাৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। ১৮৬৬ চনত ব্ৰিটিছ নাগা পাহাৰ দখল কৰিছিল। প্ৰথমতে, তেওঁলোকে ইয়াক ব্ৰিটিছ প্ৰশাসনৰ সংযুক্ত কৰাৰ কোনো অভিপ্ৰায় নাছিল, কিন্তু স্থানীয় জনসাধাৰণৰ মাজত আভ্যন্তৰীণ সংঘাত বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে অঞ্চলটোৰ উপৰত প্ৰশাসনিক নিয়ন্ত্ৰন সাব্যস্ত কৰিছিল। দীৰ্ঘদিন ধৰি ব্ৰিটিছ চৰকাৰে পাহাৰীয়া লোকসকলৰ সৈতে 'অহস্তক্ষেপ নীতি' অনুসৰণ কৰি আছিল। অৱশ্যে এই কৌশল নিষ্ক্ৰিয় বুলি প্ৰমাণিত হৈছিল তেতিয়া যেতিয়া গাৰোসকলে আভ্যন্তৰীণভাৱে সঘনাই নিৰন্তৰ আক্ৰমণ কৰিছিল আৰু প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়া কৰ পৰিশোধ কৰাত সঘনাই অৱহেলা কৰিছিল। ফলস্বৰূপে ১৮৭২-৭৩ চনত ব্ৰিটিছে গাৰো পাহাৰ দখল কৰে। ইয়াৰ পিছতে ১৮৮২ চনত লুচাই পাহাৰ সংযুক্ত কৰা হয়। লুচাইৰ নিৰন্তৰ আৰু একেৰাহে চলোৱা অভিযানসমূহে ব্ৰিটিছসকলৰ মাজত আতংক আৰু অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এজন ব্ৰিটিছ বিষয়া কেপ্টেইন ব্ৰাউনৰ হত্যাৰ পিছত ১৮৮২ চনত ব্ৰিটিছে এই অঞ্চলটো দখল কৰে। প্ৰথম অৱস্থাত পাহাৰৰ দক্ষিণ আৰু উত্তৰ অংশ ক্ৰমে বংগ চৰকাৰ আৰু অসমৰ মুখ্য আয়ুক্তৰ প্ৰশাসনৰ অধীনত আছিল। পিছত দুয়োটা অংশ একত্ৰিত কৰা হৈছিল আৰু ১৮৮৯ চনত অসমৰ ব্ৰিটিছ প্ৰশাসনৰ তত্বাৱধানত ৰখা হৈছিল। এইদৰে ব্ৰিটিছে লাহে লাহে উত্তৰ-পূৰৰ সমগ্ৰ ভূখণ্ডক নিজৰ শাসনৰ অধীনলৈ আনে।

ৰাজ্য গঠন আৰু সংস্কাৰক সামৰি লোৱা উত্তৰ-পূৰ ভাৰতৰ ঔপনিৱেশিকোত্তৰ বিকাশে ৰাজনৈতিক অভিজাত শ্ৰেণী (political elite) ৰ জন্ম দিছিল। অঞ্চলটোত ৰাজ্য পুনৰ্গঠন কৰাৰ সৈতে অশান্তি আৰু অস্থিৰতাৰ ইতিহাস জড়িত আছে। ইয়াৰ আৰম্ভণি হৈছিল নাগা পাহাৰৰ পৰা। নাগালেণ্ডক ভাৰতৰ পৰা পৃথক কৰাৰ দাবীত নগা সংগঠন এন. এন. চি. য়ে অহিংসা আৰু হিংসাত্মক দুয়োটা ধৰণেৰে আন্দোলন আৰম্ভ কৰিছিল। বিষয়টো নিষ্পত্তি কৰিবলৈ ভাৰত চৰকাৰে নগাৰ মধ্যমপন্থী শ্ৰেণীৰ সৈতে আলোচনা আৰম্ভ কৰিছিল আৰু ১৯৬৩ চনত নাগালেণ্ডক এখন পৃথক ৰাজ্য হিচাপে ঘোষণা কৰিছিল। শান্তি চুক্তিত স্বাক্ষৰ কৰাসকলে ৰাজনৈতিক ক্ষমতা লাভ কৰিছিল আৰু ৰাজ্যখন শাসন কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। একেদৰে লুচাই পাহাৰ এম. এন. এফ., আৰু লগতে আন পাহাৰবোৰেও স্বায়ত্তশাসনৰ দাবীত আন্দোলন কৰিছিল। সেই অনুসৰি চৰকাৰে আলোচনাৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ কৰিছিল আৰু পৃথক ৰাজ্য গঠন কৰি সেই সমস্যাবোৰ সমাধান কৰিছিল। এই প্ৰক্ৰিয়াত আন্দোলনকাৰী

নেতাসকল আৰু শান্তি চুক্তিৰ অন্যান্য স্বাক্ষৰকাৰীসকলে জনসাধাৰণৰ সমর্থন আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষমতাও লাভ কৰিছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ ঃ কোন বছৰত য়াণ্ডাবু চুক্তি সম্পন্ন হৈছিল ?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ কিমান শতিকা ধৰি আহোমে ব্রহ্মপুত্র উপত্যকাত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল ?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ ব্রিটিছে কিয় গাৰো পাহাৰ দখল কৰিছিল তাৰ এটা কাৰণ লিখক ?

.....

.....

১৪.৫ শাসনৰ বিষয়

উত্তৰ-পূৰ ভাৰতত শাসনৰ বিষয়ে জানিবৰ বাবে আমি ৰাজ্য গঠন আৰু সংস্কাৰৰ ক্ষেত্রত অঞ্চলটোত কেনেদৰে পৰিৱর্তনৰ সুচনা হৈছিল তাক চাব লাগিব। ব্রিটিছসকলে সমগ্র উত্তৰ-পূৰ অঞ্চলটোক এটা উমৈহতীয়া প্রশাসনিক গোটৰ অধীনলৈ আহিছিল। ১৯৪৭ চনত ভাৰতৰ স্বাধীনতাই উত্তৰ-পূৰ ভাৰতৰ জনজাতীয় লোকসকলৰ বাবে তেওঁলোকৰ স্থানীয় ৰাজনৈতিক প্রতিষ্ঠানসমূহৰ পুনৰুদ্ধাৰ আঞ্চলিক স্বায়ত্বশাসন বজাই ৰাখিবলৈ এক সুযোগ কঢ়িয়াই আনিছিল। স্বাধীনতাৰ প্রাক মুহূর্তৰ পৰাই নাগালেণ্ডত দাবী উত্থাপন হৈছিল। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে ১৯৬৩ চনত নাগালেণ্ড এখন পূর্ণাংগ ৰাজ্য হিচাপে গঠন হৈছিল। নাগালেণ্ডৰ পিছত ১৯৭২ চনত মিজোৰাম এখন কেন্দ্রীয় শাসিত অঞ্চলত পৰিণত হয় আৰু লাল ডেঙ্গাৰ নেতৃত্বত মিজো নেচনেল ফণ্টৰ কেইবা মাহৰ আন্দোলন আৰু দাবীৰ পিছত ১৯৮৭ চনত পূর্ণাংগ ৰাজ্যৰ ৰূপ পায়। ১৯৭০ চনত খাচী, জয়ন্তীয়া আৰু গাৰো পাহাৰীয়া জিলাসমূহক লৈ মেঘালয় স্বায়ত্তশাসিত ৰাজ্য গঠন কৰা হৈছিল। চনত ইয়াক সম্পূর্ণ ৰাজ্যৰ মর্য্যদা দিয়া হৈছিল। পূর্বতে নর্থ ইষ্ট ফ্রণ্টিয়াৰ এজেন্সি নামেৰে জনাজাত অৰুণাচল প্রদেশ ১৯৭২ চনত এখন কেন্দ্রীয় শাসিত অঞ্চল আছিল, যি পিছত পূর্ণৰাজ্যৰ মর্যাদা লাভ কৰিছিল। স্বাধীনতাৰ পিছত প্রতিখন ৰাজ্যৰ পৰা কেইবাটাও দলে তেওঁলোকৰ দাবী পূৰণ কৰিবলৈ অস্ত্র হাতত লৈছিল। এই বিদ্রোহী গোটবোৰে অঞ্চলটোত যথেষ্ট ধ্বংসলীলা চলাইছিল। সেয়েহে বিদ্রোহৰ বিষয়টো চৰকাৰৰ কাম-কাজ সম্পন্ন কৰাৰ ক্ষেত্রত চৰকাৰৰ সন্মুখত এক গুৰুত্বপূর্ণ

প্ৰত্যাহ্বান হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল।

এই ৰাজ্যসমূহৰ চৰকাৰসমূহে তেওঁলোকৰ ৰাজ্য গঠনৰ পিছৰে পৰা বহুতো বাধাৰ সন্মুখীন হৈছে। ৰাজ্যসমূহত প্ৰশাসন চলোৱাটো সহজ কাম নাছিল। স্বাধীনতাৰ পিছত উত্তৰ-পূৰ অঞ্চলটোৰে নিৰ্বাচনৰ জৰিয়তে গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰ স্থাপন কৰিছিল। কিন্তু এই গণতান্ত্ৰিকভাৱে নিৰ্বাচিত চৰকাৰসমূহে অনুন্নয়নৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বিদ্রোহলৈকে একাধিক প্ৰত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। অঞ্চলটো ভাৰতৰ মূল ভূখণ্ডৰ সৈতে দুৰ্বলভাৱে সংযুক্ত হোৱাৰ বাবে আন্তঃগাথঁনি উন্নয়নৰ অভাবো আছিল। ভাৰতৰ আন অঞ্চলৰ তুলনাত উত্তৰ-পূৰ অঞ্চলটো অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন ত্বৰান্বিত কৰাত সফল হোৱা নাই। খনিজ, বন আৰু পৰ্যটন খণ্ডত ইয়াৰ উচ্চ সম্ভাৱনা আছে যদিও সেই ক্ষেত্ৰবোৰতো ই উল্লেখযোগ্য উন্নতি কৰিব পৰা নাই। সেয়েহে পৰৱৰ্তী চৰকাৰসমূহে অঞ্চলটোত সৰ্বাংগীন উন্নয়ন ত্বৰান্বিত কৰিবলৈ অসুবিধাৰ সন্মুখীন হৈছে।

১৪.৫.১ বিকেন্দ্ৰীকৃত শাসন

উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ অনন্য জাতিগত, ভাষিক, ধৰ্মীয় গঠনৰ বাবে দেশৰ ভিতৰতে ইয়াত অন্যতম বৈচিত্ৰ্যময় বিকেন্দ্ৰীকৃত শাসন ব্যৱস্থা আছে। স্থানীয় চৰকাৰ ব্যৱস্থাটো অঞ্চলটোত আংশিকভাৱে প্ৰযোজ্য। অঞ্চলটোৰ আঠখন ৰাজ্যৰ ভিতৰত দুখন ৰাজ্য, ছিকিমি আৰু অৰুণাচল প্ৰদেশ সম্পূৰ্ণৰূপে পঞ্চায়তী ৰাজ ব্যৱস্থা (সংবিধানৰ নৱম অংশ) ৰ দ্বাৰা সামৰি লোৱা হৈছে আনহাতে আন তিনিখন ৰাজ্য মিজো�ৰাম, মেঘালয় আৰু নাগালেণ্ডক সম্পূৰ্ণৰূপে ৰেহাই দিয়া হৈছে আৰু তেওঁলোকৰ নিজৰ স্থানীয় শাসন ব্যৱস্থা আছে। বাকী থকা তিনিখন ৰাজ্য অসম, ত্ৰিপুৰা আৰু মণিপুৰত পঞ্চায়তী ৰাজ আৰু অনা-পঞ্চায়তী ৰাজ দুয়োটা ব্যৱস্থা একেলগে আছে। তদুপৰি, সংবিধানৰ নৱম অংশ ছিকিম, অৰুণাচল প্ৰদেশ, অসম, ত্ৰিপুৰা আৰু মণিপুৰৰ কিছু অংশৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য হোৱাৰ বিপৰীতে এই ৰাজ্যসমূহত পঞ্চায়তসমূহক প্ৰদান কৰা কৰ্তৃত্বৰ মাত্ৰা ভিন্ন ভিন্ন। যিহেতু ই অঞ্চলটোত দেখা বৃহৎ জাতিগত, ভাষিক আৰু ধৰ্মীয় বৈচিত্ৰ্যক প্ৰতিফলিত কৰে, গতিকে এনে বৈচিত্ৰ্য উপকাৰী, যদিও ই স্থানীয় শাসন ব্যৱস্থাক বহু পৰিমাণে জটিল কৰি তোলে তথাপিও ইয়াক প্ৰসাৰিত কৰা উচিত।

১৪.৫.২ ষষ্ঠ অনুসূচী

উত্তৰ-পূৰ ভাৰতৰ খিলঞ্জীয়া লোকসকলৰ জাতিগত মূল্যবোধ আৰু পৰম্পৰা ৰক্ষাৰ বাবে ভাৰতৰ সংবিধানত ষষ্ঠ সূচী নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছে। অসম, মেঘালয়, ত্ৰিপুৰা, মিজোৰামৰ খিলঞ্জীয়া লোকসকলৰ অধিকাৰ সুৰক্ষিত কৰিবলৈ সংবিধানৰ ষষ্ঠ অনুসূচীত এই অঞ্চলসমূহৰ প্ৰশাসনৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে। সংবিধানৰ ২৪৪ (২) আৰু ২৭৫ (১) অনুচ্ছেদত এই বিশেষ ব্যৱস্থাটো আগবঢ়োৱা হৈছে। উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলত স্থানীয় স্বশাসনৰ ধাৰণা বহুলভাৱে গ্ৰহণ কৰা হৈছে। ষষ্ঠ অনুসূচী মূলতঃ ঔপনিৱেশিক শাসনৰ সময়ৰ 'বৰ্জিত অঞ্চল' (Excluded Area) ৰ প্ৰথাগত জনজাতীয় পৰম্পৰা আৰু সংস্কৃতি ৰক্ষাৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। ১৯৫২ চনত স্থাপিত হোৱা মূল ষষ্ঠ অনুসূচীৰ ভূখণ্ডসমূহৰ এক উল্লেখযোগ্য পুনৰ্বিন্যাস ১৯৭১ চনত সংঘটিত হৈছিল। কিছুমান অংশক অসমৰ পৰা বিভাজিত হোৱা মিজোৰাম আৰু মেঘালয়ৰ দৰে সদ্য গঠিত ৰাজ্যৰ অধীনত ৰখা হৈছিল। বৰ্তমান

মাত্ৰ চাৰিখন ৰাজ্যহে এই সূচীত সামৰি লোৱা হৈছে মেঘালয় প্ৰায় সম্পূৰ্ণৰূপে সামৰি লোৱা হৈছে আৰু অসম, ত্ৰিপুৰা, মিজোৰামৰ কিছু অংশও অন্তভুক্ত কৰা হৈছে। অৰুণাচল প্ৰদেশ, নাগালেণ্ড, মণিপুৰকে ধৰি ষষ্ঠ অনুসূচীৰ বিধানৰ অন্তভুক্ত নোহোৱা ৰাজ্য আৰু অঞ্চলসমূহতো বাহিৰৰ হস্তক্ষেপৰ পৰা পৰম্পৰাগত স্বশাসনৰ ৰূপসমূহক সুৰক্ষা প্ৰদান কৰা আইন আছে। এই আইনসমূহে জনজাতিসকলক নিজৰ মাটি আৰু নিজৰ ৰীতি-নীতি সাংবিধানিক সুৰক্ষাৰ অধীনত ৰাখিবলৈ অনুমতি দিছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ কোন বছৰত নাগালেণ্ড পূৰ্ণাংগ ৰাজ্য হ'ল ?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ উত্তৰ-পূৱ ভাৰতৰ বিকেন্দ্ৰীকৃত শাসনৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক ?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ ভাৰতীয় সংবিধানৰ ষষ্ঠ অনুসূচীৰ ওপৰত এটা চমু টোকা প্ৰস্তুত কৰক ?

.....

.....

১৪.৬ আধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- আঠখন ৰাজ্য অসম, অৰুণাচল প্ৰদেশ, নাগালেণ্ড, মণিপুৰ, মিজোৰাম, ত্ৰিপুৰা, মেঘালয় আৰু ছিকিমেৰে গঠিত ভাৰতৰ উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চল ভাৰতীয় সংঘৰ উত্তৰ-পূৱ চতুৰ্থাংশৰ এটা সীমান্ত অঞ্চল। ই চীন, ম্যানমাৰ, বাংলাদেশ আৰু ভূটানৰ সৈতে ৪৫০০ কিলোমিটাৰ আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সীমা ভাগ কৰে।
- উত্তৰ-পূৱ ভাৰতত বিভিন্ন সংস্কৃতি, ভাষা, ৰীতি-নীতি আৰু পৰম্পৰাৰ সৈতে বহুবিধ সামাজিক আৰু জাতিগত গোট আছে যিয়ে ইয়াক এছিয়াৰ আটাইতকৈ জাতিগত আৰু ভাষিকভাৱে বৈচিত্ৰ্যময় অঞ্চল হিচাপে গঢ়ি তুলিছে। উত্তৰ-পূৱ ইয়াৰ বিস্ময়কৰ সৌন্দৰ্য আৰু মনোমোহা পৰিৱেশৰ বাবে বিখ্যাত।
- উত্তৰ-পূৱ ভাৰতৰ সমাজ হৈছে বহুভাষিক, বহুজাতিক, বহু-ধৰ্মীয় আৰু বহু-সাংস্কৃতিক গোটৰ এক সম্পূৰ্ণ ৰূপ। ই ভিন্ন সাংস্কৃতি আৰু অনন্য সংস্কৃতিক পৰিচয় থকা কমেও ২০০ জনজাতীয় সম্প্ৰদায়ৰ বাসস্থান।
- উত্তৰ-পূৱৰ ৰাজ্যসমূহ সদায়ে ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিকভাৱে ভাৰতৰ অংশ হৈ আহিছে। আহোমসকলে প্ৰায় ছয় শতিকা ধৰি অসম ৰাজ্যত শাসন কৰিছিল। মণিপুৰৰ ৰাজকীয় বংশই ঊনৈশ শতিকাৰো অধিক সময় শাসন কৰিছিল।

- ব্রিটিছসকলে তেওঁলোকৰ নিজৰ প্রশাসন অনুসৰি ভাৰতৰ উত্তৰ-পূৱ অংশত শাসন কৰিছিল। স্বাধীনতাৰ পিছত অঞ্চলটোৰ ৰাজ্যসমূহত সংসদীয় চৰকাৰ প্রতিষ্ঠা কৰা হৈছিল। চৰকাৰ নির্বাচনৰ বাবে গণতান্ত্রিক নির্বাচন প্রযোজ্য হৈ আহিছে।
- ১৮২৬ চনত য়াণ্ডাবু চুক্তি স্বাক্ষৰৰ জৰিয়তে ভাৰতৰ উত্তৰ-পূৱ অঞ্চলত আনুষ্ঠানিকভাৱে উপনিৱেশ স্থাপন কৰা হৈছিল। ১৮৬৬ চনত ব্রিটিছে নাগা পাহাৰৰ নিয়ন্ত্রণ দখল কৰিছিল। ১৮৭২-৭৩ চনত গাৰো পাহাৰসমূহ দখল কৰা হৈছিল। ইয়াৰ পিছতে ১৮৮২ চনত লুচাই পাহাৰ দখল কৰা হয়।
- এই ৰাজ্যসমূহৰ চৰকাৰসমূহে তেওঁলোকৰ ৰাজ্য গঠনৰ পিছৰে পৰা বহুতো বাধাৰ সন্মুখীন হৈছে। ৰাজ্যসমূহত প্রশাসন চলোৱাটো সহজ কাম নাছিল। স্বাধীনতাৰ পিছত উত্তৰ-পূৱ অঞ্চলটোৱে নির্বাচনৰ জৰিয়তে গণতান্ত্রিক চৰকাৰ স্থাপন কৰিছিল। কিন্তু এই গণতান্ত্রিকভাৱে নির্বাচিত চৰকাৰসমূহে অনুন্নয়নৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বিদ্রোহলৈকে একাধিক প্রত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল।
- উত্তৰ-পূৱ অঞ্চলত আটাইতকৈ বৈচিত্রপূর্ণ প্রশাসন ব্যৱস্থা আছে। অঞ্চলটোৰ আঠখন ৰাজ্যৰ ভিতৰত দুখন ৰাজ্য, ছিকিমি আৰু অৰুণাচল প্রদেশ সম্পূর্ণৰূপে পঞ্চায়তী ৰাজ ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা সামৰি লোৱা হৈছে, আনহাতে আন তিনিখন ৰাজ্য মিজোৰাম, মেঘালয় আৰু নাগালেণ্ডক সম্পূর্ণৰূপে ৰেহাই দিয়া হৈছে আৰু তেওঁলোকৰ নিজৰ স্থানীয় শাসন ব্যৱস্থা আছে। বাকী থকা তিনিখন ৰাজ্য অসম, ত্রিপুৰা আৰু মণিপুৰত পঞ্চায়তী ৰাজ আৰু অনা-পঞ্চায়তী ৰাজ দুয়োটা ব্যৱস্থা একেলগে আছে।
- অসম, মেঘালয়, ত্রিপুৰা, মিজোৰামৰ থলুৱা জনসংখ্যাৰ অধিকাৰ সুৰক্ষিত কৰিবলৈ সংবিধানৰ ষষ্ঠ অনুসূচীত এই অঞ্চলসমূহৰ প্রশাসনৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে। সংবিধানৰ ২৪৪ (২) আৰু ২৭৫ (১) অনুচ্ছেদত এই বিশেষ ব্যৱস্থাটো আগবঢ়োৱা হৈছে।
- বর্তমান এই সূচীত কেৱল চাৰিখন ৰাজ্যক সামৰি লোৱা হৈছে মেঘালয় প্রায় সম্পূর্ণৰূপে সামৰি লোৱা হৈছে আৰু অসম, ত্রিপুৰা আৰু মিজোৰামৰ কিছু অংশও অন্তভুক্ত কৰা হৈছে। অৰুণাচল প্রদেশ, নাগালেণ্ড আৰু মণিপুৰকে ধৰি ষষ্ঠ অনুসূচীৰ ব্যৱস্থাৰ অধিনত নথকা ৰাজ্য আৰু অঞ্চলসমূহতো বাহিৰৰ হস্তক্ষেপৰ বিৰুদ্ধে পৰম্পৰাগত স্বশাসনক সুৰক্ষিত কৰা আইন আছে।

১৪.৭ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্রন্থপঞ্জী

১) Das. NK. (1989). Ethnic Identity, Ethnicity and social stratification in North East India. Inter India Publications. New Delhi.

২) Kumar. BB. (1996). Re-Organisation of North East India (Facts and Documents). Osmos Publications, New Delhi.

৩) Baruah, Apurba K. (2003), Tribal Traditions and Crises of Governance in North East India with special reference to Meghalaya, Crisis States

Programme, Development Research Centre. London

৪) Baruah. S. (1999). India Against Itself: Assam and the Politics of Nationality. University of Pennsylvania press. Philadelphia

৫) Barpujari. HK. (1998) North East India: Problems, policies and prospects. Spectrum publications, Delhi

৬) Chaudhuri. SK. (2012) Perspectives On North East India Tradition And Modernity in Arunachal Pradesh. Anshah Publishing

৭) Hazarika. S. (2000). Strangers Of The Mist. Penguin Books Australia

৮) Choudhury. S. (2023). Northeast India: A Political History. Harper Collins India

৯) Chaube. SK. (1999). Hill Politics in North East India. Orient Longman Publication. New Delhi

১০) Gait. E. (2003). History of Assam, Surajeet Publication

✓ ১৪.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং **প্রশ্নৰ উত্তৰঃ** উত্তৰ-পূৱ ভাৰতত আঠখন ৰাজ্য আছে।

২ নং **প্রশ্নৰ উত্তৰঃ** উত্তৰ চীন, ম্যানমাৰ, বাংলাদেশ আৰু ভূটান হৈছে সেই দেশসমূহ যাৰ সৈতে উত্তৰ পূৱ ভাৰতৰ সীমান্ত আছে।

৩ নং **প্রশ্নৰ উত্তৰঃ** উত্তৰ-পূৱ ভাৰত আঠখন ৰাজ্যৰে গঠিত। উত্তৰ-পূৱৰ সর্ববৃহৎ ৰাজ্য হৈছে অৰুণাচল প্রদেশ। ৰাজ্যখন ইয়াৰ ভাষিক আৰু জাতিগত বৈচিত্র্যৰ বাবে পৃথক হৈ আছে। ব্রহ্মপুত্র আৰু বৰাকৰ দৰে নদীৰ সৈতে অসম হৈছে এক শ্বাসৰুদ্ধকাৰী দৃশ্যপটৰ স্থান আৰু উত্তৰ-পূৱৰ দ্বিতীয় সর্বাধিক জনবহুল আৰু উন্নত ৰাজ্য। উত্তৰ-পূৱৰ পূৱ প্রান্তত থকা মণিপুৰ এখন মনোমোহা ৰাজ্য। "পূৱৰ স্কটলেণ্ড" নামেৰে জনাজাত মেঘালয় হৈছে বিভিন্ন উচ্চতাৰ এক মালভূমি। মিজোৰাম উত্তৰ-পূৱৰ এখন উচ্চভূমিৰ ৰাজ্য যি ইয়াৰ একেধৰণৰ জনজাতীয় জনসংখ্যাৰ বাবে বিশিষ্ট। ভাৰতৰ পূৱ সীমান্তৰ প্রধানকৈ জনজাতীয় ৰাজ্য নাগালেণ্ডৰ বেছিভাগ ঠাই পাহাৰীয়া আৰু ই নাগাসকলৰ বাসস্থান হিচাপে পৰিচিত। ত্রিপুৰা হৈছে আন এখন ৰাজ্য যাৰ বংগৰ লগতে অসম আৰু মিজোৰামৰ জনজাতীয় অঞ্চলসমূহৰ সৈতে শক্তিশালী সাংস্কৃতিক সম্পর্ক আছে। ছিকিম হৈছে বাটিৰ দৰে আকৃতিৰ এখন সৰু ৰাজ্য যি বংগৰ সমভূমিৰ পৰা প্রৱেশ যোগ্য আৰু ইয়াত পাহাৰীয়া পৰিৱেশ আছে।

৪ নং **প্রশ্নৰ উত্তৰঃ** ১৮২৬ চনত য়াণ্ডাবু চুক্তি সম্পন্ন হৈছিল।

৫ নং **প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** ছয় শতিকা ধৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাৰ ওপৰত আহোমসকলে আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল।

৬ নং **প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** আভ্যন্তৰীণ গাৰোসকলে সঘনাই নিৰন্তৰ আক্ৰমণ চলাইছিল আৰু উপনদী গাৰোসকলে প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়া কৰ পৰিশোধ কৰাত সঘনাই অৱহেলা কৰিছিল।

৭ নং **প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** নাগালেণ্ড ১৯৬৩ চনত পূৰ্ণাংগ ৰাজ্য হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল।

৮ নং **প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলত আটাইতকৈ বৈচিত্ৰ্যময় বিকেন্দ্ৰীকৃত প্ৰশাসন ব্যৱস্থা আছে। স্থানীয় চৰকাৰৰ ব্যৱস্থাটো অঞ্চলটোত আংশিকভাৱে প্ৰযোজ্য। অঞ্চলটোৰ আঠখন ৰাজ্যৰ ভিতৰত দুখন ৰাজ্য, ছিকিমি আৰু অৰুণাচল প্ৰদেশ সম্পূৰ্ণৰূপে পঞ্চায়তী ৰাজ ব্যৱস্থা (সংবিধানৰ নৱম অংশ) ৰ দ্বাৰা সামৰি লোৱা হৈছে আনহাতে আন তিনিখন ৰাজ্য মিজোৰাম, মেঘালয় আৰু নাগালেণ্ডক সম্পূৰ্ণৰূপে ৰেহাই দিয়া হৈছে আৰু তেওঁলোকৰ নিজৰ স্থানীয় শাসন ব্যৱস্থা আছে। বাকী থকা তিনিখন ৰাজ্য অসম, ত্ৰিপুৰা আৰু মণিপুৰত পঞ্চায়তী ৰাজ আৰু অনা-পঞ্চায়তী ৰাজ দুয়োটা ব্যৱস্থা একেলগে আছে।

৯ নং **প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** অসম, মেঘালয়, ত্ৰিপুৰা, মিজোৰামৰ থলুৱা জনসংখ্যাৰঅধিকাৰ সুৰক্ষিত কৰিবলৈ সংবিধানৰ ষষ্ঠ অনুসূচীত এই অঞ্চলসমূহৰ প্ৰশাসনৰ আহ্বান জনোৱা হৈছে। সংবিধানৰ ২৪৪ (২) আৰু ২৭৫ (১) অনুচ্ছেদত এই বিশেষ ব্যৱস্থাটো আগবঢ়োৱা হৈছে। ষষ্ঠ অনুসূচীটো মূলতঃ ঔপনিৱেশিক শাসনৰ 'বাদ পৰা' অঞ্চলসমূহৰ প্ৰথাগত জনজাতীয় পৰম্পৰা আৰু সংস্কৃতি সুৰক্ষিত কৰাৰ বাবে বিকশিত কৰা হৈছিল। বৰ্তমান মাত্ৰ চাৰিখন ৰাজ্য এই সূচীৰ অধীনত আছেঃ মেঘালয় প্ৰায় সম্পূৰ্ণৰূপে সামৰি লোৱা হৈছে আৰু অসম, ত্ৰিপুৰা আৰু মিজোৰামৰ কিছু অংশও অন্তভুক্ত কৰা হৈছে। ষষ্ঠ অনুসূচীৰ ব্যৱস্থাৰ অধীনত নথকা ৰাজ্য আৰু অঞ্চলসমূহতো বাহিৰৰ হস্তক্ষেপৰ পৰা পৰম্পৰাগত স্ব-শাসনক সুৰক্ষিত কৰা আইন আছে।

? ১৪.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্নঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন নং ১ঃ উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চল ভাৰতৰ বৈচিত্ৰ্যৰ বিষয়ে এটা চমু টোকা লিখক?

প্ৰশ্ন নং ২ঃ ব্ৰিটিছে সমগ্ৰ উত্তৰ-পূৰ ভাৰত কেনেকৈ নিজৰ অধীনলৈ আনিছিল বুজাই লিখক?

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ উত্তৰ-পূৰ ভাৰতত ৰাজ্য গঠনৰ বিষয়ে চমুকৈ বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ ইয়াণ্ডাবু সন্ধিৰ ওপৰত এটা চমু টোকা প্ৰস্তুত কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ উত্তৰ-পূৰ ভাৰতৰ বাবে ছয় সূচী কিয় গুৰুত্বপূৰ্ণ সেই বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ উত্তৰ-পূৰ ভাৰতত চৰকাৰৰ সন্মুখত থকা প্ৰাথমিক প্ৰত্যাহ্বানসমূহ কি কি?

****